

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

A társadalmi egyenlőtlenség nyomai a késő neolitikumban a Kárpát-medence keleti felén

Siklósi Zsuzsanna

2010

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Siklósi Zsuzsanna

A társadalmi egyenlőtlenség nyomai a késő neolitikumban a Kárpát-medence keleti felén

Történelemtudományi Doktori Iskola

Doktori Iskola vezetője: † Dr. Gergely Jenő DSc., egyetemi tanár

Régészet Doktori Program

Doktori program vezetője: Dr. Szabó Miklós MHAS, egyetemi tanár

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke: Dr. Bartosiewicz László DSc., egyetemi tanár

Bírálok: Dr. Anders Alexandra CSc.

Dr. Bánffy Eszter DSc.

A bizottság titkára: Dr. Kalla Gábor PhD., egyetemi docens

A bizottság további tagjai: Dr. Bondár Mária CSc.

Dr. Czajlik Zoltán CSc.

Dr. Szabó Gábor PhD., egyetemi adjunktus

Témavezető: Dr. Raczky Pál CSc., egyetemi tanár

Budapest, 2010

Tartalomjegyzék

1. BEVEZETÉS.....	13
1.1. Földrajzi és kronológiai keretek	15
1.1.1. Földrajzi keretek	15
1.1.2. Kronológiai keretek.....	15
2. KUTATÁSTÖRTÉNET	18
2.1. A társadalomrégészeti kutatások történeti vázlata.....	18
2.2. A kelet-magyarországi késő neolitikum kutatástörténete.....	20
2.3. A kelet-magyarországi késő neolitikum társadalomrégészeti kutatástörténete	23
3. A TÁRSADALOMRÉGÉSZETI KUTATÁS ELMÉLETE, MÓDSZEREI.....	25
3.1. A szociális szerveződés formái, társadalommodellek	25
3.2. A társadalmi egyenlőtlenség kialakulása.....	31
3.3. Hatalom, státusz, presztízs	33
3.4. A társadalmi egyenlőtlenség régészetiileg azonosítható lehetséges nyomai	34
3.4.1. A társadalmi egyenlőtlenség nyomai az anyagi kultúrában	35
3.4.2. A társadalmi egyenlőtlenség nyomai a településeken	41
3.4.3. Temetőelemzések módszerei	44
3.4.3.1. Bevezetés	44
3.4.3.2. (Ismeret)elméleti megközelítések.....	46
3.4.3.2.1. Hagyományos, történeti megközelítés	46
3.4.3.2.2. Processzuális megközelítés.....	46
3.4.3.2.3. Kognitív és posztprocesszuális megközelítés	48
3.4.3.3. Életkorral összefüggő különbségek megjelenése a temetkezési szokásokban.....	49
3.4.3.4. Nemmel összefüggő különbségek megjelenése a temetkezési szokásokban	52
3.4.3.5. A demográfiai reprezentativitás problémája	53
3.4.3.6. A társadalmi egyenlőtlenség kutatása	54
3.4.3.7. Horizontális társadalmi különbségek kutatása.....	56
3.4.3.8. Statisztikai módszerek használata őskori temetők elemzéséhez.....	58
3.4.3.8.1. Klaszteranalízis.....	61
3.4.3.8.2. Faktoranalízis és főkomponens-elemzés.....	61
3.4.3.8.3. Szeriáció	62
3.4.3.8.4. Korrespondencia-analízis.....	63
3.4.3.9. A feldolgozás során alkalmazott temetőelemzési módszerek	63
4. A KELET-MAGYARORSZÁGI KÉSŐ NEOLITIKUS TEMETKEZÉSEK TÁRSADALOMRÉGÉSZETI SZEMPONTÚ ELEMZÉSE	65

4.1. Aszód–Papi földek.....	65
4.1.1. Kutatástörténet	65
4.1.2. A lelőhely földrajzi fekvése	66
4.1.3. A sírok lelőhelyen belüli helyzete és egymáshoz való viszonyuk	66
4.1.3.1. A sírok viszonya a települési objektumokhoz	66
4.1.3.2. A sírok egymáshoz való viszonya	67
4.1.4. Antropológiai adatok.....	69
4.1.4.1. Nem és életkor szerinti megoszlás.....	69
4.1.4.2. Demográfia.....	71
4.1.5. Rituális jellemzők	72
4.1.5.1. Rítus.....	72
4.1.5.2. Sírmélység, sírgödör.....	75
4.1.5.3. Irányítás.....	78
4.1.5.4. Fektetés.....	82
4.1.6. A sírok leletanyaga.....	86
4.1.6.1. Melléklet nélküli temetkezések.....	86
4.1.6.2. Kerámia	86
4.1.6.2.1. Kerámiatipológia.....	91
4.1.6.2.2. A kerámialeletek értékelése	120
4.1.6.3. Kőeszközök.....	127
4.1.6.3.1. Csiszolt kőeszközök.....	127
4.1.6.3.2. Pattintott kőeszközök	131
4.1.6.3.3. Kőgyöngyök.....	134
4.1.6.4. Kagylóékszerek.....	134
4.1.6.5. Réz.....	138
4.1.6.6. Állatcsontból készült tárgyak, ékszerek, eszközök	138
4.1.6.7. Okker	141
4.1.6.8. A mellékletek kombinációi	143
4.1.7. Értékelés	150
4.1.7.1. Nemmel és életkorral összefüggő különbségek az Aszód–Papi földeken feltárt sírok esetében	150
4.1.7.2. Horizontális társadalmi különbségek és a társadalmi egyenlőtlenség nyomai az Aszód–Papi földeken feltárt sírok esetében	151
4.1.8. Összefoglalás.....	154
4.2. Békés–Povád	157
4.2.1. Kutatástörténet	157
4.2.2. A lelőhely földrajzi fekvése	157
4.2.3. A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya	158
4.2.4. Antropológiai adatok.....	158
4.2.5. Rituális jellemzők	159
4.2.6. A sírok leletanyaga.....	159
4.2.7. Kronológia	159
4.3. Berettyóújfalu–Herpály	160
4.3.1. Kutatástörténet	160
4.3.2. A lelőhely földrajzi fekvése	160
4.3.3. A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya	160

4.3.3.1.	<i>A sírok viszonya a települési objektumokhoz</i>	160
4.3.3.2.	<i>A sírok egymáshoz való viszonya</i>	161
4.3.4.	Antropológiai adatok	161
4.3.5.	Rituális jellemzők	162
4.3.5.1.	<i>Rítus</i>	162
4.3.5.2.	<i>Irányítás</i>	162
4.3.5.3.	<i>Fektetés</i>	162
4.3.6.	A sírok leletanyaga	163
4.3.7.	Kronológia	163
4.3.8.	Értékelés	163
4.4.	Bodrogkeresztúr–Kutyasor	164
4.4.1.	Kutatástörténet	164
4.4.2.	A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya	164
4.4.3.	Antropológiai adatok	164
4.4.4.	Rituális jellemzők	165
4.4.5.	A sírok leletanyaga	165
4.5.	Bodrogsadány/Sárazsadány–Akasztószer	165
4.5.1.	Kutatástörténet	165
4.5.2.	Rituális jellemzők	165
4.5.3.	A sírok leletanyaga	165
4.6.	Čičarove	166
4.6.1.	Kutatástörténet	166
4.6.2.	A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya	166
4.6.3.	Rituális jellemzők.....	166
4.6.4.	A sírok leletanyaga	167
4.6.4.1.	<i>Kerámia</i>	167
4.6.4.2.	<i>Kőeszközök</i>	167
4.6.4.2.1.	<i>Pattintott kőeszközök</i>	167
4.6.4.2.2.	<i>Csiszolt kőeszközök</i>	168
4.6.4.3.	<i>Réz</i>	168
4.6.4.4.	<i>Állatsontból készült tárgyak, eszközök</i>	169
4.6.5.	Értékelés.....	169
4.7.	Čoka/Csóka–Kremenyák	169
4.7.1.	Kutatástörténet	169
4.7.2.	A lelőhely földrajzi fekvése	170
4.7.3.	A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya	170
4.7.3.1.	<i>A sírok viszonya a települési objektumokhoz</i>	170
4.7.3.2.	<i>A sírok egymáshoz való viszonya</i>	170
4.7.4.	Antropológiai adatok	170
4.7.5.	Rituális jellemzők	170
4.7.6.	A sírok leletanyaga	171
4.7.6.1.	<i>Csonttárgyak, -ékszerek</i>	171
4.7.6.2.	<i>Kőeszköz, -ékszer</i>	171
4.7.6.3.	<i>Kagylóékszer</i>	171
4.7.6.4.	<i>Okker</i>	172

4.7.7.	Kronológia	172
4.8.	Hódmezővásárhely–Kökénydomb	172
4.8.1.	Kutatástörténet	172
4.8.2.	A lelőhely földrajzi fekvése	172
4.8.3.	A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya	172
4.8.4.	Antropológiai adatok	173
4.8.5.	Rituális jellemzők	173
4.8.5.1.	<i>Irányítás</i>	173
4.8.5.2.	<i>Fektetés</i>	174
4.8.5.3.	<i>Sírépítmény</i>	174
4.8.6.	A sírok leletanyaga.....	174
4.8.6.1.	<i>Kerámia</i>	174
4.8.6.2.	<i>Kőeszközök</i>	174
4.8.6.3.	<i>Kagyló- és állatfog-ékszerek</i>	175
4.8.6.4.	<i>Okker</i>	175
4.9.	Karancsság	175
4.9.1.	Kutatástörténet.....	175
4.9.2.	A lelőhely földrajzi fekvése.....	175
4.9.3.	Rituális jellemzők.....	175
4.9.4.	A sírok leletanyaga	176
4.9.5.	Értékelés.....	176
4.10.	Kenézlő–Szérűskert	176
4.10.1.	Kutatástörténet	176
4.10.2.	Rituális jellemzők	176
4.10.3.	A sírok leletanyaga.....	176
4.11.	Kisköre–Gát.....	176
4.11.1.	Kutatástörténet	176
4.11.2.	A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya	177
4.11.2.1.	<i>A sírok viszonya a települési objektumokhoz</i>	177
4.11.2.2.	<i>A sírok egymáshoz való viszonya</i>	177
4.11.3.	Antropológiai adatok.....	177
4.11.3.1.	<i>Nem és életkor szerinti megoszlás</i>	177
4.11.3.2.	<i>Demográfia</i>	179
4.11.4.	Rituális jellemzők	180
4.11.4.1.	<i>Rítus</i>	180
4.11.4.2.	<i>Irányítás</i>	181
4.11.4.3.	<i>Fektetés</i>	181
4.11.5.	A sírok leletanyaga.....	181
4.11.5.1.	<i>Kerámia</i>	182
4.11.5.2.	<i>Kőeszközök, -ékszerek</i>	183
4.11.5.3.	<i>Kagyló- és állatfog-ékszerek</i>	184
4.11.5.4.	<i>Állatcsont</i>	187
4.11.5.5.	<i>Okker</i>	187
4.11.6.	Kronológia	188
4.11.7.	Értékelés	188

4.12. Ószentiván	189
4.12.1. Kutatástörténet.....	189
4.12.2. A lelőhely földrajzi elhelyezkedése.....	189
4.12.3. A temetkezés jellemzői.....	190
4.13. Öcsöd-Kováshalom	190
4.13.1. Kutatástörténet.....	190
4.13.2. A lelőhely földrajzi fekvése.....	190
4.13.3. A sírok lelőhelyen belüli elhelyezkedése és egymáshoz való viszonyuk.....	191
4.13.3.1. <i>A sírok viszonya a települési objektumokhoz</i>	191
4.13.3.2. <i>A sírok egymáshoz való viszonya</i>	191
4.13.4. Antropológiai adatok.....	192
4.13.5. Rituális jellemzők.....	192
4.13.5.1. <i>Ritus</i>	192
4.13.5.2. <i>Irányítás</i>	193
4.13.5.3. <i>Fektetés</i>	193
4.13.6. A sírok leletanyaga.....	194
4.13.6.1. <i>Kerámia</i>	195
4.13.6.2. <i>Idol</i>	195
4.13.6.3. <i>Kőeszközök</i>	196
4.13.6.4. <i>Kagylóékszerek</i>	197
4.13.6.5. <i>Csonttárgyak</i>	197
4.13.6.6. <i>Állatsont</i>	197
4.13.6.7. <i>Okker</i>	197
4.13.7. Kronológia.....	198
4.13.8. Értékelés.....	198
4.14. Szeghalom-Kovácsalom	199
4.14.1. Kutatástörténet.....	199
4.14.2. A lelőhely földrajzi fekvése.....	199
4.14.3. Rituális jellemzők.....	200
4.14.4. A sírok leletanyaga.....	200
4.15. Szegvár-Tűzköves	200
4.15.1. Kutatástörténet.....	200
4.15.2. A lelőhely földrajzi fekvése.....	201
4.15.3. A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya.....	201
4.15.4. Antropológiai adatok.....	201
4.15.5. Rituális jellemzők.....	202
4.15.6. A sírok leletanyaga.....	202
4.15.6.1. <i>Kerámia</i>	203
4.15.6.2. <i>Kőeszköz, -ékszer</i>	203
4.15.6.3. <i>Csonteszköz, -hajtű</i>	203
4.15.6.4. <i>Szarvas szemfőg</i>	203
4.15.6.5. <i>Rézyöngy</i>	203
4.15.6.6. <i>Vadkanállkapocs, állatsont</i>	204
4.15.6.7. <i>Agyagyöngy</i>	204
4.15.6.8. <i>Okker</i>	204

4.15.7.	Kronológia	204
4.15.8.	Értékelés	204
4.16.	Szerencs-Taktaföldvár	205
4.16.1.	Kutatástörténet	205
4.16.2.	A lelőhely földrajzi fekvése	205
4.16.3.	Antropológiai adatok	205
4.16.4.	Rituális jellemzők	205
4.16.5.	A sírok leletanyaga	205
4.17.	Tápé-Lebő	205
4.17.1.	Kutatástörténet	205
4.17.2.	A lelőhely földrajzi fekvése	206
4.17.3.	A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya	206
4.17.3.1.	<i>A sírok viszonya a települési objektumokhoz</i>	<i>206</i>
4.17.3.2.	<i>A sírok egymáshoz való viszonya</i>	<i>206</i>
4.17.4.	Rituális jellemzők	207
4.17.4.1.	<i>Rítus</i>	<i>207</i>
4.17.4.2.	<i>Irányítás</i>	<i>207</i>
4.17.4.3.	<i>Fektetés</i>	<i>207</i>
4.17.5.	A sírok leletanyaga	208
4.17.5.1.	<i>Kerámia</i>	<i>209</i>
4.17.5.2.	<i>Köszkőközök, -gyöngyök</i>	<i>209</i>
4.17.5.3.	<i>Spondylus gyöngyök</i>	<i>210</i>
4.17.5.4.	<i>Rézgyöngyök</i>	<i>210</i>
4.17.5.5.	<i>Csontszekély</i>	<i>210</i>
4.17.5.6.	<i>Okker</i>	<i>210</i>
4.17.6.	Kronológia	210
4.17.7.	Értékelés	211
4.18.	Vésztő-Mágor	211
4.18.1.	Kutatástörténet	211
4.18.2.	A lelőhely földrajzi fekvése	212
4.18.3.	A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya	212
4.18.3.1.	<i>A sírok viszonya a települési objektumokhoz</i>	<i>212</i>
4.18.3.2.	<i>A sírok egymáshoz való viszonya</i>	<i>212</i>
4.18.4.	Antropológiai adatok	212
4.18.5.	Rituális jellemzők	215
4.18.5.1.	<i>Rítus</i>	<i>215</i>
4.18.5.2.	<i>Irányítás</i>	<i>215</i>
4.18.5.3.	<i>Fektetés</i>	<i>216</i>
4.18.5.4.	<i>Koporsó</i>	<i>216</i>
4.18.6.	A sírok leletanyaga	217
4.18.6.1.	<i>Kerámia</i>	<i>217</i>
4.18.6.2.	<i>Köszkőköz, -ékszer</i>	<i>218</i>
4.18.6.3.	<i>Csont hajdísz</i>	<i>218</i>
4.18.6.4.	<i>Okker</i>	<i>218</i>
4.18.7.	Kronológia	219
4.18.8.	Értékelés	220

4.19. A kelet-magyarországi késő neolitikus temetkezések összefoglaló értékelése	220
4.19.1. Általános jellegzetességek	221
4.19.1.1. Rítus.....	221
4.19.1.2. Irányítás	222
4.19.1.3. Koporsó.....	223
4.19.1.4. Okker	225
4.19.1.5. Mellékletadás	225
4.19.2. A temetkezési szokás nemtől és életkortól függő különbségei.....	227
4.19.2.1. Antropológiai adatok, demográfia.....	227
4.19.2.2. A temetkezési szokás nem- és/vagy életkor-specifikus elemei	230
4.19.2.3. Nem- és életkor-specifikus mellékletadási szokások.....	234
4.19.3. Horizontális társadalmi különbségek és a társadalmi egyenlőtlenség nyomai a temetkezésekben.....	235
4.19.3.1. A sírok térbeli helyzete, sírcsoportok	236
4.19.3.2. Horizontális társadalmi különbségek és/vagy a társadalmi egyenlőtlenség nyomai a temetkezési szokások egyes elemeiben.....	236
4.19.3.3. Horizontális társadalmi különbségek nyomai a mellékletadásban	237
4.19.3.4. Társadalmi egyenlőtlenség nyomai a viseletben, mellékletadásban (presztízs- és státuszstárgyak)	238
4.20. A kelet-magyarországi késő neolitikus temetkezések és a polgár-csöszhalmi sírok összehasonlító vizsgálata	243
4.21. A kelet-magyarországi késő neolitikus temetkezések és a Lengyel-kultúra dunántúli sírjainak összehasonlító vizsgálata	245
4.21.1. Általános jellegzetességek	246
4.21.1.1. Rítus.....	246
4.21.1.2. Irányítás	247
4.21.1.3. Fektetés.....	248
4.21.1.4. Melléklet nélküli sírok	248
4.21.1.5. Kerámia	248
4.21.1.6. Őrlőkő, dörzskő.....	249
4.21.1.7. Pattintott kőeszközök.....	249
4.21.1.8. Lapos balta, véső.....	249
4.21.1.9. Csonteszköz	250
4.21.2. Társadalmi különbségek nyomai	250
4.21.2.1. Antropológiai adatok, demográfia.....	250
4.21.2.2. Sírépítmények.....	251
4.21.2.3. Státuszstárgyak	251
4.21.2.4. Presztízsstárgyak	252
4.21.2.5. Gyereksírok mellékletei.....	254
4.21.3. Értékelés	254
5. PRESZTÍZS- ÉS STÁTUSZTÁRGYAK	259
5.1. Kagylóékszerek (Spondylus, Glycymeris, Dentalium).....	259
5.1.1. Spondylus gaederopus	259
5.1.1.1. Kora neolitikum	260
5.1.1.2. Középső neolitikum.....	260

5.1.1.3.	<i>Késő neolitikum</i>	262
5.1.1.4.	<i>Készítéstechnika</i>	265
5.1.1.5.	<i>A Spondylus ékszerek eredetének kérdése</i>	268
5.1.1.6.	<i>A Spondylus ékszerek készítési helyének problematikája</i>	270
5.1.1.7.	<i>A kelet-magyarországi késő neolitikus Spondylus mellékletes sírok értékelése</i>	272
5.1.2.	<i>Glycymeris glycymeris</i>	273
5.1.3.	<i>Dentalium vulgare</i>	273
5.1.4.	<i>Értékelés</i>	274
5.2.	Réz	278
5.2.1.	<i>Kora neolitikum</i>	279
5.2.2.	<i>Középső neolitikum</i>	280
5.2.3.	<i>Késő neolitikum</i>	281
5.2.4.	<i>A réznyersanyag eredetének kérdése</i>	285
5.2.5.	<i>Készítéstechnika, gyártásra utaló leletek</i>	289
5.2.6.	<i>Értékelés</i>	292
5.3.	Szarvas szemfog	294
5.4.	Vadkanagyar	298
5.5.	Kőeszköz	302
5.5.1.	<i>Csiszolt kőeszközök</i>	302
5.5.1.1.	<i>Kőbuzogány</i>	304
5.5.2.	<i>Pattintott kőeszközök</i>	305
5.6.	Kerámia	305
6.	A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉG LEHETSÉGES NYOMAI A KELET-MAGYARORSZÁGI KÉSŐ NEOLITIKUS TELEPÜLÉSEKEN	307
6.1.	Bevezetés	307
6.2.	Épületek	307
6.3.	A település típusa, belső szerkezete	311
6.4.	Településhálózat és településhierarchia	317
6.5.	Értékelés	320
7.	A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉG MEGJELENÉSE AZ ANYAGI KULTÚRÁBAN ÉS KAPCSOLATA A RÍTUSOKKAL	322
7.1.	Bevezetés	322
7.2.	Kincsleletek, áldozati leletegyüttesek	324
7.3.	Ábrázolások	328
7.4.	ÉRTÉKELÉS	331
8.	ÖSSZEFOGLALÁS	332
	BIBLIOGRÁFIA	342
	TÉRKÉPEK	
	CD MELLÉKLET	

1. Bevezetés

A jelenlegi doktori értekezés szerves előzménye a 2003-ban szintén az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézetében megvédett *Presztízstárgyak a Kárpát-medence neolitikumában* című szakdolgozat (Siklósi 2004). A szakdolgozat eredményei alapjául szolgáltak és szervesen beépültek a jelenlegi doktori értekezésbe. Egyrészt már e szakdolgozat készítése során felmerült a szükségessége annak, hogy a teljes neolitikum idejére és a teljes Kárpát-medence területére vonatkozóan vázolt modellt érdemes lenne egy olyan szűkebb területen és időszakon belül részletesebben vizsgálni, mely ehhez elegendő mennyiségű és minőségű információval szolgál. Másrészt a társadalmi egyenlőtlenség nyomait nemcsak az anyagi kultúrában (presztízis- és státuszta­rgyak), hanem a temetkezések és a települések alapján is vizsgálni kellene ahhoz, hogy az egykori társadalomról átfogó képet kaphassunk. Ennek megfelelően a jelenlegi doktori értekezés felépítése részben hasonlít a korábbi szakdolgozat felépítéséhez, részben kiegészíti azt a temetkezések részletes és a települések átfogó elemzésével. Mindezeket, a teljes társadalomrégészeti szempontú elemzést megalapozó elméleti, módszertani fejezetek vezetik be.

A késő neolitikum az első olyan időszak a Kárpát-medence történetében, mely periódusból a jelenleg rendelkezésre álló adatok mennyisége, minősége és változatossága lehetővé tesz egy komplex társadalomrégészeti szempontú elemzést, a társadalmi viszonyok átfogó kutatását. Hasonló elemzést korábban már elvégzett Zalai-Gaál I. a dunántúli Lengyel-kultúra temetkezései alapján (Zalai-Gaál 1988; 2001c).

A dunántúli késő neolitikus sírok alapos társadalomrégészeti szempontú feldolgozása mellett az ország keleti régiójából hasonlóan nagy mennyiségű – eltekintve az Alsónyék-Kanizsa-dűlőn feltárt síroktól – temetkezés került elő a korábbi évtizedekben, melyek elemzése ez ideig nem történt meg. Egyrészt az alföldi késő neolitikus tell településeken és kisebb, horizontális településeken feltárt sírok száma összesen eléri a 400-at, vagyis mennyiségileg a dunántúliakhoz mérhető. Másrészt a Gödöllői-dombság vidékén, Aszód-Papi földeken Kalicz N. a Lengyel-kultúra nagy kiterjedésű települését és 224 sírját tárta fel, melyek struktúrájukban is a délkelet-dunántúli lengyeli jelenségekhez hasonlíthatók. Harmadrészt a Felső-Tisza-vidéken, Polgár-Csőszhalom telljén és a hozzá tartozó horizontális településen Raczy P. vezetésével az ELTE Régészettudományi Intézetének munkatársai összesen 123 késő neolitikus sírt tártak fel. Ez utóbbiak társadalmi kérdéseket érintő elemzése szintén megtörtént (Raczy et al. 1994; 2002; Raczy & Anders 2006; 2008; Anders & Nagy 2007). Így a Dunántúl és a lengyeli és tiszai régiók szimbiózisát tükröző Polgár-Csőszhalom közti terület feldolgozatlan maradt, mely részletes társadalomrégészeti szem-

pontú elemzésére vállalkozok most. Ezzel gyakorlatilag a mai Magyarország területéről egy teljes, átfogó képet kaphatunk.

A disszertáció törzsét alkotó lelőhelyek, leletanyagok változatossága egyrészt lehetővé teszi egy komplex, regionális kép felvázolását, másrészt kitűnően alkalmas a lelőhelyek szintjén tapasztalható különbségek és hasonlóságok kutatására. A disszertáció három, egymástól rendkívül különböző, egyelőre publikálatlan lelőhely temetkezéseinek társadalomrégészeti szempontú feldolgozására épül. Aszód–Papi földek a Lengyel-kultúra egyetlen nagy felületen feltárt lelőhelye a Dunától keletre, melynek 224 sírja jól összehasonlítható a délkelet-dunántúli sírokkal. Öcsöd–Kováshalom tellszerű településszerkezete és az itt feltárt sírok a Tisza-kultúrát képviselik, míg Berettyóújfalú–Herpály települése a tellen való temetkezés szokására nyújt jó példát. A három lelőhely anyaga különböző hagyományokat, szokásokat tükröz, melyek azonban a régió többi lelőhelyén is megtalálhatók, így koherens rendszerbe illeszthetők és jól reprezentálják a korszakban egyidejűleg jelen lévő szokások változatosságát. Mindemellett a regionális és lokális szinten tapasztalható hagyományok, szokások hasonlóságának és különbségeinek vizsgálatához azonos szempontok szerint elemeztem az összes hozzáférhető, már publikált késő neolitikus kelet-magyarországi temetkezést.

Köszönetnyilvánítás

Itt szeretném megragadni az alkalmat, hogy hálámat és köszönetemet fejezzem ki mindazoknak, akik segítettek és támogattak a disszertáció készítése során. Nem tudom eléggé kifejezni hálámat Dr. Kalicz Nándornak és Dr. Raczky Pálnak, akik lehetővé tették számomra, hogy az egyelőre még publikálatlan feltárásaikból származó késő neolitikus temetkezéseket társadalomrégészeti szempontból vizsgáljam (Aszód–Papi földek, Berettyóújfalú–Herpály, Öcsöd–Kováshalom). Dr. Raczky Pálnak, témavezetőmnek, köszönettel és nem szűnő ösztönzéséért, amivel évek óta segíti munkámat. Dr. Zoffmann Zsuzsannának köszönöm az antropológiai elemzése használatának lehetőségét, Dr. T. Bíró Katalinnak az aszódi pattintott kőeszközök, Dr. Sümegi Pálnak az aszódi kagyló- és kőékszerek nyersanyagának meghatározását. Az aszódi Petőfi Múzeális Gyűjtemény és Kiállítóhely korábbi és jelenlegi munkatársai, különösen Dr. Kulcsár Valéria és Varga Berta, mindig készséggel segítették munkámat, köszönet érte. Hasonlóan hálával tartozom a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársainak azért, hogy segítették az ott folytatott kutatásaimat, valamint Rézi Kató Gábornak a szegvár–tűzkövesi digitális dokumentáció használatának lehetőségéért. Csengeri Piroskának köszönöm a közös munkát és azt, hogy hozzájárult még publikálatlan közös tanulmányunk felhasználásához. Dr. Kalla Gábornak, Csippán Péternek és Gyucha Atilának köszönöm az értékes megjegyzéseiket, építő kritikái észrevételeiket. Végül, de nem utolsósorban szeretném megköszönni családom minden tagjának, de mindenképp férjemnek, Halmay Richardnak és fiamnak, Halmay Patriknak, hogy az elmúlt években lelkiileg is mellettem álltak, támogattak és szeretetükkel biztos és nyugodt háttérteremtettek a disszertáció elkészítéséhez.

1.1. Földrajzi és kronológiai keretek

1.1.1. Földrajzi keretek

A kutatási terület térbeli és időbeli határait egyrészt a neolitikum kutatásának jelenlegi állása, a leletanyagokhoz való hozzáférés, másrészt földrajzi adottságok határozták meg. Ahogyan fentebb már röviden említettem Zalai-Gaál I. korábban már részletesen foglalkozott a dunántúli késő neolitikus lengyeli temetkezések elemzésével. Az általa illetve a korábban feltárt és hozzáférhető dunántúli lengyeli sírokat (összesen 658 sír) ő már feldolgozta. Ezek elsősorban a Dunántúl délkeleti régióját képviselik (*Zalai-Gaál 1988; 2001c; 2002a; 2002b; 2002c; 2003*). Egyelőre részletesen publikálatlanok az egyetlen északkelet-dunántúli lengyeli lelőhelyen, Csabdi–Télizöldesen előkerült sírok (*Antoni 1982*). Az utóbbi években Alsónyék–Kanizsa-dűlőn a Lengyel-kultúra nagyterjedésű települését és mintegy 2000 temetkezését tárták fel az MTA Régészeti Intézet munkatársai az M6 autópálya építését megelőző feltárások keretében, melyek feldolgozása épphogy csak elkezdődött (*Zalai-Gaál 2008; Zalai-Gaál & Osztás 2009*). E kiemelkedő mennyiségű és jelentőségű új leletanyag a következő évtizedekben minden bizonnyal jelentősen bővíteni, módosítani fogja ismereteinket a korszak társadalmairól.

A vizsgált lelőhelyek elsősorban a mai Magyarország keleti felén, a Tisza–Herpály–Csőszhalom-komplexum törzsterületén, vagyis az Alföldön találhatóak, azonban a kulturális komplexum határai északon átnyúlnak a mai Szlovákia, délen a mai Szerbia területére, ezért az itteni lelőhelyek sírjait (Čoka/Csóka, Čičarovce) sem hagyhattam figyelmen kívül. A Hódmezővásárhely–Gorzán feltárt sírok közül csupán a 20. század közepén feltárt 13 temetkezés került publikálásra (*Gazdapusztai 1963*), melyek az 1978–96 között folytatott feltárásokon 50 sírra egészültek ki. Ez utóbbiak csak rövid összefoglaló, előzetes jelentésből ismertek (*Horváth 1987, 45–56; 1992; 2005, 55*), melyek azonban jelentősen módosíthatják a már publikált sírok alapján kialakuló képet, ezért nem láttam indokoltnak, hogy a lelőhelyet bevonjam a részletesen vizsgált lelőhelyek sorába.

A Dunától keletre a Lengyel-kultúra két lelőhelyéről Aszód–Papi földekről és Karancsságról kerültek sírok az elemzésbe (*Bácsmegi 2003*).

Vagyis a kutatási terület határát nyugaton a Duna vonala, keleten, északon és délen az országhatáron átnyúlva a Tisza–Herpály–Csőszhalom-komplexum elterjedésének vonala jelentette.

1.1.2. Kronológiai keretek

A kutatás relatív kronológiai kereteit a magyarországi hagyományos kronológia szerint késő neolitikumnak tekintett korszak jelenti, vagyis az Alföldön a tellek megjelenésétől azok megszűnéséig, a proto-tiszapolgári periódusig terjedő időszak (*Kalicz & Raczky 1987a, 14; Raczky 1985, 106–107*). Ez a korszak nemcsak a tellek, hanem a temetkezések alapján is világosan elkülönül a középső neolitikumtól és a kora rézkortól, ami – ahogy a

későbbiekben rá fogok mutatni – a temetkezés helyének megválasztásában és a rítus egyes elemeiben is tapasztalható.

Tipokronológiailag ez a formatív Tisza és a Proto-Tiszapolgár jellegű leletanyaggal reprezentált időszak közti periódust jelenti. Ez a Dunántúlon a Sopot-kultúra és a Lengyel-kultúra kialakuló fázisaitól kezdve a Lengyel-kultúra II fázisáig terjedő periódusokkal párhuzamos, a Lengyel III fázisának megjelenése nagyjából a korszakot záró proto-tiszapolgári fázissal egyidős (*Kalicz 1989; 1998, 136; Kalicz & Raczy 1987a, 30; Raczy 1988, 37. kép; Kalicz et al. 2007; Barna 2007*).

A vizsgálatba bevont lelőhelyek közül Öcsöd–Kováshalom a legidősebb, mely tipológiailag a Tisza-kultúra korai, formatív fázisát képviseli és 5200 (68,2 %) 4980 cal BC közé keltezhető (*Hertelendi et al. 1998b, 661-663; Raczy et al. 2007, 58; Raczy in press*). A formatív tiszai fázis 5120 (68,2 %) 4710 cal BC, a klasszikus Tisza–Herpály–Csőszhalom-komplexum 4860 (68,2 %) 4490 cal BC, a Proto-Tiszapolgár fázis pedig 4570 (68,2 %) 4270 cal BC közé keltezhető a konvencionális radiokarbon adatok alapján (*Hertelendi et al. 1995, 241-242; Horváth 2005, 61-62*). Az újabban közölt radiokarbon adatok a csőszalmi település használatát 4940 (68,2 %) 4610 cal BC közé teszik (*Raczy et al. 2007, 58-65; Anders & Nagy 2007, 87*), ami valamivel idősebb az 1950-es években folytatott ásatásokból származó méréseknel (4850 (68,2 %) 4490 cal BC)¹ (*Bánffy & Bognár-Kutzián 2007, 212*). A legfrissebb Polgár–Bosnyákdomb proto-tiszapolgári rétegeiből származó AMS adatok a korszak záródását nagyjából 4600 (68,2 %) 4500 cal BC közé teszik (*Raczy & Anders 2009a, 16-17*).

A Dunántúl késő neolitikumából nagyon kevés radiokarbon adat áll a kutatás rendelkezésére. Az esztergályhorvati tömegsír adatai alapján a Lengyel-kultúra formatív fázisa (Protolengyel) 4990 (68,2 %) 4710 cal BC közé tehető (*Barna 1996; Stadler et al. 2006, 54; Barna 2007, 366-367*). A kultúra korai fázisából Letenye–Szentkeresztombról ismert egy régi, konvencionális adat (4450 (68,2 %) 4080 cal BC) (*Quitta & Kohl 1969, 243; Kalicz & Raczy 1987a, 29; Kalicz 1995b, 61*), újabban pedig Sormás–Török földekről került publikálásra egy adat (4800 (68,2 %) 4610 cal BC) (*Barna 2007, 367*). Aszód–Papi földekről a korábbi konvencionális adatokon kívül a legfrissebb AMS adatok azt mutatják, hogy a lelőhely kronológiailag jól beleillik P. Stadler ausztriai lengyeli lelőhelyekről származó AMS adatok alapján vázolt rendszerébe² (*Kalicz & Raczy 1987a, 29; Stadler et al. 2006; Stadler & Ruttkey 2007*). A Lengyel II, fehér festett fázis idejét csupán egy Zalavár–Mekenyéről származó régi, konvencionális adat keltezi 4340 (68,2 %) 4070 cal BC körüli időre (*Kalicz 1969; Kalicz & Raczy 1987a, 29; Quitta & Kohl 1969, 247*), ami túlságosan fiatalnak tűnik. A dunántúli kora rézkorból, a Lengyel-kultúra IIIb fázisából pedig Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mezőről ismerünk adatokat (4720 (68,2 %) 4510 cal BC és 4520 (68,2 %) 4360 cal BC között), ami közvetve a dunántúli késő neolitikum záródását jelzi (*Bánffy 1995; Hertelendi 1995*).

¹ Ennek valószínűleg módszertani és technikai okai vannak.

² A 2008-ban indult 75677 számú, Aszód–Papi földek leletanyagának feldolgozását, természettudományos vizsgálatok elvégzését és a lelőhely publikálását célzó OTKA pályázat keretében mért AMS adatok alapján. A pályázat témavezetője Dr. Kalicz Nándor.

A legfrissebb kora rézkori tiszapolgári kontextusból (Vésztő–Bikeri és Körösladány–Bikeri) származó AMS adatok több késő neolitikus tell fiatalabb rétegeivel is egykorúak (Gyucha et al. 2004, 37; Parkinson et al. 2004, 106; Gyucha 2009, 304-312; Yerkes et al. 2009).

A publikált késő neolitikus radiokarbon adatok túlnyomó többsége konvencionális adat, melyek az utóbbi évek tapasztalatai szerint tendenciózusan fiatalabbak az AMS adatoknál (ez a fenti lengyeli adatoknál is jól látszik), ezért a jövőben várható, hogy az alföldi késő neolitikum keltezése ennél valamivel korábbra fog tolni. Ezért részben módszertani oka is lehet annak, hogy egyelőre hosszabb ideig tartó átfedés látszik a két korszak között, bár a váltás időbeli különbsége az egyes lelőhelyek között igen valószínű.

2. Kutatástörténet

2.1. A társadalomrégészeti kutatások történeti vázlata

Maga a társadalomrégészet kutatási területe rendkívül szerteágazó, hiszen nemcsak szűkebb értelemben véve, a társadalom szerkezetének, struktúrájának kutatására irányul, hanem azt is vizsgálja, hogy az anyagi kultúrán, tárgyakon, az épített környezeten, szokásokon keresztül az ember hogyan fejezi ki önmagát, csoportját, szociális kapcsolatait, hogyan tartja fenn vagy manipulálja azokat. A szorosabban vett társadalomrégészet az egykori társadalom méretének, szervezettségének vizsgálatára, a szociális egységek meghatározására (például család, rokonság, etnikum) összpontosít.

Alapvető kérdés a régészeti kutatás alapegységének definiálása, az önidentitással rendelkező szociális egység meghatározása. Ez az őskor kutatása során szorosan összefonódott a kultúra, régészeti kultúra fogalmának, értelmezésének változásával (pl. Stark 1998; Siklósi 2006).

A 20. század folyamán a régészetelméletben folyamatos eltolódás figyelhető meg a „kulturálistól” a „szociális” felé. A szociális egység vagy társadalom régészeti kutatása – mint oly sok minden más az ősrégészetben – V. G. Childe munkásságáig nyúlik vissza. V. G. Childe már a 20. század elején amellett érvelt, hogy a régészet céljának az egykori társadalmak kutatásának kell lennie. Azonban korának szociálanropológusaihoz hasonlóan megkülönböztette a társadalmat mint szociális kapcsolatok önfenntartó, organikus hálózatát a kulturális vonásoktól mint a társadalom speciális komponenseit, amik a társadalmak között diffúzióval kerülnek átadásra. A régészeti kultúra fogalmának bevezetésével jól körvonalazható analitikai egységet adott az őskorkutatás kezébe, melyet azonosíthatónak tartott az egykori népekkel. L. H. Morgan hatására és marxista szemléletmódjának megfelelően a társadalmi evolúció mellett érvelt és a fejlődést hangsúlyozta (Childe 1925; 1935). Később a társadalmat már a kultúra részének tekintette, ami a gazdaságtól és a környezettől függött (Childe 1939). V. G. Childe-dal nagyjából egy időben G. Clark is a társadalom –, amit ő is a kultúra alegységének tekintett – kutatásának fontossága és a más tudományterületekkel (mint társadalom- és gazdaságtörténet, szociálanropológia) való együttműködés mellett érvelt (Clark 1939). A társadalom fejlődését mindketten evolucionista modellben szemléltek. Munkásságuk abban is előremutató volt, hogy a régészet mai társadalmi szerepét is felismerték (Preucel & Meskell 2004, 4-5).

K. C. Chang munkássága a hazai ősrégészeti kutatásban kevésbé ismert, azonban az angolszász nyelvterületeken, elsősorban Amerikában nagy hatással volt a következő évtizedek kutatására. Már az 1950-es években felhívta a figyelmet arra, hogy egy-egy közösséget (egy

város, falu, tanya) kellene alapvető társadalmi egységnek tekinteni – ez régészetileg egy-egy településben fogható meg – és inkább ezeknek a társadalmi csoportoknak kellene a kutatás alapvető egységének, céljának lennie, inkább a régészeti kultúrák szociális csoportjait kellene meghatározni, semmint a régészeti kultúrákkal vagy kronológiai fázisokkal foglalkozni (Chang 1958).

Az 1960-as években kialakuló processzuális irányzat a régészeti kultúrát (szociokulturális rendszer) alrendszeréből felépülő rendszernek tekintette, melynek a szociális egység vagy társadalom is csak egy alrendszere volt, amit általában a környezeti, gazdasági és technológiai alrendszernek alárendeltnek tartottak (Clarke 1968, 42, 206, 23. kép; Renfrew 1972, 15-44, 440-504). L. Binford a kulturális rendszert az emberi szervezet extraszomatikus adaptációs eszközének tekintette. Szerinte a kulturális folyamat a környezeti és szociokulturális alrendszerek dinamikus összeillesztéséből áll össze (a szociális és kulturális rendszert ő is megkülönböztette) (Binford 1965).

A processzualista régészetre nagy hatással volt E. Service társadalomtipológiája (Service 1962). Központi kérdés lett a komplex társadalmak felemelkedése, a főnökségek mint átmeneti társadalomtípus kutatása. C. Renfrew például a főnökségek 20 ismervét sorolta fel (Renfrew 1973a, 539-558). Ezt a listaszerű megközelítést azóta többen megkérdőjelezték és például T. Earle kimutatta, hogy a korábban a főnökségek egyik legfontosabb ismervének tartott redisztribúció nem létezett a hawaii főnökségeknél (Earle 1978). Amerikai etnográfiai példák alapján G. Feinman és J. Neitzel felhívták a figyelmet arra, hogy a főnökségek között jelentős variabilitás tapasztalható, köztük folyamatos átmenet figyelhető meg, vagyis nincsenek élesen elkülöníthető típusok (Feinman & Neitzel 1984). Ez a felismerés szükségessé tette a neoevolucionista társadalomelmélet átgondolását (ld. pl. Yoffee 1993; Preucel & Meskell 2004, 5-6).

C. Redman a civilizáció kialakulását kutatva a Közel-Keleten M. Fried és E. Service kritériumai alapján az antropológiából átvett társadalomtípusokat dolgozta át a régészeti anyagra. Így elsősorban az életmód és a gazdaság alapján hét fejlődési fokot különített el³ (Redman 1978).

A korai processzualista régészet technológiai determinizmusát kezdetektől fogva érték kritikák, ebből elsősorban C. Renfrew munkásságának köszönhetően alakult ki a kognitív processzuális régészet. C. Renfrew már 1973-ban megjelent könyvében sürgette a szimbolikus rendszerek és művészeti stílusok figyelembevételét; az anyag és értelem mesterséges szétválasztása ellen érvelt (Renfrew 1973b). Egy évtizeddel később jelent meg újabb társadalomrégészeti kötete, melyben a társadalom és a tér, a csere és kapcsolatok, az autoritás struktúrája, a monumentális építészet, és a preurbánus társadalmak struktúrája, a hosszú távú változás vizsgálata mentén feszegetett társadalmi kérdéseket (Renfrew 1984). C. Renfrew és a kognitív processzuális régészet követői szerint a társadalomrégészet a múltbeli társadalmak szociális szerveztségének rekonstrukciójával foglalkozik és azzal, hogy

³ 1. mobil vadászó-gyűjtőgetők 2. letelepedett és mobil intenzív vadászó-gyűjtőgetők 3. letelepedett falusi földművelők és mobil állattartók 4. fejlett mezőgazdasági falvak 5. templomvárosok 6. városállamok 7. nemzetállamok (Redman 1978).

az egykori emberek hogyan tekintettek önmagukra a világban. Ugyanakkor a kognitív és szociális alrendszer elkülönítése itt is megmaradt (Preucel & Meskell 2004, 6).

A kontextuális és posztprocesszuális régészet követői, élükön I. Hodderrel kezdték kritizálni a processzuális régészet mesterséges dichotómiáit. Az anyagi kultúrát ők nem egyszerűen a szociális gyakorlat tükröződésének, hanem alkotórészének tekintették. Szemléletmódjuk szerint a szociális már nemcsak egy alrendszer volt, hanem az lett az egész (Hodder 1982c). A posztprocesszuális iskola követői a „szociálisra” a társadalmi rend létrehozásának gyakorlataként tekintettek, valójában szerintük az élet minden aspektusa tekinthető a szociális folyamat részének. Ezzel együtt ők szkeptikusak az univerzális társadalmotípusok, szociális egységek létezésével kapcsolatban (Shanks & Tilley 1987; Preucel & Meskell 2004, 7).

Az őskori társadalmak régészeti kutatásának mindegyik időszakában tapasztalható, hogy arra nagy hatással voltak a korszak aktuális szociológiai, szociálintropológiai elméletei. Többnyire ezeket a modelleket igyekeztek a régészetre átültetni, e társadalommodellek, -típusok régészetileg is látható nyomait kutatták. Csak az utóbbi években merültek fel kritikák e szemléletmóddal szemben és merült fel annak igénye, hogy a régészetnek saját információira, leletanyagára támaszkodva és saját módszereivel kellene a társadalmi kérdésekre választ keresnie (ld. pl. Yoffee 1993).

2.2. A kelet-magyarországi késő neolitikum kutatástörténete⁴

Az alföldi késő neolitikum leletanyagának elkülönítése Tompa F. nevéhez fűződik, aki bodrogkeresztúri ásatásainak eredményei alapján a bekarcolt meander díszes (Tiszakultúra) kerámiával jellemezhető leletanyagot a neolitikum késői fázisába sorolta. Ekkor még G. Kossinna hatására degradációs elmélete keretében a neolitikum legkorábbi fázisára tette a Bükk-kultúrát, melyet szerinte északról, Közép-Európából érkező bevándorlók hoztak volna létre, majd ebből alakult volna ki délre vándorlás során és folyamatos degradáció következtében a Tisza-kultúra, a Dunántúlon pedig az a festett kerámiás leletanyag, amit ő Tisza II-nek nevezett (Tompa 1927, 49; 1929, 26, 44-57).

Ezzel nagyjából egy időben V. G. Childe európai kontextusban is elhelyezte az alföldi késő neolitikum leleteit, az általa Danubian II-nek nevezett fázisba illesztve azokat. Ide sorolta a lengyeli leleteket és a vinčai tell fiatalabb rétegeit, vagyis relatív kronológiai keretei nagyjából máig helyesek (Childe 1929, 27-III). A Tompa F. és V. G. Childe által kidolgozott kronológiai kereteket széles körben elfogadták és alkalmazták.

A Tisza-kultúra e nagyjából helyes relatív kronológiai pozícióját a Banner J. által Tisza III néven elkülönített leletanyag a Tompa-féle rendszerben való elhelyezése zavarta meg. Ugyanis a ma Körös-kultúra néven ismert körömcsípett díszű kerámiát Banner J. a további

⁴ A disszertációban vizsgált lelőhelyek kutatástörténete részletesen szerepel az egyes lelőhelyek leírásánál, ezért itt csak a régió átfogó kutatástörténeti ismertetését adom. A fejezet alapját képezte Kalicz N. és Raczky P. 1987-ben írt összefoglaló tanulmánya (Kalicz & Raczky 1987a).

degradáció termékének tekintve a neolitikum legvégére, a rézkorba átvezető időszakra helyezte (*Banner 1929, 23-34*). A Vinča-Belo Brdo tell rétegsora alapján aztán Tompa F. és Banner J. egyaránt felismerték, hogy ez a leletanyag a Kárpát-medencei kora neolitikumot képviseli és ennek megfelelően módosították álláspontjukat (*Banner 1935, 97-98, 121; Tompa 1934-35, 46-47*). Később már ennek megfelelően született meg Kutzián I. monográfiája, aki ezzel a Körös-kultúra máig elfogadott alapjait fektette le (*Kutzián 1944*).

Ezzel ellentétes nézeteket vallott Roska M. és Csalog J., akik nem fogadták el a Tompa-féle elméletet (*Roska 1936; Csalog 1941*). Csalog J. a Tisza-kultúrát a helyi mezolitikumból eredeztette és önálló fejlődés eredményének tekintette. Szerinte a Bükk- és Tisza-kultúrák egymással párhuzamosan, egy időben éltek (*Csalog 1941*).

További félreértéshez vezetett, hogy a legtöbb szakálhái típusú leletet a Tisza-kultúrába sorolták (*Banner & Bálint 1935*). Az 1960-as években a máig elfogadott relatív kronológiai rendszer tisztázásához vezető fontos lépés volt az Alföldi Vonaldíszes Kerámia-kultúrájának és a Szakálhát-kultúrának a különválasztása (*Kalicz & Raczky 1987a, 12*). A Tisza-kultúráról szóló első összefoglaló monográfia 1973-ban született meg, azonban ez is publikálatlan maradt (*Korek 1973*).

A kelet-magyarországi késő neolitikumot képviselő Tisza-kultúra mellett a Berettyó-vidéken körvonalazható Herpály- és a felső-Tisza-vidéki Csőszhalom-kultúrák elkülönítésére csak az 1950-60-as években kerülhetett sor a névadó lelőhelyeken folytatott kutatások után (*Korek & Patay 1956; Kalicz & Raczky 1987a, 12; Bánffy & Bognár-Kutzián 2007*).

A 20. század közepén–második felében folytatott tell kutatási programnak és topográfiai kutatásoknak köszönhetően a nagyobb késő neolitikus alföldi teltek és tellszerű települések mindegyikén folytak feltárások, azonban ezekről csak előzetes jelentések, rövid lélegzetvételű tanulmányok jelentek meg, egyik monografikus feldolgozása sem történt meg mind a mai napig (pl. Szegvár–Tűzköves, Vésztő–Mágor, Szeghalom–Kovácsalom, Tápé-Lebő, Hódmezővásárhely–Gorzsa) (*Csalog 1958; 1959; 1960; Hegedűs & Makkay 1987; Korek 1958; 1987; Bakay 1971; Trogmayer 1957; 1969; Gazdapusztai 1963; 1969; Rezi Kató 2009*).

Az 1980-as évektől kezdve több lelőhelyen és régióban kezdődtek meg a problémaorientált régészeti kutatások. Öcsöd–Kováshalom Raczky P. vezetésével a tellszerű települési forma sajátosságait és a településszerkezetet kezdték kutatni, Berettyóújfalun–Herpályon a kultúra névadó lelőhelyén a korábbi ásások után nagyobb felületre kiterjedő kutatások kezdődtek, melyek a herpályi településszerkezetéről, házakról és a réz megjelenéséről is jelentős újabb információkkal szolgáltak (*Raczky 1985; 1987; Raczky et al. 1985; Kalicz & Raczky 1984; 1987b; Kalicz 1992*). Horváth F. pedig mikroszintű követéses ásási módszerével, nagyobb felületen több éven keresztül kutatta a hódmezővásárhely–gorzsi települést (*Horváth 1982; 1987; 2005*).

Ezek a kutatások kivétel nélkül az Alföld déli régiójában folytak. A Tisza folyásának középső és felső vidékén csak Kisköre–Gáton, majd Polgár–Csőszhalmon folytak nagyobb felületre kiterjedő feltárások, a többi lelőhelyen csak kisebb szondázó kutatások történtek. Ezért a korszak településeiről alkotott képünk torz, mivel a telteken, tellszerű települése-

ken kívül Kisköre–Gát az egyetlen, önálló horizontális település, ahol nagyobb felületre kiterjedő ásatások folytak. A Felső-Tisza-vidéken nagy felületen feltárt Polgár–Csőszhalom tellje és horizontális települése a két településtípus együttélésével és a tellt övező körárokrendszerrel sokáig egyedülállónak tűnt. Ez a kép az utóbbi évek kutatási eredményei alapján változni látszik (ld. a 6. fejezetet; Korek 1989; Bánffy & Bognár-Kutzián 2007; Raczy *et al.* 1994; 1996; 1997; 2002; 2007; Raczy & Anders 2006; 2008; Anders & Nagy 2007).

Az 1980-as években nemcsak jelentős eredményeket hozó, nagy felületű ásatások, hanem olyan regionális kutatások is történtek, melyek egy-egy szűkebb régió vagy az Alföld egészét érintő településszerkezeti, gazdasági, társadalmi változások kutatását, értelmezését tűzték ki célul (Makkay 1982; Sherratt 1983a; 1983b). Az északkelet-magyarországi késő neolitikumról szóló tanulmányában Kalicz N. olyan lelőhelyek anyagát publikálta, melyek a Lengyel-kultúrához sorolhatók, így kapcsolatot teremtettek a már ismert Polgár–Csőszhalom és Aszód–Papi földek között, illetve segítettek még jobban megérteni a lengyeli és tiszai komplexum kapcsolódását (Kalicz 1994). Az 1990-es évek elejére az addig felhalmozódott információmennyiség lehetővé tette átfogó, tematikus tanulmányok születését például a herpályi illetve a tiszai településszerkezetéről, háztípusokról (pl. Chapman 1989; Kalicz 1995a; Raczy 1995), a réz Kárpát-medencei megjelenéséről (pl. Kalicz 1992), a Spondylus szerepéről (pl. Kalicz & Szénászkó 2001).

Az elmúlt két évtizedben egyrészt az újabb interdiszciplináris ásatási módszereknek, másrészt a paradigmaváltásnak és nyugat-európai, amerikai kutatók a régió kutatásába való bekapcsolódásának köszönhetően nemcsak jelentős újabb ásatási (pl. Polgár–Csőszhalom) (Raczy *et al.* 1994; 1996; 1997; 2002; 2007; Raczy & Anders 2006; 2008; Anders & Nagy 2007), regionális kutatási eredmények születtek (pl. Körös Regionális Régészeti Program, Felső-Tisza projekt) (Parkinson 2002b; 2006a, 2006b; Parkinson & Gyucha 2007; Chapman *et al.* 2003), hanem a régió abszolút kronológiáját is sikerült tisztázni (Hertelendi & Horváth 1992; Hertelendi *et al.* 1995; 1998a; 1998b), illetve a korábbi, hagyományos, kultúrtörténeti megközelítésű tanulmányokkal szemben gazdasági, társadalmi, rituális kérdéseket boncolgató művek születtek, melyek alapvetően új szemléletmódo(k)a)t hoztak a neolitikum kutatásába (pl. Bánffy 1990–91; Chapman 1994; 1997; 2000; Raczy & Anders 2006; 2008; 2009a; 2009b; Anders 2009; Parkinson 2002b; 2006a, 2006b; Parkinson & Gyucha 2007).

A korszakot és a tágabb régiót érintő legfrissebb kutatási eredmények négy konferenciakötetben olvashatók. A 2003 májusában Cardiffban rendezett konferencián az alföldi késő neolitikumról és a balkáni neolitikumról hangzottak el jelentős előadások, melyek két kötetben jelentek meg (Bailey *et al.* 2005; 2008). A 2006 tavaszán Krakkóban tartott konferencián a csőszhalmi és aszódi ásatásokról megjelent több tanulmány mellett a dunántúli késő neolitikum kutatásának újabb eredményeiről is képet kaphattunk, míg a 2008 őszen Szentesen tartott Csalog J. emlékkonferencián több előadás is számos kisebb, ám annál fontosabb részlettel gazdagította ismereteinket nemcsak az Alföld, hanem a teljes Kárpát-medence késő neolitikumáról (Kozłowski & Raczy 2007; Bende & Lőrinczy 2009).

2.3. A kelet-magyarországi késő neolitikum társadalomrégészeti kutatástörténete

A Kárpát-medencei késő neolitikum társadalomrégészeti szempontú kutatásáról nagyjából az 1980-as évektől kezdve beszélhetünk. Ekkor Makkay J. az alföldi késő neolitikus tellek kialakulásának és megszűnésének okait vizsgálta, ami mögött mind éghajlati, mind gazdasági tényezőket látott; ezek pedig szerinte a társadalom szerkezetének változását vonzották maguk után (*Makkay 1982, 104-164*). Ezzel egyidőben jelentek meg A. Sherratt településrégészeti kutatásainak eredményei. A brit-magyar együttműködés keretében Szeghalom környékén végzett regionális kutatások során a településhálózat korszakonkénti változását vizsgálták. A. Sherratt a késő neolitikum elején lezajló településkoncentráció mellett a cserekapcsolatok élnkülését hangsúlyozta (*Sherratt 1982; 1983a; 1983b*).

Raczky P. a csókai kincs újrapublikálása során a presztízstárgyak és a szakrális értékfelhalmozás szerepére hívta fel a figyelmet a késő neolitikum időszakában, amit nem sokkal később egy hasonló csőszalmi áldozati leletegyüttes publikálása követett (*Raczky 1994; Raczky et al. 1996*).

J. Chapman mind a késő neolitikus települések, mind a temetkezések vizsgálatával hozzájárult a régió társadalmi szerkezetének megértéséhez (*Chapman 1989; 1994; 1997*). A Kisköre–Gáton feltárt sírok elemzése során helyi és globális, közösségi szokásokat különített el (*Chapman 2000, 45-74*).

Az utóbbi évtized sokat és sokak által tárgyalt problémája a tellek kialakulásának és megszűnésének oka. Ehhez kapcsolódóan a tárgyalt régiót érintő jelentős művek is születtek. A tellek kialakulása kapcsán a közösségek helyhez való viszonyulásának és az ősökkel való kapcsolat kifejezésének változását, fontosságát hangsúlyozta J. Chapman (*Chapman 1994; 1997*). Az utóbbi években több tanulmány is publikálásra került a polgár–csőszalmi feltárások eredményeiről, melyek a települési adatok és a temetkezések alapján a lelőhelyen tapasztalható társadalmi egyenlőtlenséget, a nemi és életkorbeli különbségeket, valamint a tell és az azt övező körárok szimbolikus jelentőségét tárgyalták (*Raczky & Anders 2006; 2008; Anders & Nagy 2007; Raczky & Anders in press*). Itt kell megemlítenem a W. A. Parkinson és Gyucha A. vezetésével immár egy évtizede folyó Körös Regionális Régészeti Program eredményeit. A kutatási program kiindulópontja W. A. Parkinson doktori értekezése volt, mely a késő neolitikum és a kora rézkor átmenetének hátterében álló gazdasági és társadalmi változásokat vizsgálta (*Parkinson 2006a*). Az azóta eltelt évek kutatási eredményeinek köszönhetően jelentősen bővültek ismereteink a kora rézkori települések szerkezetét és a Körös-vidék késő neolitikus és kora rézkori településhálózatát illetően. A késő neolitikum és kora rézkor átmenete mögött W. A. Parkinson és Gyucha A. nemcsak a társadalom szerkezetét érintő változásokat, hanem az emberi tevékenység által okozott ökológiai változásokat is látnak (*Parkinson 2002b; 2006b; Parkinson & Gyucha 2007; Gyucha & Parkinson 2008; Gyucha 2009*). Szintén a késő neolitikus tellek megszűnésének okát kutatva T. Link a településstruktúra folyamatos változását hangsúlyozta, a tellek mint „fix pontok” eltűnését és a településrendszer homogenizálódását egy hosszú, folyamatos változás keretében értelmezte. A változás végső okára nem adott magyarázatot, de a tellek eltűnése

mögött a tudatos térbeli állandóság jelentőségének folyamatos elvesztését és a településekkel szemben a telepektől elkülönült temetők mint „fix pontok” megjelenését látta (*Link 2006*).

Az utóbbi évtizedben már öröndetesen gyarapodott azoknak a tanulmányoknak a száma, melyek társadalomrégészeti szempontból vizsgálták az alföldi késő neolitikumot, mégis ezek túlnyomó többsége egy-egy kisebb leletegyüttes, lelőhely vagy szűkebb régió illetve a késő neolitikum végének értelmezésére szorítkozott (*pl. Raczky 1994; Raczky et al. 1996; Raczky & Anders 2006; 2008; 2009b; Anders & Nagy 2007; Anders 2009; Link 2006; Parkinson 2006a; Parkinson & Gyucha 2007*). Olyan tanulmány még nem született, mely a teljes kelet-magyarországi területet és a rendelkezésre álló információforrások minden típusát figyelembe véve próbált volna átfogó, komplex képet rajzolni a korszak társadalmairól.

3. A társadalomrégészeti kutatás elmélete, módszerei

Ahhoz, hogy a későbbiekben egyértelmű legyen, hogy a régészeti adatokból milyen társadalmi struktúrára, milyen társadalmi különbségek létrejöttére láthatunk bizonyítékokat mindekelőtt tisztázni kell a disszertációban használt alapfogalmakat.

3.1. A szociális szerveződés formái, társadalommodellek

L. H. Morgan még a 19. század második felében állította fel társadalmi evolucionista modelljét, melyben a társadalmi fejlődés három fő fázisát különböztette meg: vadtság, barbárság, civilizáció (*Morgan 1877*). Mind Morgan, mind az őt követő unilineáris evolucionista társadalomfejlődési modellt felállító antropológusok a kor európai társadalmát tekintették a fejlődési sor végpontjának (*Parkinson & Gyucha 2007, 38*).

A 20. század közepén több modell is született, melyek a társadalmakat kevés, jól körülhatárolt kategóriába igyekeztek besorolni. M. Fried a társadalomban jelenlévő státuszkülönbségek, a presztízshez és a létfenntartáshoz szükséges javakhoz, eszközökhöz való hozzáférés alapján különböztetett meg négy társadalomtípust: egalitárius, rangsorolt, rétegzett társadalom, állam⁵ (*Fried 1967*).

Az *egalitárius társadalomban* (egalitarian society) a társadalom tagjainak neme, életkora és képességeik alkotják a társadalmi különbségek és a munkamegosztás alapját. Az életkor előrehaladtával a státusz nőhet vagy csökkenhet, de a magasabb státusz elérésének lehetősége mindenki számára azonos. Az ehhez szükséges elsődleges eszközök mindenki számára egyformán hozzáférhetők, univerzálisak és nyitottak. Mindenki, nemének megfelelően bizonyos életkorral automatikusan különböző státuszokat ér el, életkorának és egyéni képességeinek folyamatos változásával státusza is folyamatosan változik, vagyis az adott státusz műlelkony dolog. Az adott nem/kor osztályban mindig annyi presztízspozíció van, ahányan azt képesek betölteni. Etnográfiai példák alapján ezek a társadalmak szinte kivétel nélkül vadász-gyűjtögető életmódot folytatnak. A vezetői pozíció átmeneti, szituációfüggő, nincs hatalom, csak uralom. A létfenntartás és a javak termelése nagyrészt háztartási egységekben folyik, a családok nem specializálódnak. A csere informális alapon, egyének

⁵ Állam létezése a Kárpát-medencéi neolitikumban fel sem merülhet, ezért e társadalomtípus részleteit ismertetésétől itt most eltekintek.

között zajlik, általában a reciprokális gazdaság jellemzi ezeket a társadalmakat, ahol a reciprocitást és nagylelkűséget presztízzsel jutalmazzzák. Az anyagi javak felhalmozásával szemben erős társadalmi ellenérzések lehetnek, a társadalom tagjai egyformán férhetnek hozzá a presztízspozíciókhoz és termelési eszközökhöz is (*Fried 1967; Wason 1994, 42; Ames 2008, 489*).

A rangsorolt társadalmak (ranked society) abban különböznek az egalitárius társadalmaktól ahogyan a megkülönböztető presztízst kezelik. A megbecsült státuszhoz való hozzáférés korlátozott és ez közvetetten kapcsolatban van az egyén nemével, életkorával és személyes tulajdonságaival. E korlátozások miatt kevesebb megbecsült státuszpozíció van, mint ahányan azt képesek lennének betölteni, ezek a pozíciók állandóak. A társadalmi korlátozó technikák egyének és családok között egyaránt működhetnek, ilyen lehet például a születési renden alapuló megkülönböztetés, ami a leszármazási ágak között eredményez státuszkülönbséget. Fontos megérteni, hogy a rang relatív érték, csak a társadalom tagjainak egymáshoz való viszonyában létezhet. Az egalitáriusból a rangsorolt társadalomba való átmenet gyakran egyszerre történik – a már nem családi egységeken alapuló – redistribúciós hálózat kiépülésével. Ebben a rendszerben a kulcsfigura az, aki összegyűjti és újra elosztja a javakat, de nem bír kizsákmányoló gazdasági vagy pusztán politikai hatalommal, nincs hozzáférése az erőszak kizárólagos használatához sem. Ez a típusú társadalom a hasonló képességű tagok különböző státuszának elvén működik, de ezeknek a státuszoknak nincs gazdasági vagy politikai hatalomhoz való előjoguk. A presztízshez való differenciált hozzáférés mellett a társadalom minden tagjának azonos lehetősége van a termelési eszközökhöz és a létfenntartáshoz elengedhetetlen forrásokhoz való hozzáféréshez (*Fried 1967; Ames 2008, 489*). A vezetői pozíció megtartásában kulcsfontosságú az ünnepek, lakomák és más közösségi események szervezése, melyeken keresztül presztízst lehet szerezni. Az ilyen lakomák szervezése nagyban függ attól, hogy mennyire sikerül a közösség forrásait mozgósítani. Másrészt a vezetői pozíció gyakran összefügg a rituális vezetői szereppel és általában annak a vezetőnek van kiemelkedő szerepe, aki a vélt vagy valós össel a legközelebbi rokonságban áll. A helyi közösségek többnyire önellátók, gazdaságilag függetlenek (*Shennan 1999, 872*).

A rangsorolt társadalom típusát több kritika érte és úgy tűnik, hogy ma már csak abban az általánosabb értelemben állhatja meg a helyét, hogy olyan társadalom, ahol differenciált státusz és hatalmi pozíciók vannak, de nincs társadalmi rétegződés (*Shennan 1999, 875*).

A rétegzett társadalomban (stratified society) már intézményesített különbségek vannak a társadalom tagjai között a létfenntartáshoz szükséges javakhoz, eszközökhöz való hozzáférés tekintetében is. A korlátozó technikák a szabályozás és a kommunikáció formálisabb eszközeit kívánják meg, már jogi alapelvek és mechanizmusok vannak a szabályok eldöntésére és végrehajtására, kikényszerítésére. Az elsődleges autoritás már nem a rokonságon, hanem területiális egységen alapul. A társadalmi rétegződés megkönnyíti a komplex munkamegosztás növekedését is. A társadalom tagjait már nem a rokonsági rendszer alapján, hanem hasonló státusz, hatalom, osztály alapján rangsorolják, ami a forrásokhoz való hasonló hozzáférést jelenti. A presztízis már inkább a felhalmozáson, és a hatalom a termelési források kontrollján alapul (*Fried 1967; Berreman 1981, 10–11; Ames 2008, 489–490*).

M. Fried jól átgondolt, elméletileg egységes modellt alkotott, míg E. Service az antropológiailag tapasztalt példákat sűrítette társadalomtípusokba. Típusaik hasonlóak, részben átfedésben állnak egymással (1. ábra). E. Service etnográfiai példák alapján a szociokulturális integráció négy típusát különböztette meg: horda, törzs, főnökség, állam (Service 1962).

M. Fried terminológiája	E. Service terminológiája
állam	állam
rétegzett társadalom	főnökség
rangsorolt társadalom	törzs
egalitárius társadalom	horda

1. ábra: M. Fried és E. Service társadalomtípusainak összehasonlítása
(Redman 1978, 203 nyomán)

A *hordák* (band) kicsi, vándorló, territoriális vadászó-gyűjtőgető, 30-100 főből álló exogám rokonsági csoportok. A társadalmon belül csak a tagok neme és életkora alapján vannak státuszkülönbségek. Nincs politikai szervezet és gazdasági specializáció. A csoportméret gyakran változik, ritkán van szociális technika helyi csoportok nagyobb közösségekbe való integrálására (Service 1962).

A *törzs* (tribe) fogalma már L. H. Morgannél megjelent, aki a rokoni alapon való szerveződést, a területi integritást, az azonos dialektust és a dezintegrációra való hajlamot tartotta a társadalmak főbb jellemzőinek (Morgan 1851). E. E. Evans-Pritchard meghatározott céllal, hosszabb-rövidebb időre egyesülő, decentralizált, önálló csoportok egységének határozta meg a törzset, melyeken belül több, egymásra épülő szervezeti szint különíthető el (Evans-Pritchard 1940, 4-5). A törzsek esetében a helyi csoportokat – többnyire rokonsági alapon – már nagyobb társadalomba integrálják. A legtöbb törzsi szervezet egalitárius és horizontálisan integrált, szegmentáris egységekből épül fel, azonban nincs egy központi, formális, hierarchikus politikai rendszer, mely összetartaná. Általában földművelők, de az év nagy részében letelepült vadászó-gyűjtőgetők is kifejleszthetik a megfelelő integrációs stratégiákat. Nincsenek jól fejlett, specializált kézműves csoportok, se magasan szervezett csere a törzsi csoportok között. A háborúskodás csapdákból és kisebb csetepatékból áll. Nincs településhierarchia vagy jelentős különbség a települések méretében, egy településen 100-néhány 100 fő él egyszerre. M. Sahlins törzs kifejezés alatt értette a főnökségeket is, melyeket az integrált egységek minden szintjén megfogható politikai szervezet alapján különböztetett meg (Service 1962; Sahlins 1968; Parkinson & Gyucha 2007, 38-39).

M. Fried vitatta, hogy törzsek önállóan is léteztek volna, szerinte e társadalomtípus csak a szomszédos katonai államokra adott válaszként jött létre, vagyis eszerint az állam kialakulása

lása előtt nem létezhetett (*Fried 1968*). Ezután a fogalom használata nagyrészt kikopott az etnográfiai, antropológiai szakirodalomból – helyette inkább a szegmentáris társadalom, középszintű társadalom (middle-range society) vagy transegalitárius társadalom (transegalitarian society) kifejezést kezdték használni. Ennek hatása nagyrészt az angolszász régészetre korlátozódik, ahol az oktatási rendszernek köszönhetően az antropológiának hagyományosan nagyobb hatása van a régészetre. Az utóbbi években antropológiai és régészeti oldalról is (elsősorban amerikai példák alapján) próbálkoztak a fogalom újradefiniálásával (*Parkinson 2002a*).

A *főnökség* (chiefdom) több társadalmi csoport hierarchikus szociális rendszerbe szervezve, ahol a leszármazási ágak alapján a rang a vélt vagy valós őstől való távolságtól függ. A szociális integráció elsődleges eszköze a rang különbsége, előjogokhoz és kötelességekhez kapcsolódva, ami a főnök státuszpozíciójában központosul. A főnök pozíciója többnyire örökletes, de hatalma korlátozott, befolyása kicsi, nincs előjoga és kevés funkciót lát el, nincs lehetősége erőszakos megtorlásra. Pozíciója gyakran összefonódik a vallási, rituális hatalommal. Az élelemtermelés és kézművesség specializációja megvan, a javakat redistribúciós rendszerben osztják szét, melyet a főnök irányít, de nincs valódi, megkülönböztetett hozzáférése és kontrollja a stratégiai források fölött. A hatalomnak nincs formális ábrázolása és a politikai kontroll korlátozó, kényszerítő technikái is hiányoznak. A főnök uralma a fényűzést korlátozó szabályokon alapul, ami az öltözék, ékszerek, viselet, élelem, mobilitás szabályozásával kidolgozott rituális izolációt kíván meg. A háborúsodás valódi hadjáratokból és korlátozott mértékű hódításokból áll. Az új társadalmi csoportok beolvastására nagyobb kapacitása van, 100-több 1000 fő él együtt egy közösségben, magasabb a népsűrűség és van központi település. Különbségek vannak a rangrendszerben, hatalom és tisztelet mértékében (*Service 1962*). Ezzel szemben a régészeti szakirodalomban a főnöknek általában nagyobb hatalmat tulajdonítanak, inkább politikai vezetőnek tekintik, aki kontrollálja a stratégiai forrásokat és irányítja a munkát. Vagyis az antropológiában oly fontos jellemzőit – mint vallási vezető vagy a klánok feje, akinek nincs különösebben nagy hatalma – gyakorlatilag elvesztette (*Yoffee 1993, 62*). H. T. Wright megkülönböztetett egyszerű és komplex főnökségeket, ez utóbbiak esetében egy központi főnök kezében volt a centralizált döntéshozó hatalom, aki a forrásokat is mozgósította, de a lokális közösségek vezetőit, kisebb főnökeket meghagyta (*Wright 1984*).

A korábbi modelleknél jóval általánosabban definiálta a főnökségeket T. Earle, aki a kicsi, faluserű közösségek és az állam közti átmeneti formának tartotta (*Earle 1997, 14*). Míg ő továbbra is egy hasznos, jelentéssel bíró társadalomtípusnak tartja a főnökséget, addig H. T. Wright inkább csak a politikai szerveződés egy formájának tekinti, mivel egyéb vonásokban óriási különbségeket mutatnak (*Shennan 1999, 875; Wright 1984*).

Elhibázott lenne azt gondolni, hogy minden társadalom átmegy az E. Service vagy M. Fried által felállított négy fejlődési fázison, vagy azt, hogy egy adott régióban minden társadalom, közösség a szervezettség azonos vagy hasonló szintjén van. A társadalmi evolúció se nem unilineáris, se nem egyforma ütemben zajlik. A neoevolucionista társadalomfejlődési modelleket többen kritizálták; ma már kevesen fogadják el, hogy ezek az élesen különválasztható típusok univerzálisan alkalmazhatóak lennének, mivel ezek a politikai, gazdasági

és társadalmi szervezet összekapcsolásával azok egyidejű, egyirányú és azonos sebességű fejlődését feltételezték. A neoevolucionista modellek szerint a társadalom fejlődése, magasabb szintre lépése valamilyen probléma megoldása (például népességnövekedés) miatt történik (Yoffee 1993, 64; Paynter 1989). E modellek mesterségesen és véletlenszerűen diszkrét tömbökre osztják a folyamatos változásban lévő társadalmakat (Yoffee 1993, 64; Feinman & Neitzel 1984). Ugyanakkor a kommunikáció megkönnyítésére jól használhatók e kategóriák, ha tisztában vagyunk vele, mit is értünk alattuk. A régészeti és etnográfiai adatok alapján kétségtelenül vázolható néhány általános tendencia: a szociális struktúra, a társadalmi csoportok száma egyre nő, a csoportok funkciójában egyre nagyobb specializáció tapasztalható és a társadalmi integráció új eszközei jelennek meg. Ugyanakkor többen jogosan figyelmeztettek arra, hogy az olyan kategóriák használata, mint horda, törzs, főnökség elfedi a változatosságot (pl. Drennan 1996; O'Shea & Barker 1996). A különböző társadalomtípusok használata helyett sok régész inkább a társadalmi komplexitás (social complexity) kifejezést használja az állandó társadalmi egyenlőtlenség kifejezésére, bár mások amellett érvelnek, hogy e kettőt el kell választani egymástól, a kettő nem azonos (Paynter 1989).

Egy újabb, nagyobb változatossággal számoló modellt alkotott A. W. Johnson és T. Earle a társadalmi-gazdasági integráció szintjei alapján. A politikai gazdaság az autonóm létfenntartó gazdaság rovására egyre növekvő befolyását és az ezt fenntartó és működtető mechanizmusokat hangsúlyozták. A társadalmi-gazdasági integráció három fő szintjét (család szintű csoport, lokális csoport, regionális közösség) határozták meg, ezeken belül a variációs lehetőségek széles skáláját különböztették meg. Modelljükben a gazdaság játssza a központi szerepet; a gazdaság minél nagyobb része van központi kontroll alatt, annál inkább centralizált és annál inkább hierarchikus a társadalom. A kevésbé hierarchikus társadalomban az önellátó, háztartásszintű létfenntartó gazdaság nagyobb szerepet kap (Johnson & Earle 1987).

A rangsorolt és nem-rangsorolt közösségek elkülönítése A. W. Johnson és T. Earle modelljében nem egyértelmű. A legkisebb, önellátó család szintű csoportnak is lehet vezetője, de tudása és tapasztalata nem ruhazza fel állandó vagy formális státusszal (Johnson & Earle 1987, 92-93). A lokális csoport több család által alkotott, rituálisan integrált politikai csoport, akik valamilyen közös érdek (például élelemtárolás vagy védekezés) miatt egyesültek. Ezen az integrációs szinten megkülönböztetik a vezető nélküli lokális csoportot (acephalous local group) és a Big Man közösséget (big man collectivity). Ez utóbbiak általában nagyobbak, több klánból vagy leszármazási ágból állnak, a helyi csoportokat erős, karizmatikus vezetők képviselik. A Big Man képviseli csoportját a nagyobb ünnepeken, melyek a csoportok közti kapcsolatok koordinálását és formalizálását szolgálják. A Big Man befolyása, pozíciója csak személyes képességein múlik, pozícióját bármikor elvesztheti, és az nem öröklődik. Előfordulhatnak olyan időszakok, amikor egy társadalomban nincs Big Man, mivel ez nem egy pozíció, ami önmagában is létezik, ha nincs ki betöltse. Ezekben a társadalmakban a csoportok közti vagy csoportokon belüli versengés állandó, ahol nemcsak a vezető saját státusza, hanem szociális csoportja presztízse, vagyona és akár fizikai jóléte a tét. Ugyanakkor e közösségek számára ismeretlen az, hogy egy feladata elvég-

zésére alkalmatlannak bizonyult vezetőt nem tudnak lecserélni (Johnson & Earle 1987, 20-21).

A Big Man típusú vezetői szereptől a főnök vezetői pozíciója abban különbözik, hogy itt olyan tisztségről van szó, melyhez jogok és köteleességek kapcsolódnak (Johnson & Earle 1987, 220).

Az antropológiából átvett neoevolucionista társadalomfejlődési modellek használata miatt a régészek gyakran arra törekednek, hogy az általuk feltárt jelenségeket ezekbe a kategóriákba kényszerítsék bele ahelyett, hogy a régészeti tapasztalt jelenségek alapján vázolnának egy modellt (Yoffee 1993, 60). Ma már világos, hogy e társadalomtípusok, -modellek egyikét sem lehet egy az egyben átültetni a régészetre, arra sem alkalmasak, hogy az egyes társadalomtípusokra jellemző attribútumok megléte vagy hiánya alapján ezekbe soroljuk be a régészeti módszerekkel vizsgált közösségeket. Ugyanakkor segíthetnek megérteni a társadalmi egyenlőtlenség alapelveit, alapvető formáit, azok működését, segíthetnek a társadalmi egyenlőtlenség régészeti nyomainak felismerésében miközben a társadalmak strukturális változatosságára is rávilágítanak.

Megkülönböztetés									
Egyenlőség/nincs dominancia (hipotetikus)	Egyenlőtlenség/dominancia	Nem rangsorolt szervezet	Rangsorolt szervezet						
			Rokon-ság/szerep alapú rang	Rétégződés			Osztály réteg		
				Státusz réteg		Etnikai csoport	Rend	Társadalmi osztály	
				Kaszt/rassz				Társaság	Osztály
				Kaszt csoport	Rassz kategória	csoport			
		Nemi szerepek/életkor szerepek/megbélyegzés							
		Rabszolgaság							

2. ábra: Tipológia a társadalmi egyenlőtlenség összehasonlításához (Berremann 1981, 1.4. táblázat nyomán)

G. Berreman a fenti modelleknél általánosabb, a társadalmi egyenlőtlenség léte, mértéke alapján különböztetett meg társadalomtípusokat. Az emberek általában többféle tulajdon-ság alapján különböztetik meg egymást, ez azonban önmagában még nem jelent egyenlőtlenséget. Egyenlőlenségről akkor beszélhetünk, ha egy adott társadalomban vagy helyzetben valamilyen különbségek szociális értékelését relevánsnak tekintik. Társadalmi egyenlőtlenségről (social inequality) pedig akkor beszélünk, ha az egyenlőtlenség fölénnyel, el-sőbbsséggel (dominance) társul, és ez a különbség a viselkedésben is kifejezésre kerül (Berreman 1981, 8). A társadalmi egyenlőtlenség egyrészt morális jelenség, ahogy az emberek értéklik egymást, másrészt strukturális jelenség, miszerint társadalmi különbségek léteznek a társadalomban. Ugyanakkor viselkedésbeli jelenség (ahogy az emberek cselekednek az értékelésük során), interakcionális jelenség (mivel ezek a cselekvések nagyrészt interperszonális kapcsolatok kontextusában fordulnak elő), materiális jelenség (mivel ezek a cselekvések maguk után vonják a javakhoz, szolgáltatásokhoz, lehetőségekhez való differenciált hozzáférést) és egzisztenciális jelenség is (mivel az emberek érzékeli státuszukat, kognitívan és érzelmileg reagálnak rá), vagyis a társadalmi egyenlőtlenség gyakorlatilag az élet minden területén jelen van (Berreman 1981, 4).

A legalapvetőbb különbség a rangsorolt és nem rangsorolt társadalmak között van, ez utóbbi nagyjából megfelel M. Fried egalitárius társadalomtípusának. Ezekben a társadalmakban csak a nemen, életkoron és egyéni képességeken alapuló státuszkülönbségek vannak jelen, melyek a családi szerepeken belül jelennek meg (2. ábra). A rangsorolt társadalmakban az egyenlőtlenség már státushierarchiában intézményesül, ami túlmutat a nemen, életkoron, egyéni képességeken és rokoni kapcsolatokon (Berreman 1981, 8-9). P. K. Wason jogosan hozta fel azt a kritikát, hogy ebben a rendszerben nehéz elhelyezni egy olyan társadalmat, ahol a nemek között erős státuszkülönbség van, de más rangbeli különbség nincsen (Wason 1994, 37).

Ezen túl minden más társadalom rangsorolt. A következő lényeges különbség a rétegzett és a rokoni vagy társadalmi szerepen alapuló rang között van. Ez utóbbi esetében a rang az egyén rokonsági rendszeren belüli helyzetétől vagy az általa betöltött társadalmi szereptől függ. Ezek alapján az emberek rétegeket alkotnak (stratum), melyek a létfenntartási eszközökhöz való differenciált hozzáféréssel bírnak. A rétegzett társadalmak esetében az uralmat (authority) már territorialis egységekben és nem rokonsági alapon gyakorolják. Presztízst általában már felhalmozással és nem nagylelkűséggel vagy redistribúcióval lehet szerezni. A hatalom a termelési források fölötti kontrollból és így, következképpen az emberek fölötti kontrollból ered. Ez pedig egyes embercsoportok kizsákmányolásához vezet⁶ (Berreman 1981, 10-12).

A társadalmi egyenlőtlenség, rang vagy rétegzettség léte nem jelenti azt, hogy ezekben a társadalmakban nincsenek nem, életkor vagy egyéni képesség szerinti különbségek vagy egyenlőtlenségek. Többször ezek egymással összefüggő, komplex rendszerével találkozhatunk, ami a régészeti értelmezést még inkább megnehezíti. A rangot, társadalmi egyenlőtlenséget a disszertációban tág értelemben használom, ide sorolva bármiféle státushierarchiát, ami a nemen, életkoron, egyéni képességeken és rokoni kötelékeken túlmutat (ld. Berreman 1981, 9).

3.2. A társadalmi egyenlőtlenség kialakulása

A társadalmi egyenlőtlenség kialakulásának okára számos elmélet született, de nincs egyetlen olyan modell sem – és valószínűleg soha nem is lesz –, mely univerzálisan megmagyarázná a társadalmi egyenlőtlenség kialakulását. T. Hobbes és J.-J. Rousseau óta a társadalomkutatók a társadalmi egyenlőséget tekintették az ember sajátjának, holott többen rámutattak, hogy teljes egyenlőség nem létezik, minden társadalom különbséget tesz tagjai között legalább nem, életkor és egyéni képességek alapján. Ezen általánosan elfogadott nézet alapján antropológusok, szociológusok, régészek kutatták/ják, hogy hogyan, mikor és milyen körülmények között alakult ki a társadalmi egyenlőtlenség. Ezzel szemben az utóbbi évek kutatásai egyre inkább azt sugallják, hogy a társadalmi egyenlőtlenség lehetett az emberi társadalom sajátja, és társadalmi egyenlőség soha nem létezett. Az, amit

⁶ A rétegzett társadalmakat is még tovább tagolja G. Berreman, ez azonban a disszertáció szempontjából már irreleváns, ezért részletes ismertetésétől eltekintek (Berreman 1981, 13).

egalitarianizmusnak tekintünk valójában a dominancián alapuló hierarchia megfordítása, amikor az alárendelt vagy szubdomináns egyének csoportot alkotnak és visszaszorítják az egyébként domináns egyéneket (Boehm 1992; 1999; Henrich & Gil-White 2001). Azok a társadalmak, ahol csak a társadalmi egyenlőtlenség minimális formái léteznek hihetetlen energiákat fektetnek az egyenlősítő mechanizmusok működtetésébe, fenntartásába (Hayden 1995; 1998; 2001). Ezek szükségességét a társadalom tagjainak eltérő személyiségére és a törekvő típusokra (aggrandizer) vezetik vissza, akik a társadalmi és gazdasági rendszereket nagyobb valószínűséggel manipulálják saját és leszármazottaik érdekének megfelelően (Ames 2008, 491).

J. Woodburn a vadászó-gyűjtögető közösségek létfenntartási stratégiáinak lényegi különbségére világított rá, ami akár az élelmentermelésre való áttérés, akár a társadalmi egyenlőtlenség kialakulása szempontjából alapvető fontosságú. Az azonnali visszatérítési rendszert (immediate-return system) alkalmazó közösségek az ételment napi szinten elfogyasztják, míg a késleltetett felhasználási rendszert (delayed-return system) alkalmazó közösségek beruháznak tárolókapacitások, csapdák vagy halászhálók létrehozásába, aminek nem azonnal térül meg a haszna (Woodburn 1982). Ez utóbbiak meghatározzák az emberek egyes csoportjainak jogait és kötelezettségeit is, és a háztartások között lehetnek vagyoni, hatalmi, státusz egyenlőtlenségek is (Brunton 1989). Az azonnali visszatérítést alkalmazó közösségek annyira ritkák és csak olyan speciális körülmények között fordulnak elő, hogy erősen kétséges, hogy ilyen közösségek alkották volna a társadalmi evolúció alapját, kiinduló pontját (Ingold 1983, 554).

A társadalmi egyenlőtlenség kialakulásának okai között a kutatók megkülönböztetnek közvetlen és alapvető okokat. A közvetlen okok magyarázzák azt, hogy egy struktúra hogyan működik, míg az alapvető okok azt, hogy hogyan alakult ki. A szükséges előfeltételek önmagukban nem okoznak egyenlőtlenséget, de meglétek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy az egyenlőtlenség kialakulhasson (Ames 2008, 491). A társadalmi egyenlőtlenség kialakulásához vezető okok között (a teljesség igénye nélkül) említik a magas népsűrűséget, a közösség növekvő méretét (pl. Cohen 1985; Johnson & Earle 1987; Kosse 1990), a specializációt és a regionális interakciót (pl. Childe 1942; Service 1975), az ünnepségek, lakomák szervezését (feasting) (pl. Hayden 1995; 2001; Spielmann 2002), az élelmiszertermelés eltérő alapjait (productive subsistence bases) és a felesleget (pl. Childe 1942; Hayden 1995; 2001; Arnold 1996; Earle 1997), a népszerűnövekedésből adódó társadalmi feszültséget (scalar stress) (pl. Ames 1985; Kosse 1990), a letelepedést (pl. Bar-Yosef 2002), a raktározást (pl. Testart 1982), a mobilitást és településmintázatot (pl. Ames 1985), a mozaikos környezetet (pl. Kelly 1995), a létfenntartás intenzitásának növekedését (pl. Price & Brown 1985), a versengést és háborúskodást (pl. Hayden 1995; 2001) és a tulajdont (pl. Woodburn 1982; Park 1992; összefoglalóan ld. Ames 2008, 493-494).

Az elit viselkedésének dichotóm megközelítési modelljeivel szemben R. E. Blanton és munkatársai a hatalom megszerzésének két fő stratégiáját különböztették meg: kapcsolati (network) és csoportintegráción alapuló (corporate) stratégiákat (Blanton et al. 1996). A hálózati stratégiában a hatalmi különbségek a távolsági csere kontrollján és a külső politikai kapcsolatok művelésén keresztül jönnek létre (Saitta 1999, 139). E két stratégia nem

egymást kizáró kategória, hanem egy adott társadalom egyikből a másikba válthat, egyik dominálhat a másik fölött bizonyos történeti kontextusokban, de akár egyidejűleg is létezhet, működhet a kettő. A többféle ideológia és politikai-gazdasági szereplő, stratégia egyidejű létezésének figyelembe vétele ugyanabban a társadalmi kontextusban szükséges a komplex, belső társadalmi folyamatok megértéséhez, modellezéséhez. Elképzelhető a vezetői pozíciók (beleértve a távolsági csere résztvevőit, politikai funkcionáriusokat, rituális és kézműves specialistákat) olyan összefoglaló csoportja, amit a szélesebb közösség tart fenn (*Blanton et al. 1996; Saitta 1999, 140*).

A disszertáció elsődleges célja a Kárpát-medencei késő neolitikum idején tapasztalható esetleges társadalmi különbségek felismerése és leírása. Egyelőre nem kívánja kutatni, hogy e különbségek kialakulásának milyen okai lehettek, mivel véleményem szerint erre csak akkor lesz lehetőség, ha már pontosan körvonalaztuk azt, hogy az adott és a megelőző korszakban milyen társadalmi szerkezettel, társadalmi különbségekkel számolhatunk.

3.3. Hatalom, státusz, presztízs

Alapvető kérdés a hatalom és az uralom fogalmának elkülönítése. *Hatalom*ról akkor beszélhetünk, ha van esély arra, hogy valaki saját akaratát az ellenszegülés ellenére is véghezvigye egy társadalmi kapcsolaton belül, míg *uralom*ról akkor beszélhetünk, ha van rá esély, hogy meghatározható személyek egy parancsnak engedelmeskedni fognak, ha valaki képes irányítani mások viselkedését kényszerítő vagy korlátozó erő hiányában is (*Weber 1987, 77; Ames 2008, 488*).

A hatalomnak többféle típusa, forrása lehet – ideológiai, politikai, gazdasági, katonai –, melyek változó arányú, egymást fedő szociális hálózatban jelennek meg (*Mann 1986*). T. Earle hasonlóan négy potenciális forrást különböztetett meg: családi szociális hatalom, gazdasági, katonai és ideológiai hatalom, melyek a politikai gazdaság alapjai lehetnek (*Earle 1997*).

A presztízs és a társadalmi státusz fogalmának megkülönböztetése elengedhetetlen, bár a régészek gyakran összemossák őket, jóllehet e két fogalom világosan elkülönül a szociológiai irodalomban.

A *társadalmi státusz* pusztán egy adott egyén egy adott társadalomban betöltött helyét jelöli. Általában minden egyén több társadalmi státuszt tölt be (például férfi, apa, férj, harcos, főnök), a különböző társadalmi kapcsolatok függvényében. A társadalmi státusz adott, társadalmilag meghatározott, gyakran szigorúan kötött, melybe a társadalom tagjai beleszületnek, megváltoztatni nem tudják, vagyis a státusz-váltás lehetősége társadalmilag meghatározott. Így az egyes társadalmi státuszok értéke is kötött, független az azt betöltő személy adottságaitól, cselekedeteitől, azaz ezt nem változtathatja meg egy adott egyén ténykedése. Egy adott státusz értéke azonban nemcsak tárgyak, hanem például eltérő viselkedési normák, háztípusok, temetkezési szokások formájában is lecsapódhat. Így az ilyen tárgyak esetén jogosnak vélem a *státusztárgy* fogalmának használatát, hogy egyér-

telmően megkülönböztethető legyen az alábbiakban definiálni kívánt presztízstárgy fogalmától (Siklósi 2004, 7).

Ehhez képest a *presztízsz* fogalma alapvetően különböző, bár a régészek számára gyakran nagyon hasonló formákat ölt, mint a társadalmi státusz megjelenése. A presztízsz, társadalmi tekintély, megbecsülés már nem társadalmilag kötött dolog. Ez éppen az adott személy cselekedeteitől függ, azokkal befolyásolható. Egy adott társadalmi státuszhoz ez egy olyan része, melynek mértékét az adott személy irányíthatja, befolyásolhatja. Presztízst lehet szerezni és nagyon könnyen el lehet veszíteni. Fontos megérteni, hogy presztízsről beszélni csak mint viszonyrendszerről van értelme. Presztízsz önmagában nem létezhet, csupán a társadalom tagjai illetve több társadalom tagjainak viszonyában beszélhetünk róla. Ez nem egy tulajdonság, mellyel egy személy rendelkezhet vagy sem, hanem kapcsolat a társadalom tagjai között. Ugyanúgy, ahogyan a státusz, a presztízsz is visszatükröződhet tárgyak és társadalmi szokások formájában is. Igen lényeges szem előtt tartani, hogy a presztízsz tárgyi formában való megjelenése ennek csupán egyetlen formája. A presztízsz nagyon gyakran olyan szokásokban csapódik le, melynek semmilyen régészeti nyoma nem marad (Siklósi 2004, 7).

3.4. A társadalmi egyenlőtlenség régészetileg azonosítható lehetséges nyomai

A társadalmi egyenlőtlenség alapvetően a presztízszjavakhoz és az alapvető, létfenntartáshoz szükséges termékekhez, szolgáltatásokhoz való korlátozott hozzáférésben jelenik meg. Akkor, amikor csak a presztízszjavakhoz való hozzáférés korlátozott a társadalom egyes csoportjai számára beszélhetünk társadalmi rangról, rangsorolt társadalomról. Akkor, amikor a társadalom egy csoportja, az elit az alapvető létfenntartáshoz szükséges javakhoz való hozzáférést is korlátozza a közösség más csoportjai számára már rétegzett társadalomról van szó. Vagyis a társadalmi egyenlőtlenség régészeti kutatásakor e két típusú hozzáférés korlátozására utaló jeleket kell keresnünk. Rétegzettség esetén a létfenntartási javak és presztízstárgyak elterjedésének mennyiségi és minőségi különbségének hasonló mintázatot kell mutatnia. Ha különbség van a kettőben, akkor annak oka más is lehet a rétegzettségén kívül, például etnikai, vallási különbség.

A társadalmi különbségek, különösen a társadalmi egyenlőtlenség régészeti kutatásakor világosan látni kell, hogy egyrészt csak azokat a jelenségeket tudjuk vizsgálni, melyek régészetileg is látható nyomot hagytak akár a települések, akár a temetkezések vagy az anyagi kultúra egyes elemeiben (például a megkülönböztető viselkedés, tisztelet semmiképp sem vizsgálható). Éppen ezért az egykori spektrum csak egy szűk szeletével dolgozhatunk, csak azokból vonhatunk le következtetéseket, ami így könnyen félrevezető lehet. Ezt a tévedési lehetőséget úgy tudjuk a minimálisra csökkenteni, ha a hozzáférhető összes információtipust figyelembe vesszük. Másrészt csak azokat a társadalmi egyenlőtlenségeket tudjuk vizsgálni, melyek elég hosszú ideig fennálltak ahhoz, hogy régészetileg látható nyomot hagyjanak maguk után.

A társadalmi egyenlőtlenség a mindennapi élet bármely területén a legkülönbözőbb viselkedések, cselekvések eredményeként hagyhat nyomot maga után. Éppen azért, mert az anyagi kultúra nemcsak passzívan visszatükrözi, hanem aktívan befolyásolja, manipulálja is a társadalmi különbségeket. Nemcsak a rang vagy társadalmi egyenlőtlenség megjelenési formája rendkívül változatos, hanem az e mögött rejlő különbségek, egyenlőtlenségek is. Ahogyan a társadalmak szerkezete, struktúrája nem szorítható be néhány jól körülhatárolható társadalomtípusba, úgy a társadalmi egyenlőtlenség formái sem. Másrésztől az is nagyon különböző lehet, ahogyan az egy társadalmon belüli, eltérő rangú emberek szociális kapcsolataikat látják és azt, hogy mindez hogyan befolyásolja cselekvéseiket és cselekvéseik anyagi kultúrában megjelenő következményeit (*Wason 1994, 22*).

A rang elvén alapuló cselekvések társadalmi és történeti kontextustól függően változhatnak, és ez a cselekvés nyomaként megjelenő anyagi kultúrában is tükröződni fog. Például egy vezető kontrollálhatja az egzotikus javakhoz való hozzáférést mint a társadalmi egyenlőtlenség egyik megjelenési formája, de változhat, hogy ez végül hogyan kerül kifejezésre. Akkor, ha a vezető szétosztja ezeket a javakat, akkor a régészeti anyagban nem fog egy struktúrára vagy háztartásra korlátozódni (*Feinman 1990, 349*).

3.4.1. A társadalmi egyenlőtlenség nyomai az anyagi kultúrában

A presztízstárgyak felismeréséhez alapvető kérdés, hogy saját kultúránktól, társadalmunktól elvonatkoztatva meg tudjuk ítélni, fel tudjuk ismerni, hogy az egykori közösségek számára mi jelentett értéket, vagyont, presztízst, és azt hogyan tudták térben és időben fenntartani, manipulálni, kiterjeszteni vagy csökkenteni.

A tárgyak előkerülési kontextusának ismerete elsődleges fontosságú ahhoz, hogy megértjük egykori jelentésüket, szerepüket. A társadalmi egyenlőtlenség bizonyos tárgyak minőségi és mennyiségi változatosságában egyaránt tükröződhet. Ahhoz, hogy egy tárgy presztízsz vagy státuszjelző szerepét felismerjük, nem feltétlenül kell tudnunk, hogy pontosan mit szimbolizál, elég, ha bizonyos státuszhoz vagy ranghoz tudjuk kötni. Ennek felismerésében különösen nagy segítséget jelenthet a lelőkontextus ismerete, mivel presztízsz- vagy státusztaárgyak a legritkább esetben kerülnek elő a háztartási hulladékból, ehelyett temetkezésekből, házakból vagy rituális kontextusból látnak napvilágot, ahol világosan köthetők egyénhez, családhoz vagy egy kisebb társadalmi csoporthoz. A tárgyak szimbolikus szerepének vizsgálatát nemcsak az nehezíti meg, hogy a jelentésük nem ültethető át egyik kultúrából a másikba, hanem az is, hogy e jelentés egy kultúrán belül idővel is változhat (*Wason 1994, 104-105*).

Mivel a tárgyakat életük folyamán különféle kontextusokban különféleképpen használhatják, ezért nem várható, hogy régészetileg világos, egyértelmű összefüggést fogunk találni. Inkább arra kell törekedni, hogy az értelmezés felépítésekor annyiféle bizonyítékot vegyünk figyelembe, amennyit csak lehet. Egyrészt figyelembe kell venni, hogy mik azok a tulajdonságok, melyek lehetővé teszik egy tárgy társadalmi használatát. Másrészt a használat kontextusát kell körvonalazni. Végül az értéktaárgyak közti variabilitást három dimenzió

mentén kell vizsgálni: az elidegeníthetőség foka, a szociális interakciók típusa és léptéke, amiben részt vesznek (*Lesure 1999, 29-30*).

A kutatók egyetértenek abban, hogy azokat a tárgyakat nevezhetjük *presztízstárgyaknak*, melyek

- ritkák, egzotikusak, távoli vidékről származnak,
- nehezen megszerezhetőek, vagyis az ezekhez való hozzáférési lehetőségek különféleképpen korlátozottak,
- a társadalom számára valamilyen tekintetben magas értéket képviselnek,
- gyakran más nyersanyagból utánozzák őket,
- főként sírokból kerülnek elő, esetleg elvesztett vagy tönkrement példányok.

Gyakran ezek a tárgyak mindennapi használati tárgyakat mintáznak, ám ezek értékes nyersanyagokból készültek vagy igen díszesek, finom kidolgozásúak. Könnyebb felismerni azokat a tárgyakat, melyek nem tölthetnek be használati funkciót, ezek legismertebb típusai az ékszerek. A presztízst növelheti pusztán a tárgyak nagy mennyisége is (*Siklósi 2004, 8-9*). A hasonló formájú vagy anyagú tárgyakat gyakran eltérően értékelik és használják. Vagyis hasonló tárgyak különböző társadalmi tranzakciókban vehetnek részt. Például Pápua Új-Guineában széles körben cserélik a különféle kőbaltákat, melyek közül a kisebbek mindennapi használati tárgyak, míg a nagyobbak értékű tárgyak és menasszonyváltásként használják őket (*Burton 1989*). A különböző mértékben értékes tárgyak az elidegeníthetőség különböző fokán állhatnak (*Lesure 1999, 27*).

A presztízstárgyak szerepet játszhatnak tulajdonosaik magas társadalmi státuszának fenntartásában, de tulajdonosaiktól elszakadhatnak, önálló életre kelhetnek, ami különböző mértékben változtathatja a tárgy értékét, így azonos típusú tárgyak eltérő értékkel rendelkezhetnek a társadalom tagjai számára. Ekképpen a presztízstárgyak a mindennapi tárgyakkal folytatott cserén kívül eső csererendszer keretében folyamatosan mozoghatnak, ezeket csak ideiglenesen lehet birtokolni, ám így is növelhetik ideiglenes tulajdonosuk presztízst. Erre az egyik legjobb és legismertebb példa a melanéziai szigeteken működő kula rendszer, ahol az egymással ellentétes irányban cirkuláló Conus millepunctatus karperecek és Spondylus nyakékek mindegyike önálló történettel bír. Egy-egy tárgy értéke a kulában való mozgása során növekedhet aszerint, hogy átment-e igen nagybecsült személyek kezén vagy milyen régóta szerepel a kulában. A tárgyak értéke nagyságuk és szépségük alapján is különbözik, tehát ezek csak látszólag egyenértékű darabok. Ez a csererendszer független a mindennapi tárgyak rendszerétől, bár a kula folytán mindennapi tárgyak is gazdát cserélhetnek, ám a kula rendszerbe nem kapcsolódhatnak be. Csak magas értékű tárgyak kerülhetnek be ideiglenesen a rendszerbe kérő vagy egyszerű ajándékként, mely egy igen értékes kulatárgy megszerzésére irányul⁷ (*Malinowski 1972, 49-109; Bernbeck & Müller 1996, 11-12*). A. B. Weiner szerint az ilyen típusú rendszerekben a résztvevők egyénileg szerepelnek, ténykedésükkel saját presztízstüket növelhetik és veszhetnek belőle, teljesen azonban nem veszthetik el. Fontos hozzátenni, hogy a kulában nemcsak törzsfőnökök, hanem egyes törzsek más férfi tagjai is részt vehetnek. Más esetekben pedig a

⁷ A kula rendszernek több értelmezése is született, az előzőeken kívül ld. még Mauss 2000, 227-243; Weiner 1992.

presztízstárgyak ceremoniális szétoztása (Big Man-ek esetében a leggyakoribb) vagy megsemmisítése (például a potlecs az észak-amerikai indiánoknál) növeli az ilyen eseményeket irányító személy presztízstét (összefoglalóan ld. *Bernbeck & Müller 1996, 5-8*). A presztízstét folyó versengés nem feltétlenül a társadalom vezető csoportjai, személyei között zajlik.

Éppen ezeknek a lehetőségeknek felismeréséhez nyújtanak segítséget az antropológiai példák. Ezek ismerete nélkül, csupán saját társadalmunkat és kultúránkat ismerve azt gondolhatnánk, hogy pusztán a presztízstárgyak tartós birtoklása növelheti egy személy presztízstét, holott a preindusztériális társadalmakban éppen ennek ellenkezője a helyzet. A lehető legritkább esetben fordul elő, hogy a presztízstárgyakat huzamosabb ideig birtokolják, inkább azok folyamatosan mozognak a társadalmon belül, vagy társadalmak között. Ebben is megnyilvánul a presztízstárgyak és a társadalmi státuszt jelölő tárgyak különbsége, ugyanis a státuszt jelölő tárgyak nem mozognak olyan formán a társadalom tagjai, egy csoportjának tagjai illetve társadalmak között, mint a presztízstárgyak, hanem azok szorosan a státuszhoz kötődnek, azt fejezik ki, így attól nem válhatnak el (*Siklósi 2004, 9*).

Az értékfokozatok vizsgálatában útmutatóul szolgálhat minden olyan jellegzetesség, ami a hasonlóságon belül a finom különbségek kifejezésére alkalmas (például méret, forma, összetétel). A tárgyak előkerülési kontextusa (rituális környezet, sírmelléklet, építési áldozat stb.) mind szimbolikus jelentésére utalhat. Az elidegeníthetőség kérdésében három változó segíthet: az elidegeníthetetlen tárgyak különlegeseek, nagyon ritkák és nagyon nehéz kisebb részekre osztani őket, bár a gyakorlatban e ideális jellegzetességek nem mindegyike valósul meg egyszerre. Az elidegeníthetőség mértékének megállapításában segíthet a deponálás és a törött darabok kezelésének vizsgálata. Az elidegeníthető tárgyakat összegyűjthetik, háztartási kontextusban deponálhatják a következő cseréig, míg az elidegeníthetetlenek inkább egyesével elrejtve vagy elvesztve kerülnek elő. Ez utóbbiak használatának társadalmi kontextusa nem valószínű, hogy törés miatt megváltozik, míg az elidegeníthetőeké valószínűleg igen, ezeket minden bizonnyal eldobják vagy újra feldolgozzák (*Lesure 1999, 30-31*).

A presztízstárgyak cseréjének jellemző aspektusait C. Renfrew gyűjtötte össze. Ezek a

- kiegyensúlyozott reciprocitás magas státuszú személyek között,
- a tárgyakat gyakran egy következő csere keretében továbbadják,
- ezek a tárgyak a mindennapi életben nem használhatóak,
- „gazdag” temetkezésekből kerülnek elő, elvesztett vagy törött darabok,
- nagy távolságokon átívelő csererendszer,
- az ilyen tárgyak a forrástól távoli helyeken is olyan nagy mennyiségben fordulnak elő, mint a forráshoz közelebbi helyeken (*Shackleton & Renfrew 1970, 1064*).

Ezek felismerése után fontos módszertani problémát jelent, hogy hogyan ismerhetők fel az ilyen típusú presztízstét-megjelenítés nyomai a régészeti anyagban. A presztízstárgyak állandó birtoklása ezek közül talán a legkönnyebben megfogható, legalábbis abban az esetben, ha a tárgy tulajdonosával együtt sírba kerül és nem öröklődik tovább generációkon keresztül. Ám éppen ezekben az esetekben vetődik fel a státuszt jelölő tárgyakkal való összetévesztés lehetősége is. Presztízstárgyak ceremoniális megsemmisítésére utaló nyomokat

szintén találhatunk, például szándékos elégetés vagy összetörés esetén. Ebben az esetben a tárgyak elpusztítása teszi lehetővé tulajdonosaik számára, hogy a pusztá gazdagságot társadalmi státusszá alakítsák. Ilyenkor a szakrális és a presztízs elkülönítése jelenthet problémát, ami azonban szintén gyakran összefonódik, tehát bizonyos esetekben egy tárgynak lehet egyszerre presztízs és szakrális értéke is.⁸ A harmadik esetben, akkor találkozhatunk ezekkel a tárgyakkal: ha valamilyen véletlen, nem várt esemény folytán ezek kikerülnek a körforgásból, például elvesztés, törés miatt; vagy ha a tárgy pillanatnyi tulajdonosa kerül ki a körforgásból, leginkább elhalálozás miatt és vele együtt eltemetik az éppen nála lévő tárgyat, de abban az esetben, ha a rendszerben őt követő utódja örökölheti a tárgyat, úgy az tovább folytatja útját.

Egy presztízstárgy tekintélyt tükrözhet az egész társadalom számára vagy csupán a tulajdonosa által betöltött társadalmi státusznál alacsonyabb társadalmi státuszt betöltők számára, de akár több társadalmi tagjai számára is. Ebben a viszonyban nyer értelmet az utánzás léte. Ugyanis abban az esetben, amikor bizonyos forrásokhoz való hozzáférés lehetősége korlátozott, azaz csupán a társadalom egy része rendelkezik a hozzáférés jogával és ezáltal ezek a tárgyak magas társadalmi státuszhoz és magas presztízshez is kötődnek, akkor azok, akiknek nincsen joguk vagy lehetőségük ezekhez hozzáférni e tárgyak utánzatainak, kevésbé értékes példányainak használatával igyekeznek nagyobb társadalmi megbecsülésre szert tenni.

A. Choyke az utánzás öt típusát különböztette meg. Az első kettő a tárgy formájának megtartásával és a nyersanyag megváltoztatásával státuszváltozást fejez ki. Ezek egy közösségen belül és társadalmak között is előfordulhatnak. A második két típus a tárgy formájával vagy anyagával kifejezett szimbolizmus vagy használati kontextus változását jelenti. Végül az utolsó típus esetében pusztán a tárgy formáját utánozzák, miközben eredeti jelentését már elvesztette (Choyke 2008, 7-14). A szimbolikus értéke miatt korlátozottan hozzáférhető és vágyott tárgyakat gyakran utánozzák helyi, könnyebben hozzáférhető nyersanyagból vagy készítik el kevésbé gondos kivitelben. Az utánzás ellenkező irányú módja, mely szintén az eredeti tárgy értékére utal, az, amikor újabb, még nehezebben hozzáférhető nyersanyagból kezdik készíteni ugyanazt a formájú tárgytípust. Erre kitűnő példa a neolitikum végén-rézkor elején a rézbalták megjelenése, melyek formájukban teljes mértékben követik a korábbi csiszolt kőbalták formáját (pl. Belovode) (Šljivar et al. 2006, 1. t. 2). Hasonló a helyzet a szarvas szemfog alakúra faragott Spondylus csüngők esetében is, illetve többen ezt feltételezik a középső neolitikus Spondylus csüngők és rézkori aranycsüngők formai hasonlósága esetében is (Lichardus 1991, 170; Jovanović 1996, 31; Raczky 1999, 27). Az utánzás ellenkező irányú módja az, amikor az új nyersanyagból készült, új formájú tárgyat a régi nyersanyagból is elkészítik (pl. Zengővárkony 288. sír, Alsónyék–Kanizsa-dűlő 792. sír, 3060. sír, rézbaltá alakú kőbalta) (Zalai-Gaál 1991, 390, 392, 2. kép E; 2008, 11. és 15. kép). Gyakran már az utánzatok birtoklása is elegendő ahhoz, hogy valaki részt vegyen a presztízsert folytatott versengésben illetve, hogy presztízst manipulálja, növelje. Ugyanakkor a folytonos versengés, az utánzatok egyre nagyobb arányú feltűnése és az eredeti példá-

⁸ Pl. Sэфériадés 2000, 425-429 a dél-amerikai és melanéziai Spondylus csererendszerek szakrális töltetéről, valamint az európai Spondylus rendszer esetleges szakrális töltetének feltételezéséről.

nyokhoz való egyre szélesebb körű hozzáférés az eredeti tárgytypus, forma vagy nyersanyag fokozatos értékvesztéséhez vezethet.

Ehhez képest a *státusz tárgyak* elidegeníthetetlenek, az adott társadalmi státuszhoz, pozícióhoz kötődnek. Fontos szerepet töltenek be a társadalmi státusz létrehozásában és fenntartásában, ezért fontosak a társadalmi rend újrateremtésében (Wason 1994, 120). Régészetiileg az alábbi kritériumok alapján különböztethetők meg a presztízstárgyaktól:

- csak sírokból ismertek (Wason 1994, 97),
- az utánzatok hiánya,
- a nemhez és életkorhoz való kapcsolódása,
- valószínűleg nem fordulhatnak elő kincs- és áldozati leletegyüttesekben,
- temetkezésekben azonban gyakran presztízstárgyakkal együtt találhatók (Siklósi 2004, 53).

A társadalmi egyenlőtlenség kutatásakor gyakran foglalkoznak azzal, hogy az elit a presztízstárgyak birtoklásán és az ezekhez való hozzáférés korlátozásán keresztül hogyan legitimizálja hatalmát és a társadalmi egyenlőtlenséget, de azzal már kevésbé foglalkoznak, hogy e tárgyak hogyan nyerhetnek jelentést, értéket ebben a szerepben. Hajlamosak vagyunk az értéktárgyakról/presztízstárgyakról⁹ egyszerű dichotómiákban gondolkodni, amiben valaminek vagy van értéke, vagy nincs. Ebben a rendszerben a presztízstárgyak létrehozását az elitnek tulajdonítják, amit a társadalom többi tagja csak elfogad, lévén, hogy nincs más választása. Ezzel szemben a valóságban egy társadalmon belül egymással ütköző érdekek és értékek már meglévő hálózatával találkozhatunk, amiben az elit saját érdekeinek megfelelően próbál manőverezni. A tárgyak értékelése az emberek értékelésének metaforájául szolgál (Lesure 1999, 23-24, 28).

Vannak, akik amellett érveltek, hogy a felemelkedő elit hatalma is a társadalmi fizetségként, átmenti rítusokhoz használt presztízstárgyak, a csere manipulálásából, kontrolljából ered (pl. Friedman & Rowlands 1978; Godelier 1991; Blanton et al. 1996). Ezekben a rendszerekben az elit a már létező értékrendszerekből jut előnyhöz és hoz létre újabb egyenlőtlen kapcsolatokat. A kontrollt a leszármazási ágak rangidős tagjai gyakorolják, akik versengenek egymással politikai szövetség, a cserehálózat és hatalmuk kiterjesztése érdekében. Ebben a modellben a presztízstárgyak a hatalom eszközei. A rendszer szükségszerűen instabil, mivel a távoli vidékekről származó presztízstárgyak fölött az elit nem rendelkezik olyan közvetlen kontrollal, mellyel termelésüket és cseréjüket ellenőrizhetné (Saitta 1999, 136). E modellt számos kritika érte, mivel figyelmen kívül hagyta az egzotikus tárgyak jelentésének és szerepének sokféleségét, és nem különböztette meg, hogy a presztízstárgyak mikor a gazdasági hatalom jelei, csupán értéktárgyak és mikor státuszjelzők (Cobb 1993). Másrészt azt sem vette figyelembe, hogy a presztízstárgyak tranzakciója milyen társadalmi kontextusban zajlik (például ünnepek/lakoma, egyéni csere, fizetség munkáért) és az interakcióban részt vevő feleket sem határozták meg (Saitta 1999, 137-138). A tárgyak dichotóm (értékes-értéktelen) felosztása helyett inkább azt kellene vizsgálni, hogy a tárgyak értékelése hogyan gyakorol hatást a társadalmi kapcsolatokra. A presztízstárgyak

⁹ R. Lesure értéktárgyakról beszél, de ez gyakorlatilag azonos a presztízstárgy fogalommal.

közi változatosság fontos dimenziója az, hogy mennyire elidegeníthetők és az, hogy milyen típusú és léptékű kapcsolatokban fejtenek ki társadalmi hatást (*Lesure 1999, 24*).

Az antropológiából ered és az utóbbi években a régészetre is nagy hatást gyakorolt A. Appadurai munkássága, aki felismerte, hogy árucikkek (commodities) – tágabb értelemben véve, mint a mi kapitalista társadalmunkban – számos, nagyon különböző társadalomban léteznek. Ezeknek a tárgyaknak nemcsak különböző potenciáljuk van, hanem helyzetük idővel változhat és nagyon különböző lehet az az idő, amit árucikként eltölthetnek (*Appadurai 1986, 13-16*). A régészetben innen ered a tárgyak biográfiai szemléletű elemzése. N. Thomas erre építette azt az elképzelését, hogy a tárgyak társadalmi és gazdasági jelentősége esetleges és kontextusfüggő, az elidegeníthető és elidegeníthetetlen tárgyak egymás mellett léteznek az ajándékozási gazdaságokban (gift economies) (*Thomas 1991*). Hozzá hasonlóan A. Weiner szerint e két típus egymás melletti, egymással lényegi kapcsolatban lévő létezése Óceániában elengedhetetlen a társadalmi reprodukció szempontjából. Az elidegeníthetetlen tárgyak lényege az, hogy megőrzésükkel legitimizálják tulajdonosuk vagy csoportjuk státuszát az ősi múltra vonatkozóan. E tárgyak generációról generációra adódnak át egy csoporton belül miközben egykori tulajdonosaikon keresztül idővel halmozódik értékük. Vagyis e tárgyaknak vélt vagy valós történetük, életútjuk van. A jelen és a szent, ősi múlt közötti kapcsolat teremtésével ideális eszközei a kozmológiai hitelesítésnek és tipikusan meglévő hatalmi struktúrákat jelenítenek meg (*Weiner 1992*). Ezzel szemben az elidegeníthető tárgyakat éppen cserére – gazdasági célból vagy társadalmi töltettel, például születés, házasság, halál esetén – szánják. Ez utóbbiak rendkívül fontosak a társadalmi rendszerek reprodukálása szempontjából. E két tárgytípus használata ideális esetben élesen elkülönül egymástól, de a gyakorlatban gyakran összesomosódik. Sokszor az elidegeníthetlenség elérése a cél, míg más esetekben éppen az elidegeníthetőséget vitatják (*Weiner 1992*). Éppen ezért inkább az elidegeníthetőség fokát érdemes vizsgálni az egyes tárgyak életútja során, megértve, hogy e két pólus között folyamatos átmenet van, ami egy-egy tárgy élete során is állandóan változik (*Lesure 1999, 25*).

Az értéktárgyak, bármelyik típusba is tartoznak, szociális elveket, kulturális értékeket közvetítenek, foglalnak magukban. Amikor e tárgyakat használják, cserélik vagy bemutatják, akkor társadalmi kapcsolatokat hoznak létre, tartanak fenn, manipulálnak. Bár a régészet számára a tárgyak gazdag szimbolikus jelentésének nagy része elveszett, ezeket mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, strukturális hatásukat – vagyis a társadalmi kapcsolatok típusát és mértékét, melyekben szerepet játszanak – vizsgálhatjuk. A társadalmi kapcsolatok két alaptípusát különböztethetjük meg: horizontális (strukturálisan hasonló egységek között) és vertikális (társadalmi egyenlőtlenség). Az elidegeníthető tárgyak gyakran olyan társadalmi értékek szimbólumaiként jelennek meg, mint szövetség vagy csere és a horizontális kapcsolatok újratertésében fontosak, míg az elidegeníthetetlen tárgyak a vertikális különbségek kifejezésében jelentősek és elsősorban ceremonális kontextusban vagy korlátozott cseréutvonalonak jelennek meg (*Lesure 1999, 25-26*).

A társadalmi kapcsolatok léptéke az egyéni szinttől (például személyes ékszerek) a családi vagy rokoni csoportok közötti kapcsolatokban szerepet játszó társadalmi fizetségeken vagy speciális alkalmakkor viselt tárgyakon keresztül a nagyobb politikai vagy etnikai csoportok

szintjéig húzódik. Témánk szempontjából a középső szint a legérdekesebb, ami lehetőséget teremt az egyenlőtlenség kialakulására e tárgyak kontrollján keresztül (*Lesure 1999, 26*).

Az elidegeníthetetlen tárgyak szerepet játszhatnak a vezetői pozíció kifejezésében (státusz tárgy), a különbözőség fenntartásában és kulcsfontosságú társadalmi értékekhez kapcsolhatják azt (például csere, szövetségek). A társadalmi hierarchia összekapcsolódhat az értékek fokozatainak kiterjesztésével, ami lehetőséget teremt az emberek és társadalmi tevékenységük közti rangsor kifejezésére (*Lesure 1999, 29*).

A társadalmi kapcsolatok mértékének megállapításában a területi különbségek, hasonlóságok segíthetnek: települések között, regionális szinten vagy településen belül háztartások között vannak-e különbségek például az ékszerveletben. Éppen a középső szint, ami a társadalmi egyenlőtlenség kifejezése szempontjából leginkább érdekes, nem fog világos területi összefüggést, mintázatot mutatni. Másrészt a sírmellékletként megjelenő tárgyak, főként ékszerek vizsgálata elsősorban az egyéni szintű társadalmi kapcsolatokban fontos (*Lesure 1999, 32-33*).

3.4.2. A társadalmi egyenlőtlenség nyomai a településeken

A társadalmi különbségek a településeken több szinten jelenhetnek meg:

Az egyes épületek szintjén:

- a lakóházak méretében lévő különbségek egy településen belül;
- a lakóházak berendezésében lévő különbségek egy településen belül;
- speciális funkciójú épületek (műhely, szentély, közösségi épület) léte.

A települések belső szerkezetében:

- a lakóházak elhelyezkedése a településen belül;
- tudatos településszervezés nyomai;
- különböző funkciójú negyedek.

Regionális szinten:

- méretbeli különbségek a települések között;
- funkcionális különbségek a települések között;
- hierarchikus viszony a települések között.

Az egyéni települések szintjén az épületek minőségében, méretében és variációjában tapasztalható különbségeket már L. H. Morgan a 19. század végén összefüggésbe hozta a kultúra komplexitásával (*Abrams 1989, 49*). Ha egy településen belül a házak mérete és alaprajza nem teljesen egységes, akkor az utalhat az épületek funkcionális eltérésére, de nem feltétlenül rangbeli különbségre (*Renfrew 1972, 399*). Specializált, nem lakóépületek hierarchia nélküli társadalmakban is előfordulhatnak, etnográfiai példák alapján a társadalmi integrációt célzó közösségi épületek elég gyakoriak a törzsi társadalmakban, ahol egyébként csak átmeneti jellegű vezetői pozíciók vannak (*Adler & Wilshusen 1990; Wason 1994, 134*).

A települések belső szerkezetében tapasztalható tudatos szervezés, tervezés szintén rangbeli különbségekre, központi vezetői szerepre utalhat, azonban nehéz eldönteni, hogy milyen típusú településszerkezet tükröz valóban tudatos tervezést. A lakóházak uniformitása eredhet pusztán abból, hogy az adott közösségben milyen kulturális szabályok, szokások vannak a lakóházról, míg a topográfiai adottságokhoz vagy a korábbi házakhoz való alkalmazkodás kényszere is keltheti a tudatos tervezés benyomását (Wason 1994, 134-135).

Az anyagi kultúra elterjedésének, különbségeinek vizsgálata a településeken belül, az egyes házak, háztartási egységek között a temetkezéseknél kevésbé egyértelmű képet nyújtanak, mivel ezekben az esetekben az anyagi kultúra nem kapcsolható közvetlenül egy egyénhez (akár közvetetten is), hanem a háztartási egység bármely tagjához köthető, ezért azon belül nagyobb változatosságra számíthatunk. Ugyanakkor éppen ezért a házak, háztartási egységek közti különbség jó indikátora lehet a családok vagy más, háztartási egységet alkotó szociális egységek közti különbségnek. A házak berendezése alapján egyrészt a különböző rangú emberek mindennapi életében, életmódjában lévő különbségek nyomát is feltehetjük, másrészt etnográfiai példákból ismert, hogy gyakran a főnökök házaiban tartanak fontos rituális tárgyakat, ami jelölheti pozíciójuk rituális jelentőségét is (Wason 1994, 112).

A településen belüli nagyobb eltérés vagy határvonal léte is lehet társadalmi rétegzettség nyoma. Ez azonban nem feltétlenül az elit és mások lakhelyének elkülönítésére szolgál, az lehet a szent és a profán területek határa vagy akár védelmi célokot is szolgálhat. Az épületeken belül alapvetően különbséget kell tenni lakó- és közösségi épületek között. A lakóépületek tükrözhetik tulajdonosuk/lakójuk státuszát (sokkal inkább az egész családot, mint az egyénét), annak a közösségnek a státuszát, ahova lakója tartozik és felismerhetően tükrözi a társadalmi strukturális változásokat. Ugyanakkor a lakó(k) státuszán kívül számos más tényező is befolyásolhatja a házak méretét, jellegét (például környezeti tényezők, az építőanyag adottságai, a család/háztartás mérete, gyakorlati megfontolások). Bár a házak közti különbségeknek számos oka lehet, abban egyetértenek a kutatók, hogy ez jól tükrözi a háztartások közti különbségeket. Az összefüggés alapvető oka, hogy a ház építéséhez szükséges munkaerőhöz való eltérő hozzáférést tükrözi. A házak méretbeli különbségéhez kapcsolódik az energiabefektetés kérdése és az, hogy az adott épület mennyire emelkedik ki a többi közül. E kettő azonban nemcsak a ház méretében, hanem eltérő építőanyag vagy díszítettség és a helyválasztás terén is megjelenhet. Bár az energiabefektetés és a rang között nincs egyenes arányú összefüggés, általánosságban igaz, hogy minél magasabb rangú valaki, háza építése annál nagyobb törést okoz a mindennapi tevékenységek végzésében. Abban az esetben, ha egy településen csak kevés nagy energiabefektetésű igénylő épület van, ott valószínűleg társadalmi egyenlőtlenséggel állunk szemben. A ház, a temetkezéshez vagy az anyagi kultúra más elemeihez hasonlóan, nemcsak kifejezi tulajdonosa státuszát, hanem tulajdonosa felmagasztalásában, presztízse manipulálásában is szerepet játszhat (Wason 1994, 135-139).

Komoly gyakorlati, módszertani problémát jelent a házak közti különbségek vizsgálatakor, hogy a lakóházakat és a közösségi épületeket hogyan tudjuk megkülönböztetni egymástól,

ami szintén lehet méretbeli eltérések oka. Másrészt az épületek méretbeli eltéréseit a státuszkülönbségeken kívül a lakók eltérő száma és az esetleges kiegészítő funkció is okozhatja. Ugyanakkor a magas rangúak vagy vezető pozíciót betöltők gyakran bírnak nagyobb családdal (poligámia) vagy nagyobb háztartással, ami gyakorlati okokból is szükségessé teszi a nagyobb lakóépületet (*Orme 1981, 141*). Antropológiai példák alapján a ház méretének növekedése leggyakrabban a lakók számának növekedésével függ össze (*Wason 1994, 140*).

Azok az épületek, melyek kiegészítő funkció (tárolókapacitás, regionális csere, redisztribúció) ellátása miatt nagyobbak, rendszerint vezető szerepet betöltő, magas rangú egyének házai. Ez akkor is igaz, ha egyébként a ház mérete nem sokkal nagyobb a többinél. Ez főként ott fordul elő, ahol szerzett vezetői pozíció van és ennek fenntartása nagylelkűsége kötelezi a vezető pozíciót betöltő személyt (*Lightfoot & Feinman 1982*). A főnökök vagy társadalmi/gazdasági vezető pozíciót betöltők gyakran a közösség rituális vezetői is, ezért házaik sokszor egyben templomok illetve rituális központok is (*Wason 1994, 140-141*).

Az épületek jellegzetességeinek időbeli változása egyrészt utalhat egy-egy család életének generációkon keresztül változására, másrészt az esetleges rangbeli különbségek megjelenésére is. Ha a változás egy építési szintre korlátozódik valószínűleg csak az adott család méretének rövidtávú változásával függ össze, míg a nagyobb mértékű vagy több generáción át húzódó változás a rangbeli különbségek örökletes megjelenését jelezheti. Nem örökletes státusz esetén a változások fluktuációja hasonló, mintha csak a család összetétele, mérete változna (*Wason 1994, 144-145*).

Általánosan elfogadott, hogy a közösségi épületek önmagukban nem jeleznek társadalmi egyenlőtlenséget, de ha már monumentális vagy testületi/szervezett munkát igénylő építményről van szó, akkor valamilyen szintű egyenlőtlenségnek lennie kell. Ezeknél az építményeknél szükséges olyan vezető személyt feltételezni, aki szervezi, irányítja a munkát, olyan rendszernek kell mögötte állnia, mely megengedheti az építkezéskor kieső munkát, gyakorlott kézműves specialisták kellene. Kérdés azonban, hogy mekkora munkától kezdve kell ranggal vagy rétegzettséggel számolnunk. A befektetett energia, szükséges munkaóra számításához ismerni kellene, hogy hányan, mennyi ideig, milyen intenzitással dolgoztak egy-egy építményen, ezért ebben igen nagy eltérések lehetnek (*Abrams 1989, 63-68; Wason 1994, 146*). Ugyanakkor az egalitárius társadalmak körében végzett antropológiai megfigyelések alapján társadalmi hierarchia nélkül is lehet nagy energia ráfordítást igénylő építkezéseket véghezvinni (*Adler & Wilshusen 1990; Wason 1994, 147*), vagyis önmagában a közösségi épületek vagy nagy energiabefektetést igénylő építmények léte sem bizonyítja a társadalmi egyenlőtlenséget. A hozzáférés korlátozása megjelenhet az épületek vagy egyes terek szintjén is, mint például bizonyos eseményeken, rituálékon, ünnepeken való részvétel korlátozása a közösség egyes csoportjai számára. Ez akkor a legnagyobb, ha az építésre fordított energiához több ember szükséges, mint amennyit az épület vagy tér befogadni képes.

Regionális szinten a települések közti különbségek akkor is jól tükrözhetik a társadalmon belüli egyenlőtlenségeket, ha azok egy-egy települést vizsgálva nem látszanak, mivel el-

képzhető, hogy azok csak a települések között jelennek meg. A státuszért folytatott versengés regionális szinten akkor a legjelentősebb, ha az szerzett vagy akkor, ha egy régióan belül a helyi vezetők versengenek egymással. Ennek felismerése és értékelése nagyban függ a szociopolitikai határok felismerésétől, ami erősen problematikus (Wason 1994, 113; Stark 1998). Ezen a szinten a települések közti hierarchia felismerése a legfontosabb, ami azonban nem azonos a települések közti funkcionális eltéréssel. Ez utóbbi önmagában nem feltétlenül jelent társadalmi egyenlőtlenséget, de lehet oka méretbeli különbségeknek. A települések közti hierarchia – egy település dominanciája legalább egy másik felett – azonban szükségszerűen azt jelenti, hogy a domináns településen legalább egy olyan ember van, aki vezetői szereppel bír a helyi közösség fölött (Wason 1994, 128).

A településhierarchia alapja bizonyos tevékenységek centralizálása. A települések méretbeli különbsége gyakran a különböző vezetői funkciók centralizálásából ered, mivel ezek sokszor specialistákat, adminisztratív személyzetet stb. vonnak maguk után (Wason 1994, 128-130). A települések méretbeli különbsége azonban nem elég a hierarchiához, az a település komplexitásának különbségével jár együtt. S. Shennan például a közép-európai bronzkori (2000 BC körül) települések vizsgálatokor kétszintű településhierarchiát állapított meg, ahol a központi települések nemcsak méretükben különböztek a többitől, hanem némelyiket erősítés vette körül, regionálisan csak egy vagy kettő fordult elő belőlük, nagy mennyiségű tárológödör volt e településeken („adó” vagy redistributív rendszer nyoma), kézműves tevékenységek nyomai, fémkincsek, borostyángyöngyök és lószerszámok fordultak elő (Shennan 1986). Ugyanakkor I. Hodder arra figyelmeztetett, hogy a települések méretbeli különbsége és bizonyos specializált struktúrák előfordulhatnak egyenlőtlenség nélkül is (Hodder 1990a, 309).

A településhierarchia és egyes vezetők felemelkedése között lehet összefüggés, mivel az növeli a munka kontrollját, ami az alapvető forrásokhoz való hozzáférés differenciálódását és nagyobb vagyonfelhalmozást eredményez (Webster 1990). Azonban önmagában a településhierarchia nem bizonyítja az emberi erőforrás kontrolljára. A települések méretbeli különbsége összefüggésben lehet annak funkciójával (például védelmi funkció), a cserében való különböző sikerrel, ünnepek/lakomák szervezésével, a rítusok kontrolljával is (Hodder 1990b, 350; Gyucha 2009, 227-228).

3.4.3. Temetőelemzések módszerei

3.4.3.1. Bevezetés

A temetkezések vizsgálata mindig is nagy hangsúlyt kapott a régészetben, lévén, hogy zárt leletegyüttesek, kitűnően alkalmasak voltak tipokronológiai és társadalmi kérdések vizsgálatára egyaránt, és ezek az egyénekhez leginkább köthető források. A sírokból az egyén fizikai maradványai mellett a temetkezési szokás számos kulturálisan meghatározott elemé tárható fel, melyek együttese sokrétű információt szolgáltat nemcsak az egyénről, hanem egykori környezetéről és társadalmáról is. Ugyanakkor a temetkezések vizsgálata számos módszertani problémát vet fel.

Mindenekelőtt az ismeretelméleti kérdések körével kell szembenéznünk: vagyis hogyan és milyen mértékben ismerhető meg a múlt, az egykori emberek élete, szokásai, hitvilága. Ezekre a kérdésekre a modern régészettudomány története során három fő iskola (hagyományos, történeti megközelítés, processzualista és posztprocesszualista megközelítés) alapvetően eltérő válaszokat adott.

A régészeti temetőelemzések kiindulópontja a csontváz vagy hamvak antropológiai nem és életkor meghatározása kell legyen, ami szintén nem problémamentes. E alapvető információkon kívül számos további lényeges információval szolgálhatnak az antropológusok az egykori emberek életkörülményeiről. Az utóbbi évek izotóp és genetikai vizsgálatai pedig tovább bővítik az egykori emberek fizikai maradványaiból nyerhető információk körét.

Minden társadalom alapvetően négy fő tengely mentén szerveződik: a közösség tagjainak neme, életkora és a köztük lévő horizontális és vertikális (társadalmi egyenlőtlenség) társadalmi különbségek alapján. Ezek együttese határozza meg az egyén közösségen belüli helyzetét, szociális kapcsolatait. A társadalomrégészeti elemzések jó kiindulópontja a temetkezési szokásokban megfigyelhető nemmel és életkorral összefüggő különbségek értelmezése. Egyrészt, mert az antropológiai adatok a régészeti értelmezéstől függetlenek, másrészt, mert ezek mindig hatással vannak az egyén társadalmon belüli pozíciójára. Csak ezekből az adatokból kiindulva tudjuk értelmezni és megkülönböztetni a horizontális társadalmi különbségeket és a társadalmi egyenlőtlenséget egy közösségen belül. Ezek kutatásához azonban elengedhetetlen a sírok pontos kronológiai besorolása és egymáshoz való kronológiai viszonyuk tisztázása. Ezeknek a kérdéseknek megválaszolásához különféle statisztikai módszereket és etnográfiai, antropológiai példákat hívhatunk segítségül.

A halálhoz kapcsolódó társadalmi eseményeknek csak egy kis részletét ismerheti meg az ősrégész, a temetést megelőző és követő szertartásokról általában semmilyen információval nem rendelkezünk. A temetkezés egy komplex rituális folyamat része, ezért csak rituális kontextusban értelmezhető. A halál és a temetkezési rítus átmeneti rítusnak tekinthető, mely illeszkedik a közösség többi átmeneti rítusának sorába, ezért azokkal összefüggésben kell értelmezni. Mivel a temetés rituális társadalmi esemény, nem feltétlenül a valóságot tükrözi, hanem inkább a társadalmi ideákat és azt, ami a társadalom domináns tagjainak érdeke; nem a valóság passzív tükröződése, hanem aktív befolyásolója (Hodder 1982a, 198). Ebből kifolyólag a temetkezés minden eleme szándékos és szubjektív szelekció eredménye, melyet a hit, hagyományok, szokások és gyakorlati megfontolások vezérelnek (Härke 1997). Éppen ezért a temetkezések aprólékos elemzésével rengeteg információt nyerhetünk az egykori közösségek életéről, miközben világosan kell látnunk, hogy a temetkezések az egykori anyagi kultúra csak egy tudatosan válogatott szegmensét képviselik és önmagában nem tekinthetjük az egykori társadalomról szóló teljes és objektív információknak.

3.4.3.2. (Ismeret)elméleti megközelítések

3.4.3.2.1. Hagyományos, történeti megközelítés

A régészeti kultúra fogalmának világos meghatározásával V. G. Childe olyan egységet adott a kutatók kezébe, mely tudományos alapon is lehetővé tette az ősi maradványok értelmezését (*Childe 1929, v-vi; 1956, 28*). V. G. Childe a (régészeti) kulturális, etnikai és nyelvi egységeket egyértelműen azonosította egymással. Szerinte egy régészeti kultúrához kizárólagosan kapcsolható egy bizonyos temetkezési rítus vagy szokás (*Childe 1929, v-vi*). Vagyis a különböző temetkezési rítusok egyben különböző népeket is reprezentálnak. A temetkezési szokás hirtelen változását diffúzióval vagy migrációval magyarázták. Emellett a vertikális, rangbeli különbségek temetkezésekben való tükröződését felismerték, de például a főnöki sírok elkülönítésén kívül homogénnek tekintették az őskori társadalmat.

A temetkezések a hagyományos megközelítés követői szerint hűen tükrözik az egykori társadalmat. A sírleleteket ekkoriban elsősorban a vallásról és a túlvilághitről tudósító forrásokként kezelték. A leletek leírásán és tipologizálásán, a kronológiai kérdések tisztázásán kívül általában nem fordítottak figyelmet társadalmi kérdések tisztázására. Ebben a tekintetben figyelemre méltóan előremutató volt Bognár-Kutzián I. publikációja Tiszapolgár-Basatanya rézkori temetőjéről, aki a temetkezések gazdagsága alapján már társadalmi kérdéseket is érintett (*Bognár-Kutzián 1963*).

3.4.3.2.2. Processzuális megközelítés

Az Újrégészettel a temetkezések kutatásának számos új megközelítése látott napvilágot. A temetkezések a társadalomrégészet elsődleges forrásává léptek elő, kutatásuk elméleti és módszertani megalapozására különösen nagy hangsúlyt fektettek a processzualista irányzat követői. Napjainkig nincs (és valószínűleg nem is lesz) egységes megközelítési módja és értelmezési kánonja a temetkezések kutatásának.

Az Újrégészet korai szakaszában többen is próbálkoztak azzal, hogy a temetőelemzések egységes szabályait lefektessék és általános érvényű univerzálisakat fogalmazzanak meg (*pl. Saxe 1970; Binford 1971*). A processzuális régészet fő módszere a kultúrák összehasonlítása és kultúrákon átívelő szabályosságok megfogalmazása volt ('cross-cultural rules'). Ehhez számos természettudományos és statisztikai módszert is bevetettek, a kultúrák közti hasonlóságokat és különbségeket igyekeztek mennyiségileg is kifejezni (*McHugh 1999, 2*).

Az Újrégészet képviselői a hagyományos régészet szemére vetették, hogy az nélkülözi a világos kérdésfeltevéseket, megtervezett kutatási módszereket. Ezzel szemben a processzualista régészek egyértelműen megfogalmazták kérdéseiket és ezek megválaszolására tervezték meg kutatásukat. Munkájuk során világosan lefektetett terminológiával és módszertannal dolgoztak, hipotéziseket állítottak fel, melyeket „teszteltek”. A temetőelemzések sorában az első nagyszabású és úttörő processzualista munka A. Saxe PhD disszertációja volt, mely sajnos publikálatlan maradt (*Saxe 1970*). Módszertanilag az etnográfiai temetőelemzéseket adaptálta a régészetre. A. Saxe munkájának célja az volt, hogy a temetkezési szokásokban olyan jellegzetességeket, szabályosságokat találjon, melyek alap-

jan egyértelműen eldönthető, hogy milyen volt az egykori társadalom szerkezete, struktúrája. Ehhez nyolc hipotézist állított fel, melyeket etnográfiai példákon tesztelt. A legnagyobb problémát munkájának régészeti alkalmazásában az okozza, hogy példái etnográfiai leírásokon és nem közvetlen temetkezési adatokon alapulnak, és azokon is kerültek tesztesésre (McHugh 1999, 4-7).

Az Újrégészetre nagy hatással volt a korszak elméleti szociológiája és antropológiája, főként W. H. Goodenough elmélete (Goodenough 1965). A processzualista régészek elsősorban tőle vették át a társadalom leírására használt terminológiákat – társadalmi identitás, társadalmi személyiség (social identity, social persona). A feltárt temetkezések alapján pedig az egykori társadalmakat az E. Service és M. Fried által leírt társadalomtípusokba igyekeztek besorolni (Service 1962; Fried 1967). A temetőelemzések egyik fő célja az lett, hogy olyan ismérveket állapítsanak meg, melyek alapján eldönthető, hogy például az egykori társadalom egalitárius társadalom vagy főnökség volt-e (McHugh 1999, 3).

A processzualis régészet képviselői feltételezték, hogy a temetkezési szokások hűen tükrözik a társadalmi struktúrát, vagyis a sírok elemzéséből egyértelmű következtetéseket lehet levonni a társadalom szerkezetére vonatkozóan. A későbbiekben a posztprocesszualis régészet alapjaiban kérdőjelezte meg ezt a feltevést. L. Binford temetőelemzésről írt alapművében egyenes arányú kapcsolatot próbált kimutatni a társadalom és a temetkezési szokás komplexitása között. A Saxe-hoz hasonlóan etnográfiai példák segítségével általános törvényszerűségeket keresett arra, hogy a társadalmi különbségek mely dimenziója, rendszert a temetkezések mely elemében nyilvánul meg. Például a társadalmi státusz és a társadalmi egyenlőtlenség többnyire a mellékletadás mennyiségében vagy szimbolikus tárgyakban, a leszármazás eltérő helyválasztásban vagy irányításban fejeződik ki (Binford 1971). L. Binford munkájával szemben is a legnagyobb kritika az, hogy erőteljesen etnográfiai alapokon nyugszik, helyes régészeti alkalmazása ezért megkérdőjelezhető. Másrészt pedig többen L. Binford szemére vetették, hogy figyelmen kívül hagyta a temetkezési szokások rituális aspektusát, a vallás befolyásoló szerepét (McHugh 1999, 7-8).

Az antropológián alapuló társadalomtipológia hatása volt az is, hogy a régészek elsősorban a társadalmi egyenlőtlenség kutatásával foglalkoztak, gyakran mellőzték vagy teljesen figyelmen kívül hagyták a horizontális társadalmi különbségeket (pl. Tainter 1975).

Az általános törvényszerűségek keresése mellett a természettudományok és a szociológia hatására egyre nagyobb arányban vonta be különböző kvantitatív módszereket a temetőelemzésbe. Ennek célja elsősorban az volt, hogy a kutató szubjektív megfigyeléseit a lehető leginkább kiküszöböljék és a „sejtett” különbségeket vagy hasonlóságokat számszerűsítve is kifejezzék.¹⁰

Később a kontextuális régészet térnyerésével a kutatók felhagytak az általános törvényszerűségek keresésével és az egyedi kontextusra, történeti háttérre, az egyes esetek értelmezésére helyezték a hangsúlyt.

¹⁰ Másrészt pedig a 20. század második fele volt az a korszak, amikor a számítógép térhódításával egyre inkább lehetőség nyílt bonyolult matematikai számítások gyors elvégzésére.

3.4.3.2.3. Kognitív és posztprocesszuális megközelítés

Az 1980-as évek elejétől kezdve, a posztprocesszuális irányzatok a temetkezések kutatásában is hamar éreztették hatásukat. Ettől kezdve kutatók tucatjai hangsúlyozták az ideológia temetkezésekben megfigyelhető torzító hatását, ami mára gyakorlatilag általánosan elfogadottá vált. Ennek másik következménye az volt, hogy a korábbi általános, univerzális szabályosságok kutatása helyett egyre inkább az egyedi kulturális és történeti kontextus fontosságát hangsúlyozták, és azt, hogy a temetkezések és egy-egy társadalom szerkezete csak saját kulturális és történeti kontextusában érthető meg (Hodder 1984, 53). Ezzel együtt járt az, hogy a posztprocesszuális irányzatok követői gyakran túlhangsúlyozták az ideológia szerepét és mellőzték a mennyiségi kutatásokat (Chapman R. 1987; McHugh 1999, 2). I. Hodder felismerte, hogy az anyagi kultúra nemcsak tükrözi, hanem aktívan befolyásolja is a társadalmat, a tárgyak jelentéssel bírnak a közösség számára (Hodder 1982a). A temetkezések pedig a társadalmi kapcsolatokat nemcsak visszatükrözik, hanem torzíthatják, el is fedhetik (Hodder 1982b, 152).

A temetkezések a valódi társadalmi viszonyok tükrözése mellett (vagy helyett) kitűnő alkalmat nyújtanak arra is, hogy a közösség vezetői kifejezzék és legitimizálják hatalmukat az ősekkel való kapcsolaton keresztül (pl. Shennan 1982; Shanks & Tilley 1982). Ez a lehetőség nyilvánvalóan erősen függ attól is, hogy egy közösség hogyan viszonyul az őseihez. A korábbi Saxe-Binford-féle megközelítéshez képest másik jelentős változás volt annak felismerése is, hogy nem feltétlenül a temetkezések voltak a státusz kifejezés eszközei, azok más területeken is megjelenhettek (Chapman 1991; McHugh 1999, 1). A temetkezések inkább csak bizonyos körülmények között, főként társadalmi instabilitás idején váltak a státuszkifejezés, a versengés színterévé (Randsborg 1982). A posztprocesszuális irányzatok követői az Újrégészet hibái között említik, hogy figyelmen kívül hagyták az egyén, a kreativitás és az emberi viselkedés érzelmi befolyásoló erejét. Szerintük az egyéni döntés lehetőségére a temetés egyes elemeinek kiválasztásában is jelentős szerepet játszhat. Ennek mértéke attól függ, hogy a társadalom mennyire ad rá lehetőséget, mennyire szigorú és hagyománytisztelő a közösség.

Az ideológia torzító hatásának figyelembevétele további kérdéseket vet fel. Felmerül a kérdés, hogyha a temetkezés egyes elemei ideológiai okokból vagy célból különböznek, akkor mennyire tarthatjuk az egykori társadalmi struktúra visszatükrözésének azokat. Ha az egyéb forrásból származó adatokkal (például településstruktúra) ellentmondásban állnak a temetkezések, akkor felmerülhet az ideológia torzító hatásának lehetőség is, ám más magyarázatot is találhatunk. Egy erősen tradicionális közösség esetében lehet, hogy a temetkezések egy jóval korábbi időszak struktúráját jelképezik, míg a településeken az akkori, valós viszonyok jelennek meg (McHugh 1999, 2, 16). Ugyanakkor hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy a vallás, a hitvilág, az ideológia és a halálhoz való viszonyulás azonos módon és azonos mértékben érintette a közösség teljes egészét, jöllehet számos etnográfiai példából ismert, hogy gyakran ennek ellenkezője történik, ami ismétlen torzíthatja a képet. Az ideológia torzító hatását sem szabad túlhangsúlyozni, túlértékelni. Pusztán a temetkezések vizsgálata alapján nem lehet eldönteni, hogy azok milyen mértékben torzítottak, ezért az egykori társadalmi struktúra rekonstruálásához mindenképpen figyelembe kell venni az egyéb forrásból származó régészeti adatokat is. J. Brown felismerte a két fő

irányzat előnyeit és hiányosságait, és ennek fényében igyekezett egyesíteni a kétféle nézőpontot (*Brown J. 1995*).

Abban minden kutató egyetért (bármelyik megközelítési módot is tartja helyesnek), hogy a temetkezések szociális jelentéssel bírnak. Minden régészeti adat (így a temetkezések) értelmezésekor számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy az egykori valóság jelentős elemei (valószínűleg nagy része) az idők folyamán elpusztult. A temetkezési adatok értelmezésekor ez azt jelenti, hogy a társadalmi szerkezet bármely elemének is keressük nyomát a temetkezésekben, könnyen előfordulhat, hogy az egykori közösség eltérő temetési rítusban részesítette például a különböző státuszú tagjait, de ezt olyan módon tette, hogy mára annak semmilyen nyoma nem maradt. Így esetlegesen a feltárt sírokból arra következtethetünk, hogy nem is voltak státuszkülönbségek az adott társadalomban. Ezzel a típusú információvesztéssel minden esetben számolni kell.

3.4.3.3. Életkorral összefüggő különbségek megjelenése a temetkezési szokásokban

Mindenekelőtt az antropológiai vizsgálatok korlátai határolják be az elhunyt életkorával magyarázható rítusbeli különbségek értelmezését. A gyermekek és fiatalok életkorát viszonylag pontosan meg lehet határozni a hagyományos fizikai antropológia módszereivel, azonban a felnőttek életkorát csak széles határok között lehet becsülni. Ezt ellensúlyozza, hogy a tradicionális közösségek – és minden bizonnyal az őskori emberek is – csak nagyjából tartják számon az életkort, korukat csak életciklus-szakaszok szerint tudják megmondani (például fiatal felnőtt, nagyszülő). A jelentősebb életciklus-szakaszok közti átmeneti rítusok gyakran fontos biológiai változásokhoz kapcsolódnak, ez segítségünkre lehet a régészeti adatok értelmezésében.

A temetkezési szokás életkorhoz kapcsolódó eltérései gyakran csupán a felnőtt/gyerek vagy érett/éretlen különbséget tükrözik és nem a szűkebben vett életkort vagy életszakaszt. Nemcsak egyénenként változik a biológiai érettség elérése, hanem kultúránként is változik az, hogy a gyerekek mikor érik el a társadalmilag elfogadott felnőttkort – ami sokszor eltérő életkort jelent a két nem esetében. A temetőelemzések során az egyéni cselekvőképesség és a felnőttektől, szülőktől való függés különböző fokán álló gyermekeket hajlamosak vagyunk egy homogén kategóriaként kezelni (*Sofaer Derevenski 1997, 193*). Ezzel szemben a tradicionális közösségek – ahogyan mi magunk is – általában több korcsoportra, életszakaszra osztják a gyermekkort. Hajlamosak vagyunk a gyermekkorra úgy gondolni mint gondtalan, játékkal töltött évekre, azonban a tradicionális közösségek számára létfontosságú, hogy a különböző korú fiúk és lányok életkoruknak és képességeiknek megfelelően kiveszik részüket a munkából (*Sofaer Derevenski 1997, 193*). Például Szamoán a kisgyermek és csecsemők felügyelete a 6-8 éves kislányok feladata, a főzést és a ház körüli teendők nagy részét pedig a serdülőkorú lányok végzik (*Mead 2003, 11-43*). Ehhez kapcsolódóan a különböző korú gyermekek sírjaiban lévő tárgyak tükrözhetik, jelképezhetik feladataikat és a mindennapi életben betöltött szerepüket.

Gyakori, hogy a csecsemő és a kisgyermekkorban elhunytakat az idősebbektől eltérő bánásmódban részesítették, ami arra utal, hogy nem tekintették őket entitásnak vagy a közösség tagjának. Ha figyelembe vesszük a rendkívül magas csecsemő- és gyermekhalandóságot, akkor érthető, hogy csak egy bizonyos életkor betöltése után, a legkockázatosabb időszak elteltével ruháztak fel valakit társadalmi személyiséggel (social persona). Ez az időpont kultúránként változik, sokszor csak ekkor kapnak nevet a gyerekek. Ez az éles különbség gyakran a temetkezések területi elkülönítésében jelenik meg, amire számos etnográfiai és régészeti példa ismert (*McHugh 1999, 19*).

Minden bizonnyal azokat a gyerekeket, akiket a közösség felnőtt tagjai közé temettek, már a társadalom – ha nem is teljes jogú – tagjának tekintették. Sokszor a gyerekek jelentősen alulreprezentáltak a feltárt temetőrészletben. Ennek egyik magyarázata a kisgyermekek területi elkülönítése vagy olyan rítus szerinti temetése, melynek régészeti nyoma nem maradt. Másik oka pedig az lehet, hogy éppen a gyermekek csontjai vannak leginkább kitéve a fragmentációs folyamatok pusztításának és a régészeti feltárások során is ezek sérülnek, semmisülnek meg a legkönnyebben.

Jól ismert, hogy a különböző társadalmakban a felnőttkor elérése különböző életkorban történik. Az már kevésbé ismert, hogy egy adott társadalomban nem feltétlenül mindenki ugyanakkor éri el a felnőttkort, ezt az egyéni képességek, a társadalmi státusz és egyéb tényezők befolyásolhatják (*McHugh 1999, 20*). A felnőtté válás, a beavatás gyakran több lépcsőfokban történik, melyek mindegyikéhez más-más ceremónia, viselet, szimbólum kapcsolódhat. Ha egy tárgyítást vagy a temetkezési rítus más elemét egy bizonyos életkorhoz tudjuk kapcsolni, akkor jó okunk van azt feltételezni, hogy az szerepet játszhatott a felnőtté válás valamely átmeneti rítusában. Bár a fizikai antropológia módszereivel nem tudunk különbséget tenni fiúk és lányok között, a két nem átmeneti rítusai többnyire különbözőek és a rítusok során használt szimbólumok is eltérőek. Ennek oka, hogy a beavatásnak és a felnőtté válás rítusainak jelentős szerepük van a társadalmi nemi szerepek tanításában. Ezek segítségével lehetőségünk nyílik régészeti módszerekkel különbséget tenni a két nem között már gyermekkorban is, és ez segíthet értelmezni a közösség nemi szerepeit. Erre tett kísérletet J. Sofaer Derevenski, aki a Tiszapolgár–Basatanyán feltárt rézkori sírok mellékleteit életkor és nem szerint elemezte. A mellékletadásban megmutatkozó hirtelen változásokat átmeneti rítusokkal, egyéni életszakasz-váltásokkal magyarázta, míg egyes mellékletek – elsősorban a kerámiaedények tartoztak ide – mennyiségi vagy gyakorisági változása szerinte az életút folyamatosságát reprezentálta (*Sofaer Derevenski 2000*). Ha a rítus egyes elemei vagy egy bizonyos tárgyítást csak egy adott életkortól kezdve fordul elő, akkor egy átmeneti rítust, egy új életszakasz kezdetét sejtethetjük. Ugyanakkor az antropológiai korlátok miatt nem számíthatunk arra, hogy kizárólagos különbségeket találunk. Mindig lesznek olyan esetek, melyek emiatt más korosztályba vagy a másik nemhez kerülnek, mint ahova eredetileg tartoztak, ezzel jelentősen megzavarva az összképet. Tovább nehezíti a kérdést, hogy általában a két nem életszakasz-váltásai nem ugyanabban az életkorban történnek. Sőt, gyakran nem is ugyanannyi szakasza van egy férfi és egy nő életének. A legjelentősebb átmeneti rítusok többnyire még kisgyermekkorban vannak vagy a felnőtté váláshoz kapcsolódnak, amikor az antropológiai nem-meghatározás bizonytalan vagy lehetetlen. Ha figyelembe vesszük, hogy a fiúk és lányok átmeneti rítusai más-más

életkorhoz kapcsolódnak, eltérő anyagi kultúrával szimbolizálva és azt, hogy régészetileg csak a gyerekek homogén kategóriáját tudjuk kezelni, akkor nem meglepő, hogy nagy eltéréseket találhatunk.

A felnőttek és gyermekek közti különbség nemcsak bizonyos tárgyak, mellékletek meglétében vagy hiányában tükröződhet, hanem azok mennyiségében és minőségében, nyersanyagában lévő különbségekben is (McHugh 1999, 20). Ennek megfigyelésében leginkább a leletek fennmaradási körülményei korlátozzák a régészeket. Az elpusztult, szerves anyagból készült edények, ékszerek, ruházat lehetőségével minden esetben számolnunk kell. A gyermekek temetkezései között általában nagyobb variabilitás figyelhető meg, mint a felnőttek körében. Ez egyrészt azzal is magyarázható, hogy kisebb figyelmet fordítanak a temetésre, mert a gyermekek nem voltak fontos társadalmi személyiségek (social persona), másrészt pedig társadalmilag több kategóriába tartoznak, melyeket nem tudunk (vagy csak nehezen) szétválasztani. Ezzel szemben magas halandóság vagy a hatalomért való versengés, politikai és gazdasági bizonytalanság idején különösen nagy a gyermekek – akik a család kontinuitását biztosítják – jelentősége, ami temetkezéseikben is tükröződik (McHugh 1999, 28). Ez pedig már átvezet a gazdag gyermeksírok és a társadalmi egyenlőtlenség kérdéséhez. Általában a gazdag gyermeksírokat az örökletes vezetői pozíció és társadalmi státusz biztos jeleként értelmezik, holott többek között ennek az is lehet az oka, hogy egy gyermek, különösen egy éppen eladósorba kerülő lány vagy házasság előtt álló fiú elvesztése komoly – gazdasági értelemben is – veszteséget jelentett családjá számára, ami az őt megillető temetésben is tükröződik (McHugh 1999, 24-26).

A felnőttkor sem tekinthető homogén időszaknak. Számos kultúra korcsoportokba sorolja tagjait, ami általában a viselet egyes elemeiben tükröződik. Például a Loikop etnikum a férfi korcsoportokat lándzsáik formája és díszítése alapján különbözteti meg (Larick 1986). A Baringo körzetben élő törzseknel pedig a lándzsa fontos szerepet játszik a fiatal és idősebb férfiak szimbolikus megkülönböztetésében, amit ruházatuk, viseletük is megjelenít (Hodder 1982a, 77). Egy közösségen belül gyakran nem azonos a női és férfi korcsoportok száma, a korcsoportváltások ekkor sem mindig ugyanabban az életkorban történnek a két nemnél. Az is előfordul, hogy a nők korcsoportjai a férfiakétól függenek. A Njempseknél például a nőket férjeik korcsoportba való tartozása alapján sorolják be, így az saját korukat nem tükrözi (Hodder 1982a, 78-81).

Az életkorhoz kapcsolódó szimbólumrendszert számos további tényező árnyalhatja. Előfordulhat, hogy a két nem életkorát nem egyforma hangsúllyal reprezentálják a temetkezés során (Pader 1982). Az antropológiai vizsgálat korlátai mellett a horizontális társadalmi különbségek és a társadalmi egyenlőtlenség megjelenése is bonyolítja a képet, ezért csak ideális esetben találkozhatunk olyan temetőrészlettel, ahol a holtak életkora alapján egyértelmű és kizárólagos kategóriákat figyelhetünk meg. Az életkornak szerepe lehet a társadalmi egyenlőtlenségben is, mivel például egy nő társadalmi megbecsülését, presztízsét az is befolyásolhatja, hogy férjnél van-e, hányadik feleség, hány gyermeket szült (fiúkat vagy lányokat), vannak-e unokái stb. (McHugh 1999, 35).

3.4.3.4. Nemmel összefüggő különbségek megjelenése a temetkezési szokásokban

A nemi szerepek tükröződését a temetkezési rítusban elsősorban a felnőttek körében lehet vizsgálni az antropológiai nem-meghatározás korlátai miatt. A felnőttek körében nemhez köthető rítuselemek némelyike a gyermekek körében is megfigyelhető, ezek segítségével valószínűsíthető, hogy a gyerekek fiúk vagy lányok voltak. Ugyanakkor ezt a módszert nem lehet minden sírra mechanikusan alkalmazni. Csupán a nemhez kapcsolható tárgyak, mellékletek alapján nem szabad meghatározni az elhunyt nemét. Minden esetben az antropológiai meghatározásnak kell kiindulópontul szolgálnia, mivel előfordul, hogy valakit az ellenkező nem tárgyaival, viseletében temettek el vagy saját tárgyai mellé néhány – a rokokótól, gyászolótól származó és az ő társadalmi nemüket szimbolizáló –, az ellenkező nemhez köthető tárgy került „útravalóul” a sírjába, ami félrevezető lehet.

A férfiak és nők közti különbség a temetkezési rítusban általában a csontváz irányításában, a fektetésben és különböző mellékletekben kerül kifejezésre. Ritkábban, de a temetkezési mód és a temetés helye is eltérő lehet a két nem között, a térbeli különbségek akár egy temetőn belül is megfigyelhetők. Az eltérő mellékletek többnyire a nemi szerepeket és a két nem közti munkamegosztást is szimbolizálják. Ehhez kapcsolódóan pedig a férfiak és nők közti státuszkülönbségre is fény derülhet. Általában a férfiak magasabb státuszúak a nőknél, a társadalom vezető pozícióit mindig férfiak töltik be.¹¹ Előfordul, hogy egyes nőket férfiruhába öltöztetve vagy férfiakat megillető rítus szerint temetnek el, ami az illető magas státuszára utal (*McHugh 1999*, 33). Ezzel szemben egyes közösségek a társadalmilag elfogadott felnőttkort el nem ért fiúkat úgy temetik el, mint a nőket, vagyis hasonló, alacsonyabb státuszú kategóriába sorolják őket. A fiatal férfiak és nők hasonló, alacsonyabb státusza nem ritka jelenség a patrilineáris közösségekben, különösen ott, ahol ez poligámiával társul. Ez a hasonlóság gyakran a viselet egyes elemeiben is megjelenik, például a Njempseknél vagy a Leroghi fensíkon élőknel (*McHugh 1999*, 37; *Hodder 1982a*, 84). Ez a lehetőség jelentősen bonyolítja a temetkezés egyes elemei és a társadalmi nemek közti kapcsolatot vizsgálatát. Mindkét esetben látszólag ellentmondás van az antropológiailag meghatározott biológiai nem és a temetkezés más elemeiből következtethető társadalmi nem között.

Saját kultúránkból kiindulva hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy az egymás mellé temetett férfiak és nők házastársak voltak. Ez azonban korántsem ilyen egyértelmű. Ez a feltevés csak patrilocális struktúrában állja meg a helyét,¹² mivel matrilocális rendszerben a nőket fivéreik mellé temetik. A temetkezés helye szorosan összefügg a lakhellyel, a holtakat csak a legritkább esetben temetik máshova, mint a lakóhelyükhöz tartozó temetkezési helyre. Ilyen ritka eset például a Mesakinoké, akik matrilineáris leszármazási rendszerben, de virilocális lakóhelyválasztás szerint élnek. Vagyis a nők férjükkel a férj családjánál, annak falujában élnek, de gyermekeik a nő családjánál nőnek fel. A nőket szülőfalujukban, családjuk tagjai közé temetik és nem abban a faluban, azok közé, akikkel életük nagy ré-

¹¹ Az elméletileg feltételezett matriarchátus létezésére eddig még nem találtak bizonyítékot.

¹² Antropológusok szerint a leszármazási rend és a lakóhelyválasztás általában összefügg egymással, bár vannak kivételek. Vagyis a patrilineáris rendszerhez többnyire patrilocális lakóhelyválasztás, a matrilineáris rendszerhez pedig matrilocális lakóhelyválasztás társul (*Sahlins 1968*).

szét leálték (Hodder 1982a, 198). Azt már biztosabban feltételezhetjük, hogy az egymás közelébe temettek – egy sorba vagy egy sírcsoportba – rokonsági kapcsolatban álltak egymással, de a rokonsági fokot vagy típusát már nehezebb meghatározni. Ebben a kérdésben biztos pontot csak a széles körben végzett genetikai vizsgálatok jelenthetnének. Egyelőre régészetileg csak nagyon korlátozott eredményeket várhatunk e kérdésben. Azonban az antropológiai példák azt sugallják, hogy a lakóhelyválasztás kulturális szabályai és a gyakorlat sokszor nincs összhangban egymással (Allen & Richardson 1971).

3.4.3.5. A demográfiai reprezentativitás problémája

Ahhoz, hogy egy temetőt társadalomrégészeti szempontból értékelni lehessen elsőként fel kell tenni a kérdést, hogy a feltárt temető (részlet) demográfiai szempontból reprezentatívnak tekinthető-e. A gyermekhalandóság mértéke csupán az orvostudomány fejlődése és a higiéniai viszonyok jelentős javulásának következtében csökkent számottevő mértékben. Az őskori gyermekhalandóság igen magas lehetett, ezért egy reprezentatívnak tekinthető temetőrészletben a gyermeksírok arányának közelítenie kell az 50 %-hoz. A legnagyobb halandóság a csecsemők és az 5 év alatti gyermekek körében várható (Acsádi & Nemeskéri 1970, 57-60, 237-238; Chamberlain 1997, 240). Ugyanakkor régészeti szempontból éppen e korcsoport csontvázainak fennmaradási esélyei a legrosszabbak. Részben ezzel magyarázható, hogy ez a korosztály rendszerint alulreprezentált a temetőkben.¹³ Másrészt kulturális okokkal is számolnunk kell: azokat a gyermekeket, akik nem élhették meg, hogy a közösség tagjaivá válhassanak a közösségi temetőhely sem illette meg.

A gyermekkor elmúltával, a felnőttkor eléréséig a mortalitás hirtelen erőteljesen csökken, ez is magyarázhatja e korosztály tagjainak alacsony számát számos temetőben (Acsádi & Nemeskéri 1970, 26-27; Rega 1997, 236).

A demográfiai reprezentativitás szempontjából másik fontos kérdés, hogy egy temetőn belül a nemek aránya megfelel-e egy stabil vagy enyhén növekvő populációnak (Acsádi & Nemeskéri 1970, 66). Egy populáción belül a két nem aránya nem állandó, az életkor függvényében folyamatosan változik, mivel a mortalitás különböző mértékben érinti a nemeket egyes életkorokban. Például születéskor mindig magasabb a fiúgyermekek aránya, mivel a születés utáni gyermekhalandóság mindig magasabb a fiúk körében (Chamberlain 2006, 18-19). Az egyik nem javára megfigyelhető egyenlőtlenség egyik magyarázata ismételtten az lehet, hogy máshova vagy más rítus szerint temették el a férfiak vagy nők egy részét, ami újból megkérdőjelezi a sírok reprezentativitását. Ha a férfiak alulreprezentáltak egy temetőben, akkor ennek oka lehet az is, hogy a településtől távol, „háborúskodás” vagy vadászat során veszítették életüket, de a poligámia szokásával is számolnunk kell. Bár antropológiai példákból jóval kevésbé ismert, de ellenkező esetben a poliandria szokása sem zárható ki. A két nem közti eltolódás további oka lehet a nem-specifikus gyermekgyilkosságok előfordulása is (Chamberlain 2006, 19).

¹³ A fiatal felnőttek csontjai jobban megőrződnek, mint a gyerekeké vagy az idősebb felnőtteké. Minél régebbi egy temető, annál nagyobb arányú lehet ez az eltolódás (Walker et al. 1988).

A két nem arányának széleskörű meghatározására egyelőre csak a felnőtték körében van lehetőség, mert a számos kísérlet ellenére, hogy a gyermekek nem is meghatározzák antropológiai módszerekkel, máig nem sikerült megbízható módszert kidolgozni (*Chamberlain 2006, 93-95*). A megbízható genetikai elemzések széleskörű alkalmazása pedig egyelőre elérhetetlen.

Csupán a temetkezéseket vizsgálva nem lehetünk biztosak benne, hogy a sírok az egykori teljes populációra nézve reprezentatívak. A sírok adatait össze kell vetni a település mérete, a házak száma és mérete alapján becsülhető népességszámmal. A tapasztalat azt mutatja, hogy Európa-szerte az őskor különböző fázisaiban általános jelenség, hogy a településről és a temetkezésekből származó adatok alapján kalkulálható népességszám nincs összhangban egymással (*Anders & Nagy 2007, 89*). A sírok minden esetben alulreprezentálják a településadatokból becsült népességszámot. Nagyon valószínű, hogy az őskori temetkezések túlnyomó többsége az idők folyamán végleg elveszett a régészet számára (*Hodder 1990a, 73*). Ugyanakkor rendkívül bizonytalan a települési adatokból, ház méretekből kalkulált népességszám, mivel etnográfiai példák alapján rendkívül széles határok között mozog a házméret és a lakók száma közti összefüggés, amit a ház speciális funkciójú részei és számos egyéb tényező is befolyásol (*Naroll 1962; LeBlanc 1971; Hassan 1981, 63-76*).

Ráadásul a demográfiai becslések gyakran figyelmen kívül hagyják, hogy ennek csak szigorúan egykorú házak illetve temetkezések esetében van értelme, amiről az esetek túlnyomó többségében nincs információ. Ezért becsli például jelentősen felül az alföldi késő neolitikus települések népességét Makkay J. (*Makkay 1982*), amikor feltételezi, hogy a szegvári település teljes 11 ha-os területét egyidejűleg lakták és a tellen folytatott ásatások alapján a házak sűrűségét az egész településre kivetíti, figyelmen kívül hagyva, hogy abból legalább 7 ha horizontális település volt, ahol a házak jóval ritkábban álltak. A tell stratográfiai adatai alapján az is egyértelmű, hogy annak teljes területén sem álltak egyidejűleg házak, ami még inkább igaz a horizontális településre (*Korek 1987, 59-60*).

Az nyilvánvaló – az őskor teljes időszakára nézve –, hogy a temetkezések jelentős hányada végképp elveszett, azonban a két nem és a gyerekek arányából következtethetünk arra, hogy egy temetőrészlet egy stabil vagy demográfiailag enyhén növekvő populációra nézve reprezentatívnek tekinthető-e. Az biztos, hogy ha a férfi vagy gyereksírok aránya felülmúlja a nőkéét, akkor a temető(részlet) nem tekinthető demográfiailag reprezentatívnek.

3.4.3.6. A társadalmi egyenlőtlenség kutatása

A temetkezések vizsgálatokor talán a leggyakrabban feltett kérdés az, hogy a sírok milyen típusú társadalmat képviselnek. A régészeti kutatások során a feltárt leletanyag alapján többnyire az E. Service és M. Fried által felállított kategóriákba igyekeztek besorolni az egykori társadalmakat. Például C. Renfrew a neolitikus Wessex társadalmának vizsgálatakor E. Service és M. Sahlins alapján a főnökségek húsz jellegzetességét sorolta fel, melyek alapján Wessexet is főnökségnek tekintette (*Renfrew 1984, 229*).

A társadalmi egyenlőtlenség vizsgálatára három fő módszer került kidolgozásra: az energiabefektetési modell, a presztízs- és státusz tárgyak vizsgálata és a gazdag gyermeksírok értelmezése.

J. A. Tainter régészeti alapokon próbált a társadalom komplexitására következtetni abból, hogy az egyes temetkezések mekkora energiabefektetéssel jártak. Elmélete alapja, hogy minél magasabb társadalmi státuszú egyén sírjáról van szó, annál nagyobb energiabefektetéssel készült (Tainter 1975; 1978; McHugh 1999, 8-11). Ez az elmélet nagyjából megállja a helyét, azonban régészeti alkalmazása nehézségekbe ütközik. Míg például a sírépítménybe vagy a maradandó mellékletekbe fektetett energia jól látható és értelmezhető egy régész számára, addig a szerves anyagokból készült mellékletek vagy a gyász ideje, a halotti tor mérete ismeretlen marad.

A mellékletadás státuszjelző szerepéről figyelemreméltó információkat közölt J. A. Tainter. A régészetben előszeretettel tulajdonítunk státuszjelző szerepet a mellékletek mennyiségének és minőségének. Ezzel szemben az általa vizsgált 93 etnográfiai példa kevesebb, mint 5%-ában volt ilyen funkciója a sírba helyezett tárgyaknak (Tainter 1975). Ugyanakkor ez az eredmény Binford eredményeinek is ellentmond, mivel az ő példáinak mintegy felében volt a mellékleteknek státuszjelző szerepe (Binford 1971). Mindez arra figyelmeztet, hogy az antropológiai példák kiválasztása komolyan befolyásolhatja a régészeti következtetéseket. J. A. Tainter modellje szintén figyelmen kívül hagyja a vallás befolyásoló és torzító szerepét, valamint az időtényezőt. Kérdéses ugyanis, hogy az energiabefektetés különbségei változnak-e idővel vagy állandóak maradnak. Ha változnak, akkor a kronológiai különbségeket könnyen magyarázhatjuk társadalmi különbségekkel és fordítva (McHugh 1999, 11). Többen felhívták a figyelmet arra, hogy a zárt koporsó használatának elterjedésével az elhunyt díszes ruhában, felékszerezve, gazdag mellékletekkel való eltemetése jelentőségét veszti. Ezzel más területre kerül a gazdagság vagy státusz kifejezése, például maga a koporsó festése, anyaga is kifejező lehet (McHugh 1999, 59-60).

A temetéshez számos olyan rítus, szokás kapcsolódik, mely lehetőséget nyújthat a státusz-kifejezésére, így például a halotti tor keretében nagy mennyiségű anyagi javak szétosztása vagy az elhunyt tulajdonának elpusztítása (McHugh 1999, 52). Ha ezeknek egyáltalán marad valamilyen régészeti nyoma, akkor sem feltétlenül közvetlenül a sírhoz kapcsolódik, hanem a településen, esetleg az elhunyt házában történhetett. Ezeknek az eseményeknek és az egyes sírok összekapcsolására csak akkor van lehetőség, ha egyértelmű kapcsolatot tudunk találni például egy ház vagy egy áldozati gödör és egy temetkezés között.

A kutatók általában a gazdag, nagy energiabefektetéssel készült temetkezéseket tekintik a vizsgált társadalom magas státuszú tagjainak vagy vezetőinek sírjának, holott például a Berawanoknál a vezető pozíciót betöltő férfi azáltal fejezi ki hatalmát és növeli presztízsét, hogy valamelyik rokonának (bármilyen távoli is legyen) sírkamrárt épít. Ugyanakkor őt magát ugyanolyan egyszerűen temetik el, mint bárki mást a közösségben (Huntington & Metcalf 1979, 138-139).

Posztprocesszualista kutatók felismerték, hogy a társadalmi egyenlőtlenség ideológiai okokból rejte maradhatnak a temetkezésekben vagy éppen ellenkezőleg túlhangsúlyozva

vagy torzítva jelenhetnek meg, ha a közösség tagjai között versengés van. Társadalmi bizonytalanság esetén a társadalmi egyenlőtlenség jobban tükröződik a temetkezési szokásokban, mint stabil társadalmi rendszerben (*Randsborg 1982; McHugh 1999, 1-2*). A társadalmi egyenlőtlenség nemcsak az anyagi kultúrában, hanem a halálhoz való viszonyulásban is kifejeződhet, ami alapvetően eltérő temetkezési szokásokban jelenhet meg. Az eltérő státuszúak sírjainak térbeli elkülönítése, rituális vagy ceremoniális különbségek, csontvázas és hamvasztásos rítus alkalmazása, fektetésbeli vagy irányításbeli különbségek, státuszszimbólumok használata egyaránt utalhat erre. Továbbá a csontvázakon látható paleopatológiai elváltozások, az eltérő étrend is a magas társadalmi státusz jele lehet (*Wason 1994, 67-102*). D. Miller hívta fel a figyelmet arra, hogy a társadalom középső rétegeinek – akiknek leginkább bizonytalan társadalmi helyzetük – érdeke leginkább, hogy az elhunyt családtagjaik temetésére fordított energia nagyságával saját társadalmi rangjukat, megbecsülésüket, presztízsüket próbálják növelni (*Miller D. 1982, 90*).

Módszertani szempontból az egyes társadalmi rétegek más-más temetőbe való temetése nehézségeket is okozhat, mivel így egy temetőn belül minimális társadalmi különbségek jelennek meg, ami alapján egalitárius társadalomra lehetne következtetni. Csak ha egy nagyobb régióban többféle egykorú temető is előkerül, akkor merülhet fel annak lehetősége, hogy ezek ugyanannak a társadalomnak különböző rétegeit ölelik fel. Ezek a temetők akár rítusaikban és leletanyagukban is jelentős különbségeket mutathatnak. Ilyen rang szerinti területi elkülönülés lehet az oka a kora rézkori Varna temető kiemelkedő gazdagságának (*Renfrew 1986; Higham et al. 2007*).

A társadalmi egyenlőtlenség vizsgálatakor kiemelkedő jelentőséggel bírhat a minél pontosabb kronológiai helyzet meghatározása, mivel a temetkezési szokás egyes elemei, melyek egy réteghez kötődtek, idővel mások számára is hozzáférhetővé válhattak, ezzel elvesztve eredeti jelentőségüket (*McHugh 1999, 57*).

Az általánosan használt statisztikai módszereken kívül néhány kifejezetten régészeti adatokon kidolgozott kvantitatív vizsgálati módszer is készült a temetkezésekben tükröződő társadalmi egyenlőtlenség kutatására. Ezek általában azon az alapfeltevésen nyugszanak, hogy a státusz, rang és a gazdagság egymással szoros, egyenes arányú összefüggésben állnak. Ide sorolható például S. N. Skomal a tiszapolgár-basatanyai rézkori temető vizsgálatakor kidolgozott módszere (*Skomal 1980; 1983*). Ugyanakkor ez a kapcsolat nem egyértelmű, mivel M. Fried kimutatta, hogy nem mindig a magas státuszú emberek tűnnek a leggazdagabbnak, mivel sokszor nem a vagyon birtoklása, hanem elajándékozása, szétosztása a fontos (ld. potlecs) (*Fried 1967, 52, 115*).

3.4.3.7. Horizontális társadalmi különbségek kutatása

A horizontális társadalmi különbségek kutatása a 20. század második felében erőteljesen háttérbe szorult a társadalmi egyenlőtlenség vizsgálata mellett. Holott a 20. század első felében éppen ennek ellenkezője volt a helyzet, akkor inkább rokonsági egységek, leszá-

mazási ágak, klánok körvonalazásával próbálkoztak¹⁴ (Chapman R. & Randsborg 1981, 4; McHugh 1999, 40). A temetkezésekben tükröződő horizontális különbségek kutatásának máig sincs kidolgozott módszertana. Alapvető problémát jelent, hogy a kutatók többnyire azt sem tisztázzák, hogy mit értenek horizontális különbségek alatt. Általában a rokonsági, leszármazási különbségeket értik alatta, de akár vallási, etnikai különbségeket vagy titkos társaságokhoz tartozást is magába foglalhat a kifejezés. A pontos megfogalmazás kerülésének oka részben abban keresendő, hogy a temetkezés egyes elemeiben megfigyelhető, egyenrangúnak tartott változatok magyarázata gyakran önkényes. Például nincs olyan széles körben alkalmazható módszer, amivel a rokonsági, vérségi kapcsolatot bizonyítani lehetne. Ez a kérdés egyedül a genetikai vizsgálatok széles körű alkalmazásával lenne megoldható.

J. O'Shea három észak-amerikai indián társadalom temetkezéseinek régészeti vizsgálatakor etnográfiai leírások alapján arra jutott, hogy a horizontális társadalmi különbségek régészeti módszerekkel egyáltalán vagy csak nagyon nehezen dokumentálhatók. Ennek oka elsősorban az, hogy ezek a különbségek többnyire az öltözék vagy viselet olyan elemeiben tükröződnek, melynek régészeti nyoma nem marad (például hajviselet) (O'Shea 1981; 1984). Ezt a megállapítást azóta többen megkérdőjelezték, mivel a viseletnek általában számos eleme fennmarad a temetkezésekben is. Az etnográfiai példákban nagyon ritka, hogy a mellékletek horizontális különbségeket jelöljenek, ellenben az igen gyakori, hogy a temetési szertartáson megjelenik a csoport szimbóluma, toteme. A mellékletek kiválasztása sokkal inkább a közvetlen család dolga (McHugh 1999, 41, 46).

L. Binford etnográfiai példái alapján leginkább a temetkezés helyének megválasztása és az irányítás tükrözhet horizontális különbségeket (Binford 1971), amellett, hogy ez a rítus számos olyan elemében is megjelenik, melynek régészeti nyoma nem marad (például temetésen való részvétel, szimbólumok használata a temetési szertartás során, a temetési szertartás megszervezése, lebonyolítása) (McHugh 1999, 42).

Az ősrégészeti kutatásokban igen gyakori, hogy az eltérő irányítást tartják a horizontális különbségek jelének (amint láttuk nem teljesen alaptalanul), azonban etnográfiai leírásokból számos olyan példa ismert, mely egyéb értelmezési lehetőségekre hívja fel a figyelmet. P. J. Ucko ismertette az ashantik példáját, akik a gyakorlatban két, egymással ellentétes irányítást alkalmaznak – így kézenfekvő lehet a horizontális különbségként való értelmezés. Azonban a két irányítás mögött alapjaiban ugyanannak a hitnek eltérő értelmezése húzódik meg, és nem horizontális különbséget tükröz. Ugyanis az ashantik hite szerint a halottat a falutól arccal elfelé fordulva kell temetni (a halott visszatérésétől való félelem miatt), de néhányak szerint a halott megfordul a sírban, ezért arccal a falu felé temetik el (Ucko 1969, 273). Más példák alapján az egyéni választás és az eltérő fokú konzervativizmus is befolyásolhatja az irányítás vagy a fektetés, testhelyzet kiválasztását (McHugh 1999, 43-44).

A társadalomrégészeti kutatások szempontjából az egyik legnagyobb kérdés az, hogy hogyan lehet megkülönböztetni a horizontális társadalmi különbségeket és a társadalmi

¹⁴ Ebbe a képhe jól beleillik a magyarországi régészet is. Ld. pl. László Gy. munkásságát.

egyenlőtlenséget a temetkezések alapján. Erre egyelőre nincs kidolgozott módszer. Általában a sírok jellemzőiben megfigyelhető, „egyenrangúnak” tekintett vonásokat (például a sír tájolása) a horizontális társadalmi különbségek, míg a mennyiségi és minőségi különbségeket mutató vonásokat a társadalmi egyenlőtlenség jelének tekintik (*ld. a 3.4.3.6. fejezetet*). Ugyanakkor ha például ideológiai okokból kiemelkedő jelentősége van valamely égtájnak, akkor akár a sír tájolása is kifejezhet rangbeli különbségeket. Ha ez egyéb, jól látható gazdagságbeli különbséggel párosul, akkor az a társadalmi egyenlőtlenség jeleként értelmezhető. J. O’Shea egy szemléletes elméleti példával illusztrálta, hogy milyen könnyű összetéveszteni a horizontális társadalmi különbségek és a társadalmi egyenlőtlenség temetkezésekben való tükröződését. Példájában három rokonsági csoport szerepel. Ha mindhárom csoport totemje a sírba kerül és fennmarad, akkor három, egymástól kizárólagosan elkülönülő csoportot találunk, így az értelmezés nem jelent különösebb gondot. Akkor, ha a három csoport közül kettő totemje szervesanyagból készült, akkor az egyetlen fennmaradó totemet könnyen értelmezhetjük társadalmi egyenlőtlenség jelének. Ha egyik csoport totemje sem készült maradandó anyagból, akkor pedig semmi lehetőségünk nem marad, hogy a látszólag homogen egységen belül megkülönböztessük a három csoportot (*O’Shea 1981, 50–52*).

További fogódzót jelenthet, hogy horizontális társadalmi különbségek esetében a csoporton belül a nem és életkor szerinti megoszlás normális, ellentétben a társadalmi egyenlőtlenséggel (*O’Shea 1981, 50*). A normális eloszlás azonban csak abban az esetben igaz, ha horizontális különbségeken rokonsági kötelekeket értünk, mivel a társaságok általában nemi vagy életkor alapon szerveződnek (*McHugh 1999, 40*).

Az elvileg egyenértékű horizontális különbségek (temetkezésekben való) kifejezésének a társadalmi csoportok közti versengés idején van a legnagyobb jelentősége, mivel a temetkezés nemcsak a kötelekek erősítésére nyújt kiváló alkalmat, hanem a másoktól való különbözőség, a csoport egységének hangsúlyozására is (*McHugh 1999, 43*).

3.4.3.8. Statisztikai módszerek használata őskori temetők elemzéséhez

A statisztikai módszerek régészeti alkalmazása nagy mennyiségű adat esetén mindenképpen indokolt, mivel e nélkül nem vagy csak nagyon nehezen lehet áttekinteni az adatokat. A statisztika segít a leletanyagban lévő tendenciák és összefüggések felismerésében, ugyanakkor komoly módszertani problémát jelent a mintavétel és a minta reprezentativitása. A régészetileg feltárt sírokat semmiképpen sem tekinthetjük véletlen mintavételnek, mivel a temetkezések minden vonása szándékosan szelektált. Ezt csak tovább bonyolítja, hogy a feltárára kerülő temetőrészletről többnyire nem tudjuk, hogy a teljes temető és népesség hány százalékát képezi. Valójában a feltárt leletanyag sem tekinthető a szó valódi, statisztikai értelmében mintának. A Kárpát-medencei neolitikumból egyelőre csupán néhány statisztikai elemzéshez elegendő sírszámú feltárt temetőrészlettel rendelkezünk – Aszód–Papi földek ennek az alsó határán van –, ez erősen behatárolja a statisztikai elemzések lehetőségeit. A disszertációban vizsgált többi lelőhelyen feltárt sírok száma nem tesz lehetővé olyan részletes elemzést, mint ami az aszódi sírok esetében lehetséges volt. A

későbbiekben látni fogjuk, hogy Aszód–Papi földek tipikus példája annak, hogy hiába van elegendő számú sír a statisztikai vizsgálatokhoz, hogyha a feltárt sírokból nyerhető adatok túlságosan homogének vagy éppen túl nagy variációt mutatnak, akkor statisztikai módszerekkel nem lehet szignifikáns különbségeket kimutatni. Vagyis a túl alacsony esetszám miatt statisztikailag nem látszik szignifikáns összefüggés két változó között. Az egyedi (néhány sírban) megfigyelhető jellegzetességek pedig statisztikailag értelmezhetetlenek, ezeket továbbra is csak régészetileg lehet értelmezni.

A statisztikai elemzések az Újrégészet térnyerésével kaptak nagyobb hangsúlyt az ősrégészeti kutatásokban. A processzuális régészet feltételezte, hogy a temetkezési szokásokban a valódi társadalmi szerkezet tükröződik, amit kvantitatív módszerekkel pontosan le lehet írni és értelmezni. A posztprocesszuális régészet térnyerésével és az ideológia temetkezésekre gyakorolt hatásának hangsúlyozásával a kvantitatív módszerek használata jelentősen visszaszorult, mivel a szimbólumokra és az ideológiára általában úgy tekintenek mint nem számszerűsíthető jelenségekre (McHugh 1999, 62-63).

Azzal az alapvető feltevéssel gyakorlatilag mindenki egyetért – bármelyik elméleti irányzat követője is –, hogy a temetkezésekben megfigyelhető mintázatok jelentéssel bírnak, a valódi, ideális vagy ideológiailag befolyásolt társadalmi szerkezet valamely elemét tükrözik illetve annak megjelenítésében játszanak szerepet. A temetkezési adatok statisztikai elemzését nehezíti, hogy többnyire a társadalmi szerkezet egyes elemeire vonatkozó információk egymást fedő hálózatával számolhatunk, vagyis például életkor, nem, társadalmi egyenlőtlenség szerint, hogy csak néhány alapvető szempontot említek. Éppen ezért nem várható, hogy egymástól világosan elkülönülő tiszta egységeket vagy csoportokat fogunk tudni körvonalazni. Főleg, ha számításba vesszük azt is, hogy az eredeti információk jó része elpusztult.¹⁵

Statisztikai módszereket akkor használhatunk, ha feltételezzük, hogy az emberi viselkedés számszerűsíthető. A processzuális irányzat követői ezt elfogadták és a természettudományoktól, szociológiától kölcsönzött módszereket ültették át a régészetre. Ezek a módszerek azért is kedveltek a régészek körében, mert objektív módszernek tartják őket. Ezzel szemben, ha alaposabban szemügyre vesszük a statisztikai módszereket, világossá válik, hogy számos elemében szubjektív és egyáltalán nem problémamentes módszerekről van szó.

Ahhoz, hogy statisztikai vizsgálatokat készíthessünk a feltárt sírokról származó információinkat adatbázisba kell rendezni, vagyis kódolni kell az információt. Már önmagában ez a folyamat is számos szubjektív döntést hordoz magában. El kell dönteni például, hogy nominális vagy intervallum/arányskála szintű változókat akarunk-e használni. Be kell ismerünk, hogy adatfelvitelünk jelentősen befolyásolja későbbi eredményünket. Ugyanis a nem megfelelően megválasztott kódolás elrejtheti az adathalmazban megbújó rendszert. Példá-

¹⁵ Akár azért, mert szerves anyagból készült tárgyakról, díszítőmotívumokról stb. van szó, vagy azért, mert a társadalmi különbségek bizonyos szegmense a temetési rítus olyan elemében nyilvánult meg, melynek semmiféle régészeti nyoma nincsen. Például a gyász hossza vagy az, hogy kik vettek részt a temetésen.

ul, ha a sírokban lévő kerámiaedényeket vizsgáljuk, akkor elképzelhető, hogy az edények különböző díszítésének volt jelentősége, de ha csak azt vizsgáljuk, hogy volt-e edény a sírban vagy azt, hogy hány darab, akkor ezt nem fogjuk felfedezni. Ellenkező esetben pedig, ha például önmagában már az jelentőséggel bírt, hogy valakit egy edénnyel temettek el, de mi apró részleteire bontjuk az edényeket és finomtipológiáival számos kategóriába soroljuk, akkor túlságosan széttagoljuk az adatokat és megint csak rejtve marad a lényeg. A jó megoldást igen nehéz megtalálni. A statisztikai eredmények értelmezése szintén elég szubjektív.

A hazai ősrégészetben Zalai-Gaál I. alkalmazta a J. Lichardus által kidolgozott statisztikai módszert társadalomrégészeti kérdések megválaszolására (*Lichardus 1976*). Doktori disszertációjában a közép-európai neolitikus temetőket elemezte (*Zalai-Gaál 1988*), akadémiai doktori disszertációjában pedig a dél-dunántúli késő neolitikus Lengyel-kultúra sírjait vizsgálta (*Zalai-Gaál 2001c*). Doktori disszertációjában a sírleletek nem és életkor szerinti eloszlását mennyiségi és minőségi szempontok szerint hierarchikus sorba rendezte, ezt temetőtérképen is ábrázolta (*Zalai-Gaál 1988*). Gyakorlatilag ezt vitte tovább akadémiai értekezésében. Zalai-Gaál I. a dél-dunántúli lengyeli lelőhelyeken feltárt sírcsoportok mindegyikét önálló temetőként értékelte.¹⁶ Így például a Zengővárkonyon feltárt sírokat 21 temetőbe sorolta. A sírok jellemzőit rendkívül aprólékosan (jelleganalitikai módszerrel) vizsgálta (például irányítás, fektetés, testhelyzet, testtartás, mellékletadási szokások – ezen belül a kerámiaedények aprólékos tipológiája, ételmelléklet stb. –, eszköz-, ékszer- és viseltemellékelési szokáscsoportok). Ezek mindegyikén és összefüggéseiken egyaránt gyakorisági elemzéseket végzett. A sírok egyes jellegzetességeit és ezek együtteséből adódó szokáscsoportokat a temetőtérképen is ábrázolta (*Zalai-Gaál 2001c*). Módszerének talán egyik legnagyobb hátránya az, hogy túlságosan kis részekre bontotta az adatokat, így sok információ elveszett a részletekben. Kérdéses például, hogy mennyire tekinthető önálló szokáscsoportnak az, ami a 658 vizsgált temetkezés közül csak egy-két esetben fordult elő.

A temetkezések vizsgálatok az egyváltozós leíró statisztikákon kívül a két- és háromváltozós kereszttábla-elemzések képezik az alapot. A hetvenes években terjedt el a többváltozós statisztikai elemzések régészeti alkalmazása.¹⁷ Ezek közül elsősorban a klaszteranalízis örvendett nagy népszerűségnek a régészek körében. A faktoranalízist és a főkomponens-elemzést gyakran használták a klaszteranalízis mellett, de jóval kisebb sikerrel. A korrespondencia-elemzés pedig egy viszonylag új statisztikai módszer, melyet régészeti mintákon is sikerrel alkalmaztak, ugyanakkor talán a módszer fiatal korával magyarázható, hogy hiányosságait, hátrányait még nem annyira ismerjük, mint a másik két fő módszerét.

A különböző statisztikai módszerek egyidejű, egymást kiegészítő használatára kitűnő példa J. Müller munkája, aki gyakorlatilag, kétváltozós elemzéseket, nem és életkor szerinti elemzéseket, szeriációt, faktor- és korrespondencia-analízist egyaránt használt az Elba és Saale vidék késő neolitikus temetkezéseinek vizsgálatához (*Müller 2001, 310–388*).

¹⁶ Ezt többen megkérdőjelezték, és valójában nem derült rá fény, hogy jogos volt-e ez a megközelítés.

¹⁷ A többváltozós statisztikai elemzések régészeti alkalmazásáról, buktatóiról és statisztikai módszertani problémáiról ld. részletesen *McHugh 1999, 62–84*.

3.4.3.8.1. Klaszteranalízis

A klaszteranalízis népszerűségét könnyű értelmezhetősége mellett talán annak is köszönheti, hogy a régészek arra törekszenek, hogy adataikat értelmes, jelentéssel bíró csoportokba sorolják; azonban a temetkezések vizsgálatára valójában nem ez a legmegfelelőbb módszer. A klaszteranalízis belülről homogén, kívülről különböző, egymástól világosan elkülönülő csoportokba sorolja az eseteket.

A klaszteranalízis már alapjaiban szubjektív módszer, mivel a kutató határozza meg azokat a változókat, melyek alapján csoportokba szeretné sorolni a sírokat. Ez már önmagában némi előfeltevést követel meg. A nem megfelelően kódolt adatok elfedhetik, torzíthatják az adathalmazban rejlő struktúrát (Shennan 1988, 196). Ha egy jelentéssel nem bíró változó kerül a vizsgálatba, az erőteljesen torzíthatja az eredményeket. Ugyanígy negatív hatása lehet annak, ha túl sok változót vonunk be a vizsgálatba. Kérdés, hogy a különböző klaszteranalízissel kapott eredmények közül melyiket tekintjük helyesnek. Ennek megválaszolása rendkívül nehéz, általában a vizsgálatot végző régész előzetes várározásaitól függ; amelyik alátámasztja sejtéseit, azt a változót fogadja el helyesnek.¹⁸ Az a tény, hogy a különböző matematikai módszerrel készített klaszteranalízisek különböző csoportokat hoznak létre, már önmagában a módszer gyengeségét bizonyítja. Mivel a klaszteranalízis lényege, hogy csoportokat hozzon létre, ezért akkor is erre törekszik, ha valójában nincsenek csoportok az adathalmazban. Vagyis az eredmények értékelésekor kell eldönteni, hogy ezek valódi csoportok voltak-e. Jóllehet az elemzésben kapott klaszterek értelmezése többnyire komoly nehézségekbe ütközik, mégis széles körben alkalmazzák e módszert (McHugh 1999, 64-73).

E. J. Pader sikeresen alkalmazta a klaszteranalízist a Holywell Row és Westgarth Gardens lelőhelyeken feltárt sírokra. Az antropológiai nem meghatározások és a mellékletek alapján meghatározott nem jól egybeesett, melyek a klaszteranalízis alapján is világosan két nagy csoportot alkottak (Pader 1982, 92, 140).

3.4.3.8.2. Faktoranalízis és főkomponens-elemzés

A faktoranalízis szintén nagy népszerűségnek örvendett a hetvenes években, azóta azonban jelentősen vesztett ebből. Eltekintve a bonyolultabb statisztikai problémáktól, régészeti szempontból a módszer temetkezésekre való alkalmazhatósága azért kérdőjelezhető meg, mert kis minta esetén (általában 100-200 „fős” mintát tartanak minimálisan elegendőnek) rendkívül bizonytalan. A kutatók egy része azon a véleményen van, hogy bináris adatokra egyáltalán nem használható a faktoranalízis, márpedig a temetkezési adatok jó része ilyen. A faktorok értelmezése és száma további nehézséget jelent. A vizsgálatba bevont változók és az adatok kódolása a klaszteranalízishez hasonlóan ebben az esetben is

¹⁸ Ez a szemléletmód jól tetten érhető J. A. Tainter írásában, aki a temetkezésekbe fektetett energia alapján különítette el a különböző rangú egyének csoportjait. Két típusú klaszteranalízis (agglomeratív és divizív) eredményeit összehasonlítva arra az eredményre jutott, hogy az utóbbi módszer szerint kapott csoportok magyarázhatók az eltérő energiabefektetés elve szerint. Mindebből pedig arra következtetett, hogy az agglomeratív módszer egyáltalán nem megfelelő temetkezési adatok értelmezéséhez (Tainter 1975, 8).

jelentősen befolyásolja a végeredményt. Például P. Van de Velde elemzésében az általa használt változók többsége a kerámiához kapcsolódik, ami nyilvánvalóan a kerámia jelentőségének javára torzítja az eredményeket (*Van de Velde 1979, 39; McHugh 1999, 77*). A temetőelemzések szempontjából a faktoranalízis hátránya, hogy a kisebb csoportokat nem megfelelően reprezentálja. Például társadalmi egyenlőtlenség esetén a ranglétra tetején állók (akik létszámban kevesen vannak) alig vagy egyáltalán nem jelennek meg az eredményben. A kapott faktorkok értelmezése ismételten szubjektív (*McHugh 1999, 73-80*).

J. A. Tainter a klaszteranalízis mellett faktoranalízist is használt a Klunk-Gibson mounds lelőhelyen feltárt 439 sír elemzésére, ami szerinte eredményes volt, mégis általánosságban nem tartotta megfelelőnek a módszert temetkezések vizsgálatára az általában túl kevés adat miatt (*Tainter 1975, 8-9, 13*). Szintén együttesen használt faktor- és klaszteranalízist J. O'Shea indián temetkezések elemzéséhez. Módszertanilag eredményei kétségesek, mivel túl kicsi volt a vizsgált sírok száma, ami már önmagában megkérdőjelezi a statisztikai vizsgálatok jogosságát, de ehhez képest a változók aránya viszont túl magas (*O'Shea 1984; 1984*). P. van de Velde pedig a Vonaldíszes Kerámia kultúrájának Elslooban feltárt sírjait elemezte főkomponens-analízis segítségével. Szerinte az első komponens kronológiailag értelmezhető, több komponens reprezentálta a férfiakat és a nőket, egy komponens a gazdag sírokat különítette el a többitől, továbbá a matrilineáris leszármazást és az idegen elemeket is egy-egy komponensként értelmezte¹⁹ (*Van de Velde 1979, 42-43*).

3.4.3.8.3. Szeriáció

Ahhoz, hogy a temetkezéseket a társadalmi kérdések szempontjából elemezni lehessen, tisztázni kell a sírok egymáshoz való kronológiai viszonyát, mivel csak az egykorú sírokat kezelhetjük együtt. A vertikális és horizontális stratigráfia módszerén kívül ehhez a legjobb fogódzót a szeriáció nyújtja. A szeriáció azon a feltevésen alapul, hogy a tárgyak idővel fokozatosan változnak. A sírokban lévő tárgyak, leletegyüttesek változásának megfigyelésével maguk a sírok is relatív időrendi sorba rendezhetők. A stratigráfiai adatok és a szeriáció jól kiegészíthetik egymást, azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy az egyik rossz, ha a kettő nem egyezik egymással. Ugyanis a szeriáció csak egy statisztikai valószínűségi adja meg a tárgyak – és így a sírok – sorrendjének, míg a stratigráfia a valódi sorrendet adja. Például ha egy korábban ásott sírba egy fiatal egyént temettek új, „divatos” tárgyakkal, egy későbbi sírba pedig egy idős egyént a régi, „divatjamúlt” tárgyaival, akkor a sírok ásásának valódi sorrendje fordítottja lehet a tárgytipusok általános sorrendjének (*Jensen & Nielsen 1997, 37*).

A szeriáció hátránya, hogy csak azokon a tárgytipusokon végezhető el, melyek legalább két sírban előfordulnak, tehát az egyedi típusok eleve nem kerülnek bele a vizsgálatba. Túlságosan homogén, rövid időszakot képviselő sírok esetén a módszer nem vezet eredményre. A gyakori tárgytipusokat pedig többnyire ki kell hagyni a vizsgálatból, mivel azok uralják, és ezáltal torzítják a szeriációt. Hasonló problémát okoznak a túl gazdag egységek (sírok),

¹⁹ Eredményeit sokan kritizálták, mind módszereit, mind eredményei értelmezését (*Ld. uott & McHugh 1999, 78*).

mivel túl sok kapcsolódási pontot kínálnak, ezáltal a sorozaton belüli helyük könnyen változtatható.

További hátránya, hogy kényszerűen folytonos sorba rendezi a vizsgált egységeket, akkor is, ha valójában nem alkotnak sorozatot. Egyik gyakori hiba, hogy a szeriáció látszólag sikeres, ám alaposabban szemügyre véve kiderül, hogy nemek szerint válik szét. Ez a probléma megoldható a két nemre jellemző tárgytipusok önálló szeriációjával vagy a nem-specifikus tárgyak mellőzésével. A szeriáció ilyen és ehhez hasonló rejtett hibáit könnyebb megtalálni és kiküszöbölni korrespondencia-analízis segítségével.

3.4.3.8.4. Korrespondencia-analízis

A korrespondencia-analízis nagy előnye, hogy bináris és gyakorisági változókra egyaránt alkalmazható. A korrespondencia-analízis az egységek vagy típusok közti átlagos hasonlóság alapján tárja fel az adathalmazban rejlő struktúrát. Ez a módszer igen jól alkalmazható temetkezések elemzésére, mivel az adatok kontinuitását és csoportosulását is ki tudja mutatni. A szeriációval és a klaszteranalízissel szemben éppen az az előnye, hogy ha semmilyen struktúra nem figyelhető meg az adatokban, akkor azt is kimutatja.²⁰ Ezért kitűnően alkalmazható a sírok relatív kronológiai helyzetének vizsgálatához²¹ vagy társadalomrégészeti szempontú elemzésekhez is.²² Természetesen ebben az esetben is a régész feladata, hogy értelmezze az eredményeket (*Jensen & Nielsen 1997, 38-39*). A módszer rendkívül érzékeny a kiugró értékekre, melyek torzítják, elhomályosítják az adatokban rejlő általánosabb mintázatokat²³ (*McHugh 1999, 80-84*), de a kiugró értékek kiküszöbölésével jó eredményre vezet.

J. H. Bech például sikerrel alkalmazta szeriációval kiegészítve a késő vaskori Slusegård és Bornholm temetők sírjainak relatív kronológiájának vizsgálatához. Gotland 6-7. századi sírjainak mellékleteit elemezve pedig jól kimutathatók voltak a férfiakhoz és nőkhoz köthető különböző leletegyüttesek csoportjai (*Jensen & Nielsen 1997, 52-53, 58-59*).

3.4.3.9. A feldolgozás során alkalmazott temetőelemzési módszerek

A temetkezések adatainak összegyűjtése után SPSS 15.0 és WINBASP szoftver segítségével adatbázist építettem fel a sírok jellemzőiről. A kódolásnál bekövetkező információvesztés minimalizálása érdekében és a tervezett különböző vizsgálati módszerek figyelembevétel-

²⁰ A klaszteranalízis mindenképpen csoportokba sorolja az adatokat, akkor is, ha valójában nincsenek csoportok az adathalmazban, a szeriáció pedig ott is folytonos sorrendbe igyekszik rendezni azokat, ahol ilyen rendszer nem figyelhető meg.

²¹ A tökéletes szeriáció a korrespondencia-analízisben parabola alakban jelenik meg.

²² Ha az adatokban csoportokat lehet elkülöníteni, akkor a korrespondencia-analízis koordináta rendszerében is világosan elkülönülő csoportok jelennek meg.

²³ Ez a probléma gyakorlatilag minden statisztikai módszernél fennáll, mivel mindegyik lényege, hogy nagy mennyiségű adatokban tendenciákat, szabályosságokat találjon, ezért az egyedi jellegzetességek vagy kis számú csoportok értelmezésére általában nem alkalmasak.

lével az adatokat több szinten kódoltam, nominális és arányskála szintű változók használatával.

Első lépésben egyváltozós, leíró statisztikákat (gyakoriság) készítettem a temetkezések egyes jellegzetességeinek leírására és azok gyakoriságának kimutatására. Ezek területi elterjedését – lehetőség szerint – a feltárásokról készült összesítő térképen ábrázoltam.

Következő lépésben a sírok jellegzetességeinek nemmel és életkorral való összefüggését vizsgáltam kereszttábla- és varianciaelemzés segítségével, majd a mellékletadás egyes elemeinek összefüggését a rítus elemeivel ugyanezekkel a módszerekkel. Végül többváltozós elemzéseket készítettem az esetleges kronológiai különbségek kimutatására (szeriáció, korrespondencia-analízis) és a mellékletek kombinációinak elemzésére (klaszter- és korrespondencia-analízis).

Az egyes lelőhelyekről származó sírok száma alapjaiban határozta meg azt, hogy melyik lelőhelyen milyen módszerek alkalmazására nyílt lehetőség. A fenti statisztikai módszerek mindegyikének alkalmazására csak Aszód-Papi földek esetében volt szükség, a többi lelőhely alacsony sírszáma és a sírok mellékletekben való szegénysége miatt többváltozós elemzések elvégzésére nem volt mód.

A disszertációhoz CD mellékleten csatoltam a temetkezések adatbázisát.

4. A kelet-magyarországi késő neolitikus temetkezések társadalomrégészeti szempontú elemzése

A kelet-magyarországi késő neolitikum komplex társadalomrégészeti szempontú elemzését, a társadalmi egyenlőtlenség régészeti nyomainak kutatását a temetkezések vizsgálatával kezdem. Ezek azok a források, ahol a leginkább kapcsolat található bizonyos leletek, jelenségek és az egyén vagy szűkebb szociális környezete között.

A fejezetben abécé sorrendben, a feltárt sírok számától és a lelőhely vagy a leletek forrásértékétől függetlenül tárgyalok minden számomra hozzáférhető lelőhelyet. A fejezet során világosan ki fog derülni, hogy az egyes lelőhelyek forrásértéke korántsem azonos, a feltárt sírok számában és a feltárási felületek méretében nagyságrendi különbségek vannak. Ez természetesen az értékeléskor szükségessé teszi az információk súlyozását, azonban azt gondolom, hogy a jelenlegi kutatási helyzet mellett a legteljesebb képet akkor kaphatjuk a korszakról, ha minden rendelkezésre álló információforrást figyelembe veszünk, ám azokat helyükön kezeljük.

Az egyes lelőhelyeket igyekeztem azonos szempontok szerint elemezni, amit a rendelkezésre álló leletek vagy dokumentáció mennyisége és minősége nem minden esetben tett lehetővé.

4.1. Aszód–Papi földek

4.1.1. Kutatástörténet

Asztalos I. 1959-ben találta meg a lelőhelyet, amikor még az is kérdéses volt, hogy a Lengyel-kultúra elterjedt-e az Észak-Dunántúlon. Ekkoriban még nem látszott kapcsolat a morvaországi, alsó-ausztriai leletek és a dél-dunántúli leletek között.

Az 1960-as években Aszód–Papi földeken megindult kutatások, az észak-dunántúli topográfia és a szlovákiai kutatások kapcsán vált egyértelművé, hogy a Lengyel-kultúra összefüggő, nagy kulturális egységet alkot (*Kalicz 1985a, 7*).

Már a század elején is került néhány kerámiatöredék az egri érseki líceum gyűjteményébe az egykori „Vas”-féle téglagyár területéről, de ez nem keltette fel a kutatás figyelmét. A lelőhely megtalálása után Kalicz N. vezetésével folytak először kis felületű próbaátasatások

(1960-tól), majd nagyobb felületű tervásatások (1966, 1969, 1970, 1972). Ezután több évadban kisebb-nagyobb leletmentő ásatásokra került sor (1974, 1975, 1981, 1982). A Kalicz N. vezetésével feltárt terület körülbelül 5000 m²²⁴ (Kalicz 1985a, 11). 1994-ben egy újabb szondázó árkot húzott Kalicz N. az Evangélikus Gimnázium tervezett helyén. Ezt követően 1995-ben Suhajda A. kisebb felületű ásatást folytatott az Evangélikus Gimnázium építése miatt.

Azóta a lelőhely területén folyamatosan magánépítkezések zajlanak, ahol számos esetben kerültek elő települési objektumok, azonban feltárára nem, csak megfigyelésre volt lehetőségük az aszódi múzeum régészeinek. Ennek következtében a lelőhely mára szinte teljesen elpusztult.

4.1.2. A lelőhely földrajzi fekvése

A Dunától keletre csak a Gödöllői-dombságon és Északkelet-Magyarországon (néhány elszórt település) ismertek a Lengyel-kultúra lelőhelyei (Kalicz 1994). A Budapesttől keletre lévő területen (a gödöllői és nógrádi dombvidéken) a topográfiai kutatások során 26 lelőhelyet sikerült azonosítani (Kalicz 1985a, 13). Ez a terület a kultúra keleti elterjedési peremvidéke, ezért sok szállal kapcsolódik az alföldi kultúrákhoz is. Ez a kapcsolat a leletanyagban és a rituális szokásokban is tükröződik (Kalicz 2006; 2008).

A mai település főutcájával párhuzamos, kelet-nyugati irányú dombháton és lejtőn fekszik a lelőhely, melyet két patak, a Galga és a Szentkereszti patak fog közre. A domb mintegy 15-30 m-re emelkedik ki környezetéből. A település nyomait Kalicz N. 700 m hosszan találta meg a széles dombháton, de a lankás északi és a meredek déli lejtőn is 350-400 m szélesen nyomon lehetett követni. A domb lábánál, a patakparton is kerültek elő települési objektumok és sírok (Kalicz 1985a, 9, 13-14). Már a feltárások idején is részlegesen be volt építve az őskori lelőhely, ezért Kalicz N. akkor sem tudta meghatározni a település szélét, csak becsülte méretét 20-25 ha-ra (Kalicz 1985a, 14). Kulcsár V. megfigyelései alapján a lelőhely jóval nagyobb lehetett, mint amekkorának Kalicz N. becsülte (*Aszódi Múzeum adattára 1278-2005*). Az újabb leletbejelentések és helyszíni szemlék alapján a lelőhely kb. 35-40 ha lehetett. A Dunától keletre fekvő lengyeli telepek között Aszód méretével is messze kiemelkedő.

4.1.3. A sírok lelőhelyen belüli helyzete és egymáshoz való viszonyuk

4.1.3.1. A sírok viszonya a települési objektumokhoz

Aszód–Papi földeken a feltárások és leletmentések, leletbejelentések arról tanúskodnak, hogy a település teljes területén csoportokba rendezett sírokkal számolhatunk. A vertikális stratigráfia alapján úgy tűnik, hogy a település és a temetkezések helye az idők folyamán

²⁴ Ez Kalicz N. szerint a teljes lelőhely 2 %-a (Kalicz 1985a, 11).

többször is változott a lelőhely területén belül²⁵ (Kalicz 1985a, 21). A települési objektumok és a sírok között számos esetben figyelhető meg vertikális stratigráfia, de csupán négy olyan szuper-pozíciót találhatunk, ahol kerámiamellékletes sírok vágták egymást.²⁶

Az összesen vizsgált 224 sír közül 131 temetkezés valamilyen módon és formában bolygatott volt. Ez a sírok 58,5 %-át jelenti, ami meglehetősen nagy arány. Ebbe a számba beletartoznak azok a sírok, melyeket még az őskorban egy későbbi gödör vagy temetkezés ásása alkalmával, esetleg állatjáratok bolygattak meg, de azok is, melyek a földmunkák (építkezések, földművelés) vagy a feltárás során sérültek olyan mértékben, ami az elemzésüket jelentősen megnehezíti. Ez erőteljesen befolyásolja a lelőhely sírjainak értékelhetőségét a társadalmi kérdések szempontjából is. A bolygatott síroknak ugyanakkor csak kis hányada sérült meg annyira, hogy szinte teljesen megsemmisült volna vagy értékelhetetlenné vált volna.

4.1.3.2. A sírok egymáshoz való viszonya

A Kalicz N. által feltárt nagy, összefüggő felület nyugati részén az ásató három, világosan elkülönülő sírcsoportot határozott meg (A-C sírcsoport).²⁷ Az A sírcsoportba 31 sírt, a B csoportba 34 sír és a C csoportba 29 sírt sorolt (1. térkép). A C csoportról elképzelhetőnek tartotta, hogy nincs teljesen feltárva és északon még tartozhatnak hozzá további temetkezések. Ennek a feltárási felületnek az északnyugati részén lévő öt sírt egy újabb sírcsoport déli szélének tartotta. A sírcsoportok észak-déli irányban húzódnak. Az összefüggő feltárási felületről nyugatra húzott hosszú szondázó árkok alátámasztják a sírcsoportok létezését, mivel az egymáshoz közel előkerülő három-öt sírt nagyobb, üres területek választják el egymástól (Kalicz 1985a, 30). A nagy felület keleti, nagyjából 1600 m²-es részén északnyugat-délkeleti irányú csoportokkal számolhatunk. Az egyes sírcsoportokon belül a sírok gyakran igencsak közel fekszenek egymáshoz, sokszor olyan szorosan, hogy a sírgödörök szélei szinte érintkeznek egymással. Ugyanakkor ez a tendencia nem minden esetben igaz, ugyanis a B sírcsoport sírjai kicsit távolabb fekszenek egymástól, nem olyan szorosan, mint az A vagy C sírcsoport temetkezései. Ez a jellegzetesség hatással van a sírcsoport kiterjedésére is. A 31 sírből álló A sírcsoport jóval kisebb területre terjedt ki, mint a B sírcsoport. A C sírcsoport részben igen sűrű, az A csoporthoz hasonló szerkezetű, de déli része már ennek is lazább. Az egyes sírcsoportok elemzését nehezíti, hogy egyedül az A csoport (esetleg az E csoport is) tekinthető teljesen feltártnak. Véleményem szerint a B sírcsoporthoz tartoz-

²⁵ Pl. az A sírcsoport 94. sírját az 59/α gödörbe ásták bele, majd később egy bolygatás során a koponyát eltávolították. Valószínűleg a gödörben távolabb talált koponya ehhez a sírhoz tartozhatott. Ebbe a nagyméretű gödörbe, a teljes feltöltődés után további sírokat – 181. és 183. sírok – temettek bele. Gyakoribb volt, hogy a már betemetett gödörkbe ásták bele sírokat, minthogy gödörösás alkalmával temetkezéseket bolygattak meg (Kalicz 1985a, 30).

²⁶ A 47. sír metszette az 54. sírt, a 185. sír a 186. sírt, a 147. sír a 149. sírt és az 52. sír az 50. sírt.

²⁷ A feltárások kb. 4 m széles árkokban folytak, melyek É-D vagy K-Ny-i irányúak voltak és egymáshoz kapcsolódtak. A végül összefüggően kutatott terület 1960 és 1982 között több évadban, kisebb részletekben került feltárássá.

nak a csoporttól északra, az 1982-es ásatási szelvényben feltárt sírok is,²⁸ melyek egészen a szelvényfalig nyúlnak. Így semmilyen információval nem rendelkezünk arról, hogy észak felé hány sír tartozhat még a csoporthoz, ezért a B sírcsoport nem tekinthető teljesen feltártnak. Hasonló a helyzet a C sírcsoporttal is. Ez a sírcsoport a nagy feltárási felület északi felén helyezkedik el és északi irányban egyértelműen túlnyúlik a feltárt területen. Elképzelhető, hogy a XV. különálló szelvényben előkerült 27. és 28. sír is ehhez a csoporthoz tartozott. Ha a könnyebben elhatárolható három sírcsoport szerkezetét vesszük alapul, akkor valószínűnek tűnik, hogy a felület keleti részében lévő sírok északnyugat-délkeleti irányú sírcsoportokat alkotnak. Így legalább két, de inkább három csoport különíthető el, melyeken belül a sírok tömörülnek, jóval közelebb fekszenek egymáshoz, mint a köztes területen. Ezzel a módszerrel további sírcsoportok különíthetők el. Egy csoport széle az A sírcsoporttól nyugatra található, a nyugatra húzott szondázó árokban pedig további két sírcsoport volt. A K-L szondázó árokban újabb két sírcsoport határozható meg. Ugyanígy valószínűsíthető, hogy az északra lévő különálló kisebb szelvényekben lévő sírok további három vagy négy sírcsoportoz tartozhattak.

A temetkezések elemzésekor számos nehézséggel kerülhetünk szembe, melyekre már Kalicz N. is figyelmeztetett. Egyrészt hiába tekintünk egy sírcsoportot teljesen feltártnak, ez önmagában nem jelenti azt, hogy az egykori, valóban teljes csoportot megismerhettük. Már az őskorban, a Lengyel-kultúra idején megbolygattak számos sírt, amikor ezt a részt ismét településként használták. Erre számos példát találhatunk a feltárás során, ugyanis ilyenkor a megbolygatott csontvázrészeket rendszertelenül visszadobták a kiasott gödörbe.²⁹ Arra is akad példa, hogy a temetés után olyan rövid idővel bolygatták meg a sírt, hogy a megbolygatott vázrészek még összefüggően, anatómiai rendben kerültek elő a gödörből.³⁰ Később a vaskorban is megbolygatták a temetkezéseket, de a viszonylag kis átmérőjű gödrök soha nem pusztítottak el teljesen egy sírt. Végül az újkorban és manapság is folyamatosan pusztul a lelőhely. A talajművelésnek és árokásásnak számos sekély és néhány mélyebb sír is áldozatul eshetett (Kalicz 1985a, 30-31).

Az összesen feltárt 224 sírből 186 sír található az összefüggően feltárt területen, ezeket kontextusukban is lehet elemezni a társadalmi kérdések szempontjából. A feltárási szelvények, árok elhelyezkedése miatt a többi sír csupán a temetkezések kiterjedésére nyújt információkat, de a tágabb kontextus ismerete nélkül ezeket csak részlegesen lehet értékelni. Mindamelllett a fő feltárási területen is súlyos problémát jelent, hogy egyik irányból sem zárható le a „temető”.

²⁸ Kalicz N. nem említi, hogy pontosan melyik sírok tartozhatnak szerinte ebbe a csoportba, de a sírok száma így egyezik. Ugyanakkor Kalicz N. teljesen feltártnak tartotta ezt a csoportot (Kalicz 1985a, 30).

²⁹ A B sírcsoportban a 119., 130. és 137. sírok között a temetkezések rendjében hiátus található. Ide ásták a 36/α gödröt, már a temetkezések megléte után. Kalicz N. feltételezése szerint az innen hiányzó sír részei lehetnek a gödörben rendszertelenül előkerült csontok (Kalicz 1985a, 30).

³⁰ Erre jó példa az L/α gödör, melyben a 202. sír részei összefüggően kerültek elő (Kalicz 1985a, 30).

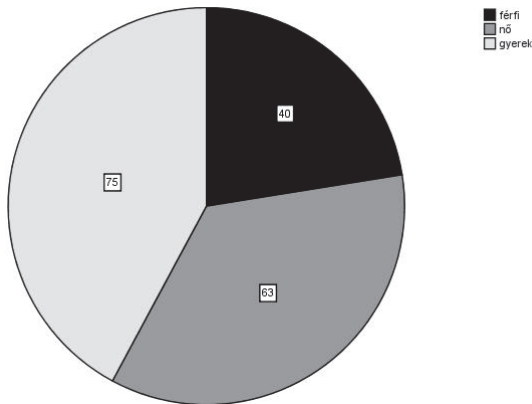
4.1.4. Antropológiai adatok

4.1.4.1. Nem és életkor szerinti megoszlás³¹

A feltárt sírok 79,5 %-áról (178 esetben) lehetett megállapítani az eltemetett nemét, korát pedig 80,8 %-áról (181 esetben). A meghatározható esetekben a sírok 42,1 %-ába gyermekeket (75 temetkezés), 35,4 %-ába nőket (63 temetkezés) és 22,5 %-ába férfiakat (40 temetkezés) temettek (3-5. ábra).

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	férfi	40	17,9	22,5	22,5
	nő	63	28,1	35,4	57,9
	gyerek	75	33,5	42,1	100,0
	Total	178	79,5	100,0	
Missing	nem meghatározható	46	20,5		
Total		224	100,0		

3. ábra: A férfi-, női és gyermeksírok gyakorisága Aszód–Papi földeken

4. ábra: A férfi-, női és gyermeksírok aránya Aszód–Papi földeken

A feltárt temetőrészletben a felnőttek (55,8 %) és gyerekek (44,2 %) aránya megközelíti a várható, normál arányt.³² A gyermekek magas száma figyelemreméltó, mert csontjaik sokszor nagyon rossz állapotban maradtak fenn és sírjaik jelentős része bolygatott volt. Az

³¹ A csontvázak antropológiai vizsgálatát K. Zoffmann Zs. végezte a következő életkor kategóriák szerint: infans ±0-1 éves, infans I. 1-6 éves, infans II. 7-14 éves, juvenilis 15-22 éves, adultus 23-39 éves, maturus 40-59 éves, senilis 60-x éves.

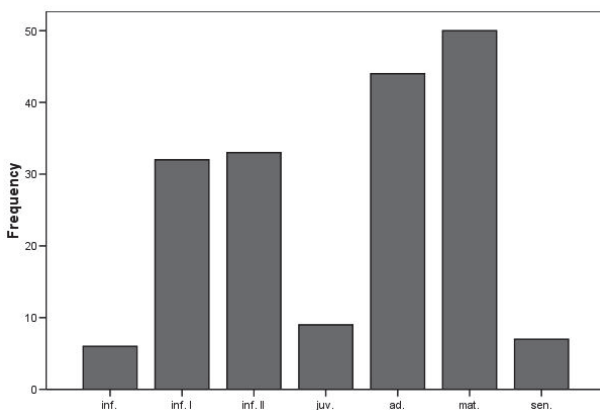
³² A temetkezési szokás nemhez és életkorhoz köthető elemeinek vizsgálatakor a gyerekek „harmadik nemként” való kezelése módszertani szempontból vált indokolttá. Mivel a gyermekek nemét antropológiai módszerekkel nem lehet meghatározni, ezzel a módszerrel lehetett minimalizálni a statisztikailag hiányzó eseteket, egyértelműen elkülöníteni az életkorból adódó hiányokat és az egyéb okok miatt meghatározhatatlan eseteket. Ugyanakkor így egyszerre láthatjuk a gyermekek és felnőttek arányát is. Ebben a számban csak az antropológiailag meghatározott temetkezések szerepelnek.

antropológiailag meghatározott esetek közül hat sírban (3,3 %) volt csecsemő, 32 sírban (17,7 %) infans I korú és 33 sírban (18,2 %) infans II korú gyerek. Kilenc sírban (5 %) juvenilis, 44 sírban (24,3 %) adultus, 50 sírban (27,6 %) maturus és hét sírban (3,9 %) senilis korúak feküdtek (5-6. ábra).

Jelentős különbségek figyelhetők meg a nemek területi eloszlásában: az A csoportban erőteljes túlsúlyban vannak a gyermekek és csak két férfisir – ám azok mellékleteikben kiemelkedően gazdagok – került elő öt női sír mellett. Ezzel szemben a B és C csoportban nagyjából kiegyenlített a férfiak (11 illetve 7 sír) és nők (9 illetve 6 sír) aránya. A B csoporton belül területi különbségek is megfigyelhetők, a csoport déli részén koncentrálnak a női temetkezések, középen a férfiak. A C és E csoportban ismételen sok gyermeksír volt. A D és E csoportban a női sírok száma jóval magasabb, mint a férfiaké. Az E csoport keleti részén koncentrálnak a férfitemetkezések (2. térkép). A különböző életkorban elhunytak temetési helyének kiválasztásában nem lehet szabályosságokat találni (3. térkép).

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	inf.	6	2,7	3,3	3,3
	inf. I	32	14,3	17,7	21,0
	inf. II	33	14,7	18,2	39,2
	juv.	9	4,0	5,0	44,2
	ad.	44	19,6	24,3	68,5
	mat.	50	22,3	27,6	96,1
	sen.	7	3,1	3,9	100,0
	Total	181	80,8	100,0	
Missing	nem meghatározható	43	19,2		
Total		224	100,0		

5. ábra: Az egyes életkor-kategóriákba tartozó temetkezések gyakorisága Aszód-Papi földeken

6. ábra: Az egyes életkor-kategóriákba tartozó temetkezések gyakorisága Aszód-Papi földeken

4.1.4.2. Demográfia

Az Aszódon feltárt temetőrészlet a gyermeksírok arányát tekintve reprezentatívnak tartható, mivel 43,5 %-ot képviselnek. Csupán a legkisebbek, a csecsemők sírjainak szinte teljes hiánya feltűnő. Ha az ismert gyermeksírokhoz hozzászámoljuk a hiányzó csecsemők sírjait, akkor itt a gyermekek aránya megfelel egy demográfiailag reprezentatív mintának (*ld. a 3.4.3.5. fejezetet*).

A csecsemők hiányától eltekintve az életkor szerinti megoszlás szempontjából a fiatalok (juvenilis) igen alacsony száma teszi kérdésessé a sírok reprezentativitását. Itt felmerül a lehetőség, hogy a fiatalok nagy részét máshova vagy olyan rítus szerint temették, melynek régészeti nyoma nem maradt, és így nem tekinthető a teljes közösségre nézve reprezentatívnak a feltárt temetőrészlet. Erre a következtetésre jutott Raczy P. és Anders A. a késő neolitikus Polgár–Csőszhalom sírjainak vizsgálatokor, ahol hasonlóan kevés juvenilis korú halott sírja került elő. Ugyanakkor Polgár–Csőszhalmon az infans II korú gyermekek sírjai is alulreprezentáltak voltak (*Raczy & Anders 2006, 27*). A gyermekkor elmúltával, a felnőttkor eléréseig a mortalitás hirtelen erőteljesen csökken, ez is magyarázhatja e korosztály tagjainak alacsony számát az Aszód–Papi földeki temetőben (*Acsádi & Nemeskéri 1970, 26-27; Rega 1997, 236*).

A demográfiai reprezentativitás szempontjából másik fontos kérdés, hogy egy temetőn belül a nemek aránya megfelel-e egy stabil vagy enyhén növekvő populációnak (*Acsádi & Nemeskéri 1970, 66*). Aszód–Papi földeken a felnőtt férfiak és nők aránya nagyjából 2:3. Az egyik nem javára megfigyelhető egyenlőtlenség egyik magyarázata ismételt az lehet, hogy máshova vagy más rítus szerint temették el a férfiak vagy nők egy részét, ami újból megkérdőjelezi a sírok reprezentativitását. Ha a férfiak alulreprezentáltak egy temetőben, akkor ennek oka lehet az is, hogy a településtől távol, „háborúskodás” vagy vadászat során veszítették életüket, de a poligámia szokásával is számolnunk kell. Bár antropológiai példákban jóval kevésbé ismert, de ellenkező esetben a poliandria szokása sem zárható ki (*ld. a 3.4.3.5. fejezetet*).

Az Aszódon megfigyelt életkor szerinti megoszláshoz rendkívül hasonló a kora bronzkori Mokrin temető halandósági profilja. A csecsemők mindkét temetőrészletben gyakorlatilag teljesen hiányoznak, de az infans I és infans II korú gyermekek aránya elég magas ahhoz, hogy reprezentatívnak tekinthessük. E. Rega Mokrin esetében feltételezte, hogy a csecsemőket a településen temették el. Az egy és 20 év közöttiek halálzási aránya Mokrinon megfelel a várhatónak, komoly eltérés a felnőttkorban figyelhető meg. Ez E. Rega szerint a felnőttek korának tendenciózus alábecslésének köszönhető, azonban nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy ez a korosztály felülreprezentált a temetőben (*Rega 1997, 236, 239-240*). Az aszódi felnőttek halálzási rátája is rendkívül hasonló Mokrinhoz, azzal a különbséggel, hogy Aszód–Papi földeken a matusus korú felnőttek alkotják a legnagyobb számú csoportot. A nemek aránya Mórág–Tűzkődombon és Aszód–Papi földeken rendkívül hasonló, mindkét temetőben hiányoznak a csecsemők sírjai és a matusus korú nők alkotják a legnagyobb csoportot (*Zoffmann 2004, 138-140*).

Kalicz N. szerint Aszód–Papi földeken a feltárt terület nagyságából és az előkerült sírok számából kiindulva legalább 10000 temetkezéssel számolhatunk (*Kalicz 1985a*, 22). A lelőhely feltételezett élettartama 300-350 év – az újabb radiokarbon adatok alapján úgy tűnik, hogy a település élete rövidebb volt – és sírcsoportonként 29-34 sírral számolva szintén 10000 temetkezést kapunk, ha azt feltételezzük, hogy az egyes sírcsoportokba az egy időszakban (évszakban stb.) elhunytakat temették, anélkül, hogy rokonsági kapcsolat lenne köztük. Ezt Kalicz N. sem tartja valószínűnek, inkább a rokonsági csoportok szerinti temetést tartja elképzelhetőnek. (*Kalicz 1985a*, 32). Szerinte az aszódi településen egyidejűleg kb. 500 fő élhetett (*Kalicz 2001*, 160). A település méretéből kalkulálható lélekszám és a feltárt temetkezések számának összehasonlítását (amiből szintén következtetni lehetne a sírok reprezentativitására) nehezíti, hogy nem tudjuk meghatározni, hogy egyidejűleg hány ház állt a településen.

4.1.5. Rituális jellemzők

4.1.5.1. Rítus

Az Aszód–Papi földeken feltárt sírok túlnyomó többsége zsugorított csontvázas temetés volt. Ez a feltárt sírok 92 %-át (206 sír) jelenti. Emellett 6,7 %-uk (15 sír) hamvasztásos, 1,3 %-uk (három sír³³) pedig szimbolikus temetés volt (**7-8. ábra**). Az általánostól eltérő rítusú sírok területi elterjedésében is jelentős különbségek mutatkoznak a sírcsoportok között. Az A sírcsoportban hét hamvasztásos sír került elő, ami az összesen előkerült 15 hamvasztásos sírhoz képest is kiemelkedő sűrűsödést képvisel, a csoporton belül pedig 22,5 %-ot jelent, ami kiugróan magas az összesen feltárt sírok arányához és a többi csoportban megfigyelhető arányukhoz viszonyítva is (**4. térkép**). Ugyanakkor a B sírcsoportban egyetlen hamvasztásos sír sem volt, további két hamvasztásos temetés pedig a C sírcsoportban került elő.

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
csontvázas temetés	206	92,0	92,0	92,0
urnás hamvasztásos temetés	9	4,0	4,0	96,0
szórthamvas temetés	6	2,7	2,7	98,7
szimbolikus temetés	3	1,3	1,3	100,0
Total	224	100,0	100,0	

7. ábra: A különböző rítusú temetkezések gyakorisága Aszód–Papi földek lelőhelyen

Kilenc (4 %) urnás hamvasztásos temetés látott napvilágot.³⁴ Az urnás hamvasztásos temetkezések előfordulása egyértelmű területi csoportosulást mutat. A K-L szelvényben került elő a 201. sír, mely egy csoportba tartozhat a 200. és 202. sírral, míg a kelet-nyugati

³³ 69., 86. és 120. sír. Mindhárom sírban voltak férfira utaló tárgyak (kőbalta, agancsfokos, vadkan-agyar-csüngő), de kettőben nőre utaló tárgyak is voltak (Spondylus karperec, gyöngyök). A test helyére okkerfestéket szórtak, valószínűleg ez jelképezte az elhunytat.

³⁴ A házalapozáskor előkerült 190. sírt mellékletei alapján – ez a sír is tartalmazott amforát – urnás hamvasztásos temetésnek tarthatjuk.

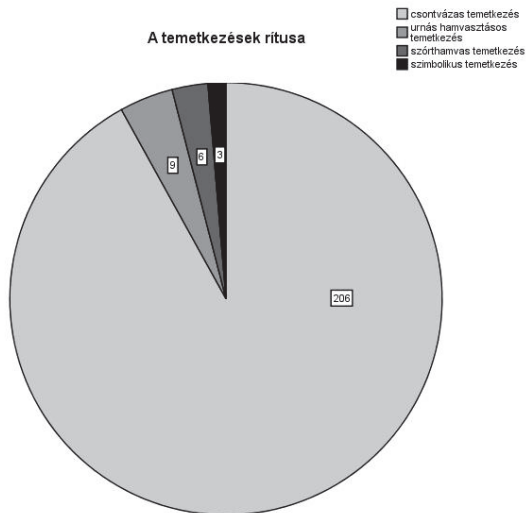
irányú szondázó árokban a 191. és 194. urnás hamvasztásos temetkezések egymás közvetlen közelében voltak, további két (192. és 193.) sírral. Az összes többi urnás hamvasztásos temetkezés az A sírcsoport északi részén, közvetlenül egymás mellett volt. A sírcsoportban a hamvasztásos temetkezések mind a csoport északi felében fordultak elő.

Hat (2,7 %) szórthamvasztásos temetkezés volt a feltárt sírok között.³⁵ Az edényeket, ékszereket, használati tárgyakat kis kupacba rendezték, köztük kerültek elő a kalcinált csontok. Mind az urnás, mind a szórthamvas sírok sekélyek voltak, mindössze a 208. szórthamvasztásos sír volt 108–117 cm mélyen. Ennek a sírnek nemcsak mélysége, hanem a sírgödör formája és mérete is olyan volt, mint egy csontvázas temetkezésé. Egyik végén egy kupacban voltak a kalcinált csontok, másik végén a leletek (*Kalicz 1985a, 35*). A szórthamvasztásos sírok az urnás temetkezéseknél elszórtabb elterjedést mutatnak, de bizonyos szabályosságok itt is megfigyelhetők. Az A sírcsoporttól nyugatra elhelyezkedő sírcsoport legészakibb feltárt sírja volt a 208. szórthamvasztásos temetkezés. Mivel ebből a sírcsoportból csupán öt, egymáshoz igen közeli sírt ismerünk, nem rendelkezünk elegendő ismerettel ahhoz, hogy a csoportot részletesebben elemezzük. Az A sírcsoportban található a legtöbb szórthamvasztásos temetkezés, három sír, melyek közül kettő egymáshoz közel, a sírcsoport keleti szélén található, a harmadik pedig a csoport északnyugati szélén. A C sírcsoport déli szélén fekszik a 135. sír – úgy tűnik, hogy délről ez zárja le a csoportot – míg a 212. sír a csoport egyik legészakibb feltárt sírja, közvetlenül az északi szelvényfal mellett. Mivel a C sírcsoport északi része nem ismert, nem bocsátkozhatunk feltételezésekbe, hogy volt-e további hamvasztásos sír a csoportban. Mindenképpen figyelemreméltó jelenség, hogy a szórthamvasztásos temetkezések egyértelműen három, világosan elkülöníthető sírcsoporthoz kötődnek. Ugyanez mondható el az urnás temetkezésekről is, melyek szintén három sírcsoportba tartoznak.

A hamvasztásos sírokban az ékszerek és használati tárgyak égve kerültek elő, ezeket a hálottal együtt égethették el a máglyán. Ez alól szintén a 208. sír jelent kivételt, melyből előkerült egy égetetlen vadkanagyar-csüngőpár. (*Kalicz 1985a, 33, 35*)

Csupán négy hamvasztásos temetkezés antropológiai vizsgálata történt meg. Ezek közül egy urnás hamvasztásos sírban felnőtt nő, egy másik urnás hamvasztásos és két szórthamvas sírban pedig gyerekek voltak eltemetve (**9. ábra**). Egy további urnás hamvasztásos adultus-maturus korú egyén sírja esetében a nemet nem lehetett meghatározni. Mindenképpen érdemes megfigyelni, hogy férfiak nem voltak a meghatározott esetek között és a gyermekek többségben vannak. Általános tendenciának látszik, hogy a hamvasztásos temetkezési rítus elsősorban a gyermekek egy csoportját illette meg. Ugyanakkor a mellékletek alapján elképzelhető az is, hogy további három hamvasztásos rítusú sírban férfiak illetve fiúk voltak.

³⁵ Kalicz N. 1985-ös publikációjában szórthamvasztásos sírként szerepel a 105. sír (*Kalicz 1985a, 25*), azonban Zoffmann Zs. antropológiai meghatározása szerint a sírban egy újszülött, nem pedig hamvasztott egyén csontjai voltak.

8. ábra: A különböző ritusú temetkezések gyakorisága Aszód–Papi földek lelőhelyen

nem * ritus * életkor Crosstabulation						
életkor		ritus			Total	
		csontvázas temetkezés	urnás hamvasztásos temetkezés	szórthamvas temetkezés		
inf.	gyerek	5	1		6	
	Total	5	1		6	
inf. I	gyerek	30		2	32	
	Total	30		2	32	
inf. II	gyerek	33			33	
	Total	33			33	
juv.	férfi	1			1	
	nő	4			4	
	gyerek	4			4	
	Total	9			9	
ad.	férfi	19	0		19	
	nő	22	1		23	
	Total	41	1		42	
mat.	férfi	16			16	
	nő	32			32	
	Total	48			48	
sen.	férfi	3			3	
	nő	4			4	
	Total	7			7	

9. ábra: A temetkezési ritus nemmel és életkorral való összefüggése Aszód–Papi földeken

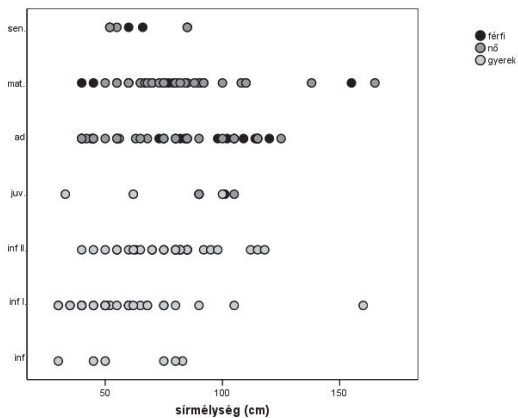
A három szimbolikus temetkezés sírcsoportokon belüli helyzetében szabályosságok figyelhetők meg. A 120. sír a B sírcsoport egyik legdélebbi sírja, délkeleti irányból ez zárja a csoportot. Hasonló helyzetben fekszik a 69. sír is, mely az E sírcsoport keleti végén található, azt északkeleti irányból zárja. A harmadik, 86. sír pedig az F sírcsoport feltárt északi szélén van, a szelvényfalba nyúlik, ezért a csoporton belüli helyzetét nem ítéldhetjük meg. Az azonban tendenciának látszik, hogy a szimbolikus temetkezések a csoport szélén helyezkednek el.

4.1.5.2. Sírmélység, sírgödör

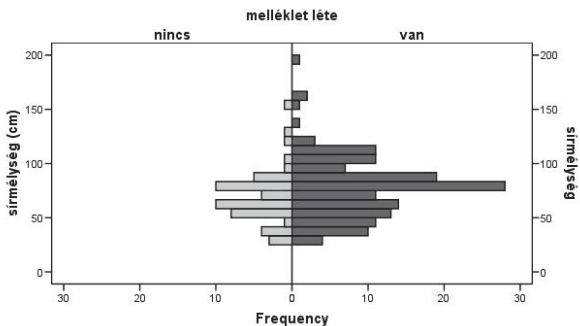
A sírok mélysége és a sírgödör formája szorosan összefügg egymással, mivel Aszód–Papi földeken a vastag humuszszerű réteg miatt csak a legmélyebbre (80–90 cm-nél mélyebbre) ásott sírok gödörformáját lehetett megfigyelni. Ez a sírok nagyjából 35–40 %-át jelenti (*Kalicz 1985a*, 33), ami túlságosan kevés ahhoz, hogy különbségeket körvonalazzunk a sírgödörök formáját illetően. A megfigyelhető esetekben a sírgödör keskeny, lekerekített sarkú vagy végű téglalap, esetleg négyzethez közelítő alakú volt. A sírgödör mérete többnyire a temetkezéshez és a mellékletek elhelyezéséhez szükséges minimális méretnek felel meg. A gödör szélessége a zsugorítás mértékének megfelelően változik. Kivételt jelent a 100. és 101. sír, melyek gödre a szükségesnél jóval nagyobb volt (*Kalicz 1985a*, 33). A 164. sír pedig szokatlanul széles volt.

A sírok mélységében eddig nem sikerült törvényszerűséget találni, meglehetősen nagy különbségek figyelhetők meg: 25 cm–200 cm között ingadozik a sírmélység. A temetkezések többsége 30–100 cm közötti mélységben került elő. A sírok melléklettel való ellátottsága, az elhunyt neme, életkora és a sírmélység között nem találtam összefüggést (**10–11. ábra**). Ugyanakkor kapcsolat lehet a temetkezés rítusa és a sírmélység között, mivel a hamvasztásos rítusú temetkezések mindig sekélyek (25–45 cm) voltak. Éppen ezért nagyrészüket a szántás is megbolygatta. Kivételt itt is találhatunk: a 208. sír 108–117 cm mélységben került elő (*Kalicz 1985a*, 33, 35). A **12. ábrán** az is jól látszik, hogy a szimbolikus sírokat a csontvázas temetkezések többségére jellemző mélységbe ásták.

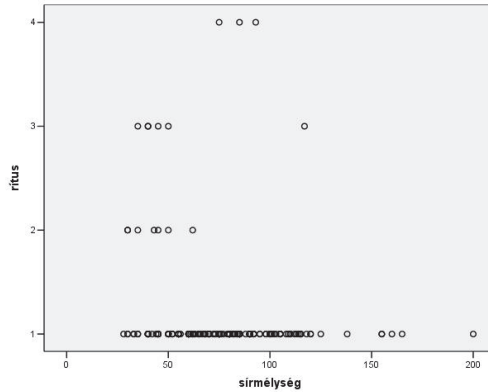
A csontvázas temetkezések zsugorításának mértéke rendkívül változó. Az erősen zsugorítottól az enyhén hajlított lábakig a skála minden foka megtalálható, ám a szélsőséges esetek ritkaságnak számítanak (**13. ábra**). Sem életkorral, sem nemmel való összefüggést nem lehetett kimutatni.

10. ábra: A sirmélység nemmel és életkorral való összefüggése Aszód-Papi földeken

11. ábra: A sirmélység és a sírok melléklettel való ellátottságának összefüggése Aszód-Papi földeken

12. ábra: A sirmélység és a temetkezési ritus kapcsolata Aszód–Papi földeken.
Jelmagyarázat: ritus 1. csontvázas temetkezés 2. urnás hamvasztás 3. szórthamvasztás
4. szimbolikus temetkezés

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nyújtott	1	0,4	0,8	0,8
	alig	5	2,2	3,8	4,6
	enyhén	12	5,4	9,2	13,7
	közepesen	85	37,9	64,9	78,6
	erősen	22	9,8	16,8	95,4
	igen erősen	6	2,7	4,6	100,0
	Total	131	58,5	100,0	
Missing	nincs adat	93	41,5		
Total		224	100,0		

13. ábra: Az eltérő mértékű zsugorítás gyakorisága Aszód–Papi földeken

Ugyanakkor a zsugorítás mértéke és a sír irányítása, valamint az elhunyt fektetése között statisztikailag is szignifikáns kapcsolat mutatkozik. Bármilyen irányítása és fektetése volt egy sírnak, a közepes zsugorítás volt a legáltalánosabb. A bal oldalra fektetettek esetében jellemzőbb az erőteljesebb zsugorítás, míg a hanyatt fektetettek esetében az enyhébb zsugorítás vagy a nyújtott lábak a jellemzőek³⁶ (14. ábra). A fejjel DK vagy DNy felé fektetettek esetében a közepes zsugorítás mellett gyakoribb az erőteljesebb zsugorítás, a fejjel ÉK vagy ÉNy felé fektetettek között pedig az enyhébb zsugorítás (15. ábra).

³⁶ Bár a keresztábra-elemzés szignifikáns összefüggést mutat, ennek oka lehet az alacsony esetszám is. A keresztábra-elemzésekhez tartozó szignifikancia teszteket csak azokban az esetekben közlöm, ahol statisztikailag is szignifikáns összefüggés látszik a vizsgált változók között (0,05 alatti szignifikancia szint).

Crosstab								
Count								
		zsugorítás mértéke						Total
		nyújtott	alig	enyhén	közepesen	erősen	igen erősen	
fektetés	jobb oldalra	0	4	11	76	17	3	111
	bal oldalra	0	0	1	6	5	3	15
	hátra	1	1	0	1	0	0	3
	hasra	0	0	0	1	0	0	1
Total		1	5	12	84	22	6	130

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	64,579(a)	15	0,000
Likelihood Ratio	23,817	15	0,068
Linear-by-Linear Association	0,131	1	0,718
N of Valid Cases	130		

a. 19 cells (79,2%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,01.

Symmetric Measures			
		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	0,705	0,000
	Cramer's V	0,407	0,000
N of Valid Cases		130	

a. Not assuming the null hypothesis.
b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

14. ábra: A zsugorítás mértéke és a fektetés közti összefüggés Aszód-Pápi földeken

4.1.5.3. Irányítás

A sírok irányítása változatos, minden égtáj megtalálható, azonban három fő irányítás különíthető el. DK-ÉNy-i irányításban fekszik az értékelhető temetkezések 18,9 %-a (36 sír). Ehhez a fő irányhoz sorolható a 20 (10,5 %) KDK-NyÉNy és a 11 (5,8 %) K-Ny tájolású sír is, valamint a négy (2,1 %) DDK-ÉÉNy irányítású sír. Így összesen ebben a fő irányban fekszik 71 sír, vagyis a temetkezések 37,4 %-a. Ezzel ellentétesen fekszik összesen 59 temetkezés (31,1 %), ebből 30 sír (15,8 %) ÉNy-DK irányban, 12 sír (6,3 %) NyÉNy-KDK irányban, 16 sír (8,4 %) Ny-K irányban és egy sír (0,5 %) ÉÉNy-DDK irányban feküdt. A harmadik fő irányba – DNy-ÉK – volt tájolva 20 sír (10,5 %) és az ehhez kapcsolható DDNy-ÉÉK irányba 13 sír (6,8 %), D-É irányba 13 sír (6,8 %) és NyDNy-KÉK irányban egy további sír (0,5 %). A harmadik fő irányba összesen 47 temetkezés tartozott, ez adta a temetkezések 24,7 %-át. Az ezzel ellentétes irányba csak jóval kisebb számú sírt tájoltak, összesen 13 temetkezést (6,8 %): hat sír (3,2 %) ÉK-DNy, két sír (1,1 %) ÉÉK-DDNy, négy sír (2,1 %) É-D irányban, végül egy sír (0,5 %) KÉK-NyDNy irányban feküdt (16-18. ábra).

Crosstab								
Count		zsugorítás mértéke						Total
		nyújtott	alig	enyhén	közepesen	erősen	igen erősen	
irányítás	DNy-ÉK	0	0	4	19	9	3	35
	DK-ÉNy	0	4	4	31	9	3	51
	ÉK-DNy	1	0	1	5	1	0	8
	ÉNy-DK	0	1	3	30	2	0	36
Total		1	5	12	85	21	6	130

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	30,166(a)	15	0,011
Likelihood Ratio	23,881	15	0,067
Linear-by-Linear Association	4,563	1	0,033
N of Valid Cases	130		

a. 17 cells (70,8%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,06.

Symmetric Measures			
		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	0,482	0,011
	Cramer's V	0,278	0,011
N of Valid Cases		130	

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

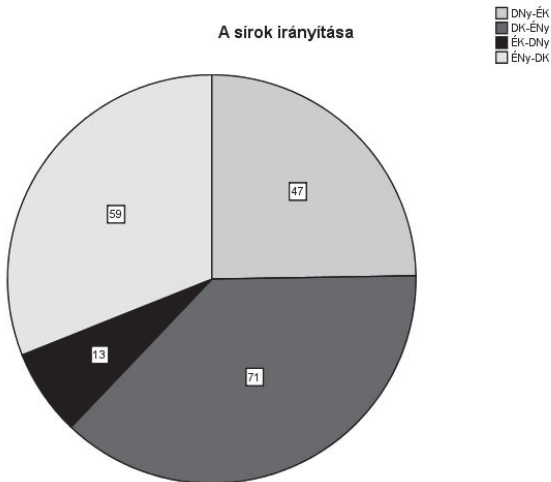
15. ábra: A zsugorítás mértéke és a sírok irányítása közti összefüggés Aszód-Papi földeken

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	D-É	13	5,8	6,8	6,8
	É-D	4	1,8	2,1	8,9
	K-Ny	11	4,9	5,8	14,7
	Ny-K	16	7,1	8,4	23,2
	ÉK-DNy	6	2,7	3,2	26,3
	ÉNy-DK	30	13,4	15,8	42,1
	DNy-ÉK	20	8,9	10,5	52,6
	DK-ÉNy	36	16,1	18,9	71,6
	KDK-NyÉNy	20	8,9	10,5	82,1
	KÉK-NyDNy	1	0,4	0,5	82,6
	NyDNy-KÉK	1	0,4	0,5	83,2
	ÉÉK-DDNy	2	0,9	1,1	84,2
	ÉÉNy-DDK	1	0,4	0,5	84,7
	DDNy-ÉÉK	13	5,8	6,8	91,6
	DDK-ÉÉNy	4	1,8	2,1	93,7
NyÉNy-KDK	12	5,4	6,3	100,0	
Total		190	84,8	100,0	
Missing	nem megfigyelhető	34	15,2		
Total		224	100,0		

16. ábra: A sírok megfigyelt irányítása az értékelhető esetekben Aszód-Papi földeken

A sírok irányítása					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	DNy-ÉK	47	21,0	24,7	24,7
	DK-ÉNy	71	31,7	37,4	62,1
	ÉK-DNy	13	5,8	6,8	68,9
	ÉNy-DK	59	26,3	31,1	100,0
	Total	190	84,8	100,0	
Missing	nem megfigyelhető	34	15,2		
Total		224	100,0		

17. ábra: A sírok irányítása a főbb irányok szerint Aszód-Papi földeken

18. ábra: A sírok különböző irányításának gyakorisága Aszód-Papi földeken

Úgy tűnik, hogy a csontvázas temetkezések irányítását részben az elhunyt neme és életkora határozta meg. A férfiak több, mint felét ÉNy-DK (21 sír, 52,5 %) irányba tájoltva temették el, ezzel szemben a nőket elsősorban DNy-ÉK (23 sír, 37,1 %) vagy a férfiakra jellemző irányítással ellentétesen, DK-ÉNy (20 sír, 32,3 %) felé tájoltva. Ugyanakkor a női sírok között a férfiakra leginkább jellemző irányítás is számottevő (15 sír, 24,2 %). A gyermeksírok majdnem felét (29 sír, 48,3 %) DK-ÉNy irányba tájolták, de emellett a nőkre és férfiakra legjellemzőbb irányítás is jelentős arányú (13 sír, 21,7 % illetve 12 sír, 20%). A sírok irányítása és az elhunyt neme közti kapcsolat statisztikailag is szignifikáns (19-20. ábra). Az életkort tekintve a férfiak esetében minden korcsoportban a férfiakra leginkább jellemző irányítás dominál, ugyanakkor az adultus korcsoportú férfiak körében a gyermekekre és nőkre jellemző DK-ÉNy-i irányítás is azonos arányban van jelen. Ezzel szemben a nők esetében az adultus korcsoportban egyértelműen a DNy-ÉK irányítás dominál, míg a maturus korcsoportban ezt némileg felülmúlja a DK-ÉNy-i irányban eltemetettek száma (21. ábra).

nem * irányítás Crosstabulation						
		irányítás				Total
		DNy-ÉK	DK-ÉNy	ÉK-DNy	ÉNy-DK	
férfi	Count	8	9	2	21	40
	% within nem	20,0%	22,5%	5,0%	52,5%	100,0%
	% within irányítás	18,2%	15,5%	16,7%	43,8%	24,7%
	% of Total	4,9%	5,6%	1,2%	13,0%	24,7%
nő	Count	23	20	4	15	62
	% within nem	37,1%	32,3%	6,5%	24,2%	100,0%
	% within irányítás	52,3%	34,5%	33,3%	31,3%	38,3%
	% of Total	14,2%	12,3%	2,5%	9,3%	38,3%
gyerek	Count	13	29	6	12	60
	% within nem	21,7%	48,3%	10,0%	20,0%	100,0%
	% within irányítás	29,5%	50,0%	50,0%	25,0%	37,0%
	% of Total	8,0%	17,9%	3,7%	7,4%	37,0%
Total	Count	44	58	12	48	162
	% within nem	27,2%	35,8%	7,4%	29,6%	100,0%
	% within irányítás	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	% of Total	27,2%	35,8%	7,4%	29,6%	100,0%

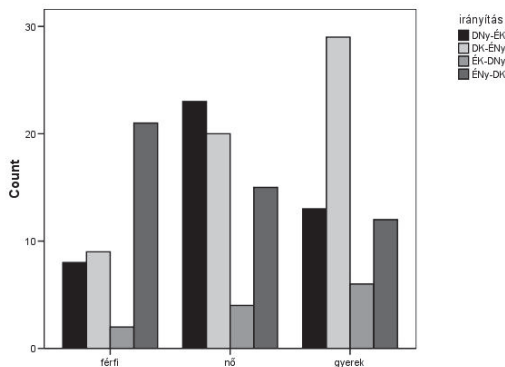
Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	18,993(a)	6	0,004
Likelihood Ratio	17,880	6	0,007
Linear-by-Linear Association	5,364	1	0,021
N of Valid Cases	162		

a. 3 cells (25,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2,96.

Symmetric Measures			
		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	0,342	0,004
	Cramer's V	0,242	0,004
N of Valid Cases		162	

a. Not assuming the null hypothesis.
 b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

19. ábra: Az elhunyt neve és a sír irányítása közti összefüggés Aszód-Papi földeken

20. ábra: Az elhunyt neve és a sír irányítása közti összefüggés Aszód-Papi földeken

A feltárt temetőrészleten belül az egyes irányítások területi eloszlása is jelentős különbségeket mutat. Az A és C csoportban, valamint a D csoport nyugati részén a DK-ÉNy irányítás dominál. A B csoport déli részén az ÉNy-DK, északon a DK-ÉNy irányítás van túlyomó többségben. Az E csoportban a DK-ÉNy és az ÉNy-DK irányítás egyaránt megtalálható. A DNy-ÉK és az ÉK-DNy irányítás a teljes feltárási területen elszórtan fellelhető, az utóbbi csupán a D csoportban koncentráliódik kissé (5. térkép).

nem * irányítás * életkor Crosstabulation						
Count						
életkor		irányítás				Total
		DNy-ÉK	DK-ÉNy	ÉK-DNy	ÉNy-DK	
inf.	gyerek	1	1	1	1	4
	Total	1	1	1	1	4
inf. I	gyerek	5	11		4	20
	Total	5	11		4	20
inf. II	gyerek	6	15	4	7	32
	Total	6	15	4	7	32
juv.	férfi	0	0	0	1	1
	nő	1	1	0	2	4
	gyerek	1	2	1	0	4
	Total	2	3	1	3	9
ad.	férfi	5	7	0	7	19
	nő	11	5	3	3	22
	Total	16	12	3	10	41
mat.	férfi	3	2	2	9	16
	nő	10	13	1	8	32
	Total	13	15	3	17	48
sen.	férfi	0	0		3	3
	nő	1	1		2	4
	Total	1	1		5	7

21. ábra: Az elhunyt neme, életkora és a sír irányítása közti összefüggés Aszód–Papi földeken

4.1.5.4. Fektetés

A csontvázas temetkezések túlyomó többsége, 84,2 %-a (154 temetkezés) jobb oldali fektetésű³⁷, ami szokatlan egységességet jelent ebben a periódusban. A sírok kis hányada, 10,9 %-a (20 temetkezés) bal oldali fektetés és kivételes esetekben előfordul a hátra (3,8 %, hét esetben) vagy hasra (1,1 %, két esetben) fektetés is (22. ábra).

Az általánostól eltérő fektetés egy esetet kivéve (egy bal oldalra fektetett férfit) nőkhöz és gyermekekhez kapcsolódik. A bal oldali fektetés nagyjából egyenlően oszlik meg a nők és gyermekek között, azonban a hátra vagy hasra fektetett sírokban – egy hátra fektetett gyermeket kivéve – nők voltak eltemetve (23-24. ábra). Ez a kivétel a 164. sír volt, mely mellékletei alapján lánygyermek lehetett. Ez a temetkezés gazdagságával is kitűnik, a feltárt temetőrészlet Spondylus ékszerekben leggazdagabb sírja volt. Ettől az egy esettől elte-

³⁷ A délkelet-dunántúli temetőekben éppen a bal oldali fektetés az általános a Lengyel I. sírokat kivéve (Kalicz 1985a, 36).

kintve az általánostól eltérő fektetésű sírok gazdagsága nem múlja felül a többi sír átlagát. Úgy tűnik, hogy az elhunyt életkora nem befolyásolta fektetését (25. ábra).

A csontvázás sírok fektetése					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	jobb oldalra	154	68,8	84,2	84,2
	bal oldalra	20	8,9	10,9	95,1
	hátra	7	3,1	3,8	98,9
	hasra	2	0,9	1,1	100,0
	Total	183	81,7	100,0	
Missing	nincs adat	41	18,3		
Total		224	100,0		

22. ábra: A különböző fektetésű sírok gyakorisága Aszód–Papi földeken

nem * fektetés Crosstabulation						
		fektetés				Total
		jobb oldalra	bal oldalra	hátra	hasra	
férfi	Count	37	1	0	0	38
	% within nem	97,4%	2,6%	0,0%	0,0%	100,0%
	% within fektetés	27,6%	5,9%	0,0%	0,0%	23,9%
	% of Total	23,3%	0,6%	0,0%	0,0%	23,9%
nő	Count	48	7	5	2	62
	% within nem	77,4%	11,3%	8,1%	3,2%	100,0%
	% within fektetés	35,8%	41,2%	83,3%	100,0%	39,0%
	% of Total	30,2%	4,4%	3,1%	1,3%	39,0%
gyerek	Count	49	9	1	0	59
	% within nem	83,1%	15,3%	1,7%	0,0%	100,0%
	% within fektetés	36,6%	52,9%	16,7%	0,0%	37,1%
	% of Total	30,8%	5,7%	0,6%	0,0%	37,1%
Total	Count	134	17	6	2	159
	% within nem	84,3%	10,7%	3,8%	1,3%	100,0%
	% within fektetés	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	% of Total	84,3%	10,7%	3,8%	1,3%	100,0%

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	12,871(a)	6	0,045
Likelihood Ratio	15,218	6	0,019
Linear-by-Linear Association	0,945	1	0,331
N of Valid Cases	159		

a. 7 cells (58,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,48.

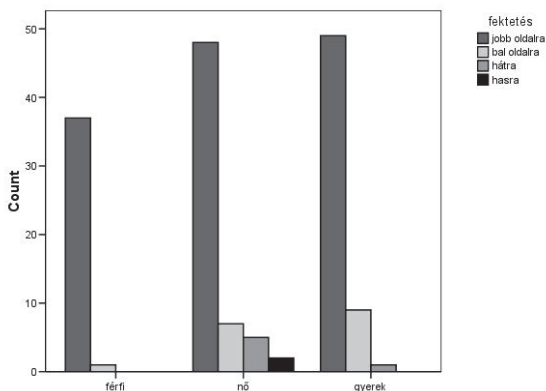
Symmetric Measures			
		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	0,285	0,045
	Cramer's V	0,201	0,045
N of Valid Cases		159	

a. Not assuming the null hypothesis.
 b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

23. ábra: Az elhunyt neme és fektetése közti összefüggés Aszód–Papi földeken

A lelőhelyen általános jobb oldali fektetéstől való eltérés területileg is érdekes eloszlást mutat. A bal oldalra fektetett temetkezések elszórtan az egész felületen előfordulnak. Nem elemezhető a 18., 23. és 198. sírok helyzete, mert ezek a különálló kisebb kutatóárkokban

voltak, ahol csak két-három sírból álló kisebb csoportokat lehetett megfigyelni. Néhány bal oldalra fektetett temetkezés csoportosulást mutat, egymáshoz közel fekszenek (150. és 107. sír, 141. és 142. sír, 54. és 67. sír), mások pedig „magányosan” kerültek elő (1., 9., 12., 38., 78., 99., 113., 156., 206. és 216. sír). Ezek többsége szervesen illeszkedik egy-egy sírcsoportba. A 99. sír az A sírcsoport egyik központi sírja; a 156, 113. és 206. sírok a B sírcsoport középső sávjában, egyvonalban vannak; a C sírcsoportoz tartozik a 216. sír és ugyanennek a sírcsoportnak déli végén van egymás mellett a 141. és 142. sír. A D sírcsoportban lazán elszórtan összesen négy bal oldalra fektetett sír található. További kettő volt az E sírcsoportban, egy pedig az F sírcsoport keleti szélén (5. térkép).

24. ábra: Az elhunyt neme és fektetése közti összefüggés Aszód-Papi földeken

		életkor * fektetés Crosstabulation				
Count		fektetés				
		jobb oldalra	bal oldalra	hátra	hasra	Total
életkor	inf.	4	0	0	0	4
	inf. I	17	4	0	0	21
	inf. II	26	4	1	0	31
	juv.	7	1	0	0	8
	ad.	33	3	4	1	41
	mat.	40	5	1	1	47
	sen.	7	0	0	0	7
Total		134	17	6	2	159

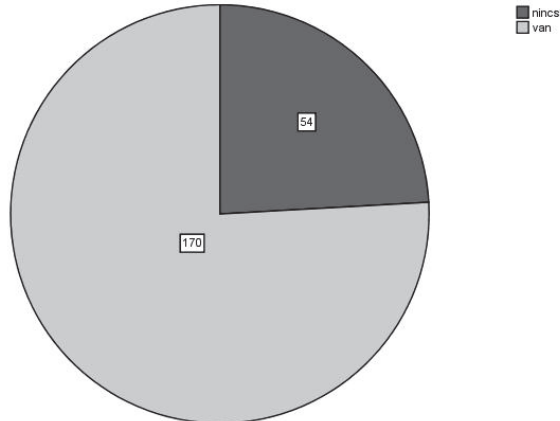
25. ábra: Az elhunyt életkora és fektetése közti összefüggés Aszód-Papi földeken

A hátukra fektetett temetkezések részben kissé „magányosan”, részben a többi sírhoz kapcsolódva kerültek elő. Az A sírcsoporttól nyugatra, a szelvény szélén került elő a 169. sír. Ez „magányos” sírnak tűnik, de mivel a sírtól közvetlenül északra és nyugatra eső terület nem került feltárára ebben nem lehetünk biztosak. Bár a B sírcsoportba illeszkedik, mégis a többi sírtól kissé távolabb található a 93. sír. Mintegy összekapcsolja a sírcsoport tőle

északra és délre fekvő részeit. A 60. sír valóban „magányos” temetkezésnek tekinthető, mivel körülötte 4-8 méteres körzetben nincsen másik sír, míg a feltárt területen nem ritka, hogy a sírok közvetlenül egymás mellett vannak. A 60. sírhoz legközelebbi temetkezés, a 40. sír ugyancsak hátra fektetett, irányítása ellentétes az előzőével. Ennek közvetlen közelségében fekszik a 17. hátra fektetett temetkezés, mely metszette a 16. sírt. Ez, az összefüggő feltárási felület délkeleti része az egyetlen rész, ahol a hátra fektetett temetkezések csoportosulását lehetett dokumentálni. A 164. sír – az utolsó a hátra fektetettek közül, melyről eddig még nem esett szó – az L. különálló szelvény északi szélén található. Közvetlenül tőle délre két másik sír került elő, ezek egy sírcsoporthoz tartozhattak (5. térkép).

A hasra fektetett két temetkezés egyike, a 103. sír, az A sírcsoport nyugati szélén fekszik, kissé távolabb az egyébként egymáshoz rendkívül közel fekvő síroktól. A másik, a 84. sír, pedig a C sírcsoport keleti szélén található, szervesen illeszkedve a sírcsoporthoz. Irányításuk egymással ellentétes (5. térkép).

Aszód-Papi földeken ritkaságnak számítanak a kettős temetkezések, általában a kisgyermekeket és csecsemőket is külön sírba temették. Csupán négy kettős sír került elő. A 115. sírban két hasonló korú gyermek azonos mértékű zsugorítással és azonos irányítással fektült egymás fölé. A feltáró régész szerint egyszerre halhattak meg (Kalicz 1985a, 37). A másik két eset (47. és 55. sír, valamint 211. és 214. sír) szinte inkább utántemetkezés lehetett, mert a felnőttek sírjai ellentétes irányban fektettek és kb. 20 cm választotta el a sírokat egymástól (Kalicz 1985a, 37). A 138. sírban pedig egy 54-60 éves nő és egy 2,5 év körüli kisgyermek fektült egymáson.

26. ábra: A mellékletes és melléklet nélküli sírok aránya Aszód-Papi földeken

4.1.6. A sírok leletanyaga

A Lengyel-kultúrán belül sem rituális, sem mellékletadási szokások tekintetében nem figyelhető meg egységesség a temetkezési szokásokban, hanem minden tekintetben lokális különbségek mutatkoznak.

4.1.6.1. Melléklet nélküli temetkezések

A feltárt sírok 75,9 %-ában (170 sír) volt melléklet – tehát a mellékletadás szokása általánosnak tekinthető. 24,1 %-uk (54 sír) volt csupán ún. melléklet nélküli temetkezés (26-27. ábra). Világos tendencia állapítható meg a nemek és a mellékletadás összefüggése között. Mivel a mellékletes sírok vannak többségben, ezért inkább a melléklet nélküli temetkezéseket érdemes vizsgálni. Legkevesebb (hét sír) férfisír volt, melyben nem volt melléklet. Több mint kétszer annyi (16 sír) női melléklet nélküli temetkezés volt, míg a melléklet nélküli gyermeksírok (25 sír) voltak a legtöbben. További hat melléklet nélküli sír esetében az elhunyt nemét nem lehetett megállapítani (28-29. ábra). Úgy tűnik tehát, hogy leginkább a férfisírokban, legkevesebb pedig a gyermeksírokban voltak mellékletek. E mögött társadalmi szabályokat sejtethetünk. A melléklet nélküli sírok területi elterjedésében is különbségek figyelhetők meg az egyes csoportok között. Az A és B csoportban csak három-három melléklet nélküli sír volt, míg a C, D és E csoportokban ennél jóval több (9-12 sír) (6. térkép).

A következőkben a mellékletek típusait nyersanyaguk szerint csoportosítva tárgyalom. Az egyes sírokban lévő mellékletek (edények, ékszerek, használati tárgyak) mennyiségében lényeges különbségek figyelhetők meg.

4.1.6.2. Kerámia

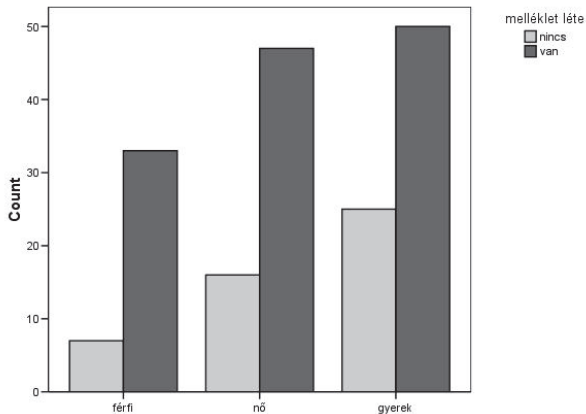
Aszód–Papi földeken a feltárt 224 temetkezés közül 151-ben volt kerámia (67,4 %). A kerámiamellékletes sírokban leggyakrabban egy edény volt és maximum kilenc edény került a sírba. Hét edény csupán két esetben, nyolc és kilenc edény pedig már csak egy-egy sírban volt (30-31. ábra). A két, hét edényt tartalmazó sír az egyéb mellékleteiket tekintve is kiemelkedő, egymás mellett, az A sírcsoport közepén fekvő 100. férfi és 101. női sír volt. A nyolc edényt tartalmazó 7. sírban az edényeken kívül pattintott kőeszközök, kavics és állatsont volt. Ebben a sírban presztízs- vagy státusz tárgyának tekinthető melléklet nem volt (Siklósi 2004, 49-53; ld. a 4.1.7.2. fejezetet). A kilenc edényt tartalmazó 84. sírban az edényeken kívül csupán egy (folyami) kagyló és okker volt. Ezek az adatok arra utalnak, hogy az edénymellékletek magas száma önmagában nem függhetett össze az elhunyt gazdagságával vagy társadalmi rangjával. Ezt támasztják alá azok a sírok is, melyek presztízstárgyakban gazdagok, de kerámiát nem vagy csak kis számban tartalmaztak. A dél-dunántúli temetkezésekkel összehasonlítva nemcsak kevesebb edény volt a sírokban, hanem azok kisebbek és típusaikban is különbözőek voltak.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	54	24,1	24,1	24,1
	van	170	75,9	75,9	100,0
	Total	224	100,0	100,0	

27. ábra: A mellékletes és melléklet nélküli sírok aránya Aszód-Papi földeken

nem * melléklet léte Crosstabulation					
			melléklet léte		Total
			nincs	van	
férfi	Count	7	33	40	
	% within nem	17,5%	82,5%	100,0%	
	% within melléklet léte	14,6%	25,4%	22,5%	
	% of Total	3,9%	18,5%	22,5%	
nő	Count	16	47	63	
	% within nem	25,4%	74,6%	100,0%	
	% within melléklet léte	33,3%	36,2%	35,4%	
	% of Total	9,0%	26,4%	35,4%	
gyerek	Count	25	50	75	
	% within nem	33,3%	66,7%	100,0%	
	% within melléklet léte	52,1%	38,5%	42,1%	
	% of Total	14,0%	28,1%	42,1%	
Total	Count	48	130	178	
	% within nem	27,0%	73,0%	100,0%	
	% within melléklet léte	100,0%	100,0%	100,0%	
	% of Total	27,0%	73,0%	100,0%	

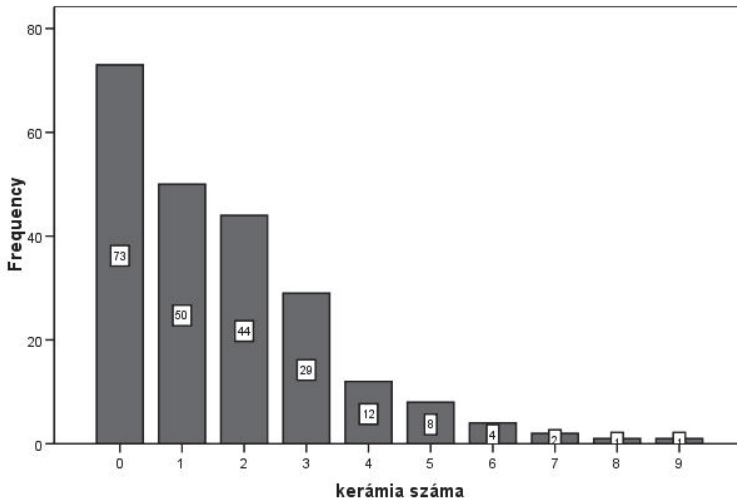
28. ábra: Az elhunyt neme és a mellékletadás szokása közti összefüggés Aszód-Papi földeken

29. ábra: Az elhunyt neme, életkora és a mellékletadás szokása közti összefüggés Aszód-Papi földeken

kerámia száma				
	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	0	73	32,6	32,6
	1	50	22,3	54,9
	2	44	19,6	74,6
	3	29	12,9	87,5
	4	12	5,4	92,9
	5	8	3,6	96,4
	6	4	1,8	98,2
	7	2	0,9	99,1
	8	1	0,4	99,6
	9	1	0,4	100,0
Total	224	100,0	100,0	

30. ábra: Kerámiaedények számának gyakorisága az Aszód-Papi földéken feltárt sírokban

31. ábra: Kerámiaedények számának gyakorisága az Aszód-Papi földéken feltárt sírokban

Kerámiaedények mindkét nem és minden korcsoport sírjaiban voltak. A sírokba kerülő edények mennyisége és az elhunytak neme és életkora között lehetett kapcsolat. Gyermek sírjába nem tettek kiemelkedően nagyszámú edényt (maximum öt edény volt gyermek sírjában), és a felnőttek körében is megfigyelhető, hogy ötnél több edényt – a 100. férfisírt kivéve – kizárólag nők sírjába helyeztek. Ennél finomabb különbséget nem lehet találni életkor-kategóriák és nemek szerint (32-33. ábra). A gyermeksírok körében már a négy vagy öt edény is magas számnak számít. Ezek a sírok részben nem tartalmaztak más mellékletet, részben Spondylus vagy mészkőgyöngyök, egy esetben trapéz alakú kővéso is volt a sírban. A feltárt temetőrészlet Spondylus ékszerekben leggazdagabb sírjában (164. sír) is négy edény volt. Ezek a sírok erőteljesen csoportosulnak: egyrészt az A csoportban, másrészt pedig az L. szelvényben.

Crosstab					
Count					
		nem			Total
		férfi	nő	gyerek	
kerámia száma	0	12	20	31	63
	1	10	13	16	39
	2	9	18	8	35
	3	3	6	13	22
	4	2	1	4	7
	5	3	0	4	7
	6	0	1	0	1
	7	1	1	0	2
	8	0	1	0	1
9	0	1	0	1	
Total		40	62	76	178

32. ábra: A sírokból lévő kerámia száma és az elhunyt neme, életkora közti összefüggés Aszód–Papi földeken

életkor * kerámia száma Crosstabulation													
Count													
		kerámia száma										Total	
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9		
	inf.	2	0	2	0	1	1	0	0	0	0	0	6
	inf. I	12	9	5	5	1	0	0	0	0	0	0	32
	inf. II	16	6	1	6	2	2	0	0	0	0	0	33
	juv.	1	4	1	2	0	1	0	0	0	0	0	9
	ad.	15	9	11	2	2	1	0	1	0	1	0	42
	mat.	16	10	14	6	1	0	2	1	1	1	0	51
sen.	3	2	1	0	0	1	0	0	0	0	0	7	
Total		65	40	35	21	7	6	2	2	1	1	180	

33. ábra: A sírokból lévő kerámia száma és az elhunyt életkora közti összefüggés Aszód–Papi földeken

Hamvasztásos rítusú sírban sosem volt négy edénynél több, a hat edényt tartalmazó 86. szimbolikus síron kívül nagyszámú edény kizárólag csontvázas temetkezésekben volt (34. ábra). A rendhagyó fektetésű sírokból maximum öt edény volt, ez statisztikailag is szignifikáns összefüggést jelent a kerámia száma és az elhunyt fektetése között³⁸ (35. ábra). Ugyanakkor a sírok irányítása és a sírba került kerámia száma között nem figyelhető meg semmiféle kapcsolat. Az edények sírokból való helyzete igen változatos, szabályszerűség nem figyelhető meg.

³⁸ Ennek oka lehet az alacsony esetszám is.

kerámia száma * rítus Crosstabulation						
Count						
		rítus				Total
		csontvázas temetkezés	urnás hamvasztásos temetkezés	szórthamvas temetkezés	szimbolikus temetkezés	
kerámia száma	0	73	0	0	0	73
	1	43	5	1	1	50
	2	38	2	3	1	44
	3	28	0	1	0	29
	4	9	2	1	0	12
	5	8	0	0	0	8
	6	3	0	0	1	4
	7	2	0	0	0	2
	8	1	0	0	0	1
	9	1	0	0	0	1
Total		206	9	6	3	224

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	41,149(a)	27	0,040
Likelihood Ratio	32,344	27	0,220
Linear-by-Linear Association	3,107	1	0,078
N of Valid Cases	224		

a. 34 cells (85,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,01.

Symmetric Measures			
		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	0,429	0,040
	Cramer's V	0,247	0,040
N of Valid Cases		224	

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

34. ábra: A sírokban lévő kerámia száma és a sír rítusa közti összefüggés Aszód-Papi földeken

kerámia száma * fektetés Crosstabulation						
Count						
		fektetés				Total
		jobb oldalra	bal oldalra	hátra	hasra	
kerámia száma	0	49	9	3	0	61
	1	31	4	2	0	37
	2	28	5	1	1	35
	3	25	1	0	0	26
	4	8	0	1	0	9
	5	7	1	0	0	8
	6	3	0	0	0	3
	7	2	0	0	0	2
	8	1	0	0	0	1
	9	0	0	0	1	1
Total		154	20	7	2	183

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	101,266(a)	27	0,000
Likelihood Ratio	24,061	27	0,627
Linear-by-Linear Association	0,057	1	0,811
N of Valid Cases	183		

a. 33 cells (82,5%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,01.

Symmetric Measures			
		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	0,744	0,000
	Cramer's V	0,429	0,000
N of Valid Cases		183	
a. Not assuming the null hypothesis.			
b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.			

35. ábra: A sírokból lévő kerámia száma és a csontvázak sírok fektetése közötti összefüggés Aszód-Papi földeken

4.1.6.2.1. Kerámiatipológia

A következő kerámiatipológia csupán a társadalmi különbségek nyomainak azonosításához nyújt segítséget, illetve az ehhez szükséges, sírok közötti esetleges finom kronológiai különbségek vizsgálatára szolgál. Jelen tanulmánynak nem célja a kerámialeletek aprólékos, hagyományos régészeti elemzése. Ezt az elemzést a teljes aszódi leletanyagban Kalicz N. végzi el. A tipológia készítésénél igyekeztem a Kalicz N. által korábban használt terminológiát megtartani és ahhoz alkalmazkodni (*Ld. Kalicz 1985a, 41-52*). Az egyes típusok elkülönítésének egyik fő szempontja az volt, hogy az elemzés szempontjainak megfelelő kategóriákat nyújtsanak. Mivel több szintű tipológiával próbálkoztam, itt a leginkább célravezetőt közlöm, ezért nem szerepel külön a díszítések tipológiája. A kerámiaedények vizsgálata során azt tapasztaltam, hogy számos edénytípus díszítése szorosan kapcsolódik a formai típushoz, míg más formai típusok esetében egyedi díszítések figyelhetők meg. Ezért a díszítések önálló vizsgálata nem vált indokolttá.

Az egyes fő edénytípusok és altípusainak összege között eltérések lehetnek. Ez a különbség abból adódik, hogy néhány esetben a töredékes edényekről csak azt lehetett megállapítani, hogy melyik típust képviselik, de azon belül altípusba sorolni nem lehetett.

Néhány tárgy az évek során valószínűleg elkallódott, mivel egyes edényeket minden erőfeszitésem ellenére sem sikerült megtalálnom. Ezért előfordulhat, hogy a sírban lévő edények száma és azok tipológiai besorolása összege között különbségek vannak, mivel ezeket nem tudtam típusba sorolni.

További problémát jelentett néhány gödörbe ásott sír esetében, hogy nem volt egyértelmű, hogy mely edény(töredék)ek tartoztak a sírhoz és melyek a gödör betöltéséhez. A kerámia-típusokat tekintve a településen előforduló edénytípusok csak egy kis hányada fordul elő a sírokban.

Amfora, palack (36. ábra)

Az edény alja minden esetben egyenesen levágott.

I.A. Hosszú nyakú palack bikónikus testtel. A has törésvonala a test felső harmadában van. Vörösesbarna, finom agyagszemcsés soványítású, az edény nyaka enyhén tölcséres, a pereme kissé kifelé hajlik, a perem alatt és a has törésvonalán apró kerek bütykök találhatóak. Vörös festett. 30,9 cm magas, szájátmérője 12,1 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.³⁹

I.B.1. Hosszú nyakú palack gömbölyded testtel. A nyak enyhén tölcséres, a perem kihajlik, a hason apró kerek vagy hosszúkás, függőleges állású bütykök vannak. Vörös festett díszítésű, egyik példányán felismerhető a függőleges, vékony vonalköteg motívum.⁴⁰ Barna, sötétszürke foltos, kavicsos soványítású. 24,5 cm magas, szájátmérője 12 cm.

I.B.2. Hosszú nyakú palack ivelten bikónikus testtel. A has törésvonala a test alsó harmadában van. Az edény enyhén tölcséres nyaka hosszabb, mint a többi típusé, pereme kihajló. A has törésvonalán négy apró kerek bütyök helyezkedik el. Vörös festett díszítésű, a nyak alsó felén vízszintes, vékony vörös vonalköteg fut körbe. A hason csak homogén vörös festéknyomok látszódnak. Kerámiaüzalékkal soványított, színe sötétszürke, vöröses foltos, simított felületű. 25 cm magas, hasának átmérője 17 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

I.C.1.a. Hosszú nyakú palack bikónikus testtel. A has törésvonala a test középvonalában helyezkedik el, a hengeres nyak enyhén kihajló peremben végződik. Az egész edény vörös festett és a has karcolt díszítésű, mely függőleges motívumokba rendeződik. Simított felületű, szürkésbarna színű, agyagszemcsés soványítású. 23-24 cm magas, legnagyobb átmérője 18-20 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

I.C.1.b. Az I.C.1.a. típus karcolás nélküli, kizárólag festett díszítésű változata. Az egyik példány teljes külső felületén vörös festés található, melyen sárga festett motívumok vannak a nyak- és váll-

³⁹ Az egyetlen példány a Papi-földeken kívül, a Kossuth Lajos utcában ház alapozásakor került elő. Bár valószínűleg nem tartozik közvetlenül a lelőhelyhez, a sír leletanyaga beleillik a Papi-földeken feltárt település leletei közé, ezért Kalicz N. a Papi-földeken feltárt sírokkal együtt számozza.

⁴⁰ Az edények állapota miatt sokszor már nem ismerhető fel a festett motívum, ezért nem lehetünk biztosak abban, hogy a ma látszólag homogén vörös festésű edény eredetileg is az volt.

részen, a másik esetben a motívum már nem állapítható meg. A perem alatt, a nyak és váll találkozásánál illetve a has törésvonalán három-három apró kerek bütyök van. Vörösesbarna színű, kavicsos soványítású. 23,7 cm magas, szájátmérője 10,3 cm.

A feltárt temetőrészletben összesen nyolc sírban volt amfora, minden esetben egy-egy darab. Nemtől és életkortól függetlenül előfordul ez a típus, ugyanakkor az amforák vagy palackok sírba kerülése szignifikánsan összefügg a hamvasztásos rítusú temetkezéssel. Többnyire urnás hamvasztásos sírban, urnaként fordulnak elő⁴¹ (37. ábra). Az ásató régész megfigyelése szerint az urnát szájával lefelé fordítva helyezték a földre, a hamvak az edény alján – így a legmagasabban – voltak. Az edény többi részét pedig valamilyen más szerves anyaggal vagy földdel tölthették ki, ami megakadályozta, hogy a hamvak az edény szájába hulljanak. A további edénymellékletek az urna mellett voltak, míg a használati tárgyak és ékszerek általában az urnában (*Kálicz 1985a, 35*).

Az összefüggően feltárt területen belül amforák kizárólag az A sírcsoportban (annak is északi részén) és a nyugati kutatóárokban lévő sírcsoportban kerültek elő. Ugyanakkor a leletmentésekből származó példányok arra utalnak, hogy a település többi részén is voltak hamvasztásos temetkezések (7. térkép).

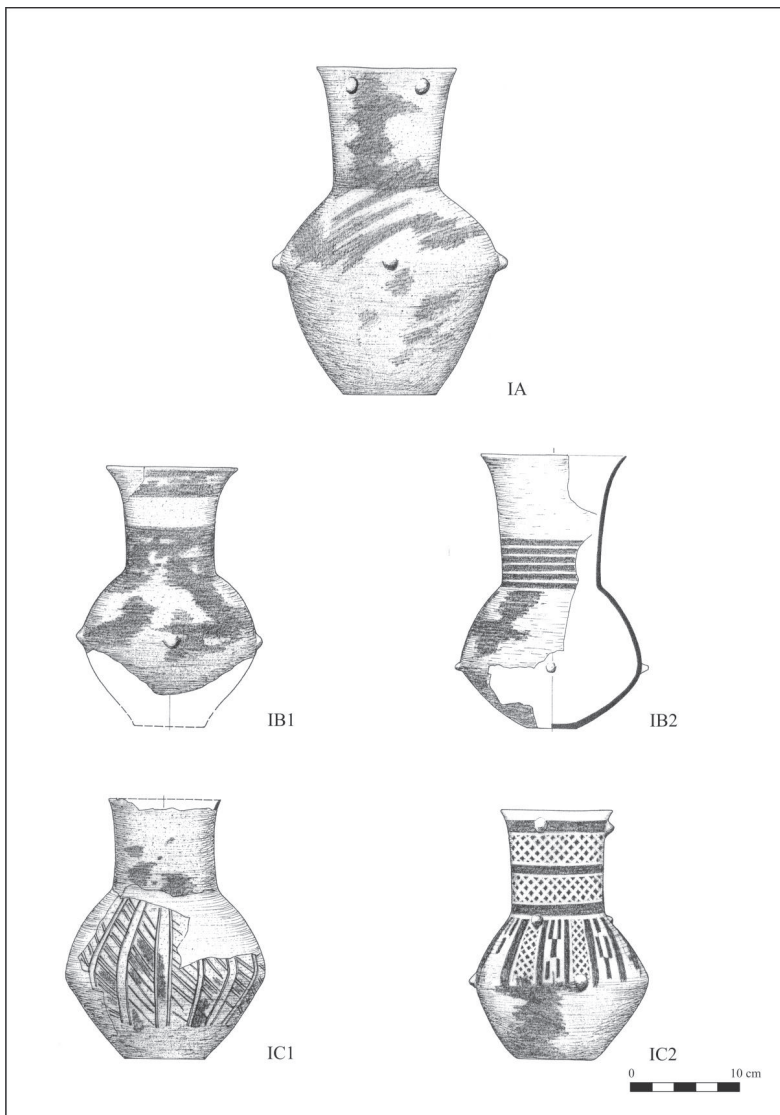
Csőtálpas tál (38-39. ábra)

II.A.1. Nagyméretű, magas csőtálpas tál profilált tálrésszel. Viszonylag nagy, hosszú, csonka kúpos talpon álló, profilált tálrésszel rendelkező típus. A talp az aljnál enyhén kifelé hajlik, a tálrész sekély, ívelten kihajlik. A törésvonalon apró, kerek bütykök helyezkednek el. Az edény teljes külső felületét és a tálrész belsejét változatos motívumú vörös festés díszíti. Sárgásbarna vagy szürke, közepesen durva, kerámiaüzalékkal vagy apró kavicsal soványított. 21-30 cm magas, szájátmérője 21-30 cm.

II.A.2. Magas csőtálpas tál profilált tálrésszel, enyhén kidomborodó, csonka kúpos talppal. A talp alja enyhén kifelé hajlik. A tálrész törésvonalán apró bütykök vannak, az edény teljes külső felületén vörös festéknyomok találhatóak és a tál belsejét, a perem alatt vörös festett, lelógó háromszögek díszítik. Sötétszürke, közepesen durva, agyagszemcsés soványítású. 20 cm magas, szájátmérője 22 cm. A sirkerámia közül csak egy példánya került elő.

II.A.3. Kisebb méretű, magas csőtálpas tál profilált tálrésszel. Lefelé ívelten szélesedő, csonka kúpos talpon álló tál. A tál törésvonalán apró, kerek bütykök vannak, általában az edény teljes külső felülete és a tálrész peremének belső oldala is vörössel festett. Egyik példányán a Tisza-kultúra jellemző fekete festés és rombusz alakú motívumok láthatók. Vöröses-, sárgásbarna vagy barna, közepesen durva, kerámiaüzalékkal vagy apró kavicsal soványított. 12-13 cm magas, szájátmérője 11-12 cm.

⁴¹ Csontvázas temetkezésből csupán két esetben került elő: a 96a. sír erősen bolygatott volt, a szomszédos 96b. sír esetében felmerült, hogy hamvasztásos sír lehetett, a szintén szomszédos 97. sír is urnás hamvasztásos temetkezés volt. Antropológiai vizsgálatra csak egy 96. sírszámú csontváz került, mely Zoffmann Zs. meghatározása szerint infans I korú gyermek maradványa volt, ezen hamvasztás nyoma nem látszódott. A másik, amforát tartalmazó csontvázas temetkezés házalapozáskor került elő (188. sír).

36. ábra: Amfóra- és palacktípusok az Aszód-Pápi földeken feltárt sírokban

ritus * amfora Crosstabulation				
Count		amfora		Total
		0	1	
ritus	csontvázas temetkezés	204	2	206
	urnás hamvasztásos temetkezés	4	5	9
	szórthamvas temetkezés	5	1	6
	szimbolikus temetkezés	3	0	3
Total		216	8	224

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	77,765(a)	3	0,000
Likelihood Ratio	28,735	3	0,000
Linear-by-Linear Association	18,149	1	0,000
N of Valid Cases	224		

a. 4 cells (50,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,11.

Symmetric Measures			
		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	0,589	0,000
	Cramer's V	0,589	0,000
N of Valid Cases		224	

a. Not assuming the null hypothesis.
b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

37. ábra: Amfora sírba kerülése és a temetkezési rítus összefüggése Aszód-Papi földeken

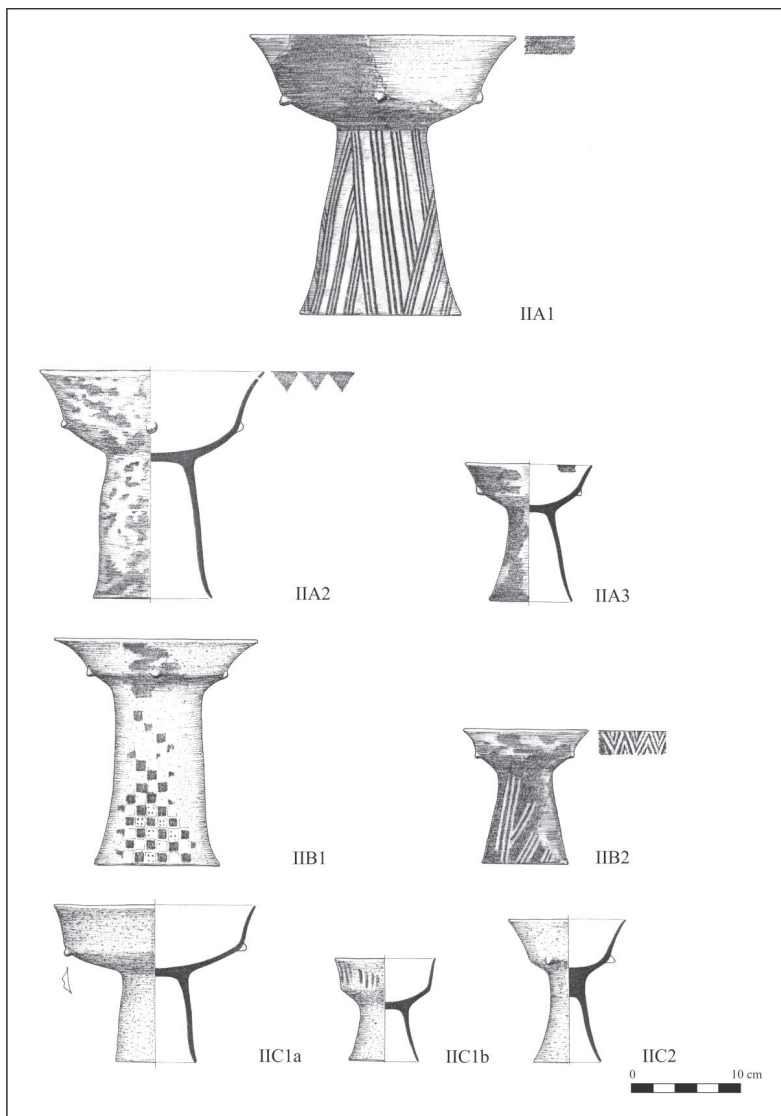
II.B.1. Magas, hengeres csőtalpon álló, sekély profilált tál. A csőtalp alja kifelé hajlik, a tálrész törésvonalát apró, hegyes bütykök díszítik. Az edény teljes külső felülete vörös festett. A talprészen sárga saktábla motívum figyelhető meg. Sárgásbarna színű, finom agyagszemcsés soványítású. 20,6 cm magas, szájmérete 18,8 cm. A sírkerámia között csak egy példány figyelhető meg.

II.B.2. Kisebb méretű, rövidebb, csonka kúpos talpon álló sekély, profilált tál. A tál törésvonalán apró, kerek, esetleg átfürt bütykök vannak. A edények teljes külső felületén vörös festés található, esetenként a tál peremének belső oldala is festett. Sárgásbarna színű, közepesen durva, finom kavicsal soványított. 12-13 cm magas, szájmérete 11-13 cm.

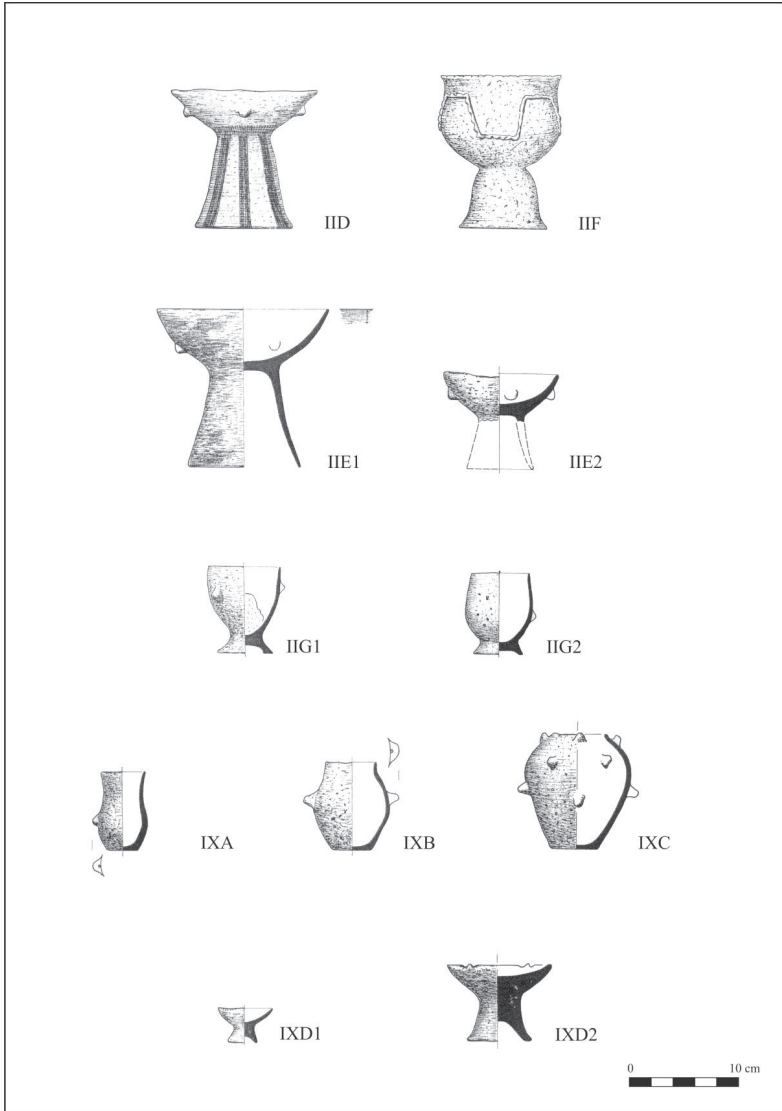
II.C.1.a. Csonka kúpos, majdnem hengeres talpon álló mély, széles, profilált tál. A tál törésvonalán két vízszintes állású kettősbütyök van. A tál felső része enyhén kifelé hajló, majdnem függőleges állású. Vörösbarna, agyagszemcsés soványítású. 14,2 cm magas, szájmérete 19,5 cm. Az alföldi késő neolitikumra jellemző típus, a sírkerámia között csak egy példány volt.

II.C.1.b. Kisméretű, csonka kúpos talpon álló, mély, profilált tál. A tál felső része majdnem függőleges állású. A tál törésvonalán apró bütykök vannak, teljes külső felületén nyomokban fekete festés látszik. Világosbarna, szürke foltos, finom agyagszemcsés soványítású. 8,9 cm magas, szájmérete 8,4 cm. Az alföldi késő neolitikumra jellemző típus, a sírkerámia között csak egy példány volt.

II.C.2. Magas, vékony, lefelé ívelten tölcséresedő talpon álló, mély, profilált tál. A tál kifelé hajló, mélyen ülő törésvonalán apró hegyes bütykök vannak. Vörösbarna, agyagszemcsés soványítású. Néhány helyen halványan fekete festés nyoma látszik. 12,8 cm magas, szájmérete 10,9 cm. Kelet-Magyarországra jellemző típus, a sírkerámia között csak egy példány volt.

38. ábra: Csőtalpas táltípusok az Aszód–Papi földeken feltárt sírokban

39. ábra: Csőtálas tál- és miniatűr edénytípusok az Aszód-Papi földeken feltárt sírokban

II.D. Kisméretű, csonka kúpos talpon álló, sekély, kónikus tál. A talon apró, hegyes bütykök vannak. A csőtalpat függőleges, vörös festett sávok díszítik. Vörösesbarna színű, közepesen durva, simított felületű. 12 cm magas, szájátmérője 13,2 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

II.E.1. Kisméretű, csonka kúpos talpon álló, gömbszelet alakú tál. A talon apró hegyes bütykök vannak. A tál belső peremén vízszintes, vörös festett sáv fut körbe. Az edény teljes külső felületén vörös festésnyomok vannak. Kívül sárgás-, vörösesbarna foltos, belül sötétszürke, agyagszemcsés soványítású. Kb. 14 cm magas, szájátmérője 15,5 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

II.E.2. A II.E.1. típus kisebb méretű változata. Téglavörös színű, durva, kerámiaüzalékkal soványított, töredékes. Szájátmérője kb. 11 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

II.F. Harang alakú csőtalpon álló, S profilú mély tál. A talon ujjbenyomkodással tagolt borda meanderszerű alakban fut körbe. Vörösesbarna, sárgásbarna foltos, belül sötétszürke, finom agyagszemcsés soványítású. 13,8 cm magas, szájátmérője 11,1 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt, az alföldi késő neolitikumra jellemző típus.

II.G.1. Alacsony talpon álló, kissé ívelt, kónikus testű pohár. Felső harmadában apró hegyes bütykök díszítik. Vörös okkert tartalmazott. Barna, jó minőségű, kerámiaüzalékkal soványított. 7,5 cm magas, szájátmérője majdnem 7 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

II.G.2. Rövid talpgyűrűn álló, mély, kissé behúzott peremű pohár. A pohár hasán apró, hegyes bütyök van. Vörösesbarna színű, durva, kavicsos soványítású. 7,4 cm magas, 6,3 cm hasának átmérője. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

Összesen 23 sírban volt csőtalpas tál, ezek közül egy sírban (138. sír) kettő – érdekes, hogy mindkettő inkább az alföldi késő neolitikumra jellemző típus. A csőtalpas tálak mindkét nem sírjaiban életkortól függetlenül előfordulnak, de valamivel gyakrabban gyermekeknél. Két urnás, egy szórthamvasztásos és egy szimbolikus temetkezésből is előkerült egy-egy példány. A csontvázas sírok esetében egyetlen ÉK-DNy-i tájolású sírban sem volt csőtalpas tál, míg a másik három irányba tájolt síroknál minden irányban ugyanannyi csőtalpas tál volt. Úgy tűnik, hogy a csőtalpas tálak mérete összefüggésben van az eltemetett életkorával. Kisebb méretű csőtalpas tálakat (II.A.3., II.B.2., II.D., II.E.1. típusok) elsősorban gyerekek sírjaiba tettek. Minden nagyobb sírcsoportban található néhány csőtalpas tál, de az a sírcsoportban erőteljesen csoportosulnak (8. térkép).

Tál (41-42. ábra)

III.A.1. Profilált, kihajló peremű tál. Az edény alja egyenesen levágott, esetleg enyhén omphalosos. A has hangsúlyos törésvonala az edény középvonalától kicsit lejjebb van. Ezen a törésvonalon általában négy apró, kerek bütyök van. Kívül-belül változatos motívumokkal vörös és esetleg sárga vagy fehér festéssel díszítettek. A díszítőmotívumok egyediek. Sötétszürke, barnászürke színű, simított felületű, finom kavicsos soványítású. Magassága 6-8,5 cm, szájátmérője 16-26 cm.

III.A.2.a. Profilált, kihajló tál. Az edény alja egyenesen levágott, esetleg enyhén omphalosos. A has hangsúlyos törésvonala az edény alsó harmadában helyezkedik el, ezen négy apró, kerek bütyök van. Esetleg négy kicsi, kerek bütyök található a perem alatt is. Kívül-belül egyedi, változatos motívumokkal vörös és esetleg sárga vagy fehér festéssel díszített. Sötétszürke, finom kavicsos soványítású. 7,5 cm magas, szájátmérője 25 cm.

III.A.2.b. A III.A.2.a. típus kisebb, festetlen változata. Barna, agyagszemcsés soványítású. 7,8 cm magas, szájátmérője 16,7 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

III.A.3.a. Ívelt oldalú, kihajló peremű, kívül-belül festett tál. Alja egyenesen levágott, az ívelten megtörő hason négy apró, kerek bütyök van. A vörös és sárga díszítőmotívumok egyediek. Barnás-, sötétszürke színű, finom kavicsos, homokos vagy kerámiás soványítású, simított felületű. 5-7 cm magas, szájátmérője 19-24 cm.

III.A.3.b. A III.A.3.a. típus festetlen változata. Sötétszürke, agyagszemcsés soványítású, vékony falú, kihajló peremű, mély tál. Töredékes, nem kiegészíthető állapotban, becsült mérete: 9 cm magas, átmérője 25,5 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

III.B.1. Sekély, csonka kúpos tál, oldalán négy függőlegesen átfúrt vagy kerek bütyökkel. Vöröses-, szürkésbarna, durva kavicsos vagy agyagszemcsés soványítású. 4-6,5 cm magas, szájátmérője 15-23 cm.

III.B.2. A III.B.1. típus díszítetlen változata. Vörösesbarna színű, finom kavicsos vagy kerámia-zúzalékkal soványított. 4 cm magas, 11 cm szájátmérőjű. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

III.C. Rövid talpon álló, ívelt oldalú, sekély, széles tál. A perem alatt két apró, kerek bütyök található vagy a perem két helyen felcsúcsosodik. Vörösesbarna vagy barna, kavicsos vagy agyagszemcsés soványítású. 4-4,5 cm magas, szájátmérője 12,5-17 cm.

III.D.1. Mély, ívelt oldalú, egyenes peremű díszítetlen tál. Vörösesbarna, simított felületű, agyagszemcsével soványított. 4 cm magas, szájátmérője 11 cm.

III.D.2. A III.D.1. típus enyhén omphalosos aljú és oldalán négy kicsi, kerek bütyökkel készített változata. Szürkésbarna színű, durva, kavicsos soványítású. Kb. 8 cm magas, 18 cm szájátmérőjű.

III.D.3. A III.D.1. típus négy kicsi, kerek bütyökkel díszített változata. Sötétszürke, agyagszemcsés soványítású, közepesen vastag falú, másik példánya finoman iszapolt, homokos soványítású. 4-4,5 cm magas, szájátmérője 11-12 cm.

III.E.1. Mély, alsó részén kónikus, felső részén egyenes, majd kihajló peremű tál. A hason négy kicsi, kerek bütyök van. Vörösesbarna vagy sötétszürke, kerámia-zúzalékos vagy kavicsos soványítású, közepesen vastag falú. Magassága 7-11 cm, szájátmérője 13-23 cm.

III.E.2. A III.E.1. típus kisebb, díszítetlen változata. Sárgás-, vörösesbarna, durva, kerámia-zúzalékkal vagy szerves anyaggal soványított. 5,5 cm magas, 10,5 cm szájátmérőjű.

III.F.1.a. Szűk aljú, szélesen kihajló, mély tál. Enyhén S profilú, a perem alatt és/vagy a hason négy kicsi, kerek bütyökkel díszítve. Barna vagy kívül vörös, belül fekete színű, finom kavicsos vagy agyagszemcsés soványítású. 7-10 cm magas, szájátmérője 14-18,5 cm.

III.F.1.b. A III.F.1.a. típus díszítetlen változata. Vörösesbarna, agyagszemcsés soványítású. Belsejében sárga okker maradványa figyelhető meg. 4,9 cm magas, szájátmérője 12 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

III.F.2. A III.F.1.a. típus enyhén omphalosos aljú változata. Barna, agyagszemcsés soványítású, közepesen vastag falú tál. 7,5 cm magas, szájátmérője 15 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

III.F.3. Szűk aljú, ívelten kihajló tál, mely hasvonalra az edény aljához közel helyezkedik el. Ezen négy apró, kerek bütyök van. Sötétbarna, agyagszemcsés soványítású. 4-5 cm magas, szájátmérője 10 cm.

III.G. Mély, fordított csonka kúpos tál, pereme benyomkodott. Sárga, kavicsos soványítású, közepesen vastag falú. 11 cm magas, szájátmérője 18,7 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

III.H. Enyhén S profilú kicsi tál. Hasán négy kicsi, kerek bütyök van. Barna vagy szürke, agyagszemcsés vagy finom kavicsos soványítású, vékony illetve közepesen vastag falú. 5-6 cm magas, szájátmérője 9-10 cm.

III.I. Mély, enyhén behúzott nyakú tál. A hasvonalon négy kicsi, kerek bütyök van. Egyikben vörös festék volt. Sárgásbarna, finom, simított felületű, jól iszapolt. Kb. 5 cm magas, szájátmérője 9 cm.

III.J. Élesen bikónikus testű, rövid tölcséres nyakú tál. A has törésvonalán négy kicsi, hegyes bütyök van, esetleg a perem alatt is. Az edény teljes külső felülete karcolt motívumokkal díszített, festett. 6,5 cm magas, szájátmérője 10,5 cm.

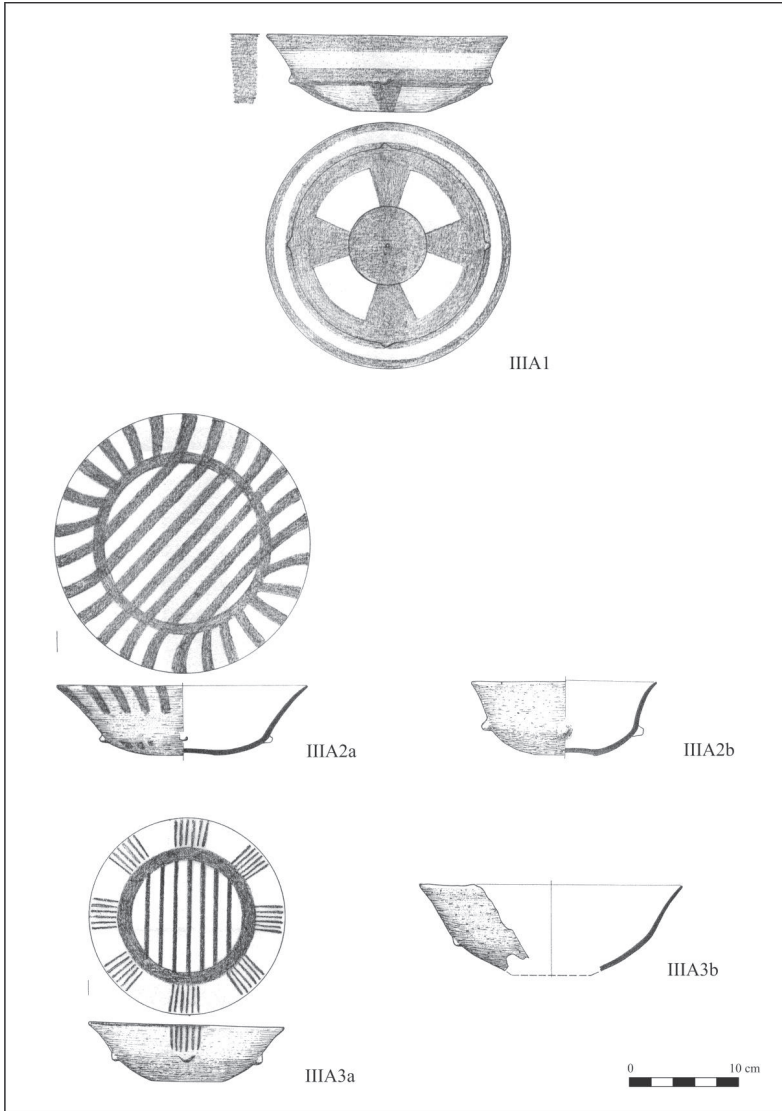
Összesen 44 sírban volt tál, ezek közül nyolc esetben két, egy senilis korú férfi sírjában pedig három tál volt. Nemtől és életkortól függetlenül minden sírba kerülhettek tálak. A sírok rítusa, fektetése és a tálak sírba kerülése között nem figyelhető meg kapcsolat, azonban a sírok irányításával igen (40. ábra). Feltűnő, hogy egyetlen ÉK felé irányított sírban (168. sír) volt tál, ezzel szemben az összes tál majdnem fele DK felé irányított sírból került elő.

A profilált, kívül-belül festett díszítésű tálak minden nagyobb sírcsoportban megtalálhatók, legnagyobb számban az A sírcsoportban. Egyedül a 86. szimbolikus sírban volt két példány ebből a típusból (9. térkép). A többi táltípus szintén megtalálható a feltárt temetőrészlet minden nagyobb sírcsoportjában, legnagyobb számban ismét az A sírcsoportban, de a C és D csoportban is kétszer-háromszor gyakoribb, mint máshol. Enyhe területi differenciálódás látszik a formák elterjedését tekintve: a D és E altípusok elsősorban az összefüggően feltárt terület nyugati felén, míg a B, C és F altípusok inkább a terület keleti felén csoportosulnak⁴² (10. térkép).

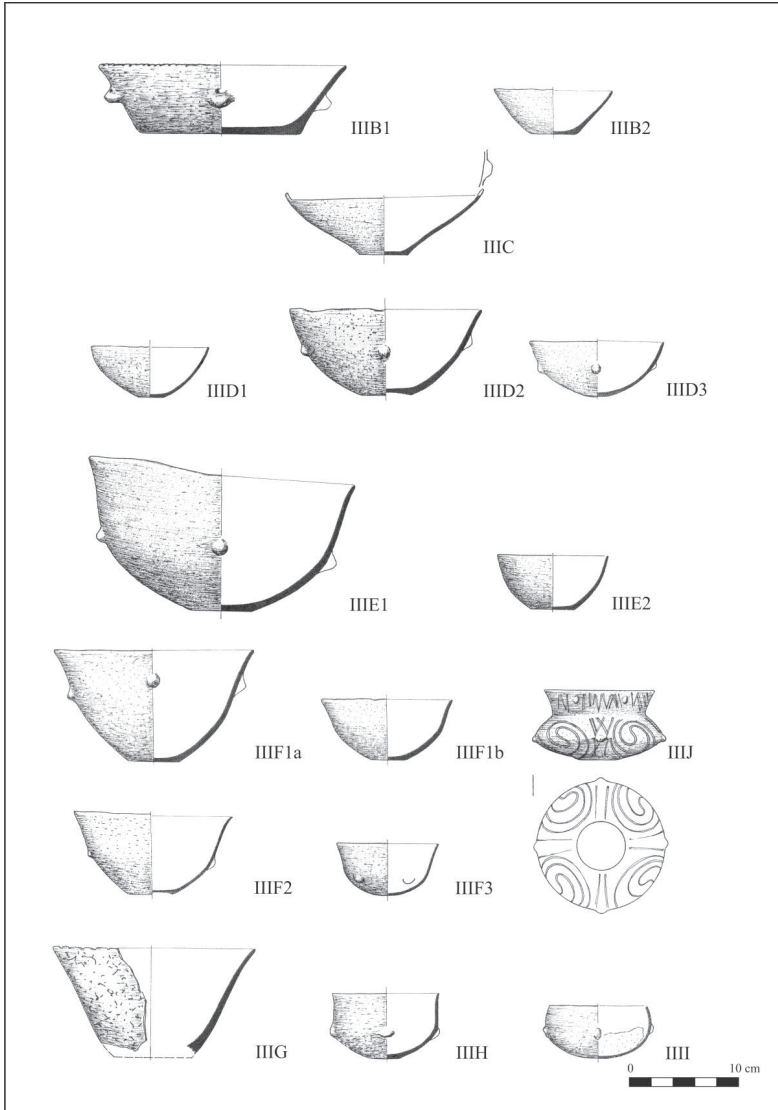
irányítás * tál Crosstabulation						
Count						
		tál				Total
		0	1	2	3	
irányítás	DNy-ÉK	40	7	0	0	47
	DK-ÉNy	51	13	7	0	71
	ÉK-DNy	12	1	0	0	13
	ÉNy-DK	49	8	1	1	59
Total		152	29	8	1	190

40. ábra: Tálak sírba kerülése és a sírok irányítása közti összefüggés Aszód-Papi földeken

⁴² A többi altípus olyan ritka, hogy ezek elterjedését nem lehet vizsgálni.

41. ábra: Profilált táltípusok az Aszód-Papi földeken feltárt sírokban

42. ábra: Tál típusok az Aszód-Papi földeken feltárt sírokban

Tagolt nyakú csésze (43-44. ábra)

IV.A.1. Gömbölyded testű, kissé tölcséresen kihajló nyakú csésze. A has alatt, esetleg a perem alatt is négy kicsi, hegyes bütyök található. Az edények teljes külső felületén egyenes vonalú, váltózatos motívumú vörös és esetleg sárga vagy fehér festés található. Általában a nyak belső oldalán is vörös festett motívumok vannak. Szürke, sötétszürke, világos-, sárgás-, vörösesbarna, finom, jól iszapolt, vékony falú, fényezett felületű, homokos vagy kavicsos soványítású. 9-11 cm magas, hasátmérője 10-12 cm.

IV.A.2.a. A IV.A.1. típus festés mellett a hasán bekarcolt spirálisokkal is díszített változata. Szürke, szürkésbarna, finom, jól iszapolt. 7,5-8,5 cm magas, hasátmérője 8-10 cm.

IV.A.2.b. A IV.A.1. típus festés mellett a hasán bekarcolt, V motívumot alkotó ferde, hármas vonalkötegekkel is díszített változata. Sötétszürke, szürke, jól iszapolt, finom homokos soványítású, fényezett felületű, vékony falú csésze. 10-11 cm magas, hasátmérője 11-13 cm.

IV.A.2.c. A IV.A.1. típus festetlen és rövid beszurkálásokból álló kettős vonalakkal díszített változata. Szürke, jól iszapolt, finom homokos soványítású. 7,9 cm magas, hasának átmérője 8,8 cm. Stichband import vagy utánzat, a sírkerámia között csak egy példánya volt.

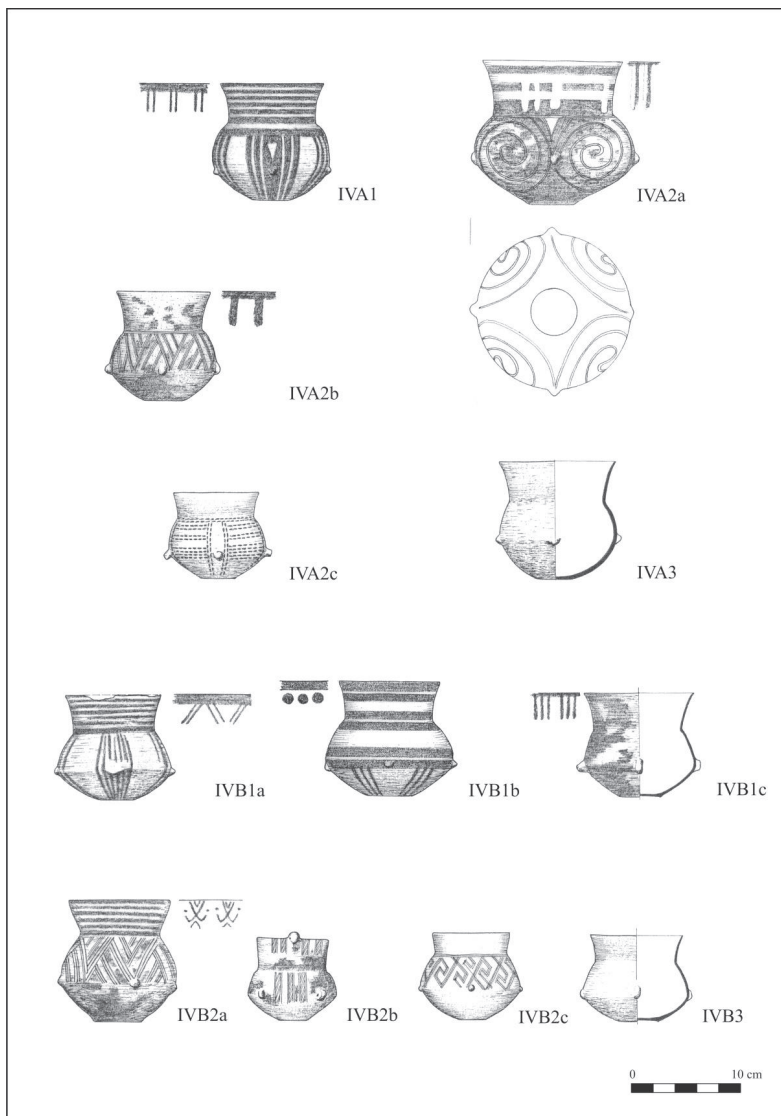
IV.A.3. A IV.A.1. típus díszítetlen változata. Az edény hasán mindig négy apró, kerek bütyök van. Sárgásbarna színű, szürke foltos vagy szürke, finom kavicsos soványítású, jól iszapolt, vékony falú. 6-10 cm magas, hasátmérője 8-11 cm.

IV.B.1.a. Bikónikus testű, tölcséres nyakú, enyhén kihajló peremű, egyenesen levágtott vagy enyhén omphalosos aljú csésze. A has törésvonala középen vagy az aljhoz kicsit közelebb helyezkedik el. A has törésvonalán, esetleg a perem alatt vagy a váll és nyak találkozásánál kicsi, kerek – esetleg átfúrt – bütyök vannak. Az edények teljes külső felületét és a perem vagy a nyak belső oldalát vörös, esetleg sárga festés is díszíti. A nyak külső részén mindig vízszintes sávok, míg a hason függőleges sávok vagy vonalkötegek vannak. A perem belső oldalán vízszintes vörös sáv fut körbe, ez alatt egyes esetekben függőleges vagy ferde vörös vonalkötegek vannak. Sárgásbarna, világos- vagy sötétszürke, finom, jól iszapolt, esetleg fényezett felületű. 7,5-11,5 cm magas, hasátmérője 7,5-12 cm.

IV.B.1.b. A IV.B.1.a. típus díszítésbeli változata. A nyakat kívülről díszítő vízszintes sávok a vállon is folytatódnak. Sárgásbarna színű, jól iszapolt, vékony falú. 10 cm magas, hasátmérője 11,5 cm.

IV.B.1.c. A IV.B.1.a. típus díszítésbeli változata. Az edény teljes külső felületén homogén vörös festés nyomai találhatóak. Szürke, jól iszapolt, vékony falú, finom kavicsos soványítású. 11-12 cm magas, hasátmérője 11-12 cm.

IV.B.2.a. Bikónikus testű, tölcséres nyakú csésze. A has törésvonalán négy apró kerek bütyök van. Felületén vörös festéknyomok és vállán hármas vonalkötegekbe rendezett ferde karcolt díszítés található. Sötétszürke vagy barna, finom, jól iszapolt, vékony falú, simított felületű, homokos soványítású. 10-11 cm magas, hasátmérője 10-11 cm.

43. ábra: Tagolt nyakú csészetípusok az Aszód–Papi földeken feltárt sírokból

IV.B.2.b. Bikónikus testű, széles, tölcséres nyakú kis csésze. A hason és a peremen vagy alatta apró kerek bütykök vannak. Teljes külső felületét és a nyak belső oldalát vörös festés díszíti. A hason függőlegesen bekarcolt kettős vonalak vannak. Egy másik példány nyakán és hasán is függőlegesen bekarcolt kettős vonalkötegek vannak, köztük ferde bekarcolásokkal kítöltve. Barna vagy sötét-szürke, agyagszemcsés soványítású, közepesen vastag falú. 7-8 cm magas, szájátmérője 8 cm.

IV.B.2.c. A IV.B.2.b. típus vállán meandroid karcolt díszítéssel készült változata. Festés nyoma nem látszik rajta. Szürkésbarna, vékony falú, finom kavicsos soványítású. 7,2 cm magas, hasának átmérője 9,6 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

IV.B.3. A IV.B.1.a. típus díszítetlen változata. A hason mindig, esetleg a perem alatt is apró, kerek bütykök találhatók négyesével elrendezve. Egyik példánya szokatlanul durva, vörösesbarna, kavicsos soványítású (82. sír). Szürke vagy sárgásszürke színű, finom, kavicsos soványítású. 8-12 cm magas, hasátmérfője 9-12 cm.

IV.C.1.a. Bikónikus testű, tölcséres nyakú, kihajló peremű, egyenes vagy enyhén omphalosos aljú csésze. A has törésvonala a test alsó harmadában van. A has törésvonalan négy apró, kerek bütyök található. A vállat függőlegesen vörös vonalkötegek, sávok, a nyakat vízszintes vagy függőleges vonalasan vörös festés díszíti. A vörös festés megtalálható a perem belső oldalán is. Vörösesbarna színű, finom, jól iszapolt. 10 cm magas, hasátmérfője 11 cm.

IV.C.1.b. A IV.C.1.a. típus homogén vörös festett változata. Sötétbarna vagy szürke színű, finom, jól iszapolt. 7-10 cm magas, hasátmérfője 8-11 cm.

IV.C.2. A IV.C.1.a. típus díszítésbeli változata. A perem alatt négy kerek bütyök van. Vörös festett és vállán ferdén bekarcolt vonalkötegekkel díszített. A nyak belső oldalát függőlegesen lelőgő vörös sávok díszítik. Sötétszürke, vékony falú, homokos soványítású. 10-11 cm magas, szájátmérője 9-12 cm.

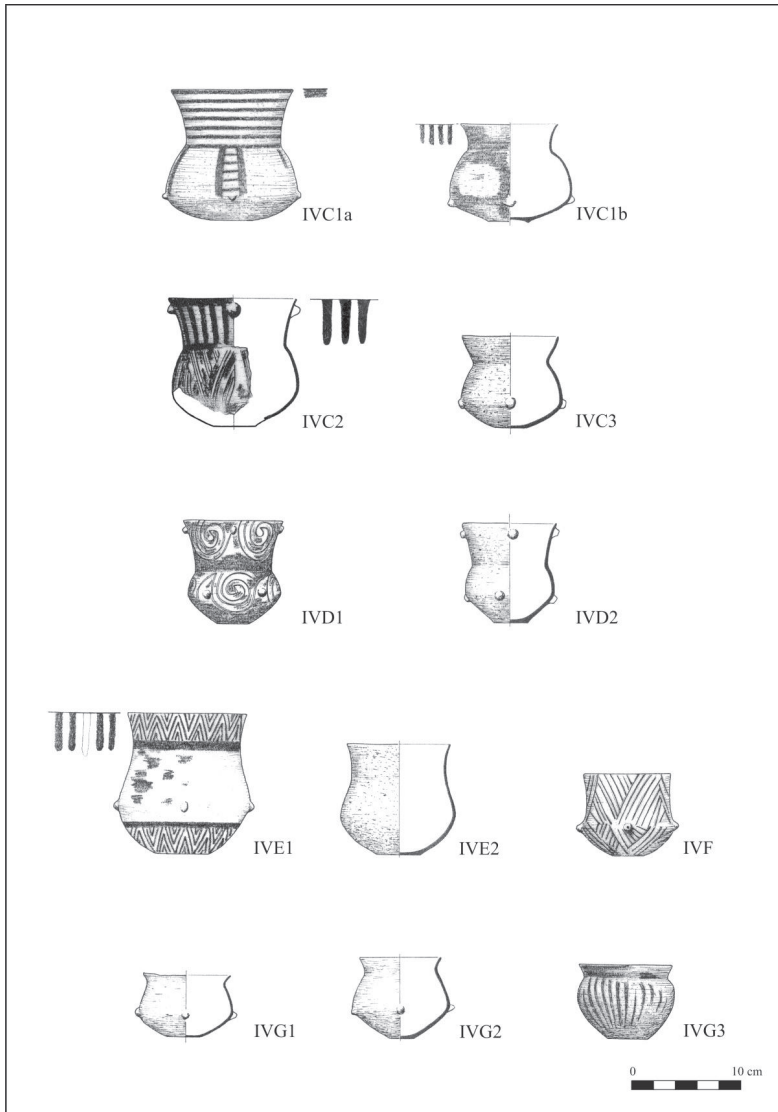
IV.C.3. A IV.C.1.a. típus díszítetlen változata. A has törésvonalán mindig, esetleg a perem alatt is négy apró, kerek bütyök van. Sárgásszürke vagy rozsdabarna, barna színű, finom kavicsos soványítású. 7-11 cm magas, hasátmérfője 8-11 cm.

IV.D.1. Bikónikus testű, széles, tölcséres nyakú, enyhén kihajló peremű, egyenesen levágott aljú csésze. A has törésvonalán és a perem alatt négy-négy apró, kerek bütyök található. Az edény teljes külső felületén vörös festéknymok vannak, a hasat és a nyakat egyaránt karcolt, kettős vonalból álló spirálisok díszítik. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

IV.D.2. A IV.D.1. típus díszítés nélküli variánsa. Esetleg a perem alatti bütykök is hiányoznak. Sárgás-, vörösesbarna, vékony, finom kavicsos soványítású, simított felületű. 8-10 cm magas, hasátmérfője 8-10 cm.

IV.E.1. S profilú csésze, hasán négy, apró kerek bütyökkel. Teljes külső felületén és a nyak belső oldalán vörös, esetleg sárga festés nyomai látszanak. Egyik példányának szája és alja körül vörös és sárga festett cikkcakkos sáv fut körbe, elvéve fekete festés nyomai látszanak rajta. Vörösesbarna vagy barna, agyagszemcsés soványítású. 9-13 cm magas, szájátmérője 9-11 cm.

IV.E.2. Díszítetlen vagy csupán a hason négy kis kerek bütyökkel díszített S profilú csésze. Barna, vékony falú, kerámiaüzalékkal soványított. 7,5-10 cm magas, hasátmérfője 6-10,5 cm.

44. ábra: Tagolt nyakú csészetípusok az Aszód–Papi földeken feltárt sírokban

IV.F. Kónikus alsó, egyenes felső részű csésze. Az éles hasvonalon négy kerek, benyomott középtű bütyök található. Az edény teljes felületét ferde, váltakozó irányban bekarcolt vonalkötegek díszítik. Szürkésbarna, finom kavicsos soványítású, közepesen durva. 7,3 cm magas, szájmérete 7,8 cm. A sírkerámia között csak egyetlen példánya volt, az alföldi késő neolitikumra jellemző típus.

IV.G.1. Mély, széles, ívelt testű, rövid, tölcésesen kihajló nyakú, egyenesen levágott vagy enyhén omphalosos aljú csésze. Hasán négy apró kerek bütyök található. Szürkésbarna, jól iszapolt. 6 cm magas, hasátmérete 8 cm.

IV.G.2. A IV.G.1. típus kissé magasabb, szűkebb változata. Sötétszürke, vékony falú, finoman iszapolt. 7-8 cm magas, hasának átmérete 7-9 cm.

IV.G.3. Lekerekített vállú, rövid, kihajló nyakú csésze. Teste függőleges vörös vonalakkal festett, nyakán homogén vörös festés található. Vörösesbarna színű, kavicsos soványítású. 6,5 cm magas, has- és szájmérete 8,4 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

A tagolt nyakú csészék nemtől és életkortól függetlenül a sírkerámia leggyakoribb típusai. Összesen 88 sírból került elő ez a tárgytypus. Többnyire egy példányban (59 esetben), de 17 sírban kettő, 11 sírban három és egy esetben négy (100. sír) tagolt nyakú csésze volt a sírban. A temetkezések rítusa, fektetése és a tagolt nyakú csésze típusok sírba kerülése között nem figyelhető meg összefüggés, ugyanakkor a tálakhoz hasonlóan található kapcsolat a sírok irányítása és e tárgytypus sírba kerülése között. Ismételten az ÉK felé irányított sírok legkevésbé gyakori melléklete (öt sír), míg a másik három irányítás esetében egyaránt gyakori. Ennek oka az is lehet, hogy az ÉK-i irányítás sokkal ritkább, mint a másik három fő irány.

A tagolt nyakú csészék minden nagyobb sírcsoportban rendkívül gyakoriak, az egyes altípusok területi elterjedésében némi differenciálódás figyelhető meg. A legvilágosabb különbség az A és B sírcsoport között látszik: mindkét csoportban megtalálhatók az A és B altípus példányai, de eltérő díszítésmintákban. A többi sírcsoportban ilyen egyértelmű különbség nem figyelhető meg. Az összefüggően feltárt területet egységesen szemlélve ismét látszik némi különbség a keleti és nyugati terület között: a B.3. variáns teljesen hiányzik a nyugati területekről, az egyébként gyakori A.1. variáns pedig a B sírcsoportból (**11-12. térkép**). Néhány variáns esetében megfigyelhető, hogy egymás mellett vagy egymáshoz közeli sírokban fordulnak elő (pl. A.1., B.1.a., B.1.c., C.3., D.2., E.1.) (**11. térkép**). Ezek a területi különbségek akár kronológiai különbségekre is utalhatnának, de a térképet alaposabban szemlélve látszik, hogy néhány sírban az egymástól többnyire elkülönülő variánsok együttesen is előfordulnak, ezért valószínűleg ennek magyarázatát máshol kell keresni.

Csésze (45-46. ábra)

V.A.1. Kónikus alsó, egyenes felső részű, közepes méretű csésze. A has alatt apró, kerek bütyök vannak. Vörösesbarna, -szürke színű, kavicsos vagy agyagszemcsés soványítású. 7-9 cm magas, szájmérete 9-12 cm.

V.A.2. Az V.A.1. típus kicsi, díszítés nélküli változata. Vörös, durva, kavicsos soványítású. 4,5 cm magas, szájmérete 5,7 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

V.B.1. Az V.A.1. típushoz hasonló, de kissé kihajló peremű, közepes méretű csésze. A has alatt három vagy négy kicsi, kerek vagy benyomott középi bütyök díszíti. Alja egyenesen levágtott vagy enyhén omphalosos. Barna vagy sötétzöld, jól iszapolt, simított felületű, vékony falú csésze. 9-10 cm magas, szájmérete 11-14 cm.

V.B.2. Az V.B.1. típus kisméretű változata. Sárgásbarna, sötétzöld foltos, kavicsos soványítású. 6,5 cm magas, szájmérete 7 cm.

V.B.3. Az V.B.2. típus díszítetlen változata. Vörös, vastag falú, kavicsos soványítású. 6 cm magas, szájmérete 7 cm.

V.C.1. Gömbölyded testű, rövid, egyenes nyakú csésze. Hasán kerek vagy benyomott középi bütykök vannak. Esetleg vállát is négy kerek bütyök díszíti. Vörös, vörösbarna, -sötétzöld, durva, kavicsos vagy agyagszemcsés soványítású. 10-11 cm magas, szájmérete 11-13 cm.

V.C.2. Mély, széles, ívelt oldalú, egyenes peremű csésze. Hasán négy függőlegesen átfúrt, hegyes és vállán négy kicsi, kerek váltakozva elhelyezett bütyök található. A vállrészen két sorban négy szögletes, fordított U alakban elhelyezett, lapos, kerek „szemölcsdíz” helyezkedik el. Sötétbarna, agyagszemcsés soványítású. 9,3 cm magas, szájmérete 11,5 cm. Az alföldi késő neolitikumra jellemző típus, a sírkerámia között csak egy példánya volt.

V.C.3. Vékony falú, finom anyagú, gömbölyded testű, kissé összenyúló nyakú és kihajló peremű, enyhén homorú aljú csésze. A hason három apró kerek bütyök díszíti. Teljes külső és belső felülete vörös festett. Fekete, nagyon finom, jól iszapolt, simított felületű csésze. 8,6 cm magas, szájmérete 12,1 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

V.D.1. Enyhe S profilú, közepes méretű, széles, kissé kihajló peremű csésze. Sárgás-, vörösbarna, kerámiazúzalékkal vagy kavicsos soványított. 10-11 cm magas, szájmérete 12-13 cm.

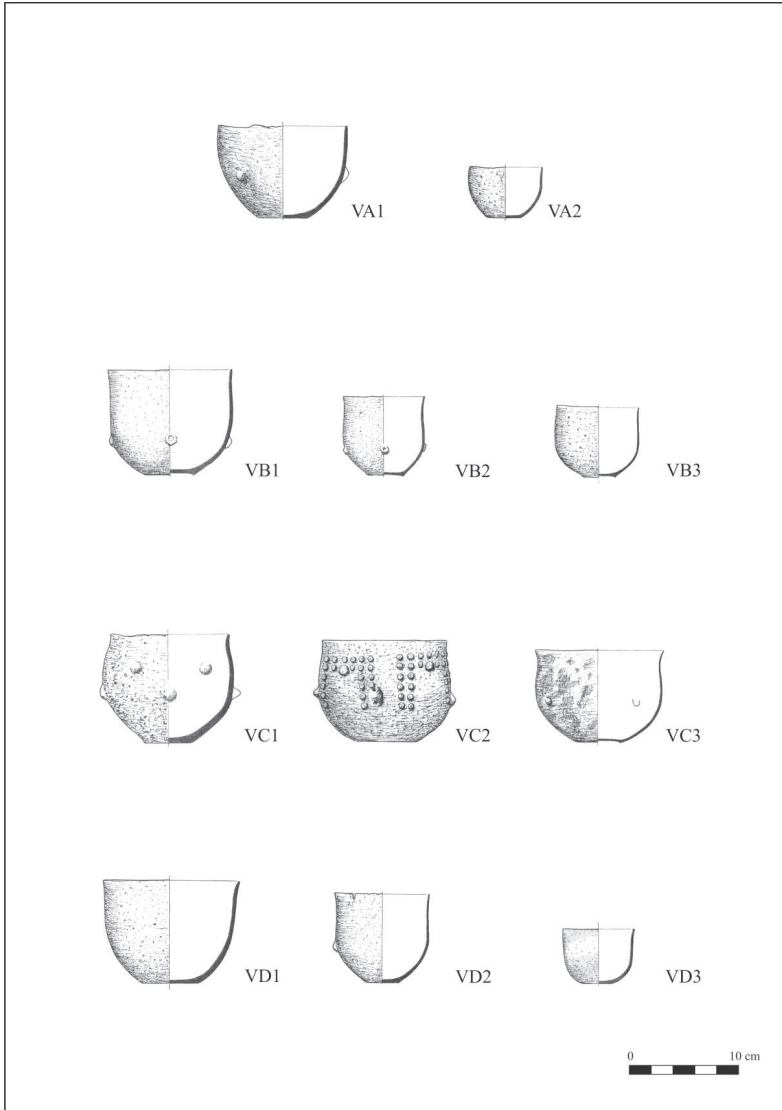
V.D.2. Az V.D.1. típus kissé szűkebb és hasán apró, kerek bütykökkel díszített változata. Sárgásbarna, barnászöld, kavicsos vagy agyagszemcsés soványítású. 8-9 cm magas, szájmérete 9-10 cm.

V.D.3. Az V.D.2. típus díszítetlen változata. Vörösbarna-, sárgásbarna, finom kavicsos, agyagszemcsés vagy szerves soványítású. 5-7 cm magas, szájmérete 7-9 cm.

V.E.1. Gömbölyded hasú, kissé szűkülő nyakú, egyenes vagy alig kihajló peremű, egyenes vagy kissé omphalosos aljú csésze. Vörösbarna, kavicsos soványítású, simított felületű. 7-9,5 cm magas, szájmérete 7-10 cm.

V.E.2. Az V.E.1. típus hasán kerek vagy benyomott középi bütykökkel díszített változata. Esetleg kerek bütyök díszíti a perem alatt is. Sötétzöld, vörösbarna-, barnászöld, kavicsos soványítású. 7,5 cm magas, szájmérete 8-9 cm.

V.F.1. Közepes méretű, ívelt oldalú, enyhén szűkülő szájú csésze. A has alatt és a vállon négy-négy függőlegesen átfúrt hegyes bütyök díszíti. Téglavörös, vastag falú, nagyon durva kavicsos soványítású. 11,4 cm magas, szájmérete 11 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

45. ábra: Csészetípusok az Aszód-Papi földéken feltárt sírokban

V.F.2. Kúpos alsó részű és enyhén szűkülő szájú kis csésze. A has alatt négy kerek vagy benyomott közepű bütyök díszíti. Esetleg a vállon is kerek bütykök vannak. Egy példányt a pereme alatt négy vízszintes állású, hegyes bütyök díszít. Világos-, vörösesbarna, porózus, kavicsal vagy kerámiazalékkal soványított. 6-7 cm magas, hasának átmérője 6-8 cm.

V.F.3. Az V.F.2. típus díszítetlen változata. Világos-, sárgás-, vörösesbarna, kavicsos, agyagszemcsés vagy szerves soványítású. 5-7 cm magas, hasának átmérője 6-8 cm.

V.G. Vékony falú, finom, egyenesen levágott vagy kissé omphalosos aljú, gömbölyded testű, kissé szűkülő szájú kicsi csésze. A hason vagy kissé alatta kerek vagy benyomott közepű bütykök díszítik. Sárgás-, vörösesbarna, szürke, finom kavicsos soványítású. 6-8 cm magas, hasának átmérője 8-10 cm.

V.H. Erősen kihalasodó, S profilú, egyenes peremű csésze. Sárgásbarna, kavicsos soványítású. 7,3 cm magas, hasának átmérője 9,1 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

Összesen 46 sírból kerültek elő csészék, ebből kilenc sírból kettő, két sírból pedig három példány látott napvilágot. Életkortól függetlenül mindkét nem sírjából ismertek, sírba kerülésük nem mutat kapcsolatot a temetkezési rítus egy elemével sem.

A csészék területi elterjedését szemlélve azt tapasztaljuk, hogy a feltárt terület minden nagyobb sírcsoportjában megtalálhatók, ugyanakkor az altípusok vagy variánsok használata figyelemreméltó különbségeket jelez az egyes csoportok között. Az A, B és C altípusok teljesen hiányoznak az A és C sírcsoportból (**13. térkép**). Ezzel szemben az E, F és G altípusok éppen az A csoportban koncentráálódnak. A C sírcsoport sírjai közül ugyan csak kettő tartalmazott csészéket, azonban közülük az egyik sírban (84. sír) három példány is volt (**14. térkép**). Itt is megfigyelhető az a jelenség, amit már többször láthattunk a fentiekben, hogy az azonos variánsok egymáshoz közeli sírokból kerülnek elő.

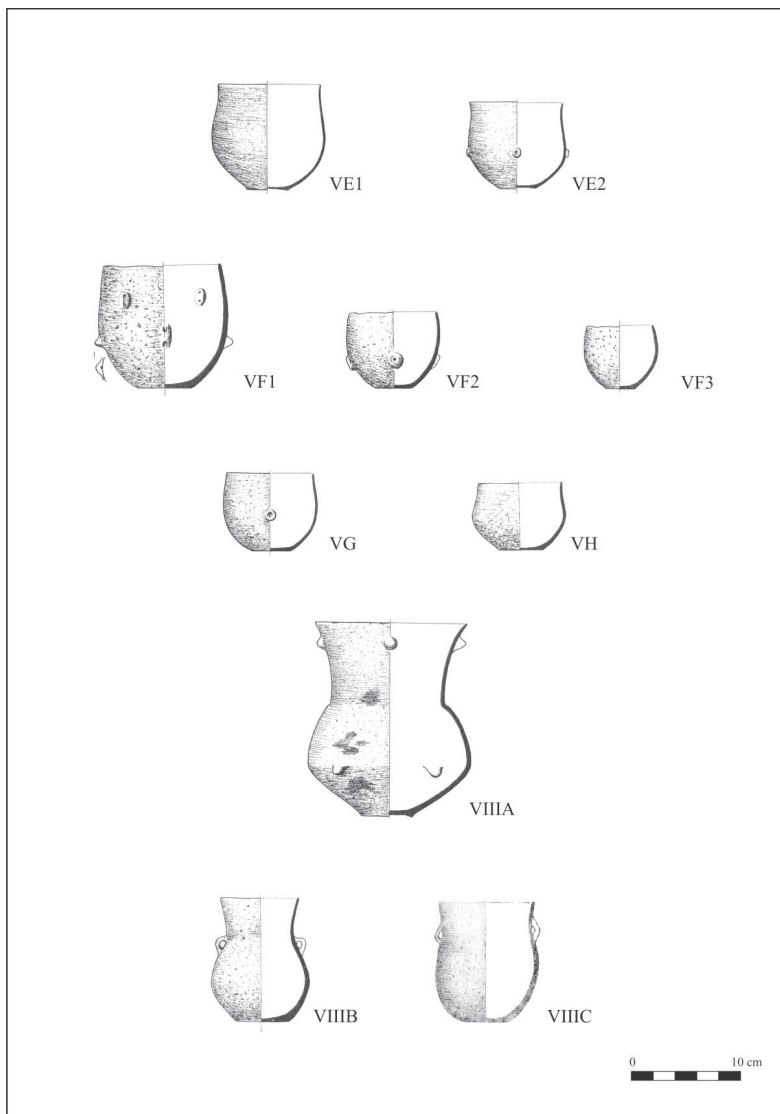
Pohár (47. ábra)

VI.A.1. Közepes méretű, kúpos testű (virágcserep alakú) pohár. Hasán négy kerek, hegyes/benyomott közepű vagy függőleges állású, hosszúkás bütyök van. A vállon és/vagy a perem alatt ezek ismétlődnek, esetleg a hasvonal alatt is. Egy esetben a vállon kettős bütykök vannak. Pereme lehet bevagdalt, az egyik edény felülete függőlegesen behúzkodott. Vörösesbarna, durva, kavicsos soványítású. 10-11 cm magas, szájátmérője 10-12 cm.

VI.A.2. A VI.A.1. típus kisebb méretű változata. A hason és a vállon vagy a perem alatt váltakozva (esetleg az aljhoz közel is) négy-négy kerek bütyök helyezkedik el. Vörösesbarna, durva, kavicsos soványítású. 9 cm magas, szájátmérője 11 cm.

VI.A.3.a. Kúpos, a VI.A.1. típusnál kissé erőteljesebben szélesedő pohár. A hason négy kicsi, kerek bütyök található. Szürkésbarna, belül sötétszürke vagy barna, kavicsos vagy agyagszemcsés soványítású, közepesen vastag falú. 6-9 cm magas, szájátmérője 8-11 cm.

VI.A.3.b. A VI.A.3.a. típus díszítetlen változata. Vöröses- vagy világosbarna színű, durva, vastag, kerámiazalékkal vagy kavicsal soványított. 6 cm magas, szájátmérője 7-8 cm.

46. ábra: Csésze- és nagyméretű, tagolt nyakú csészetípusok az Aszód-Papi földeken feltárt sírokban

VI.A.4.a. Kúpos testű, kissé szűkülő szájú pohár. Az edény teljes külső felületét vörös, sárga és fehér színű, négyzetekbe helyezett saktábla és X alakba rendezett festés borítja. A perem alatt két kicsi, függőleges átfúrású bütyök található. Az edény peremének belső oldalán vörös sáv fut körbe, erről függőleges, vörös és sárga festett vonalak lógnak le. Egy másik példányon csak a homogén vörös festés maradt meg, ennek szája erőteljesebben szűkül.

VI.A.4.b. A VI.A.4.a. típushoz hasonló, vörös festett és karcolt díszítésű pohár. A perem alatt két, kettős, függőleges átfúrású bütyök található. Az edény teljes külső felületét és a perem belső oldalát is vízszintes sávban vörös festés borítja. Kívül hármass vonalkötegekből álló, négy fő mezőben rombusz alakba rendezett bekarcolt díszítés található. Az egyes rombuszokban váltakozó irányból benyúló rövid vonalkötegek vannak. Sötétszürke, finom, simított felületű. 8,3 cm magas, hasátmérője 8,7 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

VI.B.1. Kúpos alsó, egyenes felső részű pohár. A perem alatt, a vállon és az aljnál négy-négy kerek vagy függőleges állású, hosszúkás bütyök váltakozva díszíti. Díszítetlen példánya is előfordul. Vörösesbarna, sötétszürke foltos, durva, porózus. 12 cm magas, szájátmérője 11 cm.

VI.B.2. Rövid, kúpos alsó részű és hosszabb, egyenes felső részű pohár. A hason négy kicsi, kerek bütyök díszíti. Vörösesbarna, -szürke vagy szürke, foltos, durva, porózus, kavicsos vagy agyagszemcsés soványítású. 8-9 cm magas, szájátmérője 8-10 cm.

VI.C.1.a. Magas, szűk, rövid, kúpos alsó részű és egyenes felső részű, enyhén kihajló peremű pohár. Az alj fölött négy kicsi, kerek bütyök díszíti. Kívül vörösesbarna vagy szürke, belül fekete, finom kavicsos soványítású. 10-11 cm magas, szájátmérője 9-10 cm.

VI.C.1.b. A VI.C.1.a. típus kisebb és díszítetlen változata. Vörösesbarna színű, kagylós soványítású, közepesen durva. 7 cm magas, szájátmérője 7 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

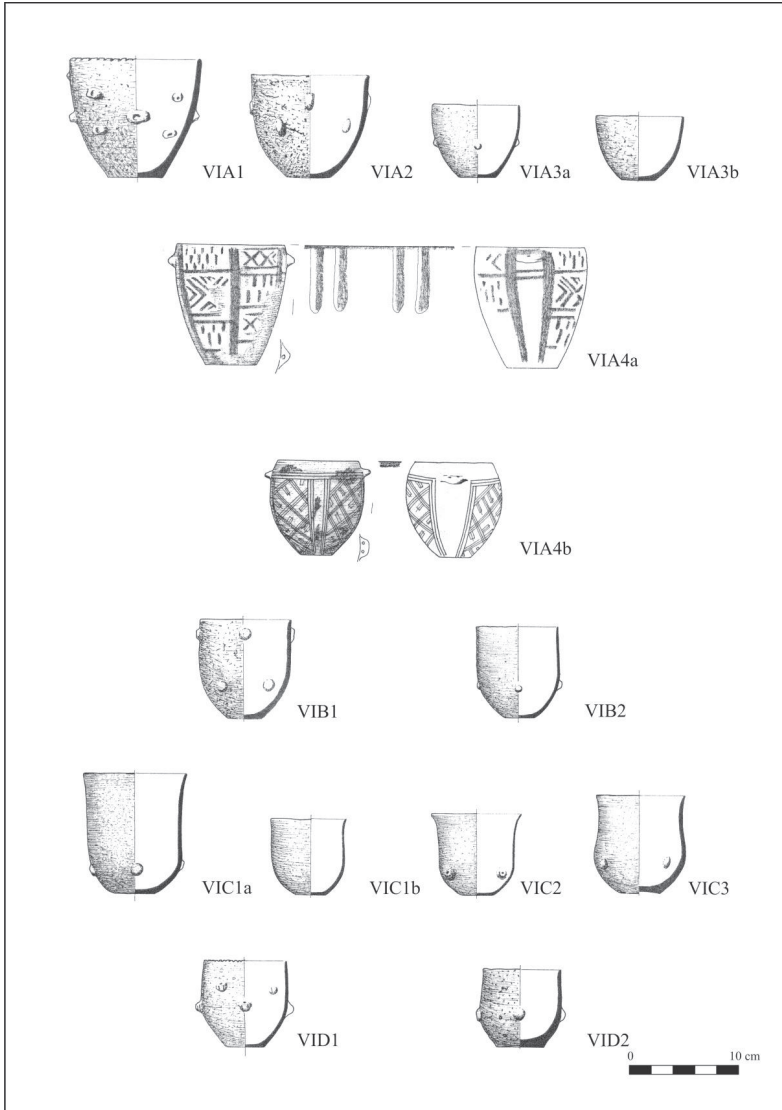
VI.C.2. Kicsi, S profilú, kihajló peremű, magas pohár. Egyiken az alj fölött négy kicsi, kerek, benyomott közepű bütyök található. Sárgásbarna, finom kerámiazúzalékkal soványított. 7,5 cm magas, szájátmérője 7,5 cm.

VI.C.3. S profilú, hasas, enyhén szűkülő nyakú, kissé omphalosos aljú pohár. A has alatt négy kicsi, kerek bütyök díszíti. Szürke, finom kavicsos soványítású. 8,2 cm magas, szájátmérője 8,2 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

VI.D.1. Hasas, enyhén szűkülő szájú pohár. Hasán vagy kissé alatta és a perem alatt váltakozva kicsi kerek vagy átfúrt bütykök díszítik, peremük bevagdalt. Egyik vállán bütyökfűl található. Vörösesbarna, durva, kerámiazúzalékkal vagy kavicsal soványított. 7,5-9,5 cm magas, hasátmérője 8,5-10 cm.

VI.D.2. A VI.D.1. típushoz hasonló, de kicsi pohár. Hasán négy kicsi, kerek bütyök van. Vöröses-, sárgásbarna, durva, kavicsos soványítású. 5-7 cm magas, hasátmérője 6-7 cm.

Összesen 39 sírből kerültek elő poharak, ezek közül hat sírban volt kettő. Életkortól függetlenül mindkét nem sírjában voltak, két példányban csak nők, egy esetben gyermek sírjából ismertek. A sírok irányítása, fektetése és a poharak sírba kerülése között nem található kapcsolat. Ugyanakkor egy szimbolikus temetkezést kivéve (120. sír), kizárólag csontvázas temetkezések mellékleteként fordulnak elő (48. ábra).

47. ábra: Pohártípusok az Aszód-Papi földeken feltárt sírokban

Crosstab					
Count		pohár			Total
		0	1	2	
ritus	csontvázaz temetkezés	168	33	5	206
	urnás hamvasztásos temetkezés	9	0	0	9
	szőrthamvas temetkezés	6	0	0	6
	szimbolikus temetkezés	2	0	1	3
Total		185	33	6	224

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	14,528(a)	6	0,024
Likelihood Ratio	10,227	6	0,115
Linear-by-Linear Association	0,000	1	0,994
N of Valid Cases	224		

a. 8 cells (66,7%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,08.

Symmetric Measures		
	Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	0,255
	Cramer's V	0,180
N of Valid Cases	224	

a. Not assuming the null hypothesis.
b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

48. ábra: A poharak sírba kerülése és a temetkezési rítus közti kapcsolat Aszód-Papi földeken

A különböző pohár típusok a feltárt temetőrészlet minden nagyobb sírcsoportjában előfordulnak. Gyakorik az A, B és C csoportban, míg a D, E és F csoportban kifejezetten ritkák. Itt megint csak a terület keleti és nyugati része közti különbség figyelhető meg. Ennél az edénytípusnál is látható, hogy az egyes variánsok példányai számos esetben egymás melletti vagy egymáshoz közeli sírokból kerültek elő. A poharak esetében nem lehet olyan altípust vagy variánst elkülöníteni, melyek egy-egy sírcsoportra lennének jellemzőek. Figyelemreméltó azonban, hogy a díszítetlen vagy plasztikus díszű poharak közül kiemelkedő finom (polikróm) festett (és karcolt) díszítésű pohár három példány a három sírcsoportból került elő (120., 102. és 131. sír) (**15. térkép**).

Fazék (49. ábra)

VII.A.1.a. Enyhe S profilú, tojásdad testű, nagyobb méretű fazék. Hasán és vállán két sorban váltakozva kerek, átfúrt hegyes vagy tagolt bütykök vannak. Világosbarna, vastag falú, durva, kavicsos soványítású. 21 cm magas, hasának átmérője 17 cm.

VII.A.1.b. A VII.A.1.a. típus kicsit kisebb méretű változata. Esetenként bevagdalt peremmel. Barnás-, szürkésvörös, szürkésbarna, durva, porózus, kavicsos vagy kavicsos-kerámiás, esetleg kerámiás soványítású. 13-14 cm magas, hasátmérője 11-13 cm.

VII.A.1.c. A VII.A.1.a. típus kisméretű változata. Vörös, durva, vastag falú, agyagszemcsés vagy kavicsos soványítású. Esetleg közepén benyomott bütyökkel díszített. 10-11 cm magas, szájátmérője 10-11 cm.

VII.A.2. Magas, viszonylag szűk, igen enyhén S profilú, kicsi fazék. Hasvonal a edény alsó harmadában van, itt hegyes bütykök, átfúrt, hegyes bütykök vagy kettős kerek bütykök találhatóak. A perem alatt szintén hegyes illetve kettős kerek bütykök vannak, vagy a nyakrészen ferdén rátett bevagdalt bordák díszítik. Barna vagy vörösesbarna, kavicsos vagy agyagszemcsés soványítású, közepesen vastag falú. 11-13 cm magas, szájátmérője 10-12 cm.

VII.B.1. Széles, mély, enyhe S profilú, kihajló peremű fazék. Az alsó harmadban lévő hasvonalán hegyes, átfúrt hegyes vagy hármastagolt bütykök vannak. A hegyes, kicsi vagy átfúrt bütykök a perem alatt is ismétlődnek. Egy példányán a perem alatt két átfúrt bütyök van. Vöröses- vagy sárgásbarna, foltos, durva, kerámiaüzalékkal vagy kavicsal soványított. 13-17 cm magas, szájátmérője 15-19 cm.

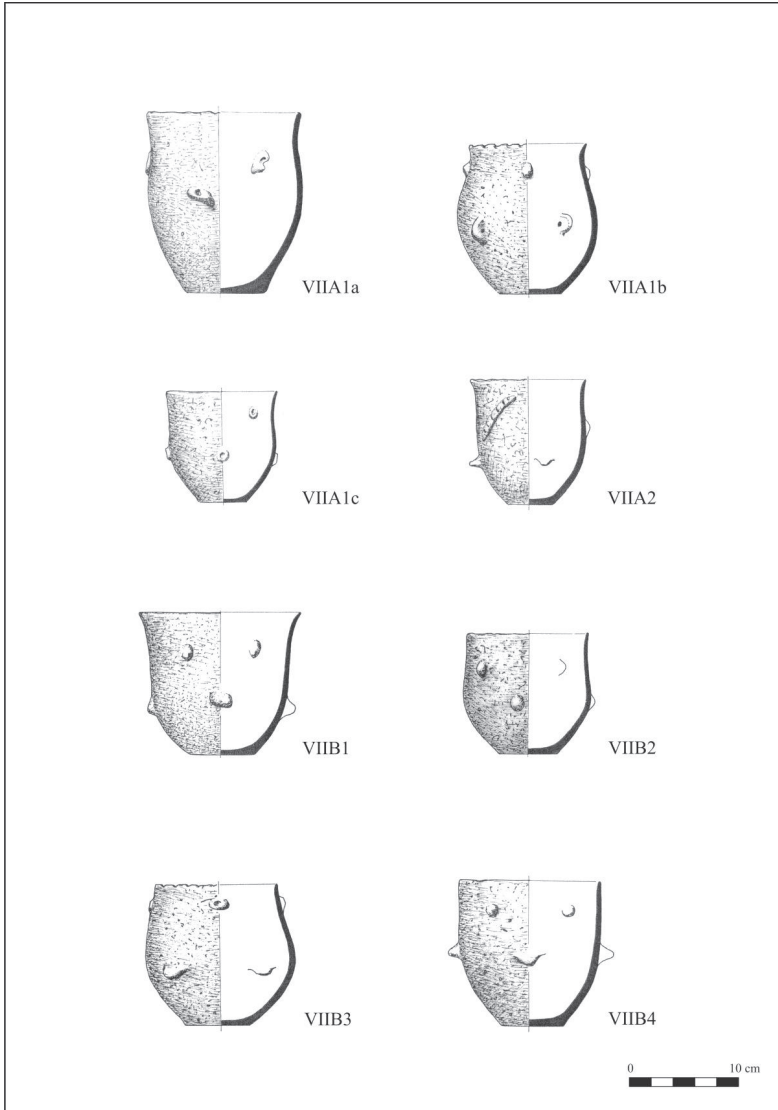
VII.B.2. A VII.B.1. típus egyenesebb peremű változata. A hason és a perem alatt váltakozva illetve egymással párhuzamosan négy-négy kerek vagy hegyes bütyök van. Esetleg pereme is bevagdalt. Szürkés-, vörösesbarna vagy barna színű, durva, kerámiaüzalékkal vagy kavicsal soványított. 9-13 cm magas, szájátmérője 9-14 cm.

VII.B.3. A VII.B.1. típushoz hasonló, kissé szűkülő szájú fazék. Hasán négy kerek vagy hegyes bütyök van, pereme alatt kerek, benyomott közepű vagy ferde, tagolt bütykök vannak. Pereme lehet bevagdalt. Barnászíves színű, durva, porózus, kerámiaüzalékkal soványított. 11-13 cm magas, hasátmérője 12-13 cm.

VII.B.4. Kúpos alsó részű, egyenes felső részű fazék. Pereme egyenes vagy enyhén kihajló. Hasán és a perem alatt négy-négy hegyes, apró, kerek vagy benyomott közepű bütyök van. Az egyik példány peremén három helyen kettős kicsücsösödés található. Szürke vagy téglavörös, szürke foltos, durva, porózus, kavicsos vagy agyagszemcsés soványítású. 9-13 cm magas, hasátmérője 9-13 cm.

Összesen 34 sírban volt fazék, ezek közül két esetben két-két példány. Fazekak mindkét nem és minden korosztály sírjaiban előfordulnak, de kétszer-háromszor annyi esetben kerültek elő felnőtt nők sírjaiból, mint férfiak vagy gyermekek sírjaiból (**50. ábra**). A sírok rítusa, fektetése és a fazekak sírba kerülése között nincsen összefüggés, azonban a sírok irányításával ismételt látszik kapcsolat. Egyetlen ÉK felé irányított sírból sem került elő ez a tárgy típus és a DNy felé irányított sírok közül is csak négyben volt (**51. ábra**). Ha ezt összevetjük a sírok irányításának nemek szerinti eloszlásával, akkor azt láthatjuk, hogy a fazekak leginkább az ÉNy felé irányított férfi, női és a DK felé irányított női temetkezések jellemzői. Bár a női sírokban gyakori ez a típus, mégis a nők körében második legritkább irányítású sírokra jellemző (**52. ábra**).

A nagyobb feltárt sírcsoportok mindegyikében voltak fazekak, de az egyes sírcsoportok között előfordulásuk gyakoriságában és altípusaikban is különbségek figyelhetők meg. Leggyakrabban a B és D csoportból kerültek elő, míg az E és F csoportból csak egy illetve két példány látott napvilágot. Az A és B sírcsoport között ismét megfigyelhető az eltérő variánsok használata és más edénytípusokhoz hasonlóan itt is látszik, hogy egyes variánsok egymás melletti vagy egymáshoz közeli sírokból kerültek elő (pl. A.1.b., A.1.c., B.2., B.3.) (**16. térkép**).

49. ábra: Fazéktípusok az Aszód–Papi földeken feltárt sírokban

Crosstab					
Count					
		fazék			Total
		0	1	2	
nem	férfi	34	5	1	40
	nő	48	13	1	62
	gyerek	69	7	0	76
Total		151	25	2	178

50. ábra: Fazekak sirba kerülése és az elhunyt neme közti összefüggés Aszód–Papi földeken

Crosstab					
Count					
		fazék			Total
		0	1	2	
irányítás	DNy-ÉK	43	3	1	47
	DK-ÉNy	60	11	0	71
	ÉK-DNy	13	0	0	13
	ÉNy-DK	43	15	1	59
Total		159	29	2	190

51. ábra: Fazekak sirba kerülése és a sírok irányítása közti összefüggés Aszód–Papi földeken

irányítás * fazék * nem Crosstabulation						
Count						
		fazék			Total	
		0	1	2		
férfi		DNy-ÉK	7	1	0	8
		DK-ÉNy	8	1	0	9
		ÉK-DNy	2	0	0	2
		ÉNy-DK	17	3	1	21
	Total	34	5	1	40	
nő		DNy-ÉK	18	2	1	21
		DK-ÉNy	16	5	0	21
		ÉK-DNy	4	0	0	4
		ÉNy-DK	9	6	0	15
	Total	47	13	1	61	
gyerek		DNy-ÉK	15	0		15
		DK-ÉNy	25	3		28
		ÉK-DNy	6	0		6
		ÉNy-DK	10	2		12
	Total	56	5		61	

52. ábra: Fazekak sirba kerülésének összefüggése a sírok nemek szerinti irányításával Aszód–Papi földeken

Nagyméretű, tagolt nyakú csupor (46. ábra)

VIII.A. Egyenesen levágot vagy enyhe talpperemen álló, ívelten csonka kúpos testű, tölcésres nyakú, kihajló peremű csupor. A has törésvonala a test alsó harmadában vagy középvonálában található. A perem alatt és a has törésvonalán apró lekerékített bütykök helyezkednek el. Egyik esetben a testen nyomokban felismerhetők függőleges vörös vonalak. Sötétszürke, vörösesbarna foltos, finom kavicsos soványítású. 17-19 cm magas, szájmérete 14-19 cm.

VIII.B. Kicsi, kerekded testű csupor, tölcserés nyakkal, kihajló peremmel. Alja egyenesen levágott. A vállon két apró függőleges állású fül vagy kicsi, függőleges állású, hosszúkás bütykök vannak. A hason apró, kerek bütykök lehetnek. Kerámiazúzalékkal soványított, sárgászötört színű, középelesen durva. 8-12 cm magas, hasátmérője 8-10 cm.

VIII.C. Öblös testű, széles, rövid nyakú, kihajló peremű csupor. Az edény teste és nyaka törésvonal nélkül kapcsolódik egymáshoz, ahol két kicsi, függőleges állású fül található. Alja egyenesen levágott. Kívül vörösesbarna, belül sötétszürke színű, agyagszemcsés soványítású. 10,7 cm magas, szájátmérője 8,8 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

Az ide sorolt edények ritkák, gyakorlatilag egyedi darabok, ezért a nemmel, életkorral vagy a rítus más elemeivel való kapcsolat igen nehezen vizsgálható. Férfisírokból egyáltalán nem került elő ez a típus, de mivel összesen öt edény sorolható ide, ebből messzemenő következtetéseket nem lehet levonni. Az A altípus csak hamvasztásos sírokban fordult elő, valószínűleg az amforákhoz hasonlóan kizárólag a hamvasztásos rítusú sírokhoz, urnaként használták. A típus területi elterjedése az A és a D sírcsoportra korlátozódik (**17. térkép**).

Miniatűr edények (39. ábra)

IX.A. A VIII.B. típushoz hasonló miniatűr edény. Hasán egy vízszintes állású, apró, hegyes, átfúrt bütyök található. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

IX.B. Tojásdad testű, rövid, hengeres nyakú, egyenes peremű, egyenesen levágott aljú miniatűr edény. A nyak ívelten, törésvonal nélkül csatlakozik a testhez. Vállán két vízszintes állású, apró, hegyes, átfúrt bütyök található. Barnászötört színű, durva, kavicsos soványítású. 8 cm magas, hasának átmérője 7 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

IX.C. A Butmir típusú edényekhez hasonló miniatűr edény. Nyújtott, ívelten bikónikus testű, egyenesen levágott aljú edény. A törésvonal az edény felső harmadában található. Az összeszűkülő vállrészt után egyenesen levágott perem zárja. A hasvonal alatt és fölött, valamint a perem alatt hegyes bütykök helyezkednek el. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

IX.D.1. Miniatűr csőtalpas tál. Rövid, félig tömör csőtalpon álló, sekély, gömbszelet alakú tálka, bevagdosott peremmel. Vörösesbarna színű, agyagszemcsés soványítású. 3,1 cm magas, peremátmérője 5,2 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

IX.D.2. Igen kicsi, majdnem miniatűr csőtalpas tál. A talp csonka kúpos, felső része tömör. A tálrész rendkívül sekély, gömbszelet alakú, pereme két helyen kicsúcsosodik. Vörösesbarna színű, durva, kerámiazúzalékkal soványított. Kb. 7 cm magas, szájátmérője kb. 10 cm. A sírkerámia között csak egy példánya volt.

Összesen négy sírból ismertek miniatűr edények, egy sírból kettő. A miniatűr edények szintén rendkívül ritkák és egyediek, ezért az előző típushoz hasonlóan itt sem lehet általános következtetéseket levonni. Férfiak sírjaiból ismeretlenek, de nők és gyermekek sírjaiból azonos számban kerültek elő. Kizárólag csontvázas temetkezések mellékletei voltak. Területi elterjedésük is hasonló az előző típuséhoz: ezek is a D sírcsoportban és az A sírcsoport környékén lévő sírokból kerültek elő (**17. térkép**).

Zoomorfedény (53. ábra)

X. Madár alakú edény. Két különálló részből áll, felső része szögletesedő, stilizált madár-alakot mintáz, alsó része emberi lábat ábrázol. A madár feje és nyaka plasztikusan kiemelkedik az edény testéből, a nyakon és a háton borda fut végig. A nyak mögött található az edény szájnnyílása, ívelt peremmel. A testen több kicsi bütyök található. Az edény talpa, az emberi láb, lefelé szűkül, plasztikusan kialakított lábujjakban végződik. Teljes felületén vörös festett, a lábon három vízszintes sávban fekete vonalas festés fut körbe. Kb. 25 cm magas.

Nemcsak a sírmellékletek, hanem a teljes Kárpát-medencei késő neolitikumban is egyedülálló lelet. A 205., infans II korú gyermek sírjából került elő.⁴³ A sír további melléklete négy edény és Spondylus gyöngyök voltak.

53. ábra: Madár alakú edény a 205. sírből (Kalicz 1998, 134, 62. kép)

Idol

A 47. sírből, melyben egy 51-55 éves nő nyugodott, került elő az a kicsi, lapos, nagyjából téglalap alakú, egyik felén hosszanti irányban bekarcolt vonalakkal díszített, egyszerű kidolgozású agyagtárgy, amely Kalicz N. szerint idol lehetett. A sírban ezenkívül két edény volt.

⁴³ A sír a B sírcsoport északi részén található, közel a feltárási terület széléhez, ezért a sír környezetét részletesen nem lehet vizsgálni.

Egyéb agyagtárgyak

Egy 37-43 éves nő (11. sír) sírjából került elő a feltárt temetőrészlet egyetlen orsókarikája.⁴⁴ Egy 30-60 éves férfi (117. sír) sírjában pedig egy agyaggolyó volt.

4.1.6.2.2. A kerámialeletek értékelése

A sírmellékletek értékelése segíthet a sírok egymáshoz való kronológiai viszonyának tisztázásában, azonban fentebb már láthattuk, hogy csupán négy esetben volt szuperpozíció kerámiamellékletes sírok között. Ezek tipokronológiai értékelésével és az összes sírból előkerült edény szeriációjával igyekeztem választ találni arra a kérdésre, hogy mely sírok tekinthetők egykorúnak. Ennek a kérdésnek a megválaszolása lényeges a társadalmi kérdések kutatása szempontjából, mivel csak egykorú sírok esetében van értelme társadalmi különbségek vizsgálatának. E nélkül könnyen abba a hibába eshetünk, hogy a kronológiai különbségeket félreértelmezve társadalmi különbségekként magyarázzuk azokat vagy éppen fordítva.⁴⁵

A sírok kerámiamellékletei tipológiai alapon egységesen a Lengyel-kultúra korai fázisára tehetők. Az egymást metsző sírok edényei között nem voltak olyanok, melyek alapján egy forma vagy díszítés időbeli változását meg lehetett volna figyelni. Ellenben az 50. és 52. sír ugyanolyan típusú tagolt nyakú csészét tartalmazott, ami arra utal, hogy a két temetés között nem telt el hosszú idő vagy a kerámia formája és díszítése nem változott hosszútávon keresztül.

A szeriáció néhány kiugró típustól eltekintve olyan sorozatot eredményezett, mely esetleg kronológiai különbségeket jelezhet, bár a középső szakasz meglehetősen tág határok között szóródik. Az első esetben a sírokat irányításuk szerint színeztem azért, hogy egyben arra a kérdésre is választ kapjak, hogy a sírok irányítása kronológiai különbséget jelölt-e vagy más magyarázata lehet (**54. ábra**). Ez alapján úgy tűnik, hogy csupán a legritkább ÉK-DNy-i irányítás csoportosul a szeriáció egyik végében, a többi három fő irány a teljes sorozatban megtalálható. Ugyanakkor érdemes megfigyelni, hogy az egyes irányítások tömböket alkotnak a sorozaton belül.

Ezután az edények díszítését, a festett és karcolt díszítések kronológiai helyzetét vizsgáltam. Úgy tűnik, hogy a festésnek nem tulajdoníthatunk időrendi szerepet, azonban a karcolt díszítés esetében felmerül ennek lehetősége (**55. ábra**).

A szeriációs sorozatok tesztelésére korrespondencia-elemzést végeztem. Ennek kettős célja volt: egyrészt a kiugró értékek könnyebb megtalálása, másrészt az időrendi sor tesztelése. Az edények korrespondencia-elemzése meglepő eredményt hozott. Az **54. ábrán** látha-

⁴⁴ Az ásatási napló alapján Kalicz N. a sírmellékletek közé sorolta, de a sírt a IV/α gödörbe ásták bele. Mivel a települési objektumokban jóval gyakoribb ez a tárgytypus, véleményem szerint nem zárható ki, hogy ez is a gödör anyagához tartozott.

⁴⁵ A kerámiamellékletek elemzésének kezdetekor még nem álltak rendelkezésre értékelhető radiokarbon adatok. Azóta a 75677 számú OTKA pályázat keretében mért AMS adatok alátámasztották azt a feltevést, hogy a sírok egy szűk periódust képviselnek. A radiokarbon adatok értékelése még folyamatban van.

tó, irányítás szerint színezett szeriáció korrespondencia-elemzése megközelítően Y alakba rendeződött (56. ábra). Ezen külön-külön ágba rendeződnek a főbb irányítások, melyeket egy nagyobb, egymással átfedésben lévő központi rész köt össze. Korábban már láthattuk, hogy a temetkezések irányítása összefüggésben állt az elhunyt nemével és életkorával, ezért ez az eredmény óvatosságra int, lehet, hogy a korrespondencia-analízis eredménye mögött meghúzódó rendező elv nem kronológiai, hanem nemi vagy életkorbeli különbségeket jelöl.

Ugyanezzel a módszerrel teszteltem az edények díszítésének időrendi szerepét is (57. ábra). A festett és karcolt díszítésű típusok a korrespondencia-analízis középső részén, egymással részben átfedésben helyezkednek el.

Mindez arra figyelmeztet, hogy bár a szeriáció látszólag kronológiai sorba rendezte az egyes sírokat és típusokat ez nem feltétlenül jelent időrendi különbséget, a rendező elvet valószínűleg máshol kell keresni. Következő lépésként a sírból előkerült edények szeriációját és korrespondencia-elemzését az elhunyt neme és életkora szerint színezve ábrázoltam. Már a szeriációt szemlélve is látszik, hogy a női sírok a sorozat egyik felébe, a gyermeksírok a másik felébe csoportosulnak, melyeket a férfisírok kapcsolnak össze (59. ábra). A korrespondencia-elemzés eredményét szemlélve ez még inkább szembetűnő. Az Y egyik ágát alkotják a női, a másikat a gyermeksírok és a harmadik, rövid ágat a férfisírok (58. ábra). Az egyes ágakban lévő eltérő nemű vagy korú kiugró értékek egyedi edénymellettkel tűnnek ki. Ezekben a sírokban minden esetben egyedi díszítésű illetve formájú edények vannak.

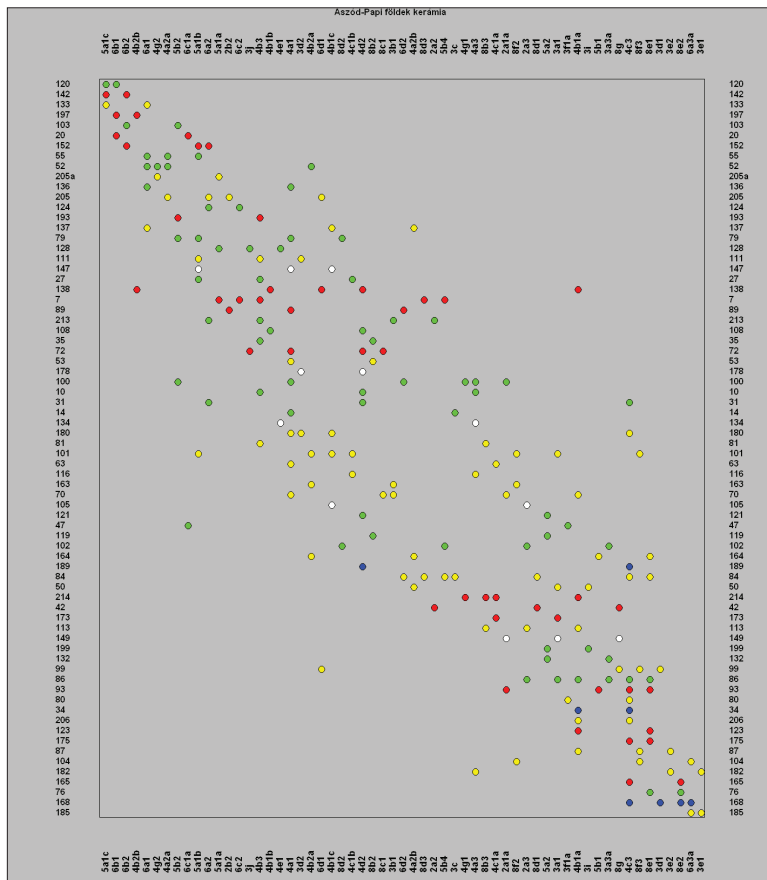
Ebből az igencsak meglepő eredményből kétféle következtetés vonható le. Egyrészt az, hogy a feltárt sírok között a kerámialeletek segítségével nem tudunk időrendi különbségeket kimutatni, annak ellenére sem, hogy néhány esetben megfigyelhető szuperpozíció a sírok között. Ezt a megállapítást alátámasztja az a tény is, hogy két egymást metsző sírból pontosan ugyanaz a csészetípus került elő.⁴⁶ Vagyis a feltárt sírok között vagy nincsenek jelentős időbeli különbségek vagy a temetkezési rítusok során használt edények hosszú időn keresztül változatlanok maradtak és a különbségek emiatt nem mutathatók ki. Figyelembe véve a Lengyel-kultúra belső kronológiáját (*Točik & Lichardus 1966; Kalicz 1988; Zalai-Gaál 2002b, 8-31; 2007*), ami elsősorban a kerámiaanyag változásán nyugszik, véleményem szerint az első feltevés tartható valószínűbbnek.⁴⁷

A másik, váratlan eredmény az, hogy a kerámatípusok finom formai és díszítésbeli variációi összefüggésben állnak az elhunyt nemével és életkorával, részben ez határozta meg azt, hogy az egyes edénytípusok milyen variánsai kerültek a sírba. Ez az eredmény annál is inkább meglepő, mivel fentebb láthattuk, hogy nincs egyetlen olyan edénytípus sem, mely kizárólagos összefüggésben állna az elhunyt nemével vagy életkorával. Mégis, az edények variánsai és azok kombinációi tendenciózus összefüggést mutatnak. Jellemzően inkább női

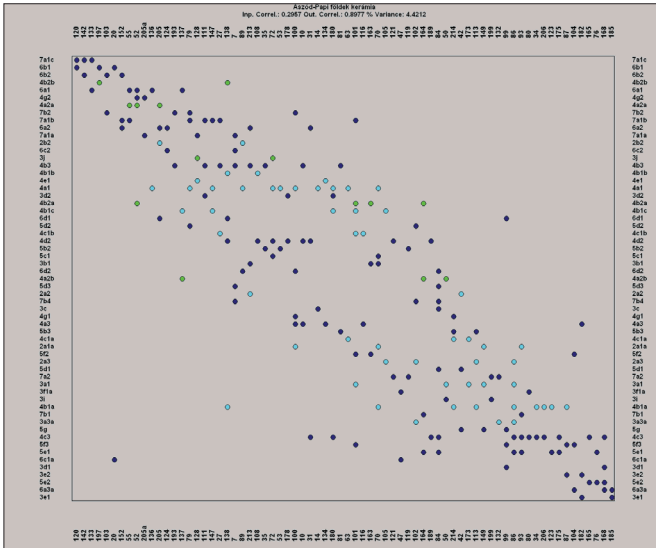
⁴⁶ Az 50. és 52. sírban egyaránt vörös festett, vállán ferdén karcolt vonalkötegekkel díszített tagolt nyakú csésze volt. A sírok közti egyidejűség további bizonyítéka, hogy az 50. (metszette az 52. sír) és a 149. sírban (metszette a 147. sír) ugyanaz a táltípus fordul elő.

⁴⁷ Ezt támasztják alá az újabb radiokarbon adatok is.

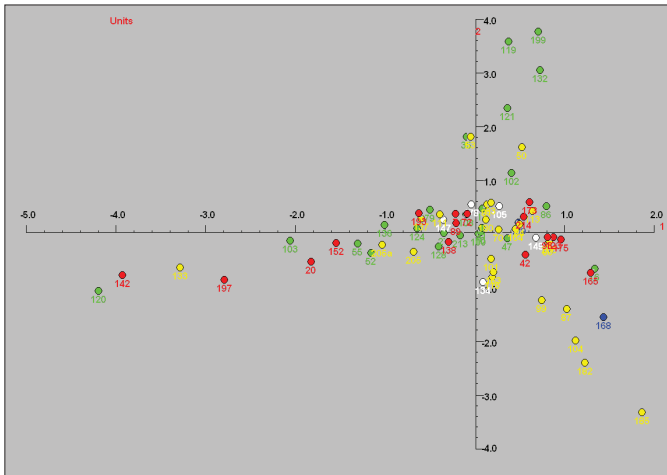
sírokban fordulnak elő a fazekak két sor bütyökkel díszített, szélesebb formái és a poharak bütyökkel díszített variánsai. Leginkább a gyereksírokban fordulnak elő díszítetlen (festés és karcolás nélküli) tagolt nyakú csészék. A férfisírok esetében a legnehezebb ilyen különbséget tenni, ennek oka lehet az is, hogy férfisírok jóval kisebb számban kerültek elő. Hangsúlyozni szeretném, hogy ezek nem kizárólagos különbségek, inkább csak aránybeli eltérések. Az **58. ábra** jól szemlélteti, hogy ezek mellett az aránybeli különbségek mellett nagy átfedések vannak a férfi-, női és gyermeksírok edénymellékletei között.

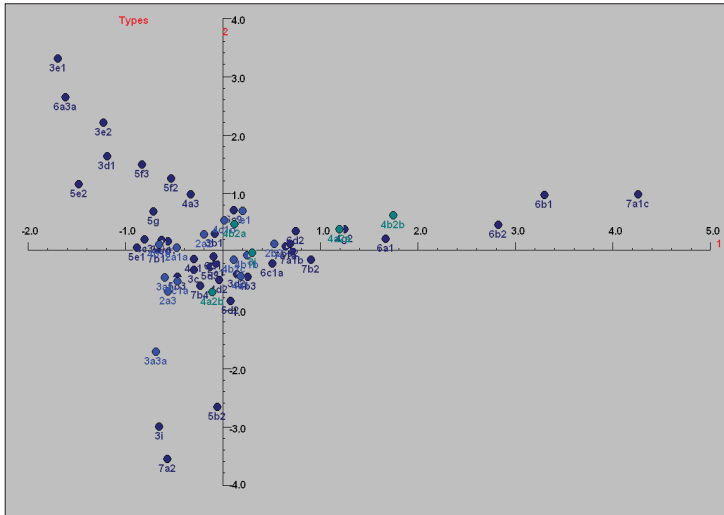
54. ábra: Az Aszód-Papi földéken feltárt sírokban talált edények szeriációja irányítás szerint színezve. Zöld: ÉNY-DK, sárga: DK-ÉNY, piros: DNY-ÉK, kék: ÉK-DNY, fehér: nem meghatározható

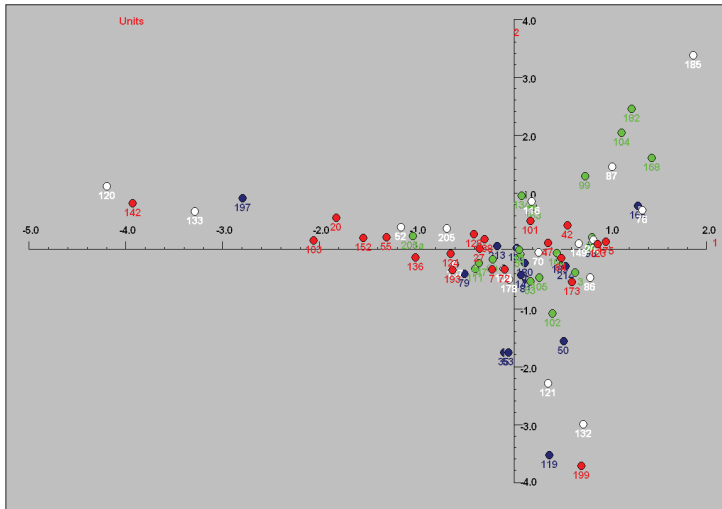
55. ábra: Az Aszód-Papi földeken feltárt sírokban talált edények szeriációja az edénytípus díszítése szerint színezve. Sötétkék: díszítetlen vagy plasztikus díszítés, világoskék: festés, zöld: karcolás és festés

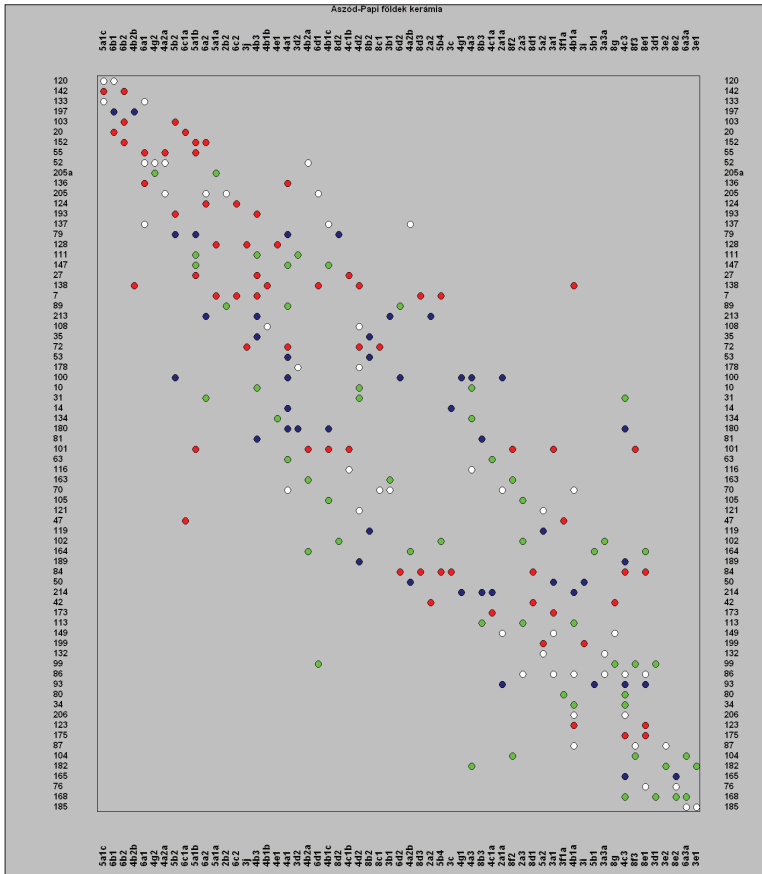
56. ábra: Az Aszód-Papi földeken feltárt sírokban talált edények korrespondencia-elemzése irányítás szerint színezve. Zöld: ÉNy-DK, sárga: DK-ÉNy, piros: DNy-ÉK, kék: ÉK-DNy, fehér: nem meghatározható

57. ábra: Az Aszód-Pápi földeken feltárt sírokban talált edények korrespondencia-elemzése az edénytípus díszítése szerint színeve. Sötétkék: díszítetlen vagy plasztikus díszítés, világoskék: festés, zöld: karcolás és festés

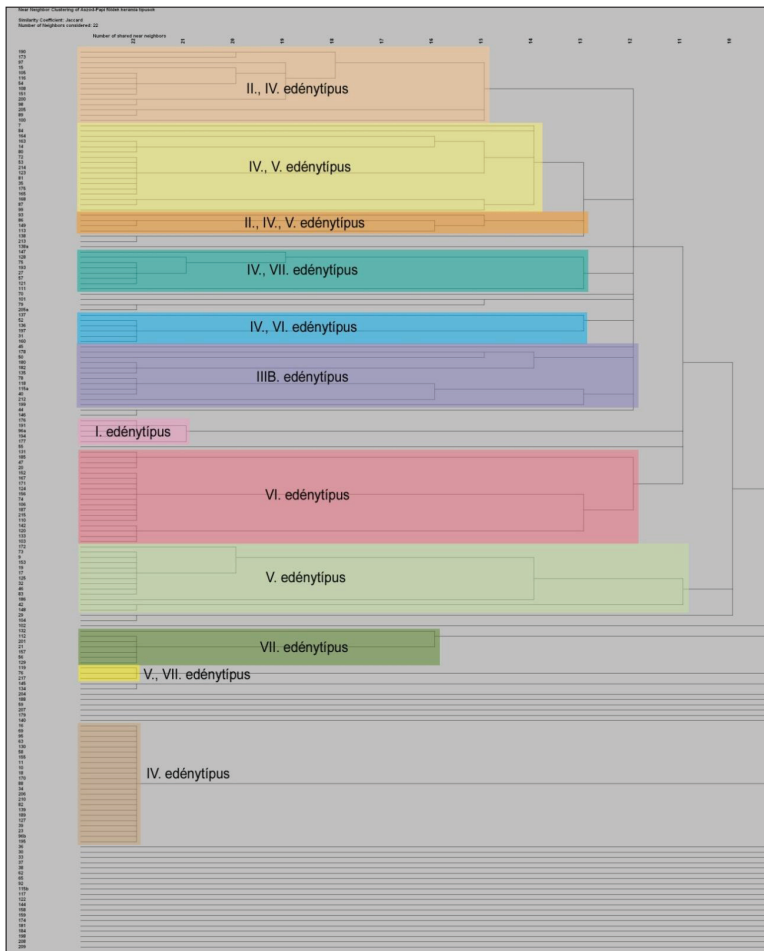
58. ábra: Az Aszód-Pápi földeken feltárt sírokban talált edények korrespondencia-elemzése az elhunyt neme szerint színeve. Kék: férfi, piros: nő, zöld: gyerek, fehér: nem meghatározható

59. ábra: Az Aszód-Papi földeken feltárt sírokban talált edények szeriációja az elhunyt neme szerint színezve. Kék: férfi, piros: nő, zöld: gyerek, fehér: nem meghatározható

További kérdés, hogy mely edénytípusok fordulnak elő rendszeresen együtt és ennek milyen magyarázata lehet. A kerámiatípusok kombinációinak vizsgálatához kétféle többváltozós elemzési módszert választottam: a klaszter- és a korrespondencia analízist, valamint térképen ábrázoltam az egyes típusok területi elterjedését. Már az elterjedési térképet szemlélve is feltűnik a rendkívüli változatosság (18. térkép). A klaszteranalízis előnye, hogy lehetőséget ad minden egység (sír) ábrázolására és a köztük lévő különbség feltüntetésére (60. ábra). Erről a dendrogramról egyértelműen leolvasható, hogy a kerámiamellékek rendkívül nagyszámú, változatos kombinációja található meg a sírokban, vagyis nem

volt olyan szigorú rendező elv vagy szokás, amely szabályozta volna azt, hogy milyen típusú és hány edény kerüljön a sírokba.

60. ábra: Az Aszód–Papi földeken feltárt sírokban talált edénytípusok klaszteranalízise

A korrespondencia-elemzés hasonló eredményre vezetett. A sírok nagy része erősen csoportosul, ezektől a hamvasztásos rítusú sírok egyértelműen elkülönülnek (jellemzően amforával a sírban). Szintén elkülönülnek a miniatűr edényekkel és nagy, tagolt nyakú csoporttal eltemetettek sírjai. A miniatűr edényekkel elkülöníthető csoport a gyermekekhez, a nagy, tagolt nyakú csészével elkülöníthető csoport pedig az idősebb nőkhöz és gyerekek-

hez illetve a hamvasztásos rítusú sírokhoz kapcsolható. A csontvázas temetkezések nagy csoportján belül a csótalpas tálak és profilált tálak egymáshoz nagyon közel helyezkednek el, hasonló szerepet tölthettek be, amit az is alátámaszt, hogy a sírokban többnyire nem fordulnak elő együttesen. Ezen a csoporton belül az edények mindenféle kombinációja megtalálható, kisebb csoportokat nem lehet elkülöníteni (**61-62. ábra**).

4.1.6.3. Kőszeközök

4.1.6.3.1. Csizolt kőszeközök (19. térkép)

Buzogány

A feltárt temetőrészletben két csizolt kőbuzogány volt.⁴⁸ Az egyik fehér márványból készült, kicsi, kerek, a másik valamilyen fehér, puhább kőzetből készült, nagyobb, nyomott, bikónikus alakú. A kőbuzogányok kizárólag felnőtt (33-37 illetve 43-49 éves) férfiak sírjában fordulnak elő (**63-64. ábra**). A két sír között számos hasonlóság figyelhető meg. Irányításuk, fektetésük azonos, mindkettő sírcsoportja közepén fekszik, mindkét sírban volt vadkanállkapocs. Ugyanakkor, míg a 100. sír a leggazdagabb feltárt férfitemetkezés (edény- és kőszeköz mellékleteivel is kiemelkedik a többi sír közül), addig a másik sírban csupán két edény volt a már említett mellékleten kívül. További lényeges különbség, hogy további sírok sűrűn, szorosan veszik körbe a 100. sírt, ezzel szemben a másik sír (14. sír) közvetlen közelében nincsen temetkezés.

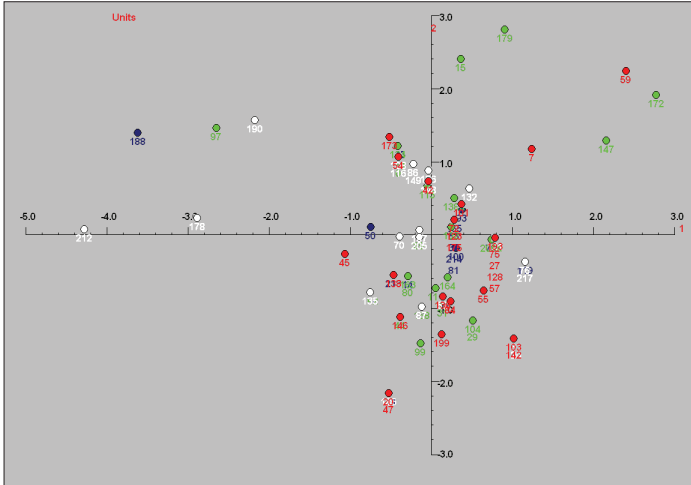
Nyéllyukas kőbalta

A feltárt temetőrészletből csupán három nyéllyukas kőbalta került elő, az egyik egy újszülött sírjában (105. sír), a másik egy szimbolikus temetkezésben (86. sír), a harmadik töredéke (178. sír) pedig egy szórthamvasztásos rítusú sírban volt.⁴⁹ A Lengyel-kultúra délkelet-dunántúli sírjaihoz viszonyítva meglepő, hogy ennyire kevés nyéllyukas kőbalta került elő Aszód–Papi földeken.⁵⁰ Az aszódi példányok leletkontextusa annyira eltér a máshol megfigyeltektől, hogy egyelőre nehéz e néhány darab alapján a tárgytipus itteni funkcióját, nemmel vagy életkorral való összefüggését vizsgálni. A feltárt temetőrészleten belül két sír az A sírcsoport északi felén található, a harmadik, szimbolikus sír pedig a szelvény szélén fekszik, ezért a sírcsoporton belüli helyzete nem egyértelmű.

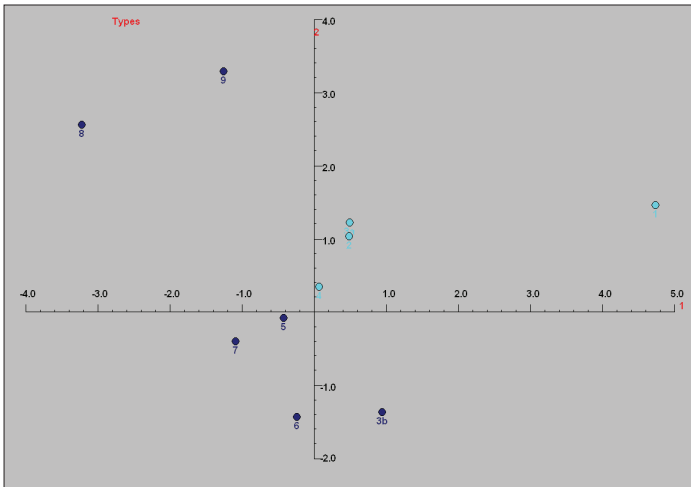
⁴⁸ Egy harmadik kőbuzogány szórványként, házalapozáskor került elő (*Kalicz 1985a, 54*).

⁴⁹ Ebben az esetben az elhunyt korát és nemét nem lehetett megállapítani.

⁵⁰ A dél-dunántúli sírokról ld. *Zalai-Gaál 1986; 1991; részletesen a 4.21. fejezetet*.

61. ábra: Az Aszód-Papi földeken feltárt sírokban talált edénytípusok korrespondencia-elemzése az elhunyt neme és életkora szerint színezzve. Kék: férfi, piros: nő, zöld: gyerek, fehér: nem meghatározható

62. ábra: Az Aszód-Papi földeken feltárt sírokban talált edénytípusok korrespondencia-elemzése az edénytípus jellemző díszítése szerint színezzve. Sötétkék: díszítetlen vagy plasztikus díszítés, világoskék: festés. 1: amfora, 2: csótalpas tál, 3a: festett, profilált tál, 3b: tál, 4: tagolt nyakú csésze, 5: csésze, 6: pohár, 7: fazék, 8: nagy, tagolt nyakú csupor, 9: mini-atűr edény

		kőbuzogány		Total
		0	1	
	férfi	38	2	40
	nő	64	0	64
	gyerek	75	0	75
Total		177	2	179

63. ábra: Kőbuzogány sírba kerülése és az elhunyt neme közti összefüggés Aszód–Papi földeken

		kőbuzogány		Total
		0	1	
	inf.	4	0	4
	inf. I	34	0	34
	inf. II	33	0	33
	juv.	9	0	9
	ad.	44	1	45
	mat.	49	1	50
	sen.	7	0	7
Total		180	2	182

64. ábra: Kőbuzogány sírba kerülése és az elhunyt életkora közti összefüggés Aszód–Papi földeken

Lapos kőbalta

Hosszú, lapos, egyik végén erősen elkeskenyedő, élénél kiszélesedő csiszolt kőbalta hat sírból került elő. Jellemzően felnőtt férfiak sírjában voltak (három adultus és egy maturus), egy esetben egy 51-55 éves nő és egy esetben infans I korú kisgyerek sírjában⁵¹ (65. ábra). A kisgyerek sírja az A sírcsoportban található. Ennek a típusnak egy-egy példánya került elő a B, C, D és E sírcsoportokban, míg az A csoportban három példánya volt. A sírcsoporton belüli elhelyezkedésükben nem figyelhető meg szabályosság.

Kaptafa alakú kőbalta

Összesen nyolc kaptafa alakú kőbalta látott napvilágot a feltárt temetőrészletben.⁵² A meghatározható esetekben ez a típus egyértelműen férfiakhoz kötődik, egy esetben volt egy infans I korú hamvasztásos rítussal eltemetett gyermek sírjában, egy esetben pedig két ilyen típusú balta volt a sírban (66. ábra). A temetőterképet szemlélve feltűnő, hogy két sír kivéve minden kaptafa alakú kőbaltát tartalmazó sír a B sírcsoportban található.⁵³ A

⁵¹ További egy esetben nem készült antropológiai meghatározás.

⁵² A 132. sír leletei közül két kőszkőzt soroltam ide: az egyik egy apró kaptafa alakú kőbalta, a másik T. Biró K. meghatározása szerint „nagyobb csiszolt balta újrálelvezve”, szóbeli közlése szerint ez is kaptafa alakú balta töredéke.

⁵³ A térképen nem szereplő 151. sír, mely hamvasztásos rítusú volt, az ásatási tábor bontásakor véletlenül került elő.

kaptafa alakú kőbalták minden esetben trapéz alakú kővéso vagy lapos balta kíséretében kerültek a sírba.

Crosstab				
Count				
		lapos kőbalta		Total
		0	1	
nem	férfi	37	3	40
	nő	61	1	62
	gyerek	75	1	76
Total		173	5	178

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	6,970(a)	2	0,031
Likelihood Ratio	5,583	2	0,061
Linear-by-Linear Association	4,985	1	0,026
N of Valid Cases	178		

a. 3 cells (50,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1,35.

Symmetric Measures			
		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	0,198	0,031
	Cramer's V	0,198	0,031
N of Valid Cases		178	

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

65. ábra: A lapos kőbalta nemmel való összefüggése Aszód-Papi földeken

		kaptafa alakú kőbalta		Total
		0	1	
	férfi	38	2	40
	nő	64	0	64
	gyerek	75	0	75
Total		177	2	179

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	6,750(a)	2	0,034
Likelihood Ratio	6,314	2	0,043
Linear-by-Linear Association	3,285	1	0,070
N of Valid Cases	178		

a. 3 cells (50,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,90.

Symmetric Measures			
		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	0,195	0,034
	Cramer's V	0,195	0,034
N of Valid Cases		178	

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

66. ábra: A kaptafa alakú kőbalta nemmel való összefüggése Aszód-Papi földeken

Trapéz alakú kővéső

A feltárt temetőrészlet leggyakoribb csiszolt kőeszköz típusa a trapéz alakú kővéső volt. Összesen 16 példány került elő 15 sírból. Két példány volt egy-egy juvenilis korú egyén sírjában,⁵⁴ a többi felnőtt (adultus-maturus korú) férfiak sírjából került elő. Egy antropológiailag meghatározatlan nemű és korú egyén sírjából két példány látott napvilágot.⁵⁵ Két további példány pedig szimbolikus temetkezésekben fordult elő (**67-68. ábra**). Nők sírjában egyáltalán nem volt ilyen típusú csiszolt kőeszköz. Két esetben pedig hamvasztásos temetkezések mellékletei voltak. A kővésővel eltemetettek többi melléklete alapján taláunk köztük szerényebb és kifejezetten gazdag melléklettel eltemetett férfiakat is. Négy esetben vadkanállkapocs vagy vadkanagyar-csüngő is kísérte őket.

Az F sírcsoportot kivéve minden sírcsoportban találkozhatunk trapéz alakú kővésővel eltemetettekkel. A sírcsoportok között számuk szabályosan oszlik el: az A, B, C és E sírcsoportban egyaránt három-három kővésővel eltemetett férfi sírja van (**19. térkép**). További közös vonása ezeknek a síroknak, hogy ÉNy vagy DK felé tájolták őket.

Úgy tűnik, hogy ez a tárgytypus kizárólag a felnőtt férfiak egy csoportjához kapcsolható. Felmerül a kérdés, hogy ezért státusztagynak tekinthető-e a trapéz alakú kővéső. Mivel szerény mellékletű sírokból is megtalálható valószínűbb, hogy valamilyen tevékenységhez, munkafolyamathoz kapcsolható (például fafeldolgozás, -megmunkálás) és elsődleges szerepét használati tárgyként töltötte be.

4.1.6.3.2. Pattintott kőeszközök⁵⁶ (20. térkép)

Magkő

Egyetlen magkő került elő a feltárt temetőrészletből, mely egy 30-60 éves férfi sírjában volt (50. sír). Ez a sír többi mellékletével is kitűnik a sírok közül: többféle csiszolt és pattintott kőeszközt és kerámiákat is tartalmazott. A D csoport keleti részén található.

Penge, szilánk

Összesen 40 db pattintott kőeszköz került elő 20 sírból. Az esetek többségében csak egy pattintott kőeszköz volt a sírban. Egy-egy esetben 2 illetve 4 db, négy sírban pedig öt kőpenge vagy szilánk volt (**69. ábra**).

⁵⁴ A trapéz alakú kővésők mellett csak kerámia és az egyik esetben pattintott kőeszköz volt a sírban. Kizárólag nőkre jellemző mellékletük nem volt. Mivel a meghatározható esetekben trapéz alakú kőbaltát csak férfiak sírjában volt, ezért valószínűleg ezek is férfiak sírjai voltak.

⁵⁵ A sírmellékletek (a kővéső mellett két vadkanállkapocs is volt – mindkét tárgytypus kizárólag felnőtt férfiak sírjában fordul elő-) alapján ez is férfi sírja lehetett.

⁵⁶ A pattintott kőeszközök tipológiai és nyersanyag-meghatározását T. Bíró K. végezte.

Crosstab				
Count				
		trapéz alakú kővéső		Total
		0	1	
	férfi	35	5	40
	nő	62	0	62
	gyerek	74	2	76
Total		171	7	178

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	10,650(a)	2	0,005
Likelihood Ratio	10,384	2	0,006
Linear-by-Linear Association	4,721	1	0,030
N of Valid Cases	178		

a. 3 cells (50,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1,57.

Symmetric Measures			
		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	0,245	0,005
	Cramer's V	0,245	0,005
N of Valid Cases		178	

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

67. ábra: A trapéz alakú kővéső nemmel való összefüggése Aszód–Papi földeken

Crosstab				
Count				
		trapéz alakú kővéső		Total
		0	1	
	inf.	6	0	6
	inf. I	32	0	32
	inf. II	33	0	33
	juv.	7	2	9
	ad.	39	3	42
	mat.	49	2	51
	sen.	7	0	7
Total		173	7	180

68. ábra: A trapéz alakú kővéső életkorral való összefüggése Aszód–Papi földeken

pattintott kőeszköz					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	0	204	91,1	91,1	91,1
	1	14	6,3	6,3	97,3
	2	1	0,4	0,4	97,8
	4	1	0,4	0,4	98,2
	5	4	1,8	1,8	100,0
	Total	224	100,0	100,0	

69. ábra: Pattintott kőeszközök gyakorisága Aszód–Papi földeken

Pattintott kőeszközök nemre és életkorra való tekintet nélkül előfordulnak a sírokban, azonban a nagyobb mennyiségű pattintott kőeszköz már inkább a felnőtt férfiakra jellemző. Nők sírjában kizárólag egy-egy pattintott kőeszköz volt, míg egy-egy infans II korú gyermek sírjából kettő illetve öt pattintott kőeszköz került elő (70. ábra).

Az F csoportot kivéve minden más sírcsoportban nagyjából egyenlő számban fordulnak elő pattintott kőeszközök. E sírok csoporton belüli helyzetében nem figyelhető meg szabályosság. Egyéb mellékleteiket tekintve szerényebb és kiemelkedően gazdag mellékletű sírok is vannak köztük. A kőeszközök nyersanyaga igen változatos. Távoli nyersanyag, és ezért a társadalmi különbségek szempontjából fontos a krakkói kova jelenléte. Ezek a sírok általában többféle kőeszközt is tartalmaztak, három esetben öt pattintott kőeszközt (122., 131. és 164. sír), ugyanakkor a 38. sírban eltemetett 53-59 éves nő egyetlen melléklete volt (20. térkép).

Crosstab							
Count							
		pattintott kőeszköz					Total
		0	1	2	4	5	
	férfi	33	3	0	1	3	40
	nő	59	3	0	0	0	62
	gyerek	68	6	1	0	1	76
Total		160	12	1	1	4	178

70. ábra: A pattintott kőeszközök nemmel való összefüggése Aszód–Papi földeken

Obszidián

A neolitikum kiemelkedő jelentőségű pattintott kőeszköz nyersanyaga volt az obszidián, ezért indokolt külön tárgyalni. Összesen 7 db obszidián tárgy került elő négy sírból; két sírból egy-egy példány, további egy-egy sírban pedig két illetve három obszidiánból készült pattintott kőeszköz volt (71. ábra). Egy esetben férfi, két esetben nő sírja volt, mindannyian matusur korúak voltak.⁵⁷ Feltűnő, hogy a négy sírből három a B sírcsoportban található (20. térkép).

Az obszidiánnal ellátott sírok száma túlságosan alacsony ahhoz, hogy ebből messzemenő következtetéseket vonhassunk le, de mindenképpen figyelemreméltó a tárgyak területi csoportosulása és az, hogy a meghatározható esetekben csak idősebb felnőttek sírjaiban fordulnak elő.

obszidián					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	0	220	98,2	98,2	98,2
	1	2	0,9	0,9	99,1
	2	1	0,4	0,4	99,6
	3	1	0,4	0,4	100,0
Total		224	100,0	100,0	

71. ábra: Az obszidiánból készült kőeszközök gyakorisága Aszód–Papi földeken

⁵⁷ A negyedik hamvasztásos rítusú sír volt, melyről antropológiai vizsgálat nem készült.

4.1.6.3.3. Kőgyöngyök (21. térkép)

A kőgyöngyök korong alakú, kissé kerekded, 11-18 mm átmérőjű, 4-15 mm vastag vagy kisebb, 3-7 mm átmérőjű mészkőből készült gyöngyök voltak. A sírokból előkerült gyöngyök között meglepően nagy arányban (34,83 %) voltak mészkőből készült példányok⁵⁸ (Sümegei 2009, 341). Kisméretű mészkőgyöngy 11 esetben, nagyobb mészkőgyöngy hét esetben fordult elő. Az 53. sírban 38 nagyobb mészkőgyöngy volt a több mint 100 Spondylus gyöngy mellett. Két-két sírban a mészkőgyöngy(ök) mellett nem voltak Spondylus gyöngyök. A kő- és kagylógyöngyök méretük alapján nem mindig különülnek el, ezért felfűzve a mészkőgyöngyök kitűnően betöltötték a Spondylus utánzatok szerepét.

Kőgyöngyök szinte kizárólag nők és gyermekek sírjaiból kerültek elő. Egyetlen kivétel volt, az 53. férfisír, mely mellékletei alapján női sírnak tűnik, azonban az antropológiai meghatározás ennek ellentmond.

A kőgyöngyök területi elterjedése alapján nem lehet különbséget tenni a sírcsoportok között, minden nagyobb sírcsoportban előfordul néhány sírban (21. térkép).

Egyéb kőtárgyak

Meglepő, hogy egy 35-39 éves férfi sírjából (93. sír) került elő a temetőben az egyetlen *órlőkő*. Egy 36-42 éves nő sírjából (7. sír) egy *kavics* került elő. Három sírban volt *homokkő*, ezek közül egy felnőtt nő, egy pedig 8-9 éves gyermek sírja volt. Két sírban, egy 53-59 éves nő és egy infans I korú gyermek sírjában volt *csiszolókő*, mindkettő a D sírcsoportba tartozik.

4.1.6.4. Kagylóékszerek

Csüngő

A kagylócsüngők *Glycymeris glycymeris*ből készültek, mely a Spondylushoz hasonlóan a Földközi-tengerben honos fajta. Összesen öt sírban volt kagylócsüngő, melyek minden esetben egyesével fordultak elő a medence tájékán többnyire egy vagy két sor kagylógyöngy kíséretében.⁵⁹ A csüngők kettő, négy, esetleg öt függesztőlyukkal készültek. A kagylócsüngők minden esetben nők vagy gyermekek sírjából kerültek elő.

Kagylócsüngő az összefüggően feltárt területen elszórtan, az F sírcsoportot kivéve, minden sírcsoportban található egy-két példányban (21. térkép).

⁵⁸ A gyöngyök nyersanyagát Sümegei P. határozta meg.

⁵⁹ A 44. sír esetében olvasható a naplóban, hogy a kagylócsüngő a mellen volt, ugyanakkor „a munkások kidobták” a sírt, sírrajz és fotó így nem készült róla. Egy másik esetben a csüngő a könyöknél volt, azonban ez a sír is erősen bolygatott volt.

Karperec

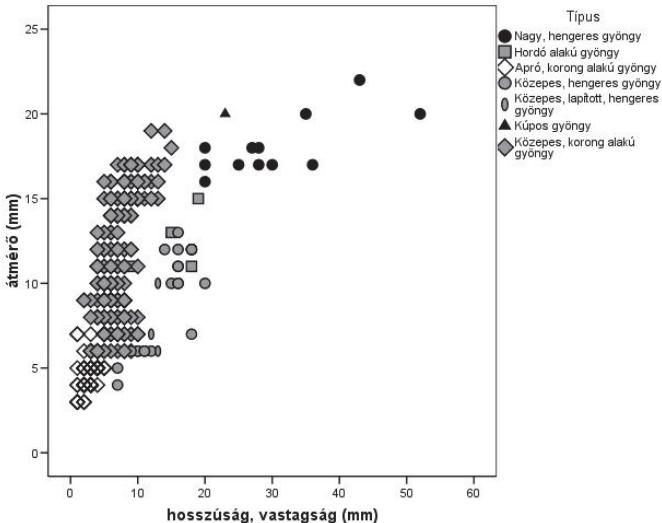
A karperecek nyersanyaga minden esetben Spondylus volt. Két fő típus fordul elő a temetőben:

- a középső neolitikumra jellemző széles, kevésbé kidolgozott és
- a késő neolitikumra jellemző vékony, ovális átmetszetű, finoman csiszolt felületű típus.

Négy sírból nyolc példány került elő a feltárt temetőrészletben. Két sírban maturus korú nő feküdt (a 101. sírban 2 db és a 142. sírban egy karperec), a négy karperecet tartalmazó 164. sírban egy infans II korú gyermek, mellékletei alapján minden bizonnyal lány, nyugodott. A negyedik, Spondylus karperecet tartalmazó sír szimbolikus temetkezés volt (1 db). Minden esetben a könyök fölött hordták ezeket az ékszereket. Széles, a középső neolitikumra jellemző típusok egyedül a 101. sír karperecei voltak. Minden Spondylus karpereccel eltemetett nő sírja másik sírcsoportban fekszik, azonban a sírcsoporton belüli elhelyezkedésüket nehéz vizsgálni. Az A sírcsoport közepén fekszik a 101. sír, a C csoport déli szélénél a 142. sír, ugyanakkor a 86. sír a szelvény szélén található, a 164. sír pedig a különálló L szelvény északi szélén fekszik, így ezek csoporton belüli helyzetét nem lehet megállapítani (21. térkép).

Gyöngyök

A Spondylusból csiszolt gyöngyök több formában és méretben találhatók meg a sírok mellékletei között (72. ábra):

72. ábra: Az Aszód–Papi földeken feltárt sírokban talált gyöngyök mérete alakjuk szerint

- Apró, korong alakú gyöngy. Átm.: 3-7 mm, vastagság: 1-5 mm.
- Közepes méretű, hengeres gyöngy. Átm.: 4-13 mm, vastagság: 8-19 mm.
- Kicsi, hengeres, két oldalról lapított, négyzetesedő gyöngy. Átm.: 7-10 mm, vastagság: 12-14 mm.
- Hordó alakú gyöngy. Átm.: 11-15 mm, vastagság: 14-17 mm.
- Közepes méretű, korong alakú gyöngy. Átm.: 6-18 mm, vastagság: 3-15 mm.
- Nagyméretű, hengeres gyöngy. Átm.: 16-23 mm, vastagság: 20-52 mm.
- Gúla alakú gyöngy. Átm.: 20 mm, vastagság: 22 mm. Csak egy példányban került elő.
- Gombszerűen átfúrt, kerek gyöngy. Átm.: 8-15 mm.

A Spondylus gyöngyök viseletük helye szerint szintén több típusba sorolhatók:

- fejdísz
- nyaklánc
- öv
- karperec csuklón
- karperec karon
- lábdísz térden
- lábdísz bokán

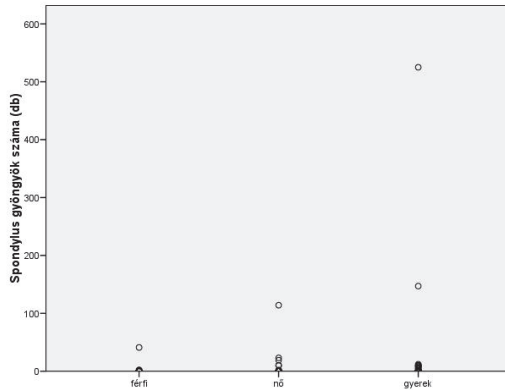
Elképzelhető, hogy ezeket a gyöngysorokat részben a ruhára varrva viselték. Néhány esetben sikerült megfigyelni, hogy az övként, lábdíszként, esetleg fejdíszként viselt gyöngyök több sort alkottak. A gyöngyök viseleti helye egyénenként változik, ebben szabályosság nem figyelhető meg. Azokban a sírokban, ahol csak egy viseleti helyen voltak gyöngyök, ott elsősorban a derék, medence tájékán (11 esetben), másodsorban a nyakban (hét esetben) kerültek elő. A nagyobb mennyiségű gyöngyöt tartalmazó sírok esetében a viselet helyére vonatkozóan nem lehet semmilyen rendszert találni, az egyéni ízlés, döntés befolyásolhatta, hogy az illető milyen kombinációban viselte ékszereit (ruhadíszzeit).⁶⁰

A gyöngyök viseleti helye és az elhunyt neme és életkora között csak korlátozott mértékű kapcsolat figyelhető meg. Férfisírokban a Spondylus gyöngyök a nyak, fej vagy a csukló és térd környékén kerültek elő. A nők és gyermekek viseleti szokása között nem lehet különbséget tenni, gyakorlatilag minden kombináció megtalálható.

Az egyes sírokban lévő Spondylus gyöngyök száma rendkívül változó. Többnyire csak néhány darab vagy néhány tucat gyöngyszem volt a sírokban, csupán öt sír emelkedik ki 100 fölötti vagy több százas Spondylus gyöngy ékszereivel. Ugyanakkor e kiemelkedő sírok nem feltétlenül tűnnek ki egyéb mellékleteik gazdagságával. Az esetek felében (53. és 174. sír) a különböző típusú gyöngyökön kívül legfeljebb két edény és okkermelléklet volt a sírban. Másik két esetben azonban nagyszámú edény, Spondylus karperecek, pattintott kőeszközök és okkermelléklet is kerülhetett a sírba (101. és 164. sír). Az ötödik pedig egy hamvasztásos sír volt (96b. sír). Összesen három férfisírban volt Spondylus (kizárólag gyöngyök). Két esetben csupán egy-két gyöngy volt a sírban és csak egy 34-40 éves férfi

⁶⁰ A sírok bolygatottsága miatt elég magas azoknak a síroknak a száma, ahol nem viseleti helyükön voltak a gyöngyök (13 esetben).

sírjában (53. sír) volt 41 db Spondylus gyöngy számos mészkőgyönggyel keverten.⁶¹ 15 női és 19 gyermeksírban voltak gyöngyök, a női sírok közül szintén egy sír (101. sír: 114 db Spondylus gyöngy) emelkedik ki, de valószínűleg ide sorolható egy nem meghatározható nemű felnőtt sírja is, melyben 160 db Spondylus gyöngy volt. A legtöbb Spondylus gyöngyöt tartalmazó sír egy 8-10 éves gyermek sírja volt (164. sír: 525 db), a 34. sírban fekvő kisgyermek sírja szintén kiugróan nagyszámú Spondylus gyöngyöt tartalmazott (147 db). A Spondylus gyöngyök között jelentős mennyiségű mészkőgyöngy is volt, aminek fele a 164. sírből került elő. A sír mintegy 900 gyöngyének majdnem a fele mészkőből készült utánzat volt (73. ábra) (Sümegei 2009, 341).

73. ábra: A sírokban lévő Spondylus gyöngyök száma az elhunyt neme és életkora szerint Aszód–Papi földeken

A Spondylus gyöngyöket tartalmazó sírok erőteljesen csoportosulnak az A sírcsoportban, a B csoport déli részén és az E sírcsoportban. A C, D és F csoportban ezeknél jóval kevesebb Spondylus gyöngyöt tartalmazó sír volt (21. térkép).

A nagy mennyiségű Spondylus gyöngyöt tartalmazó sírok a feltárt területen elszórtan helyezkednek el. A Spondylusban leggazdagabb sír az L. árok északi szélén fekszik, ezért sírcsoporton belüli helyzete nem értelmezhető. Az összefüggően feltárt területen belül az A sírcsoportban található három, az E sírcsoportban két Spondylus gyöngyökben gazdag sír, egy pedig az F csoportban. A C sírcsoport egyetlen, a Spondylusok szempontjából kiemelkedő sírja csak karperece miatt tűnik ki a többi sír közül. A B sírcsoportból pedig teljesen hiányoznak a Spondylusban kiemelkedően gazdag temetkezések (22. térkép).

A Spondylus ékszerek viselete egyértelműen a nőkhez és gyermekekhez kapcsolódik, férfiak nagyon ritkán, csak kis mennyiségben (kizárólag gyöngyök formájában) viselték őket.

⁶¹ Zoffmann Zs. meghatározása alapján a sírban felnőtt férfi fekszik, azonban a mellékletek ennek ellentmondanak. A sír mellékletei között egyetlen férfira jellemző tárgy típus sem volt, azonban a Spondylus gyöngyök nagy száma és az okkerrel töltött edény női sírra utal.

4.1.6.5. Réz

A feltárt temetőrészlet egyetlen sírjában (52. sír) volt egy apró réztárgy, mely olyan gyenge megtartású és kicsi volt, hogy mára teljesen szétporladt. Ezért csak feltételezhetjük, hogy eredetileg gyöngy volt.

4.1.6.6. Állatcsontból készült tárgyak, ékszerek, eszközök

Vadkanállkapocs

Négy sírban egy, két sírban pedig két vadkanállkapocs volt. A vadkanállkapocs többnyire egyéb mellékleteikkel is kiemelkedő felnőtt férfiak (elsősorban fiatal férfiak) sírjaiban fordul elő⁶² (74-75. **ábra**). Egy esetben csupán kerámia, egy esetben kőbuzogány és két edény, a többi esetben pedig számos melléklet (kőeszközök, öt-hét edény, vadkanagyar-csüngő) kísérte őket.

Az A és C sírcsoportban két-két, a D és F sírcsoportban egy-egy sírban volt vadkanállkapocs. Ezek közül az A sírcsoport közepén lévő 100. sírban és a C sírcsoport déli részén fekvő 132. sírban volt kettő (23. **térkép**).

Vadkanagyar-csüngő

Összesen tíz sírből került elő vadkanagyar-csüngő. Ezek mindig párosával kerültek elő, kilenc esetben két darab, a 120. szimbolikus sírből pedig négy darab látott napvilágot. Az antropológiailag meghatározható esetekben kizárólag felnőtt férfiak (elsősorban fiatal férfiak) sírjában fordult elő. A megfigyelhető esetekben a gerincnél illetve a medence tájékon voltak a csüngők. Egy esetben szórthamvasztásos rítusú sírban volt (76-77. **ábra**). A sírok részben szerényebb, csupán egy-egy edénnyel kísért, részben kiemelkedően gazdag (öt-hét edény, kőeszközök, vadkanállkapocs, gyöngyök) temetkezések voltak.

Területi elterjedését tekintve jelentős különbségek figyelhetők meg a sírcsoportok között. Az összefüggően feltárt terület keleti részén lévő sírcsoportokból egyáltalán nem került elő ez a tárgytypus. Az A sírcsoportban csupán egy sírban (a központi fekvésű 100. sírban) volt, míg a B sírcsoportban három, a C sírcsoportban pedig két sírban található meg. A B sírcsoportban a szimbolikus sírtól eltekintve szintén központi fekvésű sírokban volt, a C sírcsoport részleges feltártsága miatt a sírok csoporton belüli helyzete nehezen értelmezhető (23. **térkép**).

⁶² A 132. sírről nem készült antropológiai meghatározás, de mellékletei alapján minden bizonnyal férfi lehetett.

Crosstab					
Count					
		vadkanállkapocs			Total
		0	1	2	
	férfi	35	4	1	40
	nő	62	0	0	62
	gyerek	76	0	0	76
Total		173	4	1	178

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	17,749(a)	4	0,001
Likelihood Ratio	15,440	4	0,004
Linear-by-Linear Association	10,864	1	0,001
N of Valid Cases	178		

a. 6 cells (66,7%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,22.

Symmetric Measures			
		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	0,316	0,001
	Cramer's V	0,223	0,001
N of Valid Cases		178	

a. Not assuming the null hypothesis.
b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

74. ábra: Az elhunyt neve és a vadkanállkapocs sírba kerülése közti összefüggés Aszód-Papi földeken

Crosstab					
Count					
		vadkanállkapocs			Total
		0	1	2	
	inf.	6	0	0	6
	inf. I	32	0	0	32
	inf. II	33	0	0	33
	juv.	9	0	0	9
	ad.	39	2	1	42
	mat.	50	1	0	51
	sen.	6	1	0	7
Total		175	4	1	180

75. ábra: Az elhunyt életkora és a vadkanállkapocs sírba kerülése közti összefüggés Aszód-Papi földeken

Csonteszközök

Egy szimbolikus és egy antropológiailag meghatározatlan egyén sírjából került elő *agancskapka*. Az egyetlen *csontár* a temetőben egy 18-20 éves nő sírjában volt. Összesen öt *csontsimító* került elő a feltárt temetőrészből, ebből kettő egy szimbolikus sírban (120. sír), kettő nő és egy férfi sírjában volt. Ezek a B és E sírcsoportban találhatók. Érdemes megjegyezni, hogy az A és C sírcsoportból egyáltalán nem került elő csonteszköz (**23. térkép**).

Crosstab				
Count				
		vadkanagyarcsőngő		Total
		0	2	
	férfi	33	7	40
	nő	62	0	62
	gyerek	76	0	76
Total		171	7	178

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	25,139(a)	2	0,000
Likelihood Ratio	21,925	2	0,000
Linear-by-Linear Association	17,147	1	0,000
N of Valid Cases	178		

a. 3 cells (50,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1,57.

Symmetric Measures			
		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	0,376	0,000
	Cramer's V	0,376	0,000
N of Valid Cases		178	

a. Not assuming the null hypothesis.
b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

76. ábra: Az elhunyt neme és a vadkanagyarcsőngő sírba kerülése közti összefüggés Aszód-Papi földeken

Crosstab				
Count				
		vadkanagyarcsőngő		Total
		0	2	
	inf.	6	0	6
	inf. I	32	0	32
	inf. II	33	0	33
	juv.	8	1	9
	ad.	38	4	42
	mat.	50	1	51
	sen.	6	1	7
Total		173	7	180

77. ábra: Az elhunyt életkora és a vadkanagyarcsőngő sírba kerülése közti összefüggés Aszód-Papi földeken

Állatsont, agancs, állatfog

Szarvasagancs csupán egy 50-54 éves nő sírjában volt. A 33. sírban (53-62 éves nő) egy, a 174., 25-34 éves felnőtt sírjában pedig 6 db *szarvas szemfog* volt Spondylus gyöngyök kíséretében. Ezek az A illetve az E sírcsoportban voltak (**21. térkép**).

Állatsont mellékletként (valószínűleg ételmelléklet) tíz sírban volt, nemtől és életkortól függetlenül. Az állatsontok több esetben is olyan sírban voltak, melyet gödörbe ástak bele vagy bolygatottak voltak, ezért az esetek többségében nem biztos, hogy mellékletek voltak.

A sírok egyéb mellékletei igen változatosak, szerény és kifejezetten gazdag sírok is vannak közöttük (**23. térkép**).

4.1.6.7. Okker

Okker a csontokon

A feltárt sírok több, mint 10 %-ában lehetett megfigyelni a csontokon vörös okker festéket (**78. ábra**). Általában az alsó lábszárakat, ritkábban az alkart vagy a koponyát borították vele. Felnőtt férfiak és gyermekek csontjain egyenlő arányban, felnőtt nőknél valamivel kisebb számban lehetett megfigyelni vörös okker nyomokat. Figyelembe véve, hogy a feltárt sírok között majdnem kétszer annyi felnőtt nő volt, mint férfi, akkor ez a különbség még inkább jelentőssé válik (**79. ábra**). Az életkor szerinti megoszlást tekintve adultus és matusus életkorban sűrűsödnek ezek az esetek, de minden életkor-kategóriában előfordul (**80. ábra**). Ugyanakkor a kisgyermek csontjainak általánosan rossz állapota jelentősen megnehezíti az okker megfigyelését, ezért nem zárható ki, hogy eredetileg több sírban is volt okker. Az idősebbek esetében torzító tényező lehet, hogy eleve kisebb számban fordulnak elő a sírokban. Ide soroltam a 69. és 86. szimbolikus sírt is, ahol a test helyén okkerreget lehetett megfigyelni. Egyéb mellékletüket tekintve szerényebb és kiemelkedően gazdag sírokban is előfordult a test egyes részeinek okkerrel festésének szokása, de összességében gyakoribb a gazdagabb melléklettel rendelkező temetkezések esetében.

Az okkerfestés területi előfordulását szemlélve megállapítható, hogy a feltárt temető-részlet minden területén, minden sírcsoportban előfordul. Az okkeres sírok közös vonása, hogy DK vagy ÉNy felé tájtolták őket, kivéve a D-É-i irányítású 181. és 142. sírt⁶³ (**24. térkép**).

okker testen					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	199	88,8	88,8	88,8
	van	25	11,2	11,2	100,0
Total		224	100,0	100,0	

78. ábra: Az okker csontokon való előfordulásának gyakorisága Aszód–Papi földeken

Crosstab				
Count		okker testen		Total
		nincs	van	
	férfi	34	6	40
	nő	58	4	62
	gyerek	70	6	76
Total		162	16	178

79. ábra: A test okkerrel való festésének szokása és az elhunyt neme közti összefüggés Aszód–Papi földeken

⁶³ A 142. sír esetében az ásatási napló sirleírásából nem derül ki világosan, hogy a könyökön vagy a Spondylus karperecen voltak okkernyomok. A 181. sírban a lapos kőbaltán voltak okkernyomok. Itt tüntettem fel a 100. sírt is, ahol a csontokon nem, de a buzogányon voltak vörös okkernyomok.

Crosstab				
Count				
		okker testen		Total
		nincs	van	
	inf.	5	1	6
	inf. I	31	1	32
	inf. II	31	2	33
	juv.	7	2	9
	ad.	37	5	42
	mat.	46	5	51
	sen.	6	1	7
Total		163	17	180

80. ábra: A test okkerrel festése és az elhunyt életkora közti összefüggés Aszód-Papi földeken

Okker mellékletként

A feltárt temetőrészlet 14 sírjában volt vörös okkerrel töltött edény vagy ennek maradványa (81. ábra). Nemtől és életkortól függetlenül mindenhol megfigyelhető az okker edényben való sírba helyezésének szokása, azonban a meghatározható esetek felében felnőtt nő sírjában volt (82-83. ábra). Egy esetben szimbolikus temetkezésben került elő. Az esetek felében (hét sír) a csontváz egyes részein és edényben mellékelve is volt okker a sírban. A 175. sír kivételével ezeket a sírokat is DK vagy ÉNy felé tájolták.

A B sírcsoportot kivéve minden nagyobb sírcsoportban megtalálható az edényben sírba helyezett okker. Az edényben mellékelte okker előfordulása feltűnő sűrűsödést mutat az E sírcsoport keleti részében, ahol összesen hat sírban fordult elő (ez az esetek 43 %-a) (24. térkép).

okker mellékletként					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	210	93,8	93,8	93,8
	van	14	6,3	6,3	100,0
Total		224	100,0	100,0	

81. ábra: Okker előfordulása a sírok edényeiben Aszód-Papi földeken

Crosstab				
Count				
		okker mellékletként		Total
		nincs	van	
	férfi	37	3	40
	nő	57	5	62
	gyerek	74	2	76
Total		168	10	178

82. ábra: Edényben lévő okker előfordulásának összefüggése az elhunyt nemével Aszód-Papi földeken

Crosstab				
Count				
		okker mellékletként		
		nincs	van	Total
	inf.	6	0	6
	inf. I	31	1	32
	inf. II	33	0	33
	juv.	8	1	9
	ad.	38	4	42
	mat.	47	4	51
	sen.	7	0	7
Total		170	10	180

83. ábra: Edényben lévő okker előfordulásának összefüggése az elhunyt életkorával Aszód–Papi földeken

4.1.6.8. A mellékletek kombinációi

Az egyes tárgytipusok nemmel, életkorral és a temetkezési rítussal való kapcsolatának elemzése után a mellékletek kombinációját, ezek területi elterjedését és gyakoriságát vizsgáltam. Ehhez többváltozós elemzéseket készítettem (klaszter- és korrespondencia-elemzés). A kerámiamellékletek kombinációihoz hasonló eredményeket kaptam, vagyis szigorú szabályosságok nem, csupán tendenciák figyelhetők meg. A mellékletek kombinációjának igen nagy változatossága arra utal, hogy nem volt olyan szokás vagy rendező elv, mely a különböző típusú mellékletek együttes sírba kerülését szabályozta volna. Ez gyakorlatilag az egyén vagy környezete, rokonsága ízlésétől, gazdasági képességeitől függött.

Elkülöníthetők az egy-egy melléklettel (kerámia, pattintott kőszeköz stb.) eltemetettek csoportjai, azonban minél többféle melléklet került a sírba, a mellékletek kombinációja annál változatosabb volt. A mellékleteikben, ékszereikben kiemelkedően gazdag sírok esetében egyéni mellékletkombinációk figyelhetők meg (84. ábra).

A korrespondencia-elemzés alapján jól látszik, hogy a mellékletadás szokásában elsődleges meghatározó szerepet töltött be az elhunyt neme. Ez alapján világosan két csoportra, férfi- és női sírok csoportjára különülnek el a sírok, melyeket a gyerekek és az antropológiailag nem meghatározott egyének sírjai kötnek össze (85. ábra). Így néhány sírról feltételezhetjük, hogy nő vagy férfi illetve fiú vagy lány sírja volt. Érdemes megfigyelni a szimbolikus sírok elhelyezkedését is az ábrán: a 120. sír egyértelműen a férfisírok csoportjában helyezkedik el, míg a 86. és 69. sír a két csoport között.

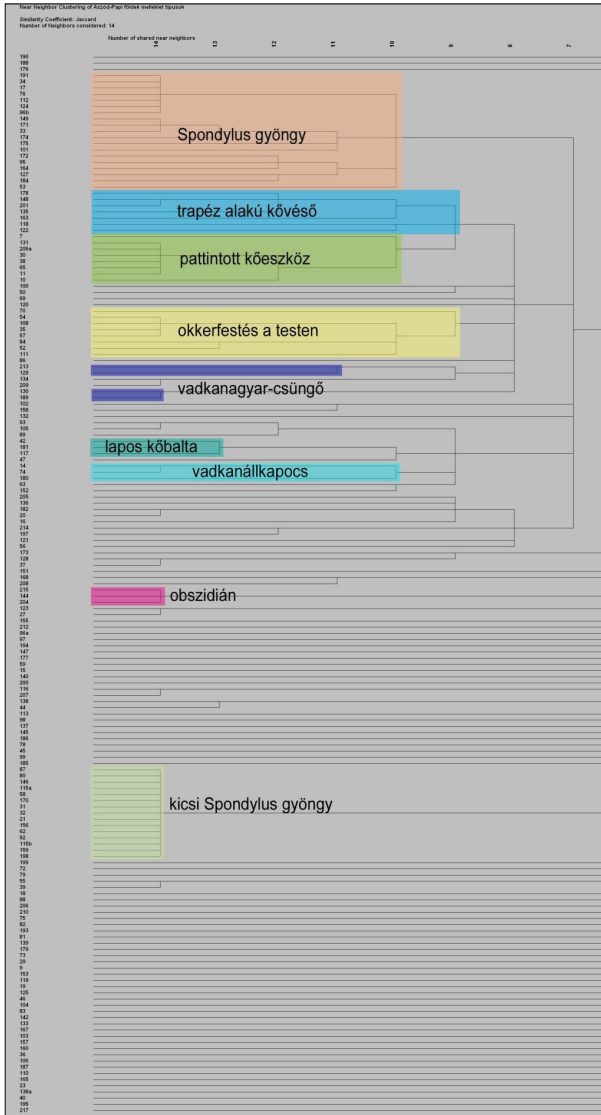
A női sírok csoportjában egyetlen férfisír található, a Spondylus ékszerekben szokatlanul gazdag 53. sír, melyről már többször említettem, hogy az antropológiai és régészeti (vagy társadalmi) nem-meghatározás nem egyezik egymással. A férfisírok között csupán két gyermeksírral található, mindkettőben trapéz alakú kővéső volt. Ezekről feltételezhetjük, hogy fiúgyermek sírjai voltak. Csiszolt kőszeköz és vadkanállkapocs mellékletei alapján a férfisírok csoportjában elhelyezkedő antropológiailag nem meghatározott három temetkezésről is feltételezhetjük, hogy férfiak sírjai voltak.

Ehhez hasonlóan a női sírok csoportjában található gyermek és antropológiailag meghatározatlan temetkezésekről Spondylus, kagylóékszerekből és kőgyöngyökből álló viseletük alapján valószínűsíthető, hogy nők illetve lánygyermekek sírjai voltak.

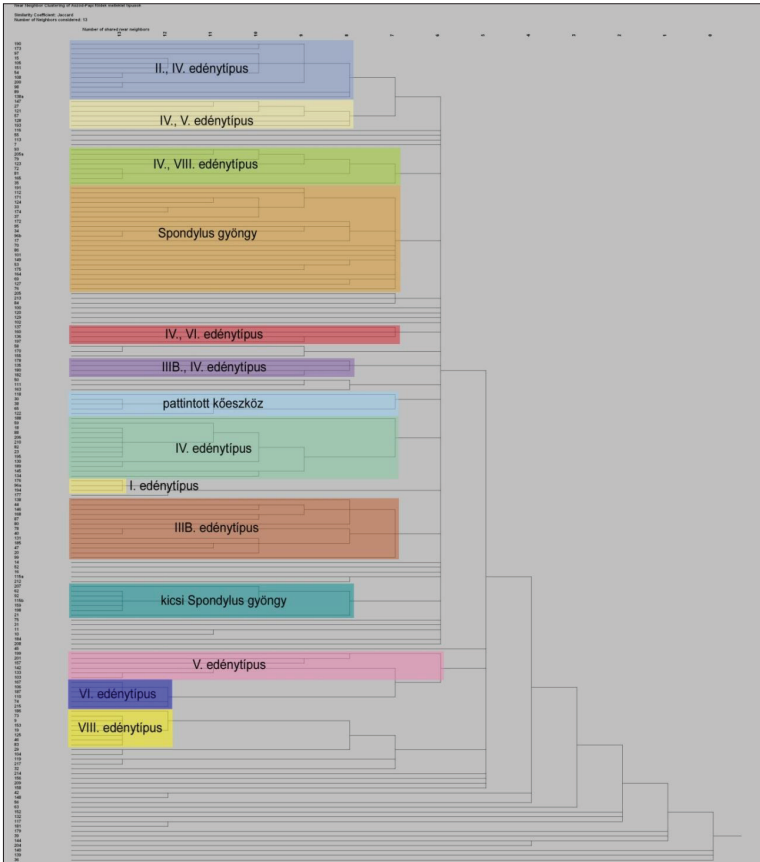
A melléklettipusokat ábrázoló képen (**86. ábra**) világosan elkülönülnek a nőkre jellemző ékszerek, az elsősorban férfiakra jellemző kőszeközök csoportjai illetve egy harmadik csoportot alkotnak a kizárólag férfiakra jellemző vadkanagyarból készült tárgyak, kőbuzogány mellékletek, melyek a korszak státusztárgyai voltak. Ehhez a csoporthoz áll legközelebb a lapos balta, mely szintén a férfisírok jellemző melléklete, azonban egy-egy esetben női és gyermeksírokban is előfordult.

Miután külön-külön áttekintettem a kerámiamellékletek és egyéb melléklettipusok eloszlását, következő lépésben ezek együttes előfordulását vizsgáltam. A klaszteranalízis alapján ismételten a mellékletek kombinációinak nagy változatossága tapasztalható (**87. ábra**). A dendrogram alapján úgy tűnik, hogy ezen belül elsődlegesen kerámia típusok alapján különülnek el csoportok, ami azért meglepő, mert korábban azt láttuk, hogy a kerámia típusok alapján kevés csoport válik el. Ebben az esetben célravezetőbbnek és világosabban értelmezhetőnek látszik a korrespondencia-analízis, mely a sírok erőteljes tömörülését mutatja (**88. ábra**). Csupán nyolc sír különül el a temetkezések rendkívül sűrű csoportjától. A 33., 158. és 174. sírok szarvas szemfog vagy szarvas fog utánzat alapján különülnek el, a 16., 42. és 180. sírok lapos balta mellékletük alapján, ehhez kapcsolható a 117. sír is, melyben egy agyagtárgy is volt, hasonlóan a 47. sírhoz (**89. ábra**). Ezek azok a ritka tárgytípusok, melyek kevés szállal kapcsolódnak a többi melléklettipushoz. A többi sír erőteljes csoportosulásának éppen az az oka, hogy mellékleteik szinte minden kombinációban előfordulnak.

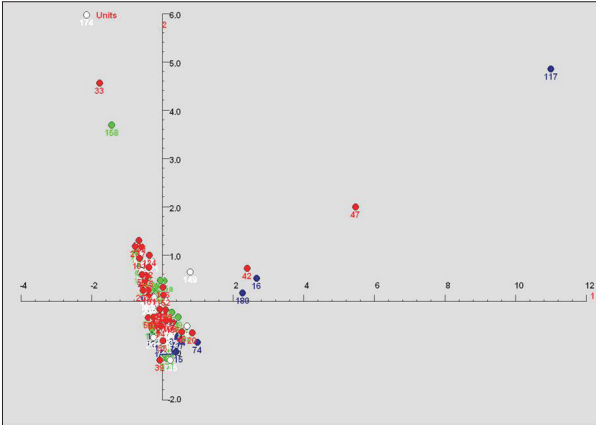
Ha ugyanezeket az ábrákat a kiugró értékek nélkül szemléljük, akkor azt tapasztaljuk, hogy a férfi- és női sírok most is egymástól elválasztható csoportot alkotnak, de részben fedik egymást (**90. ábra**). Ennek oka, hogy a kerámia típusokat is bevontam a vizsgálatba. Ez világosan látszik a melléklettipusokat megjelenítő ábrán, ahol a női sírokra jellemző ékszerek és a férfisírok mellékleteinek elkülönülő csoportjai között helyezkednek el a kerámia típusok (**91. ábra**).

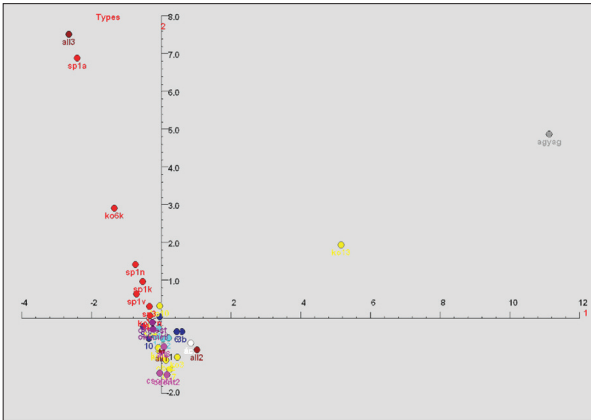
84. ábra: Az Aszód–Papi földeken feltárt sírok klaszterelemzése a mellékletek előfordulása alapján, kerámiamellékletek nélkül. A klaszteren látható feliratok a klaszterképző tárgytypust jelölik, emellett más tárgytypusok is lehetnek a sírban

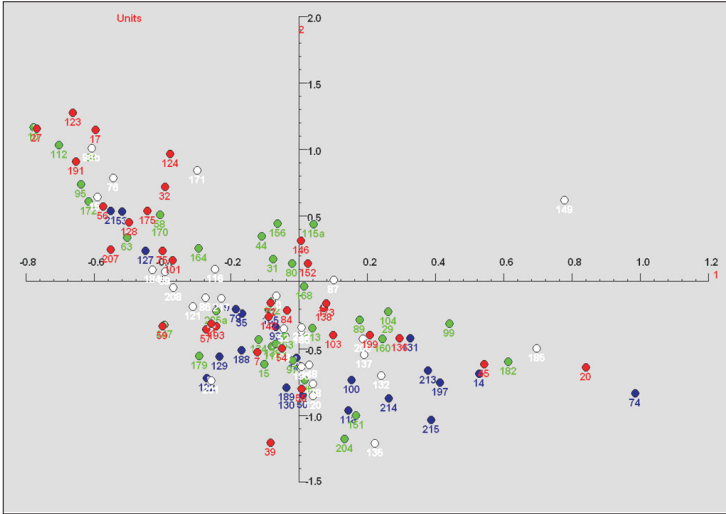
87. ábra: Az Aszód–Papi földéken feltárt sírok klaszterelemzése a mellékletek előfordulása alapján, a krámiámellékletekkel együtt. A klasztereken látható feliratok a klaszterképző tárgytypust jelölik, emellett más tárgytypusok is lehetnek a sírban

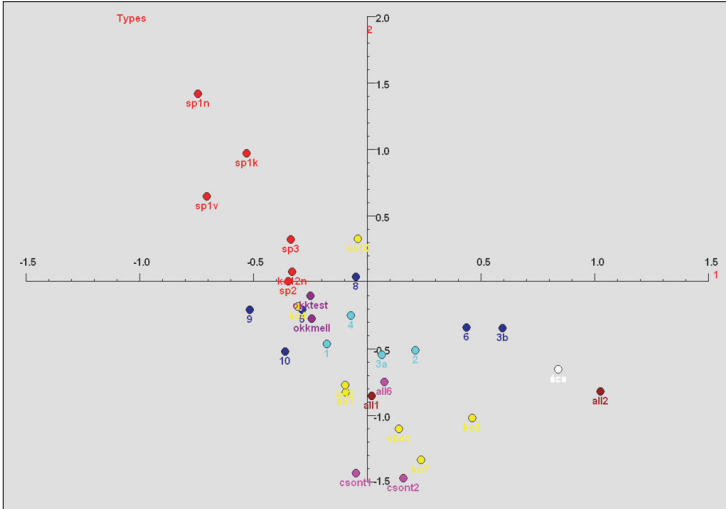
88. ábra: Az Aszód–Pápi földeken feltárt sírok korrespondencia-elemzése mellékleteik alapján, kerámiatípusokkal együtt, az elhunyt neme és életkora szerint színeztve. Kék: férfi, piros: nő, zöld: gyerekek, fehér: antropológiailag nem meghatározott

89. ábra: Az Aszód–Pápi földeken feltárt sírok melléklettípusainak korrespondencia-elemzése típusok szerint színeztve. Sp1k: kicsi Spondylus gyöngy, sp1n: nagy Spondylus gyöngy, sp1a: állatfog alakú gyöngy, sp1v: V átfúrású Spondylus gomb, sp2: Spondylus karperrec, sp3: Glycymeris csüngő, obsz: obszidián, k01: trapéz alakú kővéső, k02: nyéllyukas kőbalta, k03: kőbuzogány, k04: pattintott kőeszköz, k05: kavics, k06k: kicsi mészkőgyöngy, k06n: nagy mészkőgyöngy, k07: kaptafa alakú kőbalta, k09: magkő, k010: homokkő, k012k: kicsi márványgyöngy, k012n: nagy márványgyöngy, k013: lapos kőbalta, csont1: csontár, csont2: csontlemez, csont4: csontsimitó, okktest: okkerfestés a csontokon, okkmell: okker mellékletként, all1: vadkanagyar-csüngő, all2: vadkanállkapocs, all3: szarvas szemfog, agyag: agyagtárgy, 1: amfora, 2: csótalpas tál, 3a: festett, profilált tál, 3b: tál, 4: tagolt nyakú csésze, 5: csésze, 6: pohár, 7: fazék, 8: nagy, tagolt nyakú csupor, 9: miniatűr edény

90. ábra: A 88. ábra a kiugró értékek nélkül

91. ábra: A 89. ábra a kiugró értékek nélkül

4.1.7. Értékelés

4.1.7.1. Nemmel és életkorral összefüggő különbségek az Aszód–Papi földeken feltárt sírok esetében

A település minden feltárt részén kerültek elő temetkezések, ezért feltételezhető, hogy a telep teljes területén található sírok. A települési objektumok és a sírok közti szuperpozícióból következik, hogy nem lakták egyidejűleg a település egészét, a sírok a település ép-pen nem lakott részén voltak. Nehezebb a sírok értelmezését, hogy a feltárt sírok 58,5 %-a bolygatott volt. Részben a késő neolitikus település objektumai, részben vaskori objektumok bolygatták meg a sírokat, részben pedig a feltárás alatt sérültek meg. A temetkezések leletanyaga alapján a sírok egy szűk időhorizontba sorolhatók, régészetiileg kimutatható jelentős kronológiai különbségek nincsenek köztük.

A sírok kisebb, nagyjából ovális csoportokat alkotnak. A sírok térbeli szerveződésének vizsgálatakor problémát jelent, hogy csak egy (A csoport), legfeljebb két (E sírcsoport) teljesen feltárt sírcsoporttal számolhatunk. Éppen ezért kérdéses, hogy mennyire tekinthető általánosnak az A csoport mérete (31 sír). Ennek eldöntésében további nehézséget jelent, hogy a csoportok belső szerkezete is különböző. Míg az A csoport sírjai kis területen, szorosán egymás mellett fekszenek, addig a többi csoport szerkezete sokkal lazább. Ezenkívül számos további, lényeges különbség figyelhető meg a csoportok összetétele és belső szerkezete között.

A túlnyomó többségben lévő zsurgított csontvázas temetkezések mellett urnás (nyolc sír) és szórthamvasztásos (hét sír) temetkezések is előkerültek, melyek a meghatározható esetekben kisgyermekekhez, egy esetben felnőtt nőhöz köthetők. A hamvasztásos temetkezések területileg is erősen csoportosulnak az A csoport északi részén, itt került elő az összes hamvasztásos temetkezés fele. További hamvasztásos sírok voltak a nyugati kutatóárokban (szintén csoportosulva) és további két sír a C csoportban.

A csontvázas temetkezések 84,2 %-a jobb oldali fektetésű, ami szokatlanul nagy egységséget jelent a korszakban. Az ettől eltérő fektetés elszórtan a teljes feltárt területen előkerült. A kivételes esetek között leggyakoribb, bal oldalra való fektetés szokása egyértelműen a nőkhöz és gyermekekhez, míg a hasra és hátra való fektetés a nőkhöz köthető.

A csontvázas temetkezések körében három fő irányítás tapasztalható: DK-ÉNy, az ezzel ellentétes ÉNy-DK és DNy-ÉK. A különböző irányítások nemmel és életkorral való kapcsolata statisztikailag is szignifikáns különbséget mutat. A férfiakat elsősorban ÉNy-DK, a nőket DNy-ÉK illetve DK-ÉNy, a gyerekeket pedig DK-ÉNy irányban temették el. A gyerekek között a férfiakra és nőkre leginkább jellemző irányítás is jelentős.

Régészetiileg dokumentálható melléklet a sírok $\frac{3}{4}$ részében volt, melléklet nélküli temetkezések mindkét nem sírjai között életkortól függetlenül előfordultak, de a legkevesebb melléklet nélküli temetkezés a férfiak, a legtöbb pedig a gyerekek körében volt. A mellékletek mennyiségében mindkét nemnél és a gyermeksírok között is jelentős különbségek voltak. Az A. és B. csoportban feltűnően kevés a melléklet nélküli temetkezés, de a feltárt terület többi részén elszórtan mindenhol előfordul.

A sírokban lévő tárgytípusok közül jó néhány egyértelműen az egyik nemhez kapcsolódik. Kizárólag férfiak sírjaiból kerültek elő: buzogányfejek, kaptafa alakú kőbalták, lapos balták, vadkanagyar-csüngők és vadkanállkapcsok. Kizárólag nők sírjában voltak Spondylus karpercek, Glycymeris csüngők és szarvas szemfögből készített gyöngyök. Mindkét nem sírjában előfordult obszidián, pattintott kőeszközök, Spondylus és mészkőgyöngyök, kerámia. Nem volt olyan tárgytípus, ami kizárólag gyerekekre lenne jellemző. A felnőttek között kizárólag a férfiakra jellemző tárgytípusok közül egyedül egy csiszolt kővéső volt infans I korú gyermek sírjában is. A felnőtt nőkre jellemző tárgyak közül Spondylus karpercek és Glycymeris csüngők gyerekek sírjaiban is voltak.

A mellékletek kombinációinak elemzéséből világosan látszik, hogy az Aszód–Papi földeken feltárt temetőrészletben az elhunyt életkora és neme jelentette az elsődleges rendező elvet, ez határozta meg azt, hogy milyen típusú ékszerek, mellékletek kerültek a sírokba. Sőt, a mindkét nemre és minden korosztályra jellemző kerámiamellékletek között is különbséget lehet tenni ezek alapján.

4.1.7.2. Horizontális társadalmi különbségek és a társadalmi egyenlőtlenség nyomai az Aszód–Papi földeken feltárt sírok esetében

A társadalmi különbségek elemzése kapcsán az egyik legnehezebb kérdés az, hogy hogyan lehet különbséget tenni horizontális társadalmi különbségek és társadalmi egyenlőtlenség között. Ehhez egyik kiindulópontul a sírokban található státusztárgyak szolgálhatnak. A kőbuzogányok, vadkanagyar-csüngők és vadkanállkapcsok kizárólag a felnőtt férfiak egy csoportjához köthetők, ők tölthették be a közösség vezetőinek szerepét (*Siklósi 2004, 49–53; részletesen ld. a 3.4.1., 4.1.8., 5.4. és 5.5. fejezetet*). Ezek területi elterjedését szemlélve azt tapasztaljuk, hogy a D sírcsoporton kívül, minden nagyobb feltárt sírcsoportban legalább egy (de az A csoportban kettő, a B csoportban pedig három) sírban megtalálhatók. Vagyis a magas státuszú férfisírok területileg nem csoportosult (**22. térkép**). Ezt kétféleképpen magyarázhatjuk: egyrészt gondolhatunk kronológiai különbségekre (az egyes sírcsoportokat egymás után használták), de láttuk, hogy a sírok között számottevő kronológiai különbségek nem mutathatók ki. Másrészt (a sírcsoportok egyidejű vagy majdnem egyidejű használatát feltételezve) arra a következtetésre juthatunk, hogy minden sírcsoport tagjai között voltak magas státuszú egyének, bármilyen társadalmi egységet is képviseljen a sírcsoport.

Ezen a vonalon továbbhaladva a kiemelkedő női és gyermeksírokat vizsgálva a Spondylus ékszerek, kőgyöngyök, szarvas szemfögből készült gyöngyök, melyek a korszak presztíztárgyai voltak (*Siklósi 2004, 49–53; részletesen ld. a 3.4.1., 4.1.8., 5.1. és 5.3. fejezetet*), szintén megtalálhatók minden nagyobb feltárt sírcsoportban. Az összefüggően feltárt területen elszórta, sírcsoportonként egy-három Spondylus ékszerekben kiemelkedően gazdag sír található. Ez alól egyedül a B sírcsoport jelent kivételt (**22. térkép**). Az A, C és F sírcsoport esetében is megfigyelhető, hogy a státusztárgyakat tartalmazó sírok és a presztíztárgyakban kifejezetten gazdag temetkezések egymás közelében helyezkednek el. Ez alátámasztja

azt a megfigyelést, hogy a közösség magas rangú tagjainak sírjai minden sírcsoportban megtalálhatók.

Ezt az elterjedést, a presztízs- és státusztárgyak alapján megállapítható társadalmi egyenlőtlenséget összevettem a temetési rítus olyan elemeivel, melyek esetleg egyenrangú különbségeket jeleníthetnek meg. A státusztárgyak mindegyike (és a szarvas szemfögből készült gyöngyök) leggyakrabban az ÉNy-DK-i irányítású sírokban fordultak elő. Ezek közül egy sem fordult elő az általános, jobb oldalitól eltérő fektetésű egyén mellékleteként. Ez az összefüggés azonban csupán annak tulajdonítható, hogy ezek a tárgyak elsősorban férfiak sírjaiban fordultak elő, mivel az ÉNy-i irányítás a férfiakra leginkább jellemző, a jobb oldalitól eltérő fektetés pedig szinte kizárólag női és gyerek sírok esetében fordult elő. Kivételt jelentenek a szarvas szemfögből készült gyöngyök, melyek a kiemelkedő női sírok mellékletei voltak. Ezek alapján elképzelhető, hogy a szarvas szemfögből készült gyöngyök viselete a magas rangú nők kiváltsága volt. A temetkezések tanúsága szerint a Spondylus a késő neolitikumban a társadalom szélesebb rétegei számára vált hozzáférhetővé, ami egyszerre értékcsökkenést is eredményezett. Úgy tűnik, hogy a középső neolitikum után a Spondylus ékszerek presztízsjelző szerepe visszaszorult. Ugyanakkor a mézskögyöngyök egyre inkább kiegészítették a Spondylus gyöngyörokat (*Siklósi & Csengeri in press; részletesen ld. az 5.1. fejezetet*). Minden bizonnyal a szarvas szemfog volt az a nyersanyag, ami ebben a közegben a presztízs és magas státusz kifejezője lett a női viselet részeként. Bár a szarvas szemfog lokálisan beszerezhető „nyersanyag”, de megszerzésére nyilvánvalóan nem nyílt mindenkinél lehetősége (vadászat), mennyisége pedig természeténél fogva erősen korlátozott volt (*részletesen ld. az 5.3. fejezetet*).

Nem állíthatjuk, hogy a presztízs- vagy státusztárgyakat tartalmazó sírokban mindig sok kerámia volt, mivel olyan temetkezések is voltak köztük, melyek egyáltalán nem tartalmaztak edénymellékletet.

Ezek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az Aszód–Papi földeken feltárt sírok esetében a társadalmi egyenlőtlenség kifejezésére egyedül a presztízs- és státusztárgyak szolgáltak.⁶⁴

A gondolatmenetet tovább folytatva esetleg a sírok irányítása lehetett az, ami horizontális társadalmi különbségeket fejezett ki. További társadalmi jelentése lehetett a hamvasztásos rítusnak és a rendhagyó fektetésnek. Láthattuk, hogy ezek a nők és a gyerekek egy csoportjához köthetők. A hamvasztásos rítus esetében az A sírcsoporthoz való erőteljes kapcsolódás is dokumentálható. Ezek alapján arra gondolhatunk, hogy ezek a közösség valamilyen szempontból különleges, kiemelt jelentőségű vagy eltérő tagjai lehettek. Azt, hogy ez mit takarhat (például eltérő származás, rituális szerep stb.) egyelőre nem tudjuk megválaszolni.

⁶⁴ Kalicz N. ásatási naplójában és 1985-ben megjelent könyvében is leírja, hogy a 100. és 101. kiemelkedően gazdag mellékletű férfi és női temetkezés sírgödörét a szükségesnél nagyobbra ásták (*Kalicz 1985a, 23*), erre utaló jelet esetleg a 164. sír esetében is találhatunk. Elképzelhető, hogy ez is szerepet játszott a társadalmi egyenlőtlenség kifejezésében.

A feltárt temetőrészletben három szimbolikus temetkezés került elő, más-más sírcsoportban, mindegyik sírcsoportja szélén helyezkedik el. Az egyik esetben (120. sír) kifejezetten a férfisírokra jellemző mellékletek találhatók a sírban, ezért valószínűsíthető, hogy ebben az esetben a településtől távol (vadászat, utazás, harc közben) elhunyt férfi jelképes sírjáról van szó. Ugyanakkor a másik két sír esetében (86. és 69. sír) mindkét nemre jellemző mellékletek kerültek a sírba. Ez leginkább a 86. sír esetében szembetűnő, ahol a jellemzően férfisírok mellékletei (kőbalta) és a kizárólag női sírok mellékletei (Spondylus karperec) együtt fordultak elő. Ezekben az esetekben többféle magyarázattal számolhatunk: a sírok kettős temetkezéseket jelképeznek vagy a sírcsoportba temetkező közösség számára a halottkultuszban szimbolikus szerepet betöltő, a férfit és a nőt szimbolizáló sírról van szó, esetleg egy férfi szimbolikus sírjába női hozzátartozói saját ékszereiket is elhelyezték.

Néhány kiemelkedően gazdag infans II korú gyermek (lány) temetkezése alapján következtethetünk társadalmi jelentőségükre. A 164. infans II korú gyermek sírja messze a legtöbb Spondylus ékszert tartalmazta a feltárt sírok közül. Szintén kiemelkedő a 205. madár alakú edénnyel eltemetett gyermek sírja. Antropomorf vagy zoomorf edények a Lengyel-kultúra más lelőhelyein is többnyire gyermekek sírjaiból kerültek elő (pl. Svodín) (*Němjecová-Pavůvková 1986, 146*). Ezek alapján felmerülhet a kérdés, hogy örökletes, rögzült társadalmi egyenlőtlenséggel kell számolnunk. Az Újrégészet megjelenése és a temetkezések kutatásának elméleti módszertani megalapozása előtt általánosan elfogadott nézet volt, hogy a gazdag gyermeksírok egyértelműen az örökletes státusz és rögzült társadalmi egyenlőtlenség jelei. Azóta többen megkérdőjelezték ezt az állítást (*Veit 1996, 106; Pader 1982, 57, 62*). A vezetői pozíció örökletessé válására semmilyen jel nem utal az Aszód–Papi földeken feltárt sírok között, azonban a differenciálódás jelei már a gyermeksírok körében is megfigyelhetők. Vagyis a gazdaságilag, társadalmilag sikeres felnőtteknek (elsősorban férfiaknak) lehetőségük volt ezt családtagjaikra is kivetíteni. A presztízstárgyak gyermeksírokban való megjelenése egyértelműen jelzi ezt a fajta gazdasági és társadalmi differenciálódást, azonban a vezető pozícióhoz kapcsolható státuszta­rgyak közül egy sem került elő gyermeksírból, vagyis a vezetői pozíció örökletessé válása ezen a lelőhelyen egyelőre nem dokumentálható. Pusztán a presztízstárgyakban gazdag gyermeksírok nem jelzik a rögzült társadalmi rétegeket, azok nem feltétlenül a gyermekek magas társadalmi helyzetének jelei. A gyermeksírokban lévő presztízstárgyak lehetnek az elhunyt gyermek családjának, rokonainak stb. ajándékai is (*részletesen ld. a 4.19.3.4. fejezetet*).

Az örökletes vagy szerzett vezetői pozíció kérdésének eldöntése azért is nehéz, mert társadalmilag szabályozott lehetett az is, hogy egy státuszta­rgy mikor került sírba. Ha tulajdonosától elidegeníthetetlen tárgyról van szó, akkor jó eséllyel került az elhunyt sírjába – bár az etnográfiai példák között ezek elégetésére is találunk adatokat –, azonban, ha (akár vérszerinti, akár a pozícióban őt követő) utóda örökölte, akkor nyilvánvalóan nincs esélyünk megtalálni a sírokban (*részletesen ld. a 3.4.1. fejezetet*).

Az egyes sírcsoportok összetétele között számos különbség figyelhető meg. Az összefüggően feltárt területen hat sírcsoport különíthető el. A nyugati részen lévő három csoport nagyjából észak-déli, míg a keleti területen lévő három csoport kelet-nyugati irányú. Az egyes csoportok nem mindig különülnek el egymástól egyértelműen, az A és esetleg az

E csoportot kivéve nem tekinthetők teljesen feltártnak. Belső szerkezetük sem egységes, az A csoport igen sűrű, kis területen koncentrálódik, míg a B csoport belső szerkezete sokkal lazább. Az A sírcsoport számos jellegzetességében különbözik a többi csoporttól: magas a gyerek- és női sírok száma, a két férfitemetkezés gazdag mellékletű volt. Ebben a csoportban sűrűsödnek a hamvasztásos temetkezések, kevés a melléklet nélküli sír, számos presztízs- és státusz tárgy van a sírokban. A legfeltűnőbb az A és B sírcsoport különbsége. A B sírcsoport szerkezete is eltérő, magasabb a felnőtt férfiak és alacsonyabb a gyerekek aránya. A B csoportban nagyon sok kőeszköz volt, a kaptafa alakú kőbalták kifejezetten itt csoportosultak. A kerámiatípusok területi elterjedése alapján is látszanak különbségek a csoportok között. Számos edényforma-variáns esetében meg lehetett figyelni, hogy egymás melletti vagy egymáshoz közeli sírokból kerültek elő. Ezeket az edényeket valószínűleg ugyanaz a kéz készítette. Ilyen csoportosulások a feltárt terület különböző részein találhatóak, ami arra utal, hogy az egyforma edényeket használókat egymás mellé vagy egymás közelébe temették el. Ha nem feltételezzük, hogy kizárólag edénykészítésre specializált kézművesek látták el a közösséget edényekkel, akkor valószínűsíthetjük, hogy egy-egy nagyobb háztartási egység részére egy-két ember készítette az edényeket. Vagyis az egymás közelébe temettek szoros társadalmi kapcsolatban, valószínűleg rokonságban állhattak egymással. Ugyanakkor ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy ez a rendszer a temetőrészt teljes szerkezetére kiterjeszthető, és a sírcsoportok nagycsaládi vagy más rokonsági egységekkel magyarázhatóak. Az A és B sírcsoport belső demográfiai összetétele annyira különböző, hogy valószínűleg nem magyarázhatóak ugyanazzal a rendszerrel. Az A sírcsoport esetében elképzelhető, hogy a csoport közepén lévő 100. sírban nyugvó, gazdag mellékletekkel és státusz tárgyakkal eltemetett férfinak több felesége volt, ebből kifolyólag több gyereke, ami megmagyarázná a csoportban kiugróan magas női és gyereksírok arányát. Ugyanakkor egy másik lehetőség az is, hogy a közösség más családjai is igyekeztek elhunyt gyermekeiket a vezető pozíciót betöltő férfi közelében eltemetni.

4.1.8. Összefoglalás

Az Aszód–Papi földeken feltárt temetőrészt életkor szerinti megoszlása alapján demográfiaiailag reprezentatívnak tekinthető, azonban a felnőttek körében aránytalanság figyelhető meg a két nem között, ami megkérdőjelezi, hogy a feltárt temetőrészt a teljes populációra nézve reprezentatívnak tekinthető-e *(részletesen ld. a 3.4.3.5. fejezetet)*. Az Aszód–Papi földeki és a mórágyműködombi sírcsoport demográfiai hasonlósága alapján feltételezhető, hogy ennek az aránytalanságnak kulturális okai lehettek *(Zoffmann 2004)*.

Az egyes sírcsoportok belső szerkezete között jelentős különbségek vannak, vagyis nem voltak olyan társadalmi szabályok, melyek szigorúan meghatározták volna a temetések rendjét. Ugyanakkor a sírok közti elenyészően kevés superpozíció arra utal, hogy a sírok helyét megjelölték és az egyes temetések között nem telt el olyan sok idő, hogy ezek a jelek elpusztultak volna. A felnőtt nők és férfiak aránya sírcsoportonként változik: az A, D és E csoportban a nők száma jelentősen felülmúlja a férfiakét, azonban a B és C csoportban a nemek aránya nagyjából kiegyenlített. A sírcsoportok belső szerkezete alapján feltehető,

hogyan egyes csoportok valamilyen rokonsági egységet képviselnek, de ez nem feltétlenül általánosítható minden csoportra.

A temetkezési rítusban igen nagy homogenitás tapasztalható. A közösség tagjainak túlnyomó többségét zsugorítva, jobb oldalra fektetve temették el, az ettől eltérő rítusok (urnás és szórthamvasztásos temetkezés, zsugorítva, bal oldalra fektetés, hátra vagy hasra fektetés) a temetkezések elenyésző hányadát alkotják. Ezek a sírok a meghatározható esetekben nők és gyermekek sírjai voltak. A kevés hamvasztásos és a szokásostól eltérően fektetett csontvázas női temetkezés azt mutatja, hogy rendkívül csekély volt azok száma, akiket nem az általános temetkezési rítus illetett meg. A hamvasztásos temetkezések erőteljes területi koncentrációja arra utal, hogy egymással szoros, valószínűleg valamilyen rokonsági kapcsolatban álló személyek sírjai lehettek. Az általánostól eltérő rítus szerint temetettek valamilyen speciális társadalmi pozíciót betöltő személyek lehettek, akár eltérő származásuk (például exogám kapcsolatok más települések lakóival), akár a család speciális közösségi szerepe miatt.

A zsugorított csontvázas temetkezések irányítása az elhunyt nemétől és életkorától függött. Ugyanakkor egyik irányítást sem lehetett kizárólag az egyik nemhez vagy egy bizonyos életkorhoz kapcsolni, ezért a területi különbségeket is figyelembe véve ebben további szempontok is – valószínűleg horizontális társadalmi különbségek – szerepet játszhattak. A gyerekek között a férfiakra és nőkre leginkább jellemző irányítás is jelentős, ők talán kisfiúk illetve kislányok voltak.

A mellékletadás szokása általános volt, leggyakoribb mellékletek a kerámiaedények voltak. Az egyes sírok között a mellékletek számában nagy különbségek figyelhetők meg, ami arra utal, hogy ebben a társadalmi egyenlőtlenségnek volt szerepe. A férfiak mellékletei között elsősorban kőeszközöket (famegmunkálásra alkalmas szerszámokat, vadászeszközöket), míg a nők sírjaiban csont- és agancseszközöket, ékszereket találunk. Néhány kisebb ékszer (Spondylus és mészkőgyöngy) mindkét nemnél már kisgyermekkorától fogva előfordul. A kizárólag felnőtt férfiak sírjaiban található tárgytipusok minden bizonnyal összefüggenek a felnőtté válás folyamatával és annak átmeneti rítusaihoz kapcsolódnak. Ezek egy része azonban, a státusz tárgy (buzogány, vadkanagyar-csüngő, -állkapocs) társadalmi egyenlőtlenséget fejeznek ki, a vezetői pozíciót szimbolizálják (*Siklósi 2004, 29-35, 51; részletesen ld. az 5.4. és 5.5. fejezeteket*). Úgy tűnik, hogy a mellékletadás szokásában az elhunyt neme és életkora mellett társadalmi rangja (vagy gazdagsága) fontosabb szerepet töltött be, ugyanis nincsen olyan tárgytipus, mely minden női vagy férfisírban (vagy azok nagy részében) előfordulna és így pusztán az elhunyt társadalmi nemét szimbolizálná. A társadalmi nemi szerepek által behatárolt körön belül az elhunyt (és családjának) „anyagi” lehetőségei és társadalmi státusza határozta meg azt, hogy mi került a sírjába.

Az Aszód–Papi földeken feltárt sírok alapján legalább három lépcsőfokot lehet elkülöníteni az egyén életében. A csecsemőket még nem tekintették a közösség tagjának, sírjaikat valószínűleg a többiekől elkülönítve ásták meg. A kisgyerekeket már a közösség tagjának tekintették, de temetkezéseiknek nagyon kevés olyan vonása van, melyből nemükre következtetni lehetne. A társadalmi nemi szerepek csak a felnőttkor elérésével körvonalazódnak

egyértelműen. A kevés, egyértelműen női mellékletekkel eltemetett infans II korú gyereksír alapján feltételezhető, hogy őket már társadalmilag is éretnek tekintették. Ez a férfiak esetében csak aduultus korban következett be. A gyerekek több lépcsőfokon keresztül, fokozatosan váltak a társadalom teljes jogú tagjaivá. Ennek egyes állomásait a dél-dunántúli lengyeli temetkezések esetében Zalai-Gaál I. is meghatározta. Szintén dokumentálható volt az infans II korosztályba sorolható lányok temetésére fordított kitérített figyelem. Zalai-Gaál I. is arra a megállapításra jutott, hogy az infans II korú lányok gazdag temetése mögött a felnőtté váláshoz, beavatáshoz kapcsolódó rituálék, ceremóniák húzódnak meg (Zalai-Gaál 2003). Valószínűleg ezek a lányok már átestek a biológiai és/vagy társadalmi felnőtté válás lépcsőfokain, vagyis társadalmilag is érettek, felnőttnek tekinthették őket. Hasonló megállapításra jutott B. Simoneit is a Vonaldíszes Kerámia Kultúrájának gyermeksírait vizsgálva (Simoneit 1997).

A közösség tagjai közti horizontális társadalmi különbség kifejezője lehetett az irányítás és esetleg a sírcsoportok is. Ugyanakkor e kettő nincs összhangban egymással: nem tudjuk megmondani, hogy az egy sírcsoportot használók vagy az azonos irányítású temetkezések milyen szempontból tekinthetők hasonlóknak vagy azonosnak (például leszármazási ág, nagycsalád stb.). Esetleg a sírcsoportok eltérő demográfiai összetétele utalhat arra, hogy nem egy-egy nagycsalád tagjai használtak egy sírcsoportot, hanem más rendező elv szerint választották meg a sír helyét. Ugyanis az A sírcsoportban feltűnően kevés a férfisír és sok a gyereksír, míg a B sírcsoportban az összes feltárt temetkezéshez viszonyítva is kiugróan magas a férfisírok aránya. Elképzelhető, hogy a sírok irányítása összefüggésben állt az elhunyt leszármazásával vagy más horizontális társadalmi különbségekkel, de ebben az esetben is problémát jelent az, hogy ez részben az elhunyt nemétől és életkorától is függött.

A társadalmi egyenlőtlenség csupán a mellékletadás szokásában jelent meg. A mellékletek közül elkülöníthetők a presztízstárgyak és a státusztárgyak. A státusztárgyak kizárólag felnőtt férfiak sírjaiban fordultak elő, míg a presztízstárgyak elsősorban nők és gyermekek sírjaiban. Ezek alapján valószínűsíthetjük, hogy a késő neolitikumban ezen a területen még nem számolhatunk rögzült társadalmi rétegekkel, a közösség vezetőjének pozícióját és az ezzel járó megbecsülést csak felnőttkorban szerezték meg az erre alkalmas férfiak. Az Aszód–Papi földeken feltárt sírok között nincs arra utaló jel, hogy a vezetői pozíció örökletesé vált volna vagy a közösség vezetője kísérletet tett volna arra, hogy pozícióját utódaira intézményesített keretek között is továbbörökítse. Azt nem tudhatjuk, hogy egy korábbi vezető leszármazottja mennyivel indult esélyesebben a vezetői pozíció megszerzéséért folytatott küzdelemben. Ugyanakkor az Aszód–Papi földeken feltárt sírokban talált Spondylus ékszerek arra utalnak, hogy a település lakói aktív szerepet játszottak a környező területekkel folytatott cserekapcsolatokban. A cserében (és esetleg a presztízstárgyak cseréjében) elért sikerek és gazdagság tette lehetővé egyes családok számára, hogy nagy mennyiségű ékszerrel temessék el családtagjaikat. Az ékszerek nyersanyagának meghatározása alapján a Spondylus gyöngyök között jelentős mennyiségű mészkőgyöngy is volt, aminek viszont a fele egyetlen sírból, az ékszerekben leggazdagabb 164. gyereksírból került elő. A sírokban lévő gyöngyök fele mészkőből készült (Sümei 2009, 341). Ez a sír még így is messze kiemelkedik Spondylus ékszereinek gazdagságával a többi sír közül. Ezek alapján

világosan látszik, hogy a Spondylus gyöngyöket könnyebben hozzáférhető nyersanyagból utánozták is.

A presztízstárgyak eloszlása alapján úgy tűnik, hogy a korábbi korszakhoz képest kis mennyiségben a közösség szélesebb „rétegei” számára váltak hozzáférhetővé a Spondylus ékszerek. Ez a Spondylus értékének csökkenését is jelenthette és azt is, hogy egyre többen vettek részt a presztízserért, rangért folyó versengésben, vagy egy másik magyarázat lehet az, hogy egyfajta redistributív rendszerben jutottak hozzá ezekhez a távoli vidékekről származó ékszerekhez. Kérdés, hogy az ékszerek tulajdonosai, viselői tisztában voltak-e azzal, hogy a gyöngyök milyen nyersanyagból készültek, esetleg maguk készítették-e őket (*részletesen ld. az 5.1. fejezetet*).

A közösség néhány magas rangú vagy gazdaságilag tehető tagja és/vagy családjuk kiugróan nagy mennyiségű presztízstárgyat tudott felhalmozni. Valószínűleg a szélesebb körű hozzáférés és az ebből bekövetkezett értékvesztés miatt a korábbihoz hasonló pozíció kifejezésére, a társadalmi megbecsülés növelésére, manipulálására már nagyobb mennyiségű presztízstárgyra illetve nyersanyagra volt szükség. Ugyanakkor ez a gazdasági vagy gazdaságbeli differenciálódás ekkor még nem jelentette azt, hogy rögzült társadalmi egyenlőtlenség alakult ki, bár kétségtelen, hogy a gazdaságilag sikeresebb egyének vagy családjuk számára jobb lehetőségek nyílhattak a vezetői pozíció megszerzésére.

4.2. Békés–Povád

4.2.1. Kutatástörténet

A lelőhelyet már 1885-ben ismerte a régészeti kutatás, azóta több alkalommal, több múzeumba is kerültek innen leletek. Először Banner J. ismertette az innen előkerült tárgyakat (*Banner 1930b, 221-225*). Ennek ellenére rendszeres ásatásra csak 1958-ban került sor, amikor Trogmayer O. a neolitikus tellbe ásott 10-11. századi temető feltárása során talált nyolc neolitikus temetkezést is, melyek az Árpád-kori temetőtől elkülönülten kerültek elő. A település feltárására akkor nem volt mód, de egy kisebb szonda segítségével három települési szintet lehetett elkülöníteni, és azt sikerült megállapítani, hogy a települési rétegek még ez alatt is folytatódtak (*Trogmayer 1960-62, 9, 30-31*). 2002-ben egy újabb kis felületű, megelőző feltárással került sor, ekkor további két sír került elő (*Gulyás & Turcsányi 2009*).

4.2.2. A lelőhely földrajzi fekvése

A lelőhely a mai várostól északra, a Kettős-Körös keleti partján fekszik (*MRT X, 81*). A település nagy kiterjedésű lehetett, Trogmayer O. szerint a Körös mindkét partján megtalálható (*Trogmayer 1960-62, 31*). Régi térképek alapján az egykori tell a Kettős-Körös kolduzugi meandere mellett, egy magas parton állt, mára már szinte teljesen elpusztult (*MRT X, 81*). A terepbejárási adatok alapján a tell közelében egy kiterjedt, intenzív horizontális település is volt (*MRT X, 119, II. kép; Gyucha & Parkinson 2008, 85*).

4.2.3. A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya

A sírok a neolitikus településbe ásva kerültek elő, betöltésükben neolitikus edénytöredékek voltak (Trogmayer 1960-62, 34).

A temetkezések egy 20x10 m-es területen feküdtek, ezen belül a 44., 68., 46., 43. és 42. sírok félkörívben, az 1. és 47. sír a többitől 6 m-re, egymástól 4-5 m-re feküdt (Trogmayer 1960-62, térkép). A két, újabban feltárt sír ezektől távolabb, délkeletre került elő; elképzelhető, hogy már a telhez kapcsolódó horizontális település területén (Gulyás & Turcsányi 2009, 117, 1. kép).

4.2.4. Antropológiai adatok

A feltárt neolitikus sírok közül hat esetben lehetett az elhunyt nemét és életkorát megállapítani. Mindannyian felnőttek voltak – négy férfi és két nő –, akik közül hárman adultus, ketten maturus és egy nő senilis korban hunyt el (92-94. ábra) (Lipták & Farkas 1967, 139; Farkas 1975, 61-62).

Az újabb ásatáson egy gyerek és egy felnőtt sírja került elő, mely mellékletei alapján férfi lehetett, de a vázak antropológiai elemzése nem történt meg (Gulyás & Turcsányi 2009, 117; Gulyás A. szóbeli közlése).

		nem			
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	férfi	5	50,0	62,5	62,5
	nő	2	20,0	25,0	87,5
	gyerek	1	10,0	12,5	100,0
	Total	8	80,0	100,0	
Missing	nem meghatározható	2	20,0		
Total		10	100,0		

92. ábra: Nemek gyakorisága Békés-Povádon

		kor			
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	ad.	3	30,0	50,0	50,0
	mat.	2	20,0	33,3	83,3
	sen.	1	10,0	16,7	100,0
	Total	6	60,0	100,0	
Missing	nem meghatározható	4	40,0		
Total		10	100,0		

93. ábra: Korcsoportok gyakorisága Békés-Povádon

Count		nem		Total
		férfi	nő	
kor	ad.	2	1	3
	mat.	2	0	2
	sen.	0	1	1
Total		4	2	6

94. ábra: Halálzási életkor nemek szerint Békés-Povádon

4.2.5. Rituális jellemzők

Minden Békés–Povádon feltárt sír csontvázas temetkezés volt (*Trogmayer 1960-62, 9-20; Gulyás & Turcsányi 2009, 117*). A korábban feltárt sírokat egységesen 50-60 cm mélységbe ásták, egyedül a 68. sír feküdt ennél mélyebben, 100 cm-re a felszíntől (*Trogmayer 1960-62, 9-20*).

A korábban feltárt sírok irányítása egységesen K-Ny volt, két esetben nem lehetett megállapítani (*Trogmayer 1960-62, 9-20*). A két újabb feltárt sír irányítása DNy-ÉK és DK-ÉNy volt (*Gulyás & Turcsányi 2009, 117*).

A tíz temetkezés közül hat jobb oldalra, kettő bal oldalra, egy hasra fektetve került elő, további egy sír annyira töredékes volt, hogy a fektetést nem lehetett megállapítani (*Trogmayer 1960-62, 9-20; Gulyás & Turcsányi 2009, 117*). Egy-egy jobb és bal oldalra fektetett női sír volt, a jobb oldali fektetés a férfiakra volt jellemző, az egyetlen hasra fektetett sír is férfi volt, a gyereket is jobb oldalra fektetve temették el (**95. ábra**) (*Gulyás & Turcsányi 2009, 117*).

Count		fektetés			Total
		jobb oldalra	bal oldalra	hasra	
nem	férfi	4	0	1	5
	nő	1	1	0	2
	gyerek	1	0	0	1
Total		6	1	1	8

95. ábra: Az elhunyt neme és fektetése közti összefüggés Békés–Povádon

4.2.6. A sírok leletanyaga

A sírok jellemzően melléklet nélküliek voltak. Csupán a 46. jobb oldalra fektetett felnőtt férfi sírjában volt egy kaptafa alakú, átfúrt kőbalta és az 5., férfisírban kőbuzogány, két edény, 23 db apró Spondylus gyöngy, egy Glycymeris csüngő, két obszidián és egy kova- penge (*Trogmayer 1960-62, 9-20; Gulyás & Turcsányi 2009, 117*).

4.2.7. Kronológia

Leletek hiányában a sírokat a Tisza-kultúrán belül pontosabban keltezni nem lehet. A településről a sírok betöltésébe került karcolt és fekete festett tiszai edénytöredékek alapján a temetkezések legkorábban a Tisza-kultúra klasszikus fázisára keltezhetők (*Trogmayer 1960-62, 32*). Az újabb feltárásokon előkerült sírok a publikálók szerint a korai Tisza-kultúra idejére tehetőek (*Gulyás & Turcsányi 2009, 118*).

4.3. Berettyóújfalu–Herpály

4.3.1. Kutatástörténet

A lelőhelyről már a 19. század második felében kerültek leletek a nagyvárad múzeumba (*Sz. Máthé 1974, 318*). Zoltai L. és Sőregi J. 1921–22-ben folytatta az első ásatásokat, ami első sorban a bronzkori rétegeket érintette. Néhány évvel később, 1927-ben Tompa F., Márton L. és L. C. G. Clark végzett próbaásatást a lelőhelyen. Ezt követően 1955-ben Korek J. és Patay P. végeztek szondaásatást, melynek célja Tompa F. kronológiai megállapításainak tesztelése volt (*Sz. Máthé 1981, 17–18; Korek & Patay 1956, 23, 33–42; Kalicz & Raczkó 1986, 63–65*). A késő neolitikus és kora-középső bronzkori tell település nagyobb méretű feltárása Kalicz N., Sz. Máthé M. és Raczkó P. nevéhez fűződik, akik 1977 és 1982 között 600 m² felületet tártak fel, ennek során 44 sír került elő⁶⁵ (*Kalicz & Raczkó 1984, 134–135; 1986, 63–65*). 1980-ban a telltől délkeletre nyitott 300 m²-es szelvényben orosz kutatócsoport végzett feltárásokat, neolitikus sírok itt is kerültek elő (*Kalicz & Raczkó 1984, 135; 1986, 66, 74; Titov 1984, 23–27*).

1979-ben a tell településtől délnyugatra Kalicz N. és Raczkó P. hat É–D irányú kutatóárkot húzott annak reményében, hogy megtalálják a településhez tartozó temetőt, azonban néhány neolitikus és bronzkori települési objektumon kívül csak egy melléklet nélküli, zsugorított csontvázas temetkezést és egy koponyát találtak (*Kalicz & Raczkó 1986, 66*).

4.3.2. A lelőhely földrajzi fekvése

A tell település közvetlenül az egykori vízparton helyezkedett el, északról és keletről a víz erősen lepusztította, ezért a település egykori alakját és méretét nehéz megállapítani. A települést övező árok és geológiai fúrások segítségével nagyjából 3000 m²-re becsülhető a tell egykori mérete (*Kalicz & Raczkó 1984, 91; 1986, 74*).

4.3.3. A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya

4.3.3.1. A sírok viszonya a települési objektumokhoz

A sírok többsége a tell településen fekszik. Ezen belül két csoportot különíthetünk el: az egyik csoportba sorolhatók azok a sírok, melyek egyértelműen a házakhoz kötődnek, a házak cölöplyukában, az alapárokban vagy a padló alatt feküdtek. Egy másik csoportot alkotnak azok a sírok, melyek nem mutatnak egyértelmű kapcsolatot a házakkal. Ezek vagy korábbi rétegek házomladékába beleásva vagy gödrökben kerültek elő (*Kalicz & Raczkó 1984, 134; 1986, 125–126*).

A feltárt sírok hat települési szinthez köthetők (5–10. szint). A 7. szinthez kapcsolható sírok túlnyomó többségében a házak omladékába ásva kerültek elő, csak két sír volt házak pad-

⁶⁵ 36 sír kapott számot az ásatások során, további nyolc temetkezés maradványai pedig annyira töredékesek voltak, hogy a csontokat csak a későbbi feldolgozásokor sorolta Kalicz N. a sírok közé (*Kalicz N. szóbeli közlése*).

lója alatt. A 8. szint sírjai jellemzően a házak padlói alatt vagy cölöplyukban feküdtek. A 9. szinthez sorolt sírok egyikéről sem lehetett megállapítani, hogy házhoz kapcsolódnának. A 10. szint sírjai az őshumuszba mélyedtek illetve gödrökben feküdtek.

A fenti összefoglalásból jól látszik, hogy a házakhoz kapcsolódó sírok a 8. szinten sűrűsödnek. Ennek egyik oka valószínűleg az, hogy ezen a szinten a többi szintnél lényegesen jobb és teljesebb állapotban őrződtek meg a leégett házak, így aprólékosabb megfigyeléseket tettek lehetővé. A többi szint esetében a házak padlójának csak kisebb részei maradtak meg, ezekhez nehezebb hozzákapcsolni a sírokat is. A 10. szinten pedig csak az őshumuszba mélyedő gödrök, cölöplyukak kerültek elő.⁶⁶

4.3.3.2. A sírok egymáshoz való viszonya

Négy szinten (7-10. szint) lehet vizsgálni a sírok egymáshoz való viszonyát. A 7. szinten a sírok elszórta kerültek elő, csak az 5. illetve 5/A ház omladékába ássott sírok esetében lehetett kisebb csoportosulást megfigyelni. A 8. szinten a sírok egyértelműen a házakhoz kapcsolódnak, egymáshoz képest elszórta, rendszertelenül fekszenek. A 9. szinten talán a sírok kisebb csoportosulása figyelhető meg a feltárási terület középső részén. A 10. szinten a sírok a feltárt területen elszórva kerültek elő illetve a feltárási délkeleti szélén három sír feküdt egymás közelében. Az egy szinthez tartozó sírok között szuperpozíciót nem lehetett megfigyelni.

4.3.4. Antropológiai adatok

Antropológiai vizsgálat nem készült. A helyszínen történt meghatározás szerint legalább 30 sírba (75 %) csecsemőket illetve kisgyermeket temettek (96. ábra). A gyerekek is túlnyomó többségében csecsemők voltak (*Kalicz & Raczky 1984, 134; 1986, 126*). Ez mindenképpen arra utal, hogy a tellen, házak alatt eltemetettek az egykori közösség csak egy elenyésző hányadát képviselik. A horizontális településen feltárt néhány felnőtt sírja azt jelzi, hogy a közösség tagjait elsősorban ide vagy egy egyelőre ismeretlen helyre (*Kalicz & Raczky 1984, 135; 1986, 126*), esetleg olyan rítus szerint temették el, melynek régészeti nyoma nem maradt. Ezt támasztja alá az is, hogy a herpályi tell települést olyan sűrűn építették be házakkal, hogy temetkezések számára már nem maradt üres terület.⁶⁷

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	gyerek	30	75,0	100,0	100,0
Missing	nem meghatározható	10	25,0		
Total		40	100,0		

96. ábra: Gyermeksírok aránya Berettyóújfalu–Herpályon

⁶⁶ A külső, horizontális településen előkerült sírok és települési objektumok kapcsolatáról nincs információ.

⁶⁷ A táblázatokban 40 sír szerepel. Ezek közül három a külső településen került elő. Az adatbázisból hiányzó sírok annyira töredékesek voltak, hogy egykori létezésükön kívül semmi többet nem tudunk róluk.

4.3.5. Rituális jellemzők

4.3.5.1. Rítus

Minden sír zsugorított csontvázas temetkezés volt. A sírok körülbelül harmadát érte valamilyen bolygatás. Ez az arány mindenképpen nagyobb lehetett, mivel a rendkívül töredékes csontmaradványok arra utalnak, hogy a tellen a sírok egy jelentős része teljesen megsemmisült.

4.3.5.2. Irányítás

A sírok irányítása igen változatos, valószínűleg részben a ház irányítása illetve a cölöplyuk vagy alapárok iránya, funkcionális formája határozta meg azt, hogy milyen irányban helyezték el benne az elhunytat. Messze a leggyakoribb irányítás így is a K-Ny volt, ami a meghatározható esetek majdnem felét képezte (97. ábra).

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	K-Ny	11	27,5	42,3	42,3
	Ny-K	1	2,5	3,8	46,2
	DNy-ÉK	1	2,5	3,8	50,0
	É-D	5	12,5	19,2	69,2
	D-É	3	7,5	11,5	80,8
	DK-ÉNy	5	12,5	19,2	100,0
	Total	26	65,0	100,0	
Missing	nem meghatározható	11	27,5		
	System	3	7,5		
	Total	14	35,0		
Total		40	100,0		

97. ábra: A sírok irányítása Berettyóújfalu–Herpályon

4.3.5.3. Fektetés

A csontvázak megtartása annyira gyenge volt, hogy az esetek felében nem lehetett meghatározni, hogy az elhunytat melyik oldalára fektetve temették el. A meghatározható esetekben nagyjából azonosan oszlott meg a jobb és bal oldalra fektetés szokása, további egy esetben pedig hanyatt fektetve temették el az elhunytat (98. ábra).

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	jobb oldalra	10	25,0	50,0	50,0
	bal oldalra	9	22,5	45,0	95,0
	hanyatt	1	2,5	5,0	100,0
	Total	20	50,0	100,0	
Missing	nem meghatározható	20	50,0		
Total		40	100,0		

98. ábra: Az elhunytak fektetése Berettyóújfalu–Herpályon

4.3.6. A sírok leletanyaga

A sírok csupán 25,6 %-ában (tíz sír) volt valamilyen melléklet. Ez az arány nagyjából megfelel a más késő neolitikus telleken tapasztaltaknak, bár azokat felülmúlja (99. ábra).

Összesen négy sírban volt *kerámia*, egy-egy sírban egy illetve három edény, két sírban két-két edény volt.

Két sírban egy-egy *lapos balta* volt (az egyik gyereksír). Két sírban egy-egy (gyereksírok), egy sírban pedig 3 db *pattintott kőszköz* volt.

Két sírből kerültek elő *részletek*: az egyikből egy réztű töredéke, a másiktól egy rézgyűrű.

Egyetlen sírban volt 25 db apró korong alakú *Spondylus gyöngy*, melyek a bal csukló és a medence alatt voltak.

Egy csecsemő sírban volt egy *csontszköz* (a sírnak más melléklete nem volt), egy sírből pedig szarvasagancs került elő. A horizontális település egyik sírjában volt vadkanagycsüngő (más melléklete nem volt és a sír további jellemzői is ismeretlenek).

Deszkakoporsó nyomai életkortól függetlenül több rétegből kerültek elő. Ezt az sem befolyásolta, hogy házhoz kapcsolódó vagy attól független temetkezés volt-e.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	29	72,5	74,4	74,4
	van	10	25,0	25,6	100,0
	Total	39	97,5	100,0	
Missing	System	1	2,5		
Total		40	100,0		

99. ábra: Mellékletes és melléklet nélküli sírok aránya Berettyóújfalu–Herpályon

4.3.7. Kronológia

Ahogy fentebb már említettem a sírok a tell település több szintjéhez tartoznak, melyek tipológiai alapon a korai herpályitól a proto-tiszapolgári fázisig húzódnak (*Kalicz & Raczky 1984, 131-133; 1986, 123-124; 1987b, 125*). Radiokarbon adatok alapján a település 4730 (68,2 %) 4450 cal BC közé tehető (*Kalicz & Raczky 1987a, 28-29; Hertelendi et al. 1998b, 663*). A demográfiai és a radiokarbon adatokat figyelembe véve az egy-egy települési szinthez tartozó sírok biztosan csak egy kicsi, speciálisan szelektált szegmensét képviselik az egykori közösségnek.

4.3.8. Értékelés

A herpályi sírokat az antropológiai vizsgálatok hiánya és a III. felület (horizontális településrészt) dokumentációjának hiánya miatt csak korlátozottan lehet értelmezni. Az biztos, hogy a tellen az egykori közösség csak egy speciálisan szelektált szegmensét temették el. Egyrészt azért, mert felnőtt sírok alig fordulnak elő, másrészt azért, mert a sírok hat tele-

pülési szinthez tartoznak, melyek nagyjából 400 évet ölelnek fel.⁶⁸ Ehhez viszonyítva pedig elenyésző az előkerült 44 sír még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy valószínűleg számos sír teljesen elpusztult a tell élete során vagy az azóta eltelt évezredekben. A III. felületről hozzáférhető csekély információk tanúsítják, hogy ide elsősorban felnőtteket temettek.

A sírok két fő csoportra oszthatók: a házak építéséhez kapcsolódó építési áldozatnak tekinthető sírok és a valódi temetkezések csoportjára, melyek úgy tűnik, hogy a település éppen nem használt részén csoportosultak. Mindegyik jellemzően melléklet nélküli temetkezés volt, csupán két rézmellékletes és egy Spondylus mellékletes sír emelkedik ki a többi közül, azonban ezek mellékleteinek száma is elenyésző pl. Polgár–Csószhalom, Tápé–Lebő vagy Hódmezővásárhely–Gorzsa kifejezetten gazdag sírjaihoz képest (*ld. a 4.17.5. fejezetet; Horváth 1987, 45-46, 7. kép; Raczy & Anders 2006, 28-30; 2008, 46-49; Anders & Nagy 2007, 86; Bánffy & Bognár-Kutzián 2007, 216-219*).

4.4. Bodrogkeresztúr–Kutyasor

4.4.1. Kutatástörténet

A lelőhelyen először 1926-ban, majd 1935-ben Tompa F. folytatott kisebb feltárásokat. Később Patay P. 1951-ben Tompa F. kronológiai megfigyeléseinek ellenőrzése és rézkori településnyomok kutatása céljából végzett ásatást a lelőhelyen, amikor két késő neolitikus sír került elő (*Patay 1957, 25, 28*).

4.4.2. A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya

A sírok az egykori település területén kerültek elő, de semmiféle további információ nincs arról, hogy milyen stratigráfiai viszonyban voltak a települési objektumokkal és egymással (*Patay 1957*).

4.4.3. Antropológiai adatok

Az 1. sírban egy 42-46 éves nő, lábain egy 3-4 éves gyerek koponyájával, a 2. sírban egy 50-55 éves férfi feküdt (*Patay 1957, 28*).

⁶⁸ Valószínűleg újabb AMS adatokkal pontosabban lehetne keltezni a település életét, azonban ez sem változtat azon, hogy a feltárt temetkezések száma nagyságrendekkel kisebb a várhatónál.

4.4.4. Rituális jellemzők

Mindkét sír nyújtott csontvázas, DK-ÉNy irányban, hanyatt fektetett temetkezés volt.⁶⁹ A sírok mélysége 90 illetve 110 cm volt (*Patay 1957, 28*).

4.4.5. A sírok leletanyaga

Az 1. sírba két edény került mellékletként, mindkét sírban volt trapéz alakú kőbalta, és a 2. sírban négy pattintott kőpengé és egy magkő is volt (*Patay 1957, 28*).

4.5. Bodrogsadány/Sárazsadány–Akasztószer

4.5.1. Kutatástörténet

A lelőhely 1898 óta ismert, de az első ásátás csak 1958-ban történt Kutzián I. vezetésével, amikor hat késő neolitikus temetkezés és késő neolitikus település maradványai kerültek elő, majd 1979-ben és 1983-1984-ben újabb kisebb feltárásokat folytatott (*Bognár-Kutzián 1963, 415; 1970, 129-130; Bánffy 2008, 163*).

4.5.2. Rituális jellemzők

Öt sír csontvázas temetkezés volt, egy pedig szimbolikus sír (*Bognár-Kutzián 1963, 415*). A csontvázas sírok zsurgorított temetkezések voltak, DK-ÉNy vagy Ny-K irányban, mindig jobb oldalukon feküdtek (*Bognár-Kutzián 1963, 415; 1970, 129, 21. t.*). A 12. sírnak a szükségesnél nagyobb gödröt ástak (*Bánffy 2008, 164*).

4.5.3. A sírok leletanyaga

A sírokban Spondylus- és mészkőgyöngyökből álló nyakláncok, átfúrt állatfogak, V furatú gombok, kőbalták, pattintott kőpengék, kerámia és állatcsont mellékletek voltak (*Bognár-Kutzián 1963, 415*). Egyedül a 12. sírról jelent meg részletes publikáció, ennek mellékletei: két pattintott kőszekély, három vékony csontlemez, egyikük kerek, két kis lyukkal (gomb-szerűen) átfúrva, egy hengeres gyöngy és egy 14 szarvas szemfögből és 180 apró korong alakú mészkő- és Spondylus gyöngyből álló nyaklánc (*Bánffy 2008, 164*).

⁶⁹ Korek J. tévesen jobb oldali, zsurgorított csontvázas temetkezésként közli őket (*Korek 1989, 45*).

4.6. Čičarovce

4.6.1. Kutatástörténet

A lelőhelyet építkezések alkalmával többször megbolygatták, majd 1976-ban 1400 m²-t tárt fel J. Vízdal, amikor települési objektumok, egy többszörös temetkezést tartalmazó gödör, két koponyatemetkezés és tíz sír került elő (Vízdal 1980). 1987-ben nem messze ettől a felülettől egy kisebb felületen (70 m²) egy újabb gödröt tárt fel⁷⁰ (Vízdal 1987; 1993). A sírokat J. Vízdal, J. Lichardus és M. Lichardus-Itten is közölték (Vízdal 1980, 144-147; Lichardus & Lichardus-Itten 1995-96, 144-151).

4.6.2. A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya

A feltárási felület erősen bolygatott volt, néhány települési objektum is előkerült, de ezek nem voltak szuperpozícióban a sírokkal. A feltárt temetkezések között sem volt stratigráfiai kapcsolat, a sírok és a többszörös temetkezést tartalmazó (áldozati?) gödör egy sorban helyezkedett el⁷¹ (Lichardus & Lichardus-Itten 1995-96, 144).

4.6.3. Rituális jellemzők

Mind a tíz zsugorított csontvázas temetkezés ÉK-DNy felé tájolva, közülük öt jobb, négy bal oldalán feküdt. Minden sír bolygatott volt, két sír olyan erősen, hogy a fektetés irányát sem lehetett megállapítani (100. ábra). Sem J. Vízdal, sem J. Lichardus és M. Lichardus-Itten publikációiból nem világos, hogy a vázak antropológiai vizsgálata megtörtént-e, azonban a jobb oldalra fektetetteket mindannyian férfinak, a bal oldalra fektetetteket mindannyianak nőnek tartják. Egy gödörből csak két koponya került elő (Vízdal 1980, 144-147; Lichardus & Lichardus-Itten 1995-96, 149).

		fektetés			
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	jobb oldalra	5	41,7	55,6	55,6
	bal oldalra	4	33,3	44,4	100,0
	Total	9	75,0	100,0	
Missing	nem meghatározható	3	25,0		
Total		12	100,0		

100. ábra: A jobb illetve bal oldalra fektetett temetkezések gyakorisága Čičarovce-n

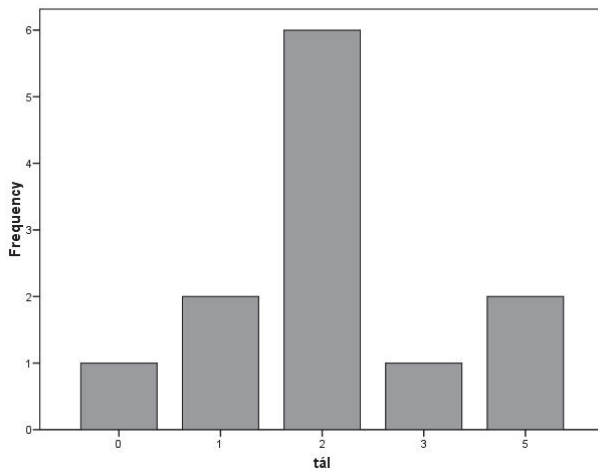
⁷⁰ Ezt J. Vízdal gödörházként közölte.

⁷¹ Itt nem tárgyalom a többszörös temetkezést, mivel ez semmiképpen sem tekinthető szokványosnak. A gödörben eltemetettek talán speciális szerepet játszottak az egykori közösségen belül (Vízdal 1980, 13-50; Lichardus & Lichardus-Itten 1995-96, 178-179).

4.6.4. A sírok leletanyaga

4.6.4.1. Kerámia

Minden sír tartalmazott valamilyen mellékletet, a koponyatemetkezéseken kívül minden sírban volt edénymelléklet. Az edényeken kívül a koponyatemetkezések és egy másik, erősen bolygatott síron kívül az összes sírban voltak kerámiatöredékek is. A leggyakrabban tálak/csészék kerültek a sírokba (csupán egy sírból hiányoztak), általában két példányban, de két esetben öt-öt ilyen típusú edény volt a sírban (**101. ábra**). A második leggyakoribb edénytípus a pohár volt: két-két sírban egy illetve három darab, egy sírban két példány volt. Két sírban volt csőtalpas tál (kettő illetve négy darab), egy jobb oldalra fektetett sírban pedig fedő. A kerámiaedények a fektetés irányától függetlenül fordultak elő minden típus esetében.

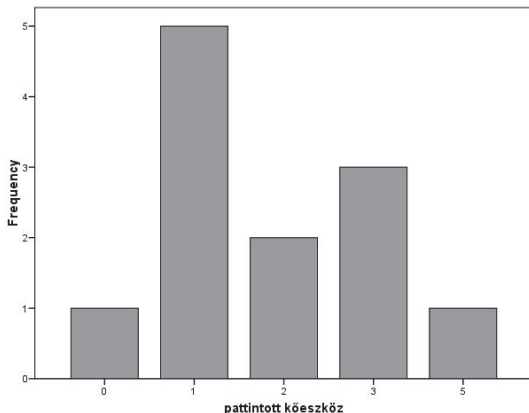

101. ábra: Tál-/csészetípusok előfordulásának gyakorisága a Čičarovce-n feltárt sírokban

4.6.4.2. Kőszeközök

4.6.4.2.1. Pattintott kőszeközök

A kerámiaedények mellett a leggyakoribb melléklettípusok voltak, melyek a fektetés irányától függetlenül kerültek a sírba. Leggyakrabban egy, de egy esetben öt darab is volt a sírban (**102. ábra**). Szintén gyakoriak voltak az obszidiánból pattintott kőszeközök, melyek ötször egy, egy-egy esetben pedig két illetve három példányban kerültek a sírba. Ezek inkább a jobb oldali fektetésű sírok jellemző mellékletei voltak (**103. ábra**).

102. ábra: Pattintott kőszeközök előfordulásának gyakorisága a Čičarovec-n feltárt sírokban

Crosstab

Count		fektetés		Total
		jobb oldalra	bal oldalra	
obszidián	0	1	2	3
	1	3	2	5
	3	1	0	1
Total		5	4	9

103. ábra: Az obszidián eszközök előfordulása az elhunyt fektetése szerint a Čičarovec-n feltárt sírokban

4.6.4.2.2. Csiszolt kőszeközök

Csiszolt kőszeközök kizárólag jobb oldalra fektetettek sírjaiból (összesen három sírból), egy-három példányban kerültek elő. Háromszor egy, kétszer pedig két fenékö került a sírba, a fektetés irányától függetlenül.

4.6.4.3. Réz

Öt sírban volt valamilyen réztárgy, a fektetés irányától függetlenül. Minden sírba más-más típusú réztárgy került: rézhegy (?), -lemez, karperec, -huzal, egy sírban pedig csak a nyoma látszott.

4.6.4.4. Állatcsontból készült tárgyak, eszközök

Gyakorik voltak az agancsszerszámok – háromszor egy, egy-egy esetben kettő-négy darab –, az állatcsont és az agancs- vagy szarv-mellékletek (három-három sírban). Ezek a fektetés irányától függetlenül kerültek a sírba.

4.6.5. Értékelés

Antropológiai adatok hiányában a Čičarovec-n feltárt temetkezéseket nehéz értelmezni. A temetkezési szokásnak kevés olyan eleme van, amelyet a jobb vagy bal oldali fektetéshez lehetne kötni, egyedül a csiszolt kőeszközök kötődnek kizárólagosan a jobb oldalra fektetett sírokhoz. Ez alapján elképzelhető, hogy ezek valóban férfisírok voltak, azonban a bal oldalra fektetettek sírjaiból hiányoznak azok az ékszemlékletek, melyek bizonyíthatnák, hogy ezek voltak a női temetkezések. A réztárgyak mindkét irányban fektetett sírok esetében előfordultak. A sírok térbeli elhelyezkedése alapján nem lehet semmilyen szabályosságot, rendszert találni a mellékletadásban vagy a fektetésben.

A környező lelőhelyek sírjaihoz viszonyítva meglepő a temetkezések edénymellékleteinek gazdagsága és a Spondylus vagy kőékszerek hiánya. Az edények tipológiája egyértelműen az alföldi lelőhelyekhez köti e sírokat, de az edénymelléklet gyakorisága inkább a lengyeli kör jellemzője.

4.7. Čoka/Csóka–Kremenyák

4.7.1. Kutatástörténet

Baranovátsky T., zentai tanító 1863-ban fedezte fel a lelőhelyet. Ezután 1877-ben és 1880-ban fordult elő először a régészeti szakirodalomban, amikor Szentkláray J. a temesvári Történeti és Régészeti Értesítőben írt az innen származó leletekről (*Banner 1960, 4*). A tell már a 19. század végén jelentős károkat szenvedett, ugyanis a terület birtokosa elkezdte elhordani a településhalom keleti végét (*Dudás 1886; 1890*). A 20. század elején Gubitza K. és Orosz E. egyaránt folytattak ásatásokat a lelőhelyen (*Gubitza 1906; Orosz 1912*). A település szinte teljes feltárása Móra F. érdeme, aki 1907 és 1913 között nyolc ásatást folytatott itt. Ez volt Móra F. első és egyben legnagyobb szisztematikus feltárása (*Banner 1960, 1*). Leírása szerint ezalatt az északi lejtő kivételével teljesen feltárta a halmot, amit az I. világháború kitörése miatt már nem tudott befejezni (*Móra 1925, 18*).

Gubitza K. 1904-ben tárta fel az első őskori sírt, majd 1906-ban Orosz E. további három sírt talált. Végül Móra F. ásatásai során összesen kilenc őskori sír került elő (*Gubitza 1906; Orosz 1912; Banner 1960, 6-7, 9-10*). A sírokat Banner J. publikálta először összefoglaló munkájában, melyből azonban hiányoztak az Orosz E. által feltárt sírok (*Banner 1927, 23-24, 84-85*). Az összes sírt Korek J. gyűjtötte össze disszertációjában (*Korek 1973, 266-269*).

4.7.2. A lelőhely földrajzi fekvése

A mai Čoka/Csóka településtől 1,5 km-re DNy-ra terület el a lelőhely, ami ma már 4 km-re található a Tisza bal partjától (*Banner 1960, 3*). A lelőhely egykor szigetként emelkedett ki a Tisza ártéréből. A település egy NyÉNy-KDK irányú, tojásdad alakú, 152 m hosszú, 40-60 m széles és 1,5 m magas halom volt (*Móra 1925, 20; Banner 1960, 4*).

4.7.3. A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya

4.7.3.1. A sírok viszonya a települési objektumokhoz

A sírok a települési rétegekbe ásva, rendszertelenül kerültek elő (*Korek 1973, 265*). A régi feltárások és a hiányos adatok miatt az egyes települési rétegek és sírok stratigráfiai viszonyát nem lehet pontosan megállapítani.

Gubitz K. 1904-ben tárta fel az első sírt, ami leírása alapján közvetlenül egy „épület” – valószínűleg gödör – romjai mellett volt (*Banner 1960, 6*). A Móra F. által feltárt első sír egy négyzetes kemence alatt kb. 50 cm-rel volt, egy másik hasonló mélységben szintén tapasztás alatt feküdt (*Banner 1960, 14*).

4.7.3.2. A sírok egymáshoz való viszonya

A sírok egymáshoz való viszonyát ma már igen nehéz megállapítani, mivel az egyes sírok egykori helyét térképek és mindenféle dokumentáció hiányában nem lehet beazonosítani.

A 10. és 11. sír között szuperpozíciót lehetett megfigyelni. Ez alapján Korek J. szerint a sírok két rétegbe sorolhatók. Szerinte elsősorban a 100 cm alatt előkerült sírok voltak ékszermelekketesek, az előlöttiek eszközmellekketesek vagy melléklet nélküliek (*Korek 1973, 269*).

4.7.4. Antropológiai adatok

A vázak antropológiai vizsgálata nem történt meg. Egy sír a leírások alapján gyermek sírja volt, a többi esetben legfeljebb a sírmellekketek alapján feltételezett nemet közölték az ásatók, melyek nem fogadhatók el hiteles adatoknak.

4.7.5. Rituális jellemzők

Mind egyik sír zsugorított csontvázas temetkezés volt. A sírok mélysége 20 és 130 cm között mozog, de a leírásokból nem egyértelmű, hogy mikor számították a felszíntől és mikor az altalaj szintjétől a sírmélységet (*Korek 1973, 266-269*).

Csupán négy sír irányítását lehet megállapítani, közülük kettő É-D, kettő (egy sírgödörben) pedig K-Ny tájolású (*Korek 1973, 266-269*). Csak két sír esetében lehetett megfi-

gyelni a fektetés módját, mindkét esetben bal oldalára fektették az elhunytat (Korek 1973, 266-269).

4.7.6. A sírok leletanyaga

A 13 sír közül csupán négy volt melléklet nélküli (28,6 %) (Korek 1973, 266-269). Ezek közül kettő K-Ny irányítású, egy pedig gyereksír volt. Ugyanakkor az elhunyt neme, életkora és a rítus egyes elemeiről szóló információk hiányában a sírmellékletek illetve melléklet nélküliség és a nem/életkor, valamint rítus összefüggéseit nem lehet vizsgálni. A sírok mellékletei más késő neolitikus lelőhelyekhez képest meglepően nagy változatosságot mutatnak.

4.7.6.1. Csonttárgyak, -ékszerek

Egyetlen sírban volt egy kicsi *csonttű*, három sírban egyéb típusú *csonteszköz* (egyikben három, a másik kettőben egy-egy darab), melyeket Banner J. nem tart mellékletnek (Banner 1960, 20, 24; Korek 1973, 268-269). Egyetlen sírban, a Gubitza K. által 1904-ben feltárt első sírban volt egy *csontszigony* (Korek 1973, 266).

Egyetlen sírban, a Móra F. által 1911-ben feltárt, hármás *csontgyűrűt* is tartalmazó sírban volt két egyes *csontgyűrű* (Korek 1973, 267). Orosz E. 1908-ban egy zsugorított *csontváz* ujjain talált egy kettős *csontgyűrűt* (Orosz 1912, 28). Móra F. a kincs tárgyai között és 1911-ben két sírban talált egyes, kettős és hármás *csontgyűrűket* (Móra 1925, 23-24; Banner 1960, 20; Korek 1973, 266-268).

4.7.6.2. Kőeszköz, -ékszer

Az Orosz E. által 1906-ban feltárt egyik sírban, az elhunyt hasa környékén volt egy „kőboglár”⁷² (Korek 1973, 266). A sír egyéb mellékletekben is gazdag volt, talán a település leggazdagabb sírja.

Egyedül az Orosz E. által 1906-ban feltárt sírban volt egy kis *kővéső* (Korek 1973, 266).

4.7.6.3. Kagylóékszer

Egy sírból egy *V furatú Spondylus gomb* került elő a bordák közül, ami Banner J. szerint a településhez tartozó lelet volt (Banner 1960, 20; Korek 1973, 267).

A „kőboglár” kapcsán korábban már említett sírban a nyak és kar tájékán voltak *Dentalium* gyöngyök, melyek pontos darabszáma ismeretlen (Korek 1973, 266).

⁷² Ez a Vinča-kultúrában megszokott kőcsüngő lehetett, mely formája a középső neolitikus *Spondylus* csüngőkére hasonlít.

4.7.6.4. Okker

Egy sírban lehetett megfigyelni a felső karcsontokon és a koponyán vörös okkerfestés nyomait (Korek 1973, 289). Két sírban mellékletként voltak okkerrögök (Korek 1973, 268).

4.7.7. Kronológia

A régi feltárások miatt a település anyagában ma már nehéz rétegeket vagy fázisokat elkülöníteni, azonban a publikált leletanyag alapján úgy tűnik, hogy a településen megtalálható a Tisza-kultúra I. és II. fázisa is. Emiatt a sírok réteghez vagy fázishoz sorolása sem lehetséges, bár Korek J. a sírok mélysége alapján próbált két fázist elkülöníteni, ami azonban kérdéses. Két sír szuperpozíciója alapján valószínű, hogy a sírok valóban több fázisba sorolhatók (Korek 1973, 269).

4.8. Hódmezővásárhely–Kökénydomb

4.8.1. Kutatástörténet

Hódmezővásárhely–Kökénydomb régészeti feltárása 1928-ban Banner J. vezetésével kezdődött meg, amikor a város megbízásából a városi múzeum gyarapítása céljából indultak meg az ásások. A többrétegű neolitikus település már ekkor a Tisza-kultúra egyik kiemelkedő lelőhelyévé vált. Már ebben az évben előkerült 16 neolitikus temetkezés (Banner 1930a, 66, 70–82). Ezt követően Banner J. még négy alkalommal folytatott feltárásokat. A későbbi feltárások során csak kevés további neolitikus temetkezés került elő (két-két sír 1940 és 1941-ben, egy sír 1942-ben) bronzkori és népvándorlás kori sírok mellett (Banner & Foltiny 1945; Banner & Korek 1949; Banner 1951).

Banner J. kutatásai után már csak kisebb felületű szondázó jellegű illetve hitelesítő ásások folytak a lelőhelyen, 1969-ben Korek J., 1985-ben Horváth F. vezetésével. Ez utóbbi során három újabb sír került elő (Korek 1973, 274–275; Horváth 1986; 1992).

4.8.2. A lelőhely földrajzi fekvése

A lelőhely északról, keletről és délről erősen kiemelkedik környezetéből, mellette folyik a Kődök-ér. Északnyugati része szinte beleolvad a magasabban fekvő területekbe (Banner 1930a, 49–50). A 150–200 cm magas tellszerű dombhoz egyrétegű település is csatlakozik (Korek 1973, 49).

4.8.3. A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya

Az 1. sír települési réteg alatt, az altalajba ásva feküdt (Banner 1930a, 56). Banner J. a temető megkeresésére tett próbálkozásai során talált sírok fölött is neolitikus edénytöredékeket talált (bronzkori töredékekkel keverten) (Banner 1930a, 66). Az 1940-es ásatás 1. sírja egy

gödörből került elő (*Banner & Foltiny 1945, 9*). A sírok a település területén rendszertelenül helyezkedtek el (*Banner 1930a, 74; Banner & Foltiny 1945, 15*). Banner J. leírásából az egyértelműen kiderül, hogy a sírok olyan részeken is kerültek elő, ahol több települési réteg volt egymáson, és olyan helyeken is, ahol csak egy településréteget lehetett megfigyelni.

4.8.4. Antropológiai adatok

Az 1928-ban és 1940-ben feltárt sírok antropológiai anyaga az idők során elveszett, ezek antropológiai meghatározása nem történt meg.⁷³ Az 1985-ben folytatott hitelesítő ásatáson feltárt három sírban négy egyén feküdt: egy 1-4 éves és két 6-8 éves gyerek, valamint egy 18-19 éves férfi⁷⁴ (*Farkas & Szalai 1989-90, 232-233*).

4.8.5. Rituális jellemzők

A Hódmezővásárhely–Kökénydombon feltárt késő neolitikus temetkezések mindegyike zsugorított csontvázas temetkezés volt.

4.8.5.1. Irányítás

Az elhunytak többségét kelet (33,3 %) és délkelet (19 %) felé tájolva temették el, amihez ha hozzáadjuk az ezekhez közeli irányokat is, a sírok túlnyomó többségét (71,5 %) teszik ki. Csupán két elhunytat temettek ezekkel ellentétesen, míg négy sír irányítását a nagyfokú bizonytalanság miatt nem lehetett megállapítani (**104. ábra**).

irányítás					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nem meghatározható	4	19,0	19,0	19,0
	K-Ny	7	33,3	33,3	52,4
	NyÉNy-KDK	2	9,5	9,5	61,9
	KDK-NyÉNy	2	9,5	9,5	71,4
	DDK-ÉÉNy	1	4,8	4,8	76,2
	D-É	1	4,8	4,8	81,0
	DK-ÉNy	4	19,0	19,0	100,0
	Total	21	100,0	100,0	

104. ábra: A Hódmezővásárhely–Kökénydombon feltárt sírok irányítása

⁷³ Banner J. publikációjában öt férfi, négy nő, három gyerek és három nem meghatározható nemű felnőtt sírjáról beszél antropológiai hivatkozások nélkül (*Banner 1930a, 82*). Úgy tűnik, hogy megállapításait a mellékletekre és a jobb vagy bal oldali fektetésre alapozta. Ezeket az információkat az elemzéshez nem használtam fel. Az 1928-as ásatás antropológiai anyagának sorsa ismeretlen, antropológiai meghatározás korábban sem történt.

⁷⁴ Az 1985-ös feltárás régészeti anyaga publikálatlan.

4.8.5.2. Fektetés

Az elhunytakat minden esetben oldalukra fektették. A meghatározható esetek több, mint felében jobb oldalára, egyharmadában pedig bal oldalára fektették az elhunytat. Három esetben az erős bolygatás miatt a fektetés módját nem lehetett megállapítani (105. ábra).

Banner J. publikációjában a mellékletek és a fektetés alapján a jobb oldalra fektetetteket férfi, a bal oldalra fektetetteket női síroknak határozta meg, azonban antropológiai meghatározások hiányában ez nem bizonyítható.⁷⁵

fektetés					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	jobb oldalra	11	52,4	61,1	61,1
	bal oldalra	7	33,3	38,9	100,0
	Total	18	85,7	100,0	
Missing	nem meghatározható	3	14,3		
Total		21	100,0		

105. ábra: Hódmezővásárhely–A Kökénydombon feltárt sírok fektetése

4.8.5.3. Sírépítmény

Horváth F. 1985-ös ásatásán a 3. sír (felnőtt férfi) körül cölöplyukakat figyelt meg, melyek szerinte valamilyen sírépítmény nyomai lehettek (Horváth 1992, 37-38).

4.8.6. A sírok leletanyaga

4.8.6.1. Kerámia

Hódmezővásárhely–Kökénydombon csupán két sírből három edény került elő, melyek mellékletnek tekinthetők. Ezenkívül négy sírban volt edénytöredék, melyek sírhoz való tartozása kétséges. Tipológiailag a három edény mindegyike más formát képvisel, vagyis a sírba kerülő edény alakjának és díszítésének – minden bizonnyal – nem volt jelentősége. Ez valószínűleg „egyéni” döntés volt (Banner 1930a, 80, 20. t. 8, 30. t. 5; Banner & Foltiny 1945, 15, 8. t. 4).

4.8.6.2. Kőeszközök

Egyedül az 1928-ban feltárt 1. sírban volt egy kaptafa alakú kőbalta.⁷⁶ Két sírből került elő pattintott kőeszköz (1 illetve 3 db), mindkettő jobb oldalra fektetett egyén sírja volt.

⁷⁵ Bognár-Kutzián I. sem fogadta el ezt a meghatározást (Bognár-Kutzián 1963, 411).

⁷⁶ Banner J. cikkében férfisírként közli a temetkezést, valószínűleg kőeszköz mellékletei és jobb oldali fektetése miatt (Banner 1930a, 75).

4.8.6.3. Kagyló- és állatfog-ékszerek

Összesen nyolc sírból kerültek elő különböző formájú és méretű *Spondylus gyöngyök*. Rendszerint a nyakban vagy karperecként, esetleg fejdíszként fordultak elő. Négy esetben jobb, három esetben bal oldalra fektetett egyén sírjában voltak.

A gyöngyök malakológiai meghatározására ebben az esetben is szükség lenne, mivel az 1928/1. sír gyöngysora például szárnyas hosszúcsontjából készült (*Horváth & Paluch 2005, 114. kat.*).

Két sírban volt *Spondylus karperec*, egyik egy jobb oldalra fektetett egyén volt, a másik esetben az erős bolygatás miatt a fektetés irányát nem lehetett megállapítani.

Két sírban volt *többszörös csontgyűrű*, egyik esetben az elhunyt bal kezén, a másik esetben erősen bolygatott sírban, feltehetően szintén a bal kezén volt. A megfigyelhető esetben bal oldalra fektetett egyén kezén volt (*Banner 1930a, 78-79*).

Összesen négy sírban voltak *átfűrt szarvas szemfogak* a kagylógyöngyök között, önállóan soha nem fordultak elő. Jobb és bal oldalra fektetettek sírjaiban azonos arányban szerepeltek (*Banner 1930a, 75-81, 3. t. 8.*).

4.8.6.4. Okker

Banner J. négy sír leírásánál említi okkerfestés nyomait (elsősorban a koponyacsontokon), de leírásából nem mindig egyértelmű, hogy csak a csontokon volt vörös festés vagy mellékletként is került okkerrög a sírba (*Banner 1930a, 76, 78; 1951, 33; Banner & Korek 1949, 20*).

4.9. Karancsság

4.9.1. Kutatástörténet

Bácsmegi G. 2002-ben egy szennyvízberuházás miatt folytatott feltáráson tárt fel két, a Lengyel-kultúra korai fázisába sorolható sírt (*Bácsmegi 2003, 81*).

4.9.2. A lelőhely földrajzi fekvése

A lelőhely a Ménes-patak északi oldalán, egy alacsonyabb teraszon található (*Bácsmegi 2003, 81*).

4.9.3. Rituális jellemzők

A sírok irányítása DK-ÉNy illetve ÉNy-DK volt, mindkét esetben jobb oldalukra fektetve temették el a holtakat (*Bácsmegi 2003, 81*).

4.9.4. A sírok leletanyaga

Az 1. sírban négy edény volt, a 2. sírban pedig egy vadkanagyar-lemez, ami nem eredeti helyén került elő (*Bácsmegei 2003, 81*).

4.9.5. Értékelés

A vázak antropológiai vizsgálata még nem történt meg és a kis felületű ásatás miatt a két sírt tágabb kontextusban sem lehet elhelyezni, ezért az adatokat csak korlátozottan lehet értékelni, belőlük messzemenő következtetéseket, általánosításokat levonni nem lehet. Ugyanakkor a lelőhely fontos, mivel Aszód–Papi földek mellett a lengyeli körbe sorolható újabb lelőhely a Dunától keletre, ahonnan sírokat is ismerünk.

4.10. Kenézlő–Szerúskert

4.10.1. Kutatástörténet

Két sír 1937-ben útjavítási munkálatok alkalmával került elő. Kiss L. megjegyzi, hogy a munkálatok során további öt sírt találtak az út vonalában (*Kiss 1939, 7*). A lelőhelyről és a sírok fekvéséről további információk nincsenek.

4.10.2. Rituális jellemzők

Mindkét sír zsugorított csontvázas temetkezés volt. Az 1. sír É-D, a 2. sír DK-Ény irányban feküdt (*Kiss 1939, 7*).

4.10.3. A sírok leletanyaga

Az 1. sírban egy, a 2. sírban három edény volt. A 2. sírban egy csonttű és az elhunyt jobb karján egy széles, rossz állapotú *Spondylus karperec* volt (*Kiss 1939, 7*).

4.11. Kisköre–Gát

4.11.1. Kutatástörténet

1962-ben gátépítések során Sipos S. tanár sírokat talált. Ezt követően 1963–66 között a Tisza II vízlépcső építéséhez kapcsolódóan Korek J. vezetésével folytak megelőző feltárások, ahol települési objektumok és temetkezések is napvilágot láttak. A lelőhely egy részét már a 19. század második felében elpusztították gátépítések során (*Korek 1989, 23*). A késő neolitikus Tisza-kultúra települése és sírjai mellett a középső neolitikus Vonaldiszes Kerámia kultúrájának települése és sírjai, valamint gepida temetkezések is kerültek elő. A leleteket

1973-as disszertációjában dolgozta fel Korek J., melyek csak 1989-ben, a Tisza-kultúra északi lelőhelyeinek összefoglalásáról írt monográfiájában jelentek meg (Korek 1973; 1989).

Az itt feltárt sírokat már J. Chapman is elemezte a társadalmi kérdések szempontjából (Chapman 2000, 45-74).

4.11.2. A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya

4.11.2.1. A sírok viszonya a települési objektumokhoz

A sírok a település területén kerültek elő. Korek J. monográfiájában még félig földbemélyített gödörházakról írt (Korek 1989, 23-35), azonban feltárási térképén egyértelműen látszanak a felszínre épített, nagyméretű házak cölöplyukai (Korek 1989, 3. kép). Ennek fényében a sírok helyzetét ezekhez viszonyítva kell értelmezni. A cölöpszerkezetes házak és a sírok között nem volt szuperpozíció, de a 7. és 8. sírt egy nagyméretű gödörbe ásták bele, a 33. sír pedig egy gödör alján feküdt (Korek 1989, 41, 43).

Csupán két sírt ért bolygatás: a 16. sír esetében hiányzott a koponya, a 31. sír felső testét pedig az Árpád-korban bolygatták meg (Korek 1989, 41-43).

4.11.2.2. A sírok egymáshoz való viszonya

Kiskörén 32 sírből 33 egyén maradványai kerültek elő. A sírok kisebb csoportokat alkottak, nem volt köztük szuperpozíció (Korek 1989, 39-45).

4.11.3. Antropológiai adatok

4.11.3.1. Nem és életkor szerinti megoszlás

A feltárt 33 késő neolitikus sír közül két esetben nem lehetett megállapítani az elhunyt nemét és életkorát. A meghatározható esetekben 19 felnőtt (61,3 %) és 12 gyerek (38,7 %) sírját lehetett elkülöníteni. A felnőttek körében a férfiak és nők aránya kiegyenlített: kilenc férfi (29 %) és tíz nő (32,3 %) sírja látott napvilágot (106-107. ábra).

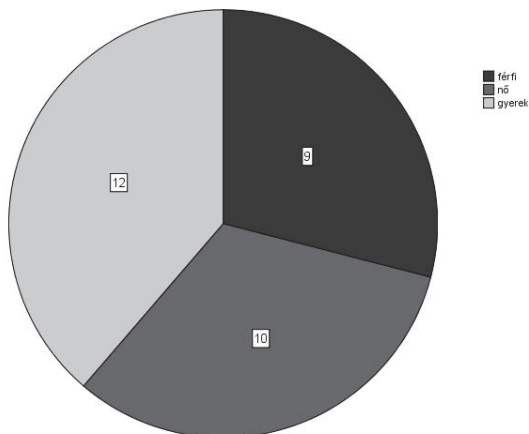
A csecsemők sírjai teljesen hiányoznak, az infans I és infans II életkor-kategóriába sorolható gyerekek sírjai egyenlő számban kerültek elő. Csupán egyetlen sírban feküdt juvenilis korú egyén. Legmagasabb az adultus korcsoportba sorolhatók száma, csak fele annyi maturus életkor-kategóriába sorolható egyén sírja került elő (108-109. ábra). Életkor-kategóriánként egyenlőtlenség figyelhető meg a felnőttek körében: az adultus életkor-kategóriában több, mint kétszer annyi nő van, mint férfi, ezzel szemben a maturus életkor-kategóriában a férfiak száma duplája a nőkének. Ez az eltérés senilis korban eltűnik (110. ábra).

A nemek és a gyereksírok aránya területileg jelentősen változik az egyes csoportok között. A B sírcsoporton belül a gyermeksírok dominálnak, ezenkívül csak három gyereksír került

elő, a feltárás más-más területeiről. Az A csoportban két férfi és egy nő sírja mellett volt egy gyereksír, a C csoportban két-két férfi és nő feküdt. Az 5. és 6. sírban egyaránt felnőtt nők nyugodtak, míg az összefüggően feltárt területtől nyugatra két nő és egy gyerek, a távolabbi szelvényekben pedig egy férfi és egy gyerek sírjai voltak (**25. térkép**). Az életkor szerinti megoszlást tekintve érdemes megfigyelni, hogy az A csoportban egymás mellett található két senior korú (egy férfi és egy nő) sírja. Ezzel szemben a B csoportban adults korúak a legidősebbek is (**26. térkép**). Mivel legfeljebb a B csoport tekinthető teljesen feltárttnak a nemek és életkor szerinti megoszlás csoportonkénti különbségei nem tekinthetők mérvadónak.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	férfi	9	27,3	29,0	29,0
	nő	10	30,3	32,3	61,3
	gyerek	12	36,4	38,7	100,0
	Total	31	93,9	100,0	
Missing	nem meghatározható	2	6,1		
Total		33	100,0		

106. ábra: Férfi-, női és gyermeksírok gyakorisága Kisköre-Gáton

107. ábra: Férfi-, női és gyermeksírok gyakorisága Kisköre-Gáton

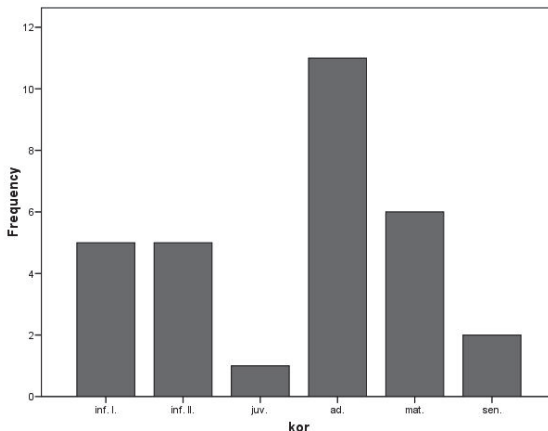
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	inf. I.	5	15,2	16,7	16,7
	inf. II.	5	15,2	16,7	33,3
	juv.	1	3,0	3,3	36,7
	ad.	11	33,3	36,7	73,3
	mat.	6	18,2	20,0	93,3
	sen.	2	6,1	6,7	100,0
	Total	30	90,9	100,0	
Missing	nem meghatározható	2	6,1		
	System	1	3,0		
	Total	3	9,1		
Total	33	100,0			

108. ábra: Egyes életkor-kategóriák gyakorisága Kisköre-Gáton

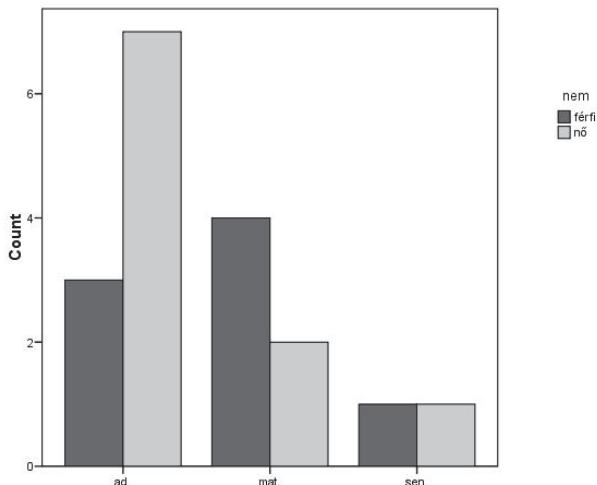
4.11.3.2. Demográfia

A Kiskör-Gáton feltárt temetkezések demográfiai képe erőteljesen hasonlít az Aszód-Papi földeken feltárt sírokéhoz (ld. a 4.1.4. fejezetet). A gyermekek 40 %-hoz közelítő aránya arra utal, hogy a csecsemők feltűnő hiányától eltekintve, arányuk reprezentatívnak tekinthető (ld. a 3.4.3.5. fejezetet). A juvenilis életkorúak alulreprezentáltságának ebben az esetben is több oka lehet. Elképzelhető, hogy máshova vagy régészetileg nem dokumentálható rítus szerint temették el őket.

A felnőttek körében a nemek közti arány kiegyenlített, ebben az esetben nincs okunk kétkedni a reprezentativitásban. További kérdés azonban, hogy a felnőtt férfiak és nők halálzási életkorának tendenciózus különbsége mivel magyarázható. Kérdés, hogy ez valóban azt jelentette-e, hogy a férfiak általában hosszabb ideig éltek, mint a nők illetve a nők kiemelkedően magas adultus kori halálzási magyarázható-e a szülés és a gyermekágy alatt bekövetkezett halálesetekkel.

109. ábra: Egyes életkor-kategóriák gyakorisága Kisköre-Gáton

10. ábra: Férfi- és női sírok életkor szerinti gyakorisága a felnőttek körében Kisköre-Gáton

4.11.4. Rituális jellemzők

4.11.4.1. Rítus

A Kisköre-Gáton feltárt sírok mindegyike csontvázás temetkezés volt. Egy esetben csak koponyatöredékek kerültek elő, ezért itt nem lehetett megállapítani, hogy zsugorított vagy nyújtott csontvázás temetkezés volt-e. További két sírban a lábakat zsugorították, az összes többi esetben (30 sír) nyújtott csontvázás temetkezések voltak.

A késő neolitikus, döntően nyújtott csontvázás sírok mellett zsugorított csontvázás középső neolitikus temetkezések is előkerültek. Korek J. a sírok irányítása alapján két melléklet nélküli, zsugorított csontvázás temetkezést is a késő neolitikumra keltezett (15. és 33. sír), azonban három – két melléklet nélküli, és egy mészkőgyöngyöket tartalmazó sír – olyan nyújtott csontvázás temetkezés is volt, melyek irányítása a középső neolitikus sírokéval esett egybe (24., 29. és 30. sír). Vagyis nem egyértelmű ezek keltezése és a köztük lévő kapcsolat (27. térkép).

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	DK-ÉNy	25	75,8	78,1	78,1
	K-Ny	1	3,0	3,1	81,3
	D-É	1	3,0	3,1	84,4
	ÉNy-DK	1	3,0	3,1	87,5
	DNy-ÉK	3	9,1	9,4	96,9
	ÉK-DNy	1	3,0	3,1	100,0
	Total	32	97,0	100,0	
Missing	nem meghatározható	1	3,0		
Total		33	100,0		

11. ábra: Különböző irányítású sírok gyakorisága Kisköre-Gáton

4.11.4.2. Irányítás

A sírok irányítása meglehetősen egységes volt, túlnyomó többségében (78,1 %) DK felé tájolta temették el az elhunytakat. Három esetben DNy-ÉK-i irányban temették, míg egy-egy esetben K, D, ÉK vagy ÉNy felé irányítva temették el őket. További egy esetben nem lehetett megállapítani a temetkezés irányát (11. ábra).

Az általánostól eltérő irányítású sírok a B csoportban koncentrálnak, ezen kívül csak két eltérő irányítású sír volt. A B csoportban található a korábban már említett középső neolitikus hagyományoknak megfelelő négy sír illetve egy, az általánoshoz képest ellentétesen tájolt temetkezés, mely egyébként illeszkedik a többi temetkezés sorába (28. térkép).

4.11.4.3. Fektetés

Egy esetben a csontváz töredékessége miatt a fektetés módját nem lehetett megállapítani. Az összes többi sírban a hátukra fektették az elhunytakat.

4.11.5. A sírok leletanyaga

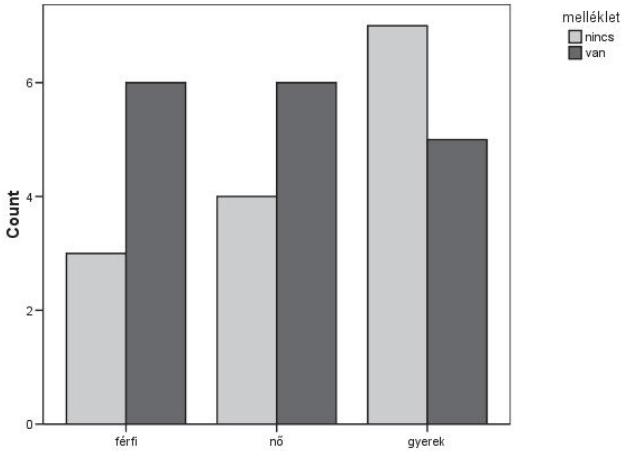
A temetkezések valamivel több, mint felében volt melléklet (57,6 %), ami elsősorban a viselet részeit alkotó tárgyakból, ékszerekből állt (112. ábra). A mellékletes és melléklet nélküli sírok aránya nemtől függetlenül azonos, ám a gyerekek körében a melléklet nélküli sírok aránya kicsit magasabb (113-114. ábra). A melléklet nélküli sírok területi elterjedése nem egyenletes. A teljesen vagy majdnem teljesen feltárt B sírcsoportban feltűnően magas a melléklet nélküli sírok száma (12 sír), jóval több, mint a melléklettel eltemetetteké. Ezen a csoporton kívül csupán két melléklet nélküli sír került elő, azonban ezek „csoportjáról” olyan keveset tudunk, hogy nem tudjuk megállapítani, hogy a mellékletadás szokása mennyire volt általános a többi csoportban (29. térkép).

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	14	42,4	42,4	42,4
	van	19	57,6	57,6	100,0
	Total	33	100,0	100,0	

112. ábra: Mellékletes sírok gyakorisága Kisköre-Gáton

	melléklet		Total
	nincs	van	
férfi	3	6	9
nő	4	6	10
gyerek	7	5	12
Total	14	17	31

113. ábra: A mellékletadás szokása és az elhunyt neme közti összefüggés Kisköre-Gáton

114. ábra: A mellékletadás szokása és az elhunyt neme közti összefüggés Kisköre-Gáton

		kerámia száma			
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	0	25	75,8	75,8	75,8
	1	7	21,2	21,2	97,0
	2	1	3,0	3,0	100,0
	Total	33	100,0	100,0	

115. ábra: Kerámiamelléletek gyakorisága Kisköre-Gáton

4.11.5.1. Kerámia

Összesen nyolc sírban volt kerámiaedény (*Korek 1989, 30. t., 31. t. 4., 41. t. 6.*), csupán egy sírban volt két edény, a többi hét esetben csak egy-egy edény került a sírba (**115. ábra**). Egy-egy férfi- és gyereksírban volt egy edény, a többi kerámiaedény nők sírjaiból került elő (**116. ábra**). A kerámiamellékletes sírok a feltárás nyugati felén csoportosulnak, csupán egy-egy kerámiamellékletes sír került elő az A és a B csoportban (**30. térkép**).

Count	nem			Total
	férfi	nő	gyerek	
kerámia száma 0	8	6	11	25
1	1	3	1	5
2	0	1	0	1
Total	9	10	12	31

116. ábra: Kerámiamelléklet adása és az elhunyt neme közti összefüggés Kisköre-Gáton

A sírokba került edények formája, típusa alapján semmilyen rendszer nem figyelhető meg, vagyis minden bizonnyal az edény formájának, díszítésének ebben az esetben nem volt jelentősége. Mivel mindössze kilenc edény illetve töredék került elő a sírokból, melyek mindegyike más-más típust képvisel, ezek alapján tipológiát felállítani nem lehet (*Korek 1989, 30. t., 31. t. 4., 41. t. 6.*).

4.11.5.2. Kőeszközök, -ékszerek

Pattintott kőeszközök

Egyedül a 36. sírban (46-50 éves férfi) volt egy pattintott kőpenge. A sír egy keskeny kutatóárokban került elő, így területi elhelyezkedéséről, a többi sírhoz való viszonyáról nem sokat tudunk (**31. térkép**).

Márvány-/mészkögyöngy

Csupán egy maturus korban elhunyt férfi sírjában volt 44 db márványgyöngy több más kagylóékszer kíséretében.⁷⁷

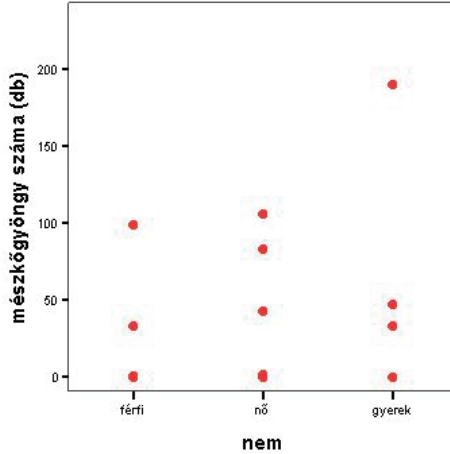
Összesen 11 sírban voltak mészkögyöngyök, számuk erőteljesen változó, egy és 234 között. Nemtől és életkortól függetlenül fordultak elő a sírokban. Felnőttek sírjában az egy-két darabtól a 100 körüli darabszámig található meg, egy gyermeksírban 190 darab volt, ami a meghatározható esetek közül a legtöbb volt (**117. ábra**).

Minden esetben Spondylus gyöngyökkel keverten kerültek elő, többnyire a mészkögyöngyök voltak többségben. A mészkögyöngyök formája teljesen megegyezik a kicsi, korong alakú Spondylus gyöngyökével. A mészkögyöngyök utánzat szerepét jól mintázza az a kőgyöngy, melyet úgy faragtak ki, mintha két kisebb, korong alakú gyöngy tapadt volna össze.

A kőgyöngyök a feltárási terület minden részén előfordulnak, több helyen csoportosulnak: az A és E csoportban három-három egymás melletti, egymáshoz közeli sírban, a C csoportban két sírban mészkő-, egyben márványgyöngyök voltak. Ezzel szemben a B, D és F csoportban csak egy-egy sírban volt kőgyöngy. Ezek közül az 1., 2. és 4. egymás közelében

⁷⁷ Korek J. az 1. sírből is említ márványgyöngyöt, de ezeket nem találtam, valószínűleg a nyersanyag meghatározás volt téves (*Korek 1989, 39*).

fekvő sírban koncentráldott sok gyöngy, a többi részen ilyen csoportosulást nem lehetett megfigyelni (31. térkép).

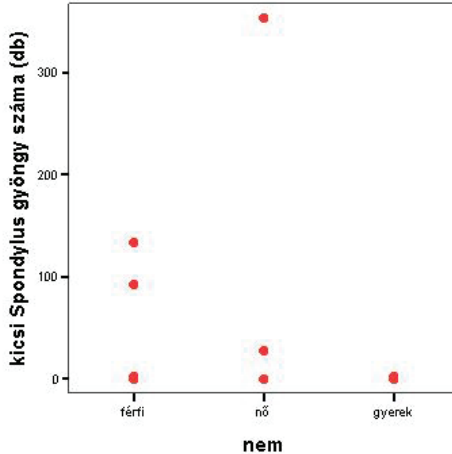

117. ábra: A sírban lévő mészkögyöngyök száma és az elhunyt neme/életkora közti összefüggés Kisköre–Gáton

4.11.5.3. Kagyló- és állatfog-ékszerek

Spondylus gyöngy

Összesen hét sírból (21 %) kerültek elő *Spondylus* gyöngyök, melyek közül szinte mind egészen apró vagy kisméretű, korong alakú gyöngy volt. Egy sírban volt a kis gyöngyök között egy nagyobb, hengeres alakú kagylógyöngy is. A gyöngyök mennyisége erősen változó volt, két sírban csak 2 illetve 3 db volt több mészkögyöngy között, míg a legtöbb 353 db volt egy adultus korban elhunyt nő sírjában (118. ábra). Jellemző, hogy a *Spondylus* gyöngyök mellett más nyersanyagból készült gyöngyök, főleg mészko, esetleg márvány gyöngyök, ritkábban átfűrt szarvas szemfogak is voltak. Kiemelkedő gazdagságú volt a 21. sír, mely a legtöbb *Spondylus* gyöngyöt tartalmazta *Spondylus* karperecek és számos szarvas szemfog mellett, azonban ebből a sírből hiányoztak a kőgyöngyök, melyek minden más sírban megtalálhatók voltak a *Spondylus* gyöngyök társaságában. Az utáztatok hiánya a nagyszámú *Spondylus* ékszer mellett még inkább hangsúlyozza e sír kiemelkedő szerepét.

118. ábra: A sírokban lévő Spondylus gyöngyök száma és az elhunyt neme/életkora közti összefüggés Kisköre-Gáton

A késő neolitikumban általános formájú Spondylus gyöngyökön kívül egy sírból szarvas szemfog alakúra csiszolt Spondylus gyöngy is előkerült. Az önmagában is értékes nyersanyag ilyen szerepben való megjelenése világosan alátámasztja a szarvas szemfog egykori kiemelkedően magas értékét. Ez a 9. sír két valódi szarvas szemfogot, Spondylus és márványgyöngyöket, Spondylus karperecet is tartalmazott. Az antropológiai meghatározás szerint maturus korban elhunyt férfi sírja volt, ami ellentmond a késő neolitikumban más lelőhelyeken tapasztalható viseleti és temetkezési szokásnak, miszerint a Spondylus ékszerek elsősorban a nők és gyermekek viseletét képezték (*részletesen ld. az 5.1. és 5.3. fejezetet*).

A Spondylus gyöngyök a feltárás északi részén lévő sírokban fordultak elő, az A csoportból nem és a B csoportból is csak egy sírből három darab került elő. Érdemes megfigyelni, hogy az A csoportban három sír is volt, melyben mészkőgyöngyök voltak (**32. térkép**).

Spondylus karperec

Összesen öt sírban volt Spondylus karperec, három sírből két-két darab, két sírből egy-egy példány került elő (**119. ábra**). Minden karperec a késő neolitikumra jellemző, finoman csiszolt, vékony, ovális átmetszetű típus volt. Több esetben a karpereceket átfúrták, javították. Az egyik sírből ellenben olyan éles szélű karperec került elő, mely egy finoman csiszolt típus félkész darabjának tűnik. Ez a tény fontos, alapvető kérdéseket vet fel a Spondylus ékszerek cseréjéről, készítéséről (*részletesen ld. az 5.1. fejezetet*).

Spondylus karperec két-két férfi- és női sírban, valamint egy gyereksírban volt. Egy férfi és két nő sírjában két-két karperec, míg egy férfi- és egy gyereksírban egy karperec volt (**120.**

ábra). A *Spondylus* karperecek szintén a feltárás északi részén csoportosulnak, a C csoportban két egymáshoz közeli – egy férfi- és egy női – sírban voltak (**32. térkép**).

Spondylus karperec					
	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent	
Valid	0	28	84,8	84,8	84,8
	1	3	9,1	9,1	93,9
	2	2	6,1	6,1	100,0
Total	33	100,0	100,0		

119. ábra: *Spondylus* karperecek gyakorisága a sírokban Kisköre–Gáton

Count		férfi	nő	gyerek	Total
Spondylus karperec	0	7	8	11	26
	1	2	0	1	3
	2	0	2	0	2
Total		9	10	12	31

120. ábra: *Spondylus* karperecek előfordulása a sírokban és az elhunyt neme közti összefüggés Kisköre–Gáton

Glycymeris csüngő

Két sírban volt *Glycymeris* csüngő. Egy 23-37 éves nő sírjában egy (21. sír), egy 8 év körüli gyermek sírjában pedig három darab volt (18. sír). A női sírban a nyaknál több gyöngy között, a gyereksírban két kagyló a nyaknál, egy a medencénél volt (Korek 1989, 25. t. 18; 26. t. 21).

Ezek közül a 21. sír a lelőhely ékszermellékletben leggazdagabb sírja volt, ellenben a 18. sírnak más melléklete nem volt. A két sír más-más sírcsoportban fekszik (**32. térkép**).

Dentalium és egyéb kagylók/csigák

A 36. 46-50 éves férfi sírjában volt az egyetlen *Dentalium* gyöngy. A 9. maturus korú férfi sírjában pedig 16 db, két különböző fajtájú, átfürt kúpos csiga volt⁷⁸ (**32. térkép**).

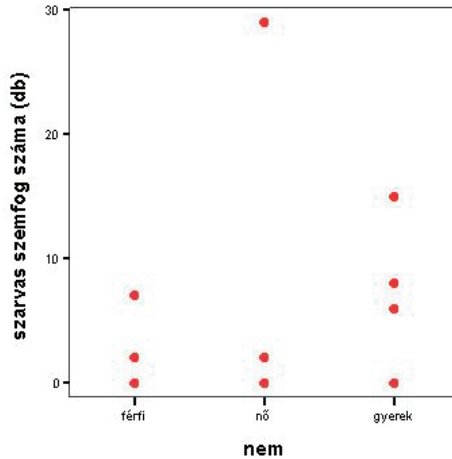
Szarvas szemfog

Összesen kilenc sírban voltak átfürt szarvas szemfogak. Három sírban csak két-két példány, a többi sírban ennél több, max. 29 db volt. A szarvas szemfogak minden esetben *Spondylus* vagy kőgyöngyökkel együttesen kerültek sírba. Két esetben felnőtt férfi sírjában voltak (mindig kisszámú), három-három esetben felnőtt nő vagy gyerek sírjából kerültek elő. Legnagyobb számban a *Spondylus* gyöngyöt is kiemelkedően nagy számban tartalmazó adultus korú nő sírjából kerültek elő (**121. ábra**). Ugyanebből a sírből látott napvilágot egy csontból, szarvas szemfog alakúra csiszolt tárgy, mely félkész terméknek tűnik, mivel

⁷⁸ Ez utóbbiak nem szerepelnek Korek J. publikációjában, de a MNM raktárában a sír leletei között találhatóak.

átfúrás nem volt rajta és helyenként a csiszolás is durva volt. Ezenkívül kitüntetett figyelmet érdemel a korábban már említett Spondylusból szarvas szemfog alakúra csiszolt gyöngy.

A szarvas szemfogak a feltárási területen elszórtnak, minden sírcsoport egy vagy két sírjában megtalálhatók (32. térkép).

121. ábra: A sírokban lévő szarvas szemfogak száma és az elhunyt neme/életkora közti összefüggés Kisköre-Gáton

„Elefántcsont”

Egy 13-14 éves gyerek sírjában (37. sír) egy elefántagyarból (?) készült, egyik végén átfúrt, másik végén lekerekített, egyenes, kerek átmetszetű tárgy volt.

4.11.5.4. Állatcsont

Egyedül a 34. sírban voltak állatcsontok, minden bizonyos ételmellékletként kerültek a sírba.

4.11.5.5. Okker

Öt sírban – egy férfi, két nő és két gyerek – lehetett megfigyelni a koponyacsontokon okkerfestés nyomát (122. ábra).

Három férfisírban okkerrögök is voltak a földben. Kisköre-Gáton nem volt olyan temetés, ahol a csontok okkerfestése és okkermelléklet egyszerre fordult volna elő (123. ábra). Az okker mind mellékletként, mind a csontokon elsősorban a B csoport sírjaiban volt megfigyelhető, de egy-egy sírban az A, C és D sírcsoportban is megtalálható volt (33. térkép).

okkerfestés a csontokon

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	28	84,8	84,8
	van	5	15,2	100,0
	Total	33	100,0	

122. ábra: Testrészek okkerfestése a Kisköre–Gáton feltárt sírokban

okkerrög mellékletként

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	30	90,9	90,9
	van	3	9,1	100,0
	Total	33	100,0	

123. ábra: Okkerrög mellékletként való előfordulása a Kisköre–Gáton feltárt sírokban

4.11.6. Kronológia

A sírokban lévő kerámiamelléletek alapján a temetkezések a Tisza-kultúra klasszikus fázisára keltezhetőek. A lelőhelyről két radiokarbon adat ismert, melyek régi mérésekből származnak és újrakalibrálva 4940 (68,2 %) 4610 cal BC, 5000 (68,2 %) 4790 cal BC közé keltezik a lelőhelyet⁷⁹ (Quitta & Kohl 1969, 243).

4.11.7. Értékelés

A Kisköre–Gáton feltárt sírok a horizontális település területén kerültek elő, legalább hat csoportot alkotva. A sírcsoportok a feltételezhető házak között, mellett helyezkedtek el, hasonlóan, mint Aszód–Papi földeken vagy Öcsöd–Kováshalmon (ld. a 4.1.3. és 4.13.3. fejezetet). Esetleg a B csoport tekinthető teljesen feltártnak, a többi biztosan nem, mivel a feltárási szelvények szélén vagy kis négyzetekben helyezkednek el. Ezeken a csoportokon belül néhány esetben meg lehetett figyelni, hogy a sírok sorokat alkotnak, leginkább a 15-20. sírok esetében.

A feltárt sírok a két nem aránya alapján demográfiailag stabil populációt képviselnek, azonban életkor szerint hiányoznak a csecsemők és a juvenilis korosztály sírjai. Ennek valószínűleg elsősorban módszertani és a fennmaradási körülményekben keresendő okai vannak.

Az elhunytakat meglehetősen egységes rítus szerint temették el. A sírok mellékleteit összefoglalva igencsak meglepő a sírok ékszerekben való gazdagsága és kőszközökben való szegénysége. Az egyetlen, talán teljesen feltárt sírcsoportban koncentrálnak a gyerek- és a melléklet nélküli sírok. Bár önmagában a mellékletadás szokása nem volt összefüggésben az elhunyt nemével vagy korával, ha a mellékletek típusát és mennyiségét nézzük, akkor meglepő a férfisírok mellékletekben való szegénysége. A sírokból előkerült egyetlen kőszköz egy pattintott kőpengé volt az egyik, ékszermellékletben leggazdagabb sírból (36. sír). A sír antropológiai meghatározása szerint 46-50 éves férfi volt, ami erős ellentmondásban áll a sír mellékleteivel. Ezek között olyan típusok fordulnak elő, melyek más lelőhelyeken

⁷⁹ Bln 515 5890±120 bp; Bln 179 5995±80 bp (Quitta & Kohl 1969, 243).

soha nem (*Spondylus karperec*) vagy csak kis számban (*Spondylus*, mészkőgyöngyök, *Glycimeris csüngő* és szarvas szemfog) kerültek elő férfisírokból (*részletesen ld. az 5.1. és 5.3. fejezetet*). Ezek a mellékletek egy kifejezetten gazdag női sírra utalnak, vagyis az antropológiai nem meghatározás és a mellékletek alapján következtethető nem erős ellentmondásban áll egymással.

A lelőhely leggazdagabb sírja (21. sír *adultus* nő) pedig a feltárási szelvény északi szélén feküdt. Ez a sír egyrészt több, mint 300 *Spondylus* gyöngyével, másrészt 29 valódi és egy csontból utánzott szarvas szemfogával és két *Spondylus* karperecével messze felülmúlja a többi sír gazdagságát. Látszólag hasonlóan gazdag volt a 2. sír is, ám itt a gyöngyök több, mint fele, valószínűleg mészkőből készült. Ide sorolható a 4., *infans* I sír is, melyben ugyan majd 200 db gyöngy volt, de ezek mind mészkőből készültek, amit viszont 15 szarvas szemfog és egy *Spondylus* karperec egészített ki. Érdemes megjegyezni, hogy a *Spondylus* karperec mérete életkorának megfelelő volt.

A kerámiamellékletek főként a női sírokra jellemzőek és a feltárási nyugati részén csoportosulnak, míg a *Spondylus* ékszerek az északi részen.

A sírok területi elhelyezkedését szemlélve világosan látszik, hogy a sírok különböző jellegzetességeik alapján több kisebb csoportot alkotnak, de a feltárt terület viszonylag kis mérete és a keskeny kutatóárkok, szelvények miatt nehéz őket tágabb kontextusba helyezni, ezért a különbségeket értelmezni is csak nagyon korlátozottan lehet.

4.12. Ószentiván

4.12.1. Kutatástörténet

Az első leletek vasútépítés során kerültek elő, majd nagy mennyiségben akkor, amikor a helyi lakosság több helyről is építkezéshez kezdte elhordani a földet. A föld elhordása során bronzkori temetőket és települést egyaránt megbolygattak, pusztítottak (*Banner 1928, 149-150*). A pusztítást 1925-től figyelemmel kísérte Banner J., majd 1926-27-ben folytatta az első feltáráásokat, mely elsősorban bronzkori leleteket eredményezett (*Banner 1928*).

A késő neolitikus sír az 1926-os ásatás utáni földmunkák során került elő (*Banner 1928, 217*).

4.12.2. A lelőhely földrajzi elhelyezkedése

A lelőhely az egykori ártérből kiemelkedő kisebb szigeten fekszik (*Banner 1928, 148*).

4.12.3. A temetkezés jellemzői

A sír nyújtott csontvázas temetkezés lehetett, mindkét karján négy-négy Spondylus⁸⁰ karperec és mindkét kezén egy-egy spirális rézgyűrű volt. A nyakban két nagyobb hengeres és apró kagylógyöngyök voltak, melyeken zöld patina nyoma látszódott (*Banner 1928, 217*).

4.13. Öcsöd–Kováshalom

4.13.1. Kutatástörténet

Kalicz N. 1954-ben találta meg a lelőhelyet és Kunszentmárton–Érpart néven a Szakálhát-kultúra lelőhelyeként szerepelt az alföldi középső neolitikumról szóló monográfiában (*Kalicz & Makkay 1977, 140*). 1980-ban Raczký P. a lelőhely legmagasabb pontján kifelületű próbaásatást végzett. Öcsöd–Kováshalom kutatásának célja elsősorban az volt, hogy a leletek felszíni szóródása és a felszín alatti lelőhely kiterjedése közti összefüggést vizsgálja. 1982-ben ezért először terepbejárásokat folytattak és nagy területen végeztek fúrásokat a rétegsorok és a település kiterjedésének meghatározására. Ezt követően 1983-ban 600 m²-nyi felületen kezdődtek meg az ásások (*Raczký et al. 1985, 251-252*). 1983-tól kezdve három éven át Raczký P. vezetésével folytak a feltárások. A központi részen nyitott három összefüggő szelvény területe 1023 m² volt, ahol 49 késő neolitikus sír került elő. A két kisebb települési mag kutatását célzó 4-5. árokban nem voltak sírok (*Raczký 1987, 63*).

A késő neolitikus település mellett 91 Árpád-kori sír és Árpád-kori házak, gödör is napvilágra kerültek, melyek jelentősen megbolygatták az őskori települést (*Raczký 1987, 64*).

4.13.2. A lelőhely földrajzi fekvése

A lelőhely a Tiszazugban, a tiszai tettek elterjedésének északi határvidékén fekszik. A leletek 21 ha-nyi területen szóródtak, de a fúrások alapján világosan kiderült, hogy maga a település csak 4 ha-on fekszik. Ezzel a mérettel Öcsöd–Kováshalom a környező területek legnagyobb késő neolitikus települése (*Raczký et al. 1985, 252; Raczký in press*).

A település központi része a Nagyér (a Körös egykori medre) mentén fekszik, valószínűleg egykor minden oldalról víz vette körül. A település három nagyobb és öt kisebb, többretegű, szigetszerű településmagból áll. Ezek együttesen 3-5 ha-nyi területet fednek le. A központi részen a 44. sz. út fut keresztül, így a településnek ez a része teljesen elpusztult (*Raczký et al. 1985, 254, 257, 264; Raczký 1987, 63; Raczký in press*). Ez a településszerkezet hasonló Hódmezővásárhely–Kökénydomb alsó rétegeinek szerkezetéhez (*Raczký et al. 1985, 267; Korek 1973, 125-129*).

⁸⁰ Banner J. Thrydachna karperecről ír publikációjában (*Banner 1928, 217*).

A kisebb településmagokat sem lakták egyidejűleg, hanem egy települési központ körül folyamatosan változott a kisebb nukleuszok és a horizontális település helye. Így az egyszerre lakott település mérete nem volt nagyobb 2-3 ha-nál (Raczký 1987, 63).

4.13.3. A sírok lelőhelyen belüli elhelyezkedése és egymáshoz való viszonyuk

4.13.3.1. A sírok viszonya a települési objektumokhoz

A település központi részén négy-hat, ÉNy-DK irányú ház állhatott egyidejűleg, melyeket nyíltszíni tűzhelyek és gödrök vettek körül. Ezt a települési egységet kisebb kerítés övezte (Raczký 1987, 67). A házak körül helyezkedtek el a sírok is, szerves egységet alkotva a települési objektumokkal. A sírok a házak körül és között kerültek elő, melyek részben a házak egységéhez kapcsolódnak, azokkal egyidejűek lehettek, részben metszették a házakat, vagyis azoknál későbbiek (34. térkép) (Raczký et al. 1985, 265-266; Raczký 1987, 70, 80).

Csak kevés esetben lehetett megállapítani, hogy a sírok melyik települési szinthez tartoznak, a települési objektumokkal, házakkal ritkán voltak szuperpozícióban. Feltehetően az I. szintből ásták le a 3. sírt. A 26. sír az 1. és 4. ház konstrukciós gödre fölött helyezkedik el. A II. sír a 3. ház alatti 3. szinten fekszik. A 30. sír a 81. gödör oldalánál feküdt. A 46. sír a 7. ház padlóján található.

Valószínűleg számos további sír elpusztulhatott a település élete során, mivel a település állatcsontanyagának meghatározásakor számos embercsont töredék is előkerült (Raczký in press).

4.13.3.2. A sírok egymáshoz való viszonya

A sírok között csak két esetben volt szuperpozíció: közvetlenül a 14. sír fölött volt a 13. csecsemő sír, a 33. sír megbolygatta a 34. sírt. A 2. és 3., a 8. és 9., valamint a 26., 27. és 28. sírok nagyon közel feküdtek egymáshoz, a 26. sír lábánál hamvasztásos sír került elő, közvetlenül mellette volt a 28. hamvasztásos sír is, melyről a feltárás során nem lehetett eldönteni, hogy a 26. sírhoz tartozik-e.

Összességében a sírok nagyobb szabálytalan, nagyjából ovális csoportokat alkotnak a házak előtt-mögött az összefüggően feltárt nagyobb felületen. Így két nagyobb csoportra oszthatók a sírok, de ezek egyike sem tekinthető teljesen feltártnak. Ezekben belül a sírok kisebb csoportosulásai, sorai figyelhetők meg, melyek valószínűleg egy-egy házhoz kapcsolhatók.⁸¹ Amiatt azonban, hogy a házak olyan szorosan álltak egymás mellett, hogy szinte egymáshoz értek, úgy tűnik, mintha a sírok egy nagy csoportot alkotnának, amin belül szinte lehetetlen eldönteni, hogy melyik sír melyik házhoz tartozik. A keskeny kutatóárkokban további öt sír került elő (34. térkép).

⁸¹ 24., 22., 9. és 8. sír; 26-29., 20. és 23. sír; 33-36. és 40-43. sír alkotnak szabályosabb sorokat, csoportokat.

4.13.4. Antropológiai adatok

A csontvázak gyakran nagyon rossz megtartásúak, hiányosak voltak. A 49 feltárt sír 50 temetkezést tartalmazott, közülük 20 antropológiai vizsgálata történt meg. Ezek majdnem fele (kilenc sír) nő volt, negyede férfi (öt sír) és ötöde gyerek (négy sír) (**124. ábra**). Az életkor szerinti megoszlásból teljesen hiányoznak az infans II korcsoport tagjai, csupán egy-egy sír képviseli a juvenilis és senilis korcsoportokat (**125. ábra**). Mivel a vizsgált sírok a feltárt sírok csupán 38 %-át teszik ki, ebből messzemenő következtetéseket levonni nem lehet.⁸²

Amiatt, hogy a feltárt síroknak csak egy részéről készült antropológiai meghatározás a nemek és korcsoportok sírjainak elhelyezkedését az ásatási térképen csak nagyon korlátozottan lehet vizsgálni (**35-36. térkép**). Egy érdekes csoportosulás figyelhető meg: az egy sorban lévő 24., 22., 9. és 8. sírok közül három férfi, egy nő volt. Ezenkívül semmiféle szabályosság, rendszer nem tapasztalható a sírok nemek vagy életkor szerinti elhelyezkedésében.

		nem			
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nem meghatározható	1	2,0	5,3	5,3
	férfi	5	10,0	26,3	31,6
	nő	9	18,0	47,4	78,9
	gyerek	4	8,0	21,1	100,0
	Total	19	38,0	100,0	
Missing	System	31	62,0		
Total		50	100,0		

124. ábra: Férfi-, női és gyermeksírok gyakorisága Őcsöd-Kováshalmon

		kor			
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nem meghatározható	1	2,0	5,3	5,3
	inf. I.	3	6,0	15,8	21,1
	juv.	1	2,0	5,3	26,3
	ad.	8	16,0	42,1	68,4
	mat.	5	10,0	26,3	94,7
	sen.	1	2,0	5,3	100,0
	Total	19	38,0	100,0	
Missing	System	31	62,0		
Total		50	100,0		

125. ábra: Életkor-kategóriák gyakorisága Őcsöd-Kováshalmon

4.13.5. Rituális jellemzők

4.13.5.1. Rítus

A sírok túlnyomó többsége (96 %) zsugorított csontvázas temetkezés volt, csupán két szórthamvasztásos sír került elő (**126. ábra**). A hamvasztásos sírok erős területi koncentrációt mutatnak, mindkettő a feltárt terület déli szélén, egymás közvetlen közelében került

⁸² A vázak antropológiai meghatározását Zoffmann Zs. végezte.

elő. Az egyik egy zsugorított csontvázas temetkezéssel egy sírgödörben, az elhunyt lábainál volt, a másik valószínűleg önállóan eltemetve, de ennek a sírnak közvetlen szomszédságában került elő (37. térkép).

rítus					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	zsugorított csontvázas	48	96,0	96,0	96,0
	szórtham veszítés	2	4,0	4,0	100,0
	Total	50	100,0	100,0	

126. ábra: Különböző rítusú temetkezések gyakorisága Öcsöd-Kováshalmon

4.13.5.2. Irányítás

A feltárt temetkezések 80 %-ánál lehetett megfigyelni a sírok irányítását, mely az esetek többségében (72,5 %) DK-ÉNy-i volt. Jóval ritkább (20 %) volt az ehhez közeli K-Ny-i irányítás, míg az ezzel ellentétes, Ny-K csupán egy esetben fordult elő. Két esetben pedig É-D irányban temették el az elhunytat (127. ábra). Az általánostól eltérő irányítás a feltárási terület minden részén, elszórtan, mindkét nemnél és gyerekeknél is előfordult (38. térkép).

irányítás					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	É-D	2	4,0	5,0	5,0
	K-Ny	8	16,0	20,0	25,0
	Ny-K	1	2,0	2,5	27,5
	DK-ÉNy	29	58,0	72,5	100,0
	Total	40	80,0	100,0	
Missing	nem megfigyelhető	10	20,0		
Total		50	100,0		

127. ábra: Különböző irányítások gyakorisága Öcsöd-Kováshalmon

4.13.5.3. Fektetés

A csontvázas temetkezések esetében az elhunytat mindig oldalra fektetve temették el. Ezt az összesen feltárt sírok 84 %-ában lehetett megfigyelni. Ezen belül nagyjából egyenlő arányban fordulnak elő a jobb (52,4 %) és a bal (47,6 %) oldalra fektetettek sírjai (128. ábra). A két fektetési mód némileg területileg is elkülöníthető. A feltárt terület déli részén koncentrállódó temetkezések jellemzően bal oldalra, míg az északi részen csoportosuló sírok jobb oldalra fektetettek (39. térkép).

A fektetés és az elhunyt neme között nem lehet szignifikáns összefüggést találni, valószínűleg a kevés meghatározott sír miatt. Ugyanakkor az már így is látszik, hogy a férfiakat egy kivétellel jobb oldalukra, a nőket kettő kivétellel bal oldalukra fektetve temették el (129. ábra).

fektetés					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	jobb	22	44,0	52,4	52,4
	bal	20	40,0	47,6	100,0
	Total	42	84,0	100,0	
Missing	nem megfigyelhető	8	16,0		
Total		50	100,0		

128. ábra: Különböző fektetések gyakorisága Öcsöd–Kováshalmon

		fektetés		Total	
		jobb	bal		
nem	nem meghatározható	Count	0	1	1
		% within nem	0,0%	100,0%	100,0%
		% within fektetés	0,0%	12,5%	5,9%
		% of Total	0,0%	5,9%	5,9%
	férfi	Count	4	1	5
		% within nem	80,0%	20,0%	100,0%
		% within fektetés	44,4%	12,5%	29,4%
		% of Total	23,5%	5,9%	29,4%
	nő	Count	2	5	7
		% within nem	28,6%	71,4%	100,0%
		% within fektetés	22,2%	62,5%	41,2%
		% of Total	11,8%	29,4%	41,2%
gyerek	Count	3	1	4	
	% within nem	75,0%	25,0%	100,0%	
	% within fektetés	33,3%	12,5%	23,5%	
	% of Total	17,6%	5,9%	23,5%	
Total	Count	9	8	17	
	% within nem	52,9%	47,1%	100,0%	
	% within fektetés	100,0%	100,0%	100,0%	
	% of Total	52,9%	47,1%	100,0%	

129. ábra: Az elhunyt neme/életkora és fektetése közti összefüggés Öcsöd–Kováshalmon

4.13.6. A sírok leletanyaga

A feltárt temetkezések közel fele bolygatott volt, amit vagy az Árpád-kori sírok, települési objektumok vagy az erózió, földművelés okozott (130. ábra). Éppen ezért a sírok mellékletekkel való ellátottságára illetve a mellékletek hiányára utaló adatokat óvatosan kell kezelni. Ugyanakkor ezekből az adatokból is világosan látszik az a tendencia, hogy csak kevés sírban és kis számú – általában csak egy, maximum öt különféle – melléklet volt. Mivel valószínűtlen, hogy a bolygatások a mellékleteket teljesen elpusztították volna úgy, hogy csak a csontok maradnak meg, ezért ezekből az adatokból is kaphatunk támpontként szolgáló információkat. Az Aszód–Papi földkei sírokkal összehasonlítva – ahol hasonlóan magas volt a bolygatott sírok száma – látszik, hogy Öcsöd–Kováshalmon a mellékletadás szokása jóval ritkább volt, rendszerint akkor is kevesebb melléklet került a sírokba. Ez a különbség mindenképpen kulturális okokkal, eltérő hagyományokkal magyarázható. Öcsöd–Kováshalmon a sírok alig több, mint felében volt valamilyen melléklet, ami az esetek többségében csak okkerrög volt (131. ábra).

Melléklet nélküli sír a feltárt terület minden részén, szabálytalanul elszórva található (**40. térkép**). Az elhunyt nemével vagy életkorával nem volt összefüggésben az, hogy került e melléklet a sírjába. A fektetés és a mellékletadás szokása között sem lehetett kapcsolatot találni.

bolygatás					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nem	26	52,0	55,3	55,3
	igen	21	42,0	44,7	100,0
	Total	47	94,0	100,0	
Missing	System	3	6,0		
Total		50	100,0		

130. ábra: Bolygatott sírok gyakorisága Öcsöd-Kováshalmon

melleklet					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	22	44,0	44,0	44,0
	van	28	56,0	56,0	100,0
	Total	50	100,0	100,0	

131. ábra: Mellékletes és melléklet nélküli sírok gyakorisága Öcsöd-Kováshalmon

4.13.6.1. Kerámia

Összesen négy sírban volt edénymelléklet, minden esetben csupán egy edény került a sírba (4., 10., 30. és 46. sír). A 10. sírban egy ívelt falú, mély, hegyes bütykökkel díszített csésze volt, míg a 46. sírban egy bikónikus testű, hengeres nyakú amfora, a vállon kicsi bütyökfüllel. A 4. sír edénymelléklete egy ívelt falú mély tálka volt, melynek csak egy kisebb töredéke került elő.

A fentiekből jól látszik, hogy semmi nem szabályozta a sírba kerülő edények típusát, formáját, ez esetenként változott. Minden bizonyos az egyén illetve szűkebb környezetének személyes döntése, lehetősége vagy a véletlen műve volt, hogy milyen típusú edény került a sírba. Az edény (illetve annak tartalmának) sírba helyezésének szokása erősen koncentráldódik két szűkebb területre, ezért feltehető, hogy egy vagy két ház lakóhoz kapcsolható (**41. térkép**).

Két esetben felnőtt nő sírjában voltak edények, a többi sír antropológiai meghatározása hiányzik. Három esetben az edénymelléklet jobb oldalra fektetettek sírjában volt.

4.13.6.2. Idol

A 25. sírből egy kicsi, ovális alakú, durva megmunkálású agyag idol (?) került elő, melyen csak egy kicsi, hegyes bütyök (orr?) utal arra, hogy esetleg antropomorf kialakítású lenne. A sír a feltárás középső területén található (**41. térkép**).

4.13.6.3. Kőeszközök

Csiszolt kőeszközök

Két sírban volt kaptafa alakú kőbalta: a 45. sírban miniatűr, felszínén sárga okkerfoltos, míg a 24., adultus férfi sírjában egy rövid, kaptafa alakú kőbalta volt. A két sír egymástól távol, más-más „sírcsoportban” fekszik. A 45. sír egyetlen melléklete volt a kőbalta, míg a 24. sírban más kőeszközök és Glycymeris csüngő is volt. Az előbbi sírt lazán veszi körbe négy-hat temetkezés, míg a 24. sír jól illeszkedik egy sírsorba (**42. térkép**).

Pattintott kőeszközök

Összesen kilenc sírban voltak pattintott kőeszközök. Öt sírban egy-egy darab, három sírban kettő és egy sírban volt három darab pattintott kőeszköz (**132. ábra**). Az összefüggően feltárt területen belül a terület északi részén lévő sírcsoportban egymás mellett helyezkedik el hat pattintott kőeszköz-mellékletes sír, egy az ettől délre lévő laza csoportban, egy a feltárási terület déli részén, az utolsó pedig a keleti kutatóárokban, így ez utóbbi területileg csak korlátozottan értékelhető (**42. térkép**). Igencsak meglepő a pattintott kőeszközös sírok ilyen erőteljes területi koncentrálódása, mivel a temetkezések semmilyen más vonása alapján nem lehetett ennyire erős csoportosulást tapasztalni.

Négy sírban volt magkő, minden esetben egy-egy példány. Magkő kizárólag olyan sírokban fordult elő, ahol pattintott kőeszköz is volt. Ezek közül három az északi sírcsoportban, egy pedig a déli részen, a 24. sírban volt (**42. térkép**).

Öcsöd–Kováshalmon kőeszközök csak férfiak sírjában fordultak elő. Azokban az esetekben, ahol antropológiai meghatározás nem készült, kétszer bal oldalra, de túlnyomó többségében jobb oldalra fektetett egyén sírjában volt pattintott kőeszköz.

Őrlőkő

A feltárási terület déli felén található egy, 4-5 éves gyermek sírjában volt egy őrlőkő töredéke (**42. térkép**).

pattintott kőeszköz					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	0	41	82,0	82,0	82,0
	1	5	10,0	10,0	92,0
	2	3	6,0	6,0	98,0
	3	1	2,0	2,0	100,0
	Total	50	100,0	100,0	

132. ábra: Pattintott kőeszközök gyakorisága az Öcsöd–Kováshalmon feltárt sírokban

Kőgyöngyök⁸³

Mészkögyöngyök négy, a feltárás délkeleti és nyugati szélén csoportosuló sírban fordultak elő, mindig apró, korong alakú típusok voltak. Három sírban más nyersanyagú gyöngyökkel együtt kerültek elő (**43. térkép**). A gyöngyök két esetben a fej környékén, egyszer a mellkasnál és egyszer az alkarnál voltak.

4.13.6.4. Kagylóékszerek

Az Öcsöd–Kováshalmon feltárt sírokban csak *Spondylus gyöngyök* és *V furatú gombok*, valamint egy – a legtöbb kőszközmellékletet tartalmazó – férfisírban *Glycymeris csüngő* volt.

Egyedül az idölmellékletével is kiemelkedő 25. sírban voltak *V furatú Spondylus gombok*, két sírban pedig apró, korong alakú gyöngyök voltak, melyeket mindig mészkögyöngyök kísérték. Ezek a sírok a feltárási terület déli részén és nyugati szélén találhatóak (**43. térkép**).

4.13.6.5. Csonttárgyak

A 26., a feltárás déli szélén fekvő sírban volt két szarvas szemfog, a sírnak más melléklete nem volt. Lábánál került elő az egyik hamvasztásos temetkezés. Három sírban voltak apró csontgyöngyök, közülük kettő mészkö- illetve *Spondylus gyöngyök* társaságában (**43. térkép**). A csonteszközök a feltárási terület délkeleti és északi részén egyaránt előfordulnak, a délkeleti részen kisebb csoportosulásuk tapasztalható (**44. térkép**).

A különböző nyersanyagú gyöngyök jobb és bal oldalra fektetettek sírjaiban egyaránt megtalálhatók.

4.13.6.6. Állatcsont

Három sírban voltak állatcsontok, e sírok területileg a csonteszköz-mellékletes sírok közelében helyezkednek el (**44. térkép**).

4.13.6.7. Okker

Okker a csontokon

Az Öcsöd–Kováshalmon feltárt sírok esetében (28 sír, 56 %) gyakori volt egyes testrészek, elsősorban a koponya és a lábszárak vörös okkerrel való festése (**133. ábra**). Területi kü-

⁸³ A gyöngyök kizárólag kicsi, kerek, korong alakú típusban fordultak elő a sírokban. A gyöngyök nyersanyagát én határozta meg, ami a tárgyak apró mérete és rossz állapotuk miatt bizonytalan. Ahhoz, hogy pontosabban meghatározható legyen a kő-, kagyló- és csontgyöngyök aránya, malakológus vizsgálatára lenne szükség.

lönbségek a szokás gyakorisága miatt nemigen mutathatók ki, annál is inkább, mert az okker nélküli temetkezések jó része erősen boltyagott volt (45. térkép).

okkerfestés a csontokon					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	22	44,0	44,0	44,0
	van	28	56,0	56,0	100,0
	Total	50	100,0	100,0	

133. ábra: Okkerfestés gyakorisága az Öcsöd-Kováshalmon feltárt sírokban

okkerrög mellékletként					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	37	74,0	74,0	74,0
	van	13	26,0	26,0	100,0
	Total	50	100,0	100,0	

134. ábra: Okkerrögök gyakorisága az Öcsöd-Kováshalmon feltárt sírokban

Okker mellékletként

A mellékletként előforduló okker jelentősen ritkább volt (13 sír, 26 %) (134. ábra). Az okkerrögmellékletek elsősorban az északi csoportban és a feltárás legdélebbi részén figyelhetők meg. Többnyire olyan sírokban, ahol egyes testrészek festése is dokumentálható volt (45. térkép). Ugyanakkor az okker egy esetben sem volt edényben.

4.13.7. Kronológia

A lelőhely központi részén hat fő települési szintet lehetett megkülönböztetni, ami két fő periódusra osztható. Az idősebb periódus a Tisza-kultúra I., kialakuló fázisát képviseli, a fiatalabb a II., klasszikus fázist (Raczky 1985, 103-108; 1987, 64-66). A radiokarbon adatok szerint a település 5200 (68,2 %) 4980 cal BC közé keltezhető (Hertelendi et al. 1998b, 663; Raczky in press).

4.13.8. Értékelés

Az Öcsöd-Kováshalmon feltárt sírok az egyes házakhoz kötődnek, azok délkeleti végénél helyezkednek el. Ebből kiindulva nem teljesen megalapozatlan az a feltevés, hogy az egyes házakhoz kapcsolódó sírokban azok egykori lakóit sejthetjük. A további értelmezést azonban nehezíti, hogy a házak olyan szorosan álltak egymás mellett, hogy szinte összeértek, ezért számos esetben nagyon nehéz meghatározni, hogy melyik sír melyik házhoz tartozott. A település házait többször ugyanott építették újjá. A temetkezések biztosan több építési fázishoz kapcsolódnak, azonban a sírok és a házak szuperpozícióját ritkán lehetett megfigyelni, ezért nemigen dönthető el, hogy melyik sír melyik fázishoz tartozott. Valószínű, hogy a sírok a házak lakóinak több generációját képviselik.

A kevés rendelkezésre álló antropológiai adat alapján nem lehet arra következtetni, hogy egy-egy ház lakóinak demográfiai összetétele milyen lehetett, a feltárt sírok demográfiai reprezentativitására sem. A sírokból arra sem következtethetünk, hogy hányan laktak egy-egy házban, nemcsak a kronológiai nehézségek miatt, hanem azért is, mert a település állatcsontanyagának feldolgozása során kiderült, hogy számos elpusztult sírral kell számolnunk a feltárt területen belül is, vagy a halottak egy részét másfajta temetési rítusban részesítették (*Raczký in press*).

A sírok között nincsenek ékszer- vagy egyéb melléleteikben kiugróan gazdagok. A férfisírok közül a 24., kőbaltát, Glycymeris csüngőt, pattintott kőeszközt tartalmazó sír emelkedik ki, az ékszermellékletes sírok között a 44. sír volt a leggazdagabb (antropológiai vizsgálata nem készült el), azonban ez is messze elmarad a korszak más lelőhelyein feltárt kiugróan gazdag sírok anyagától.

Az egyes melléklettípusok olyan területi csoportosulást mutatnak, ami az általam vizsgált egyetlen más lelőhelyen sem fordult elő. A pattintott kőeszközök és magkövek a feltárás északnyugati szélén, a csonteszközök a délkeleti részen, az ékszerek (és a hamvasztások sírok) a déli és a nyugati részen, a kerámiamelléletek a keleti részen csoportosulnak. Elképzelhető, hogy ennek a koncentrációnak kapcsolata van az eltemetettek egykori tevékenységével, ami az egyes háztartások specializált tevékenységére utalna. Ezt azonban csak a települési anyag aprólékos vizsgálatával, a lelettípusok területi szóródásával összehasonlítva lehetne alaposabban vizsgálni.

4.14. Szeghalom–Kovácshalom

4.14.1. Kutatástörténet

A lelőhelyen elsőként Darnay K. költségén Mácz Á. folytatott ásásokat (*Darnay 1905, 66*). Már ekkor is kerültek elő honfoglalás kori temetkezések a neolit tellen (*Darnay 1905, 67*). 1912-ben Szeghalmy Gy. nagyjából 350 m² területet tárt fel kutatóárokokkal, ezek közül egy vágta át a teljes, 4–4,8 m vastag rétegsort. Összesen 12 zsurgított csontvázas sírt talált, azonban koruk bizonytalan (*MRT IV, 150*). Szeghalmy Gy. feltárása után a régészeti topográfia Békés megyei kötetének készítésekor 1969-ben Bakay K. vezetésével folytak ismét szondázó kutatások a településen (300 m²). A település méretét 13000 m²-re becsülte Bakay K. Ekkor további hat neolitikus temetkezés került elő a Szakálhát–Tisza települési rétegekbe ásva (*Bakay 1971, 140–144; MRT IV, 150*).

4.14.2. A lelőhely földrajzi fekvése

A települést az egykori Sebes–Körös fogta közre (*Bakay 1971, 140*).

4.14.3. Rituális jellemzők

Kizárólag csontvázas temetkezések kerültek elő. A sírok irányítását nehéz megállapítani, mivel a leírásokban nem szerepel mindenhol. Három sírt D-É irányban tájoltak, valószínűleg további hetet is. Egy sírt É-D és egyet ÉK-DNy felé (*Bognár-Kutzián 1963, 413*).

Az elhunytakat többségében jobb oldalukra, két esetben bal oldalukra fektették, egyet pedig hanyatt (*Bognár-Kutzián 1963, 413*).

4.14.4. A sírok leletanyaga

A Bakay K. által 1969-ben feltárt sírok jellemzően melléklet nélküliek voltak. Egyedül a 2. gyereksír tartalmazott edénymellékletet,⁸⁴ és három sírban lehetett okkerfestés nyomát megfigyelni (*Bakay 1969, 135*).

4.15. Szegvár–Tűzköves

4.15.1. Kutatástörténet

A lelőhelyet elsőként Rómer F. említette, majd az első felszíni gyűjtéseket Farkas S. végezte a 19. sz. végén. Ennek ellenére az első ásatásokra csak 1955-ben Csalog J. vezetésével került sor, aki a következő évben is folytatta munkáit, amikor az első 15 sír és a „Sarlós Isten” előkerült (*Csalog 1959, 27-38*). Egy évvel később újabb 14 sírt, majd 1960-ban további hat sírt és egy újabb ülő szobrot tárt fel (*Csalog 1958, 95-114; 1972, 20-23*). Hatodik ásatása során két újabb sírt bontott ki, így az évek során a lelőhelyen 100 m²-t tárt fel összesen (*Korek 1987, 47-49*).

A lelőhelyen folytatott mezőgazdasági munkák és építkezések súlyos károkat okoztak, ezért 1970-ben Korek J. vezetésével indultak leletmentések, melyek során újabb 30 sír került elő. Az eddig feltárt sírokat Korek J. disszertációjában foglalta össze (*Korek 1973, 295-306*). Majd 1978-ban Hegedűs K. leletmentésén további tíz sírt talált (közülük kettő erősen bolygatott volt). Ezek a leletmentések 1400 m²-t öleltek fel. 1986-ban Horváth F. a rétegtani viszonyok tisztázása érdekében nyitott egy kisebb szondát. Így összesen 77 sír került elő a lelőhelyen (*Korek 1987, 49; Rezi Kató 2009, 95*). Egy újabb építkezés alkalmával véletlenül bukkantak rá az 5. ülő szoborra (*Trogmayer 1992*).

A lelőhely egy tellből és egy hozzá kapcsolódó horizontális településből áll, teljes kiterjedése meghaladja a 11 ha-t, ebből a tell nagyjából 400x100 m, 2-2,5 m vastag rétegsorral. A horizontális település a telltől északra, északkeletre nagyjából 7 ha-nyi területet foglal el. Az eddigi kutatások elsősorban magán a tellen folytak, ezért a horizontális településről alig tudunk valamit (*Korek 1987, 47-50*).

⁸⁴ A közölt sírrajzok ennek ellentmondanak, mivel a 39. táblán az 1. sírban a koponya fölött 12 db V furatú, valószínűleg Spondylus gomb, a 2. sírban egy edény van és az 5. sírnál is látszik melléklet (*Bakay 1969*).

A lelőhelyről rendelkezésre álló információforrások egyesítése és digitalizálása Rezi Kató G. vezetésével kezdődött meg (*Rezi Kató 2009; Rezi Kató & Holl é.n.*).

4.15.2. A lelőhely földrajzi fekvése

A lelőhely az egykori Kontra-tó partján fekszik (*Korek 1987, 47*).

4.15.3. A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya

Minden szinten meg lehetett figyelni, hogy a sírok kisebb csoportokat alkottak és az egykorú házak mellett helyezkedtek el, ezért valószínűleg a település éppen nem lakott részére temetkeztek (*Korek 1987, 58*). Sírok a feltárási terület minden részén kerültek elő, azonban helyük szintenként változott. (*Rezi Kató & Holl é.n.*).

A lelőhelyen nagy, összefüggő felületű feltárások nem történtek, ezért a kisebb szelvényekben, árkokban előkerült sírok helyzetét nehéz értelmezni. A településen öt építési szint különíthető el. Az első szinthez a mélységadatok alapján nem köthető sír, a másodikhoz 24 sír tartozik. A harmadik szinthez 23 sír, a negyedikhez 24 sír, az ötödikhez három sír kapcsolható (*Korek 1987, 50-51; Rezi Kató 2009, 95*).

4.15.4. Antropológiai adatok

A sírok antropológiai anyagát Farkas Gy. dolgozta fel, aki azonban meghatározásait csak egy rövid összegzésben közölte. Az összesen vizsgált 63 csontváz majdnem fele férfi volt (46 %), ami erős felülreprezentáltságot jelent. A gyerekek (ide számítva a fiatalokat is) aránya összesen 30 % volt (*Farkas 1994, 144*). Véleményem szerint a biológiaiilag már érett juvenilis korú egyéneket helyesebb lenne a felnőttek közé sorolni, így a felnőttek (79,4 %) és gyerekek (20,6 %) aránya alapján valószínűleg a gyerekek alulreprezentáltságával kell számolnunk.

A férfiak magas arányával szemben a nők csak a sírok alig negyedét képviselik (24 %) (*Farkas 1994, 144*), ami biztosan erősen alulreprezentált egy demográfiaailag stabil népességhez képest (**135. ábra**).

Az életkor csoportokon belül az infans I korcsoport viszonylag magas és az infans II és a juvenilis korcsoport alacsony aránya megfelel a demográfiaailag várhatóan egy stabil populáció esetében, azonban az adultus-maturus csoportok aránya túlságosan magasnak tűnik. Ennek azonban lehetnek módszertani, a kormeghatározásból eredő okai (**136. ábra**) (*részletesen ld. a 3.4.3.3-5. fejezeteket*).

	Count	Percent
Férfi	29	46 %
Nő	15	24 %
Gyerek	13	20,6 %

135. ábra: Felnőtt férfi-, női és gyereksírok gyakorisága Szegvár–Tűzkövesen (juvenilisek nélkül)

	Count	Percent
Infans I (0-7 éves)	10	15,8 %
Infans II (7-16 éves)	3	4,8 %
Juvenilis (17-22 éves)	6	9,5 %
Adultus (23-40 éves)	18	28,6 %
Maturus (41-60 éves)	17	27 %
Senilis (61+ éves)	6	9,5 %
Nem meghatározható felnőtt	3	4,8 %

136. ábra: Életkor-kategóriák gyakorisága Szegvár–Tűzkövesen

4.15.5. Rituális jellemzők

A sírok mindegyike zsugorított csontvázas temetkezés volt, melyek 20 %-a bolygatott volt a vizsgálható 73 temetkezésből. Az esetek több, mint felében jobb oldalra (57,6 %), 24 esetben (40,7 %) bal oldalra és egy esetben hátra fektették az elhunytat (137. ábra).

A sírok irányítását az ásatások során többnyire nem jegyezték fel. A dokumentált esetekben általában Ny-K, ritkábban K-Ny vagy DK-ÉNy és egy esetben D-É irányban temették el a halottakat.

Hegedűs K. 1978-as ásatása során három sírban figyelte meg koporsó, két sírban gyékény maradványát. Valószínűleg jóval több sírban volt eredetileg koporsó és/vagy gyékénylepel.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	jobb oldalra	34	46,6	57,6	57,6
	bal oldalra	24	32,9	40,7	98,3
	háton	1	1,4	1,7	100,0
	Total	59	80,8	100,0	
Missing	nem meghatározható	12	16,4		
	System	2	2,7		
	Total	14	19,2		
Total		73	100,0		

137. ábra: Különböző fektetések gyakorisága Szegvár–Tűzkövesen

4.15.6. A sírok leletanyaga

A Szegvár–Tűzkövesen feltárt sírok többségében melléklet nélküliek voltak (67,6 %), a mellékletekkel eltemetettek sírjai is szerények voltak (138. ábra). A sírokban legfeljebb háromfajta melléklet volt és mindig csak kis számban fordultak elő. 14 jobb, hat bal oldalra fektetett sírnak volt melléklete és az egyetlen háton fekvőnek is. Ez a mellékletes sírokon belül nagyjából ugyanazt az arányt jelenti a két oldal között, mint az összes sírok esetében.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	48	65,8	67,6	67,6
	van	23	31,5	32,4	100,0
	Total	71	97,3	100,0	
Missing	System	2	2,7		
	Total	73	100,0		

138. ábra: Mellékletes és melléklet nélküli sírok aránya Szegevár-Tűzkövesen

4.15.6.1. Kerámia

Öt sírban volt egy-egy kerámiaedény (*Korek 1973, 297-298, 302-303, 305, 43. t. 12, 44. t. 6, 9*). Ezek egy nem meghatározható eset kivételével mind jobb oldalra fektetett egyének sírjai voltak. Teljesen esetleges volt, hogy milyen típusú edény került a sírba (mély tál, csésze vagy pohár).

4.15.6.2. Kőeszköz, -ékszer

Egyedül a 62., jobb oldalra fektetett egyén sírjában volt egy trapéz alakú kőbalta, melynek más melléklete nem is volt. Összesen négy jobb oldalra fektetett sírban volt pattintott kőeszköz, egy sírban egy (egy további sír esetében kérdéses, hogy melléklet volt-e), két sírban kettő, egy sírban három darab.

A sírleírások különbséget tesznek mészkő- és márványgyöngyök között. Egy-egy sírban 3 illetve 7 db márvány, 1, 10, 14, 26 db mészkőgyöngy volt. Ezek jellemzően a nyak környékén kerültek elő, mindegyik korong alakú gyöngy volt.

4.15.6.3. Csonteszköz, -hajtű

Egy-egy jobb oldalra fektetett sírban egy illetve két csonteszköz volt, egy további sírban (háton fekvő) pedig egy csont hajtű.

4.15.6.4. Szarvas szemfog

A 2. bal oldalra fektetett sírban volt egy darab szarvas szemfog, más melléklete nem volt, ami szokatlan, mert más lelőhelyeken a szarvas szemfog ékszerek csak olyan sírokban fordultak elő, ahol kagyló- és/vagy kőgyöngyök voltak mellettük. Ilyen volt a 72. sír is (szintén bal oldalra fektetett), ahol 15 szarvas szemfog volt a kőgyöngyökből álló nyakláncan.

4.15.6.5. Rézgyöngy

A bal oldalra fektetett 3. sírban volt 5 db apró rézgyöngy 7 db hengeres márványgyönggyel együtt. Ezeken kívül más melléklete nem volt.

4.15.6.6. Vadkanállkapocs, állatsont

Egy sírban volt egy vadkanállkapocs (más mellélete nem volt), egy másik sírban pedig két állatsont. Mindkettő jobb oldalra fektetett temetkezés volt.

4.15.6.7. Agyagygyöngy

Egy jobb oldalra fektetett sírban volt egy agyagygyöngy, egyéb mellélete nem volt.

4.15.6.8. Okker

Nyolc sírba mellékletként került okkerrög, 21 esetben pedig a csontokon lehetett okkerfestés nyomát megfigyelni. A fektetés iránya és az okkerfestés között nincs kapcsolat, jobb és bal oldalra fektetettek sírjaiban egyaránt előfordult.

4.15.7. Kronológia

Két fő települési horizont különíthető el, melyet egy 30-40 cm vastag steril réteg választ el egymástól kb. 170-140 cm mélységben. Az idősebb a korai, a fiatalabb a klasszikus Tiszakultúra leletanyagával jellemezhető. A mélységadatok alapján öt réteget lehet elkülöníteni, melyek közül az első kettő az idősebb, a többi a fiatalabb fázisba sorolható (*Korek 1987, 50-51*).

4.15.8. Értékelés

A sírok több települési szinthez kapcsolhatók, a feltárási területek minden részén előfordultak. A sírok demográfiai összetétele a férfisírok javára erősen torzított. Részletes antropológiai elemzés hiányában a fektetés és irányítás nem és életkor szerinti megoszlását nem lehet vizsgálni, ami más lelőhelyek esetében mutatott összefüggést.

A sírok mellékletekben rendkívül szegények, nincs köztük kiemelkedően gazdag temetkezés. Egy olyan sírban volt vadkanállkapocs, aminek más mellélete nem volt. Egy sírban volt néhány réz- és kőgyöngy, ami a leggazdagabb temetkezés lehetett, egy másik sírban pedig kőgyöngyök és 15 szarvas szemfog.

A régi ásatások hiányos dokumentációja és a nem részletezett antropológiai adatok alapján a sírokat ennél részletesebben nem lehet elemezni.

4.16. Szerencs–Taktaföldvár

4.16.1. Kutatástörténet

1967-ben Kemenczei T. négy késő neolitikus sírt tárt fel (*Kemenczei 1968, 16; Korek 1989, 45-46*).

4.16.2. A lelőhely földrajzi fekvése

A Takta patak mellett, Szerencstől 3 km-re mocsaras környezetből kiemelkedő dombon fekszik a lelőhely, melyet gátépítési munkákhoz részben elhordtak (*Kemenczei 1968, 16*).

4.16.3. Antropológiai adatok

A csontok antropológiai vizsgálatára csak évekkel később került sor. Az eltelt idők folyamán a csontok összekeveredhettek, mivel Szathmáry L. már 12 egyén maradványait tudta elkülöníteni (*Szathmáry 1978-79, 25-32*).

4.16.4. Rituális jellemzők

Az összes feltárt sír zsugorított csontvázas temetkezés volt. Két sír olyan erősen bolygatott illetve hiányos volt, hogy csak feltételezhetjük, hogy azok is zsugorított sírok voltak (*Korek 1989, 45-46*). Három sír irányítása volt megfigyelhető, szabályosságot nem lehetett találni, mivel egy-egy sír feküdt É-D, D-É és DK-ÉNy irányban (*Selján 2005, 81*). Három sír esetében lehetett a fektetést dokumentálni, ezek kivétel nélkül bal oldalukon feküdtek (*Korek 1989, 45-46*).

4.16.5. A sírok leletanyaga

A Taktaföldváron feltárt összes sír melléklet nélküli volt, csupán az 1. és a 4. sír esetében lehetett vörös okkerfestést tapasztalni az alsó lábszáraikon (*Korek 1989, 45-46*).

4.17. Tápé–Lebő

4.17.1. Kutatástörténet

Már 1903-ban folytatás átadások Tápé–Lebőn, amikor Reizner J. két alkalommal tárta fel a neolitikus telep részletét és három „aeneolitikus” sírt is talált (*Reizner 1904, 76-88*). Ezután Tömörkény I., majd 1928 és 1930 között Móra F. háromszor végzett kisebb kutatásokat a lelőhelyen. Ekkor 45 sír került elő, közülük 18 kora rézkori, egy a Bodrogkeresztúr-kultúrába sorolható. A kora rézkori sírok közül mellékleteik alapján Kutzián I. csak egy vagy két sírt vélt ebbe a korszakba tartozónak, 13-at a Tisza-kultúrába sorolt, a többi kelte-

zése melléklet és pontos stratigráfiai megfigyelések hiányában nem dönthető el (Korek 1958, 132; Bognár-Kutzián 1972, 86). Ezt követően 1950-ben Korek J. kezdett feltárásokat a lelőhely Alsó-halom nevű részén, itt 25 késő neolitikus sírt talált (Korek 1958, 151). A Felső-halom mérete kb. 6000 m², az Alsó-halomé 3000 m² lehetett. Párducz M. 1950-ben a Lebő C-nek nevezett, a Felső- és Alsó-halom közti részen nyolc sírt tárt fel – a sírokat közlő Kutzián I. ezeket is a késő neolitikum időszakába sorolta (Bognár-Kutzián 1963, 412) –, de ezen a részen a neolitikus településnek már nem volt nyoma (Korek 1958, 144). Trogmayer O. és Bálint A. 1956-ban leletmentést folytattak a Felső-halmon (Korek 1958, 151). Ezután 1967-ben Trogmayer O. kisebb feltárást, majd 1987-ben Horváth F. hitelesítő ásatást végzett a település rétegtani viszonyainak tisztázása céljából (Horváth 1994, 25). Így összesen a C településrész sírjait is beleszámolva 46 késő neolitikus sír került elő.

4.17.2. A lelőhely földrajzi fekvése

A lelőhely a Tisza és a Maros összefolyásánál fekszik. 18. századi térképeken még szigetként szerepel, ma északról a Porgány-, délről a Bogdány-ér határolja, a folyószabályozások előtt áradások idején szigetként emelkedhetett ki környezetéből (Bognár-Kutzián 1972, 86). A lelőhely két részre tagozódik, az északi, kelet-nyugati irányú hát a Felső-halom, a délebbi, kisebb, felszigetszerűen kiugró, alacsonyabb rész az Alsó-halom (Korek 1958, 132-133).

4.17.3. A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya

4.17.3.1. A sírok viszonya a települési objektumokhoz

Több sír is települési objektumban, gödörbe ásva került elő. Az 1950-ben feltárt 3. gödörbe ásták bele a 8. és 9. sírokat. A 10. gödörben volt a 13. sír, ami Korek J. szerint a 2. szinthez tartozott. A 15. gödörben, utólag beleásva feküdt a 17. sír és a 18. sír lábérése (Korek 1958, 134, 137, 141).

4.17.3.2. A sírok egymáshoz való viszonya

A Móra F. által feltárt sírok pontos helyét nem lehet megállapítani. A Korek J. által feltárt sírok több kisebb csoportot alkotnak. A telep északi részén különíthető el egy nyolc sírből álló csoport, ahol a sírok szinte sort alkotnak. Ezeket a település legkorábbi sírcsoportjának tartotta a feltáró, és az 1. települési szinthez sorolta (Korek 1958, 151).

A többi sír a településen szétszórtnak fekszik, ezeket Korek J. kerámiamellékletük tipológiája alapján a 2. szinthez sorolja (Korek 1958, 152).

A lelőhellyel korábban foglalkozó kutatók eltérő véleményen voltak a késő neolitikumra keltezhető sírok számáról is, mivel Kutzián I. több, korábban kora rézkorra keltezett sírt is a neolitikumra tett. Az biztosnak tűnik, hogy mind a Felső-, mind az Alsó-halomról kerül-

tek elő neolitikus sírok, és valószínűleg a C településrészen feltártak is ide sorolhatók⁸⁵ (139. ábra).

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	A, Felső-halom	21	55,3	55,3	55,3
	B, Alsó-halom	17	44,7	44,7	100,0
	Total	38	100,0	100,0	

139. ábra: A Tápé-Lebőn feltárt késő neolitikus sírok száma az A és B településrészen

4.17.4. Rituális jellemzők

4.17.4.1. Rítus

Minden késő neolitikus sír zsugorított csontvázas temetkezés volt.⁸⁶ Az elérhető adatok alapján csupán három temetkezés volt bolygatott.

4.17.4.2. Irányítás

A sírok többségét (46,9 %) DK felé irányították, melytől néhány esetben kissé eltértek. Így a sírok 31,3 %-a K felé, míg 9,4 %-a KDK felé irányítva fekszik. Csupán két-két sír volt (6,3 % külön-külön), melyeket lényegesen eltérően É illetve ÉK felé tájolva ástak meg⁸⁷ (140. ábra). A Lebő C-n feltárt sírok is beleillenek ebbe a tendenciába: hat sír K-Ny, kettő Ny-K irányban fekvő.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	K-Ny	10	26,3	31,3	31,3
	DK-ÉNy	15	39,5	46,9	78,1
	KDK-NyÉNy	3	7,9	9,4	87,5
	É-D	2	5,3	6,3	93,8
	ÉK-DNy	2	5,3	6,3	100,0
	Total	32	84,2	100,0	
Missing	nem meghatározható	6	15,8		
Total		38	100,0		

140. ábra: A Tápé-Lebőn feltárt sírok különböző irányításának gyakorisága

4.17.4.3. Fektetés

Az elhunytakat jobb (14 esetben, 42,4 %) vagy bal oldalukra (18 esetben, 54,5 %) fektették. Csupán egy sír volt, ahol a csontváz hason fekvő, további öt sír esetében pedig nem lehetett megállapítani a fektetés irányát illetve nem áll rendelkezésre dokumentáció (141. ábra). Lebő C-n hat esetben bal oldalra, egyszer jobb oldalra és egyszer hasra fektetve temeték el a halottat.

⁸⁵ A Lebő C településrészen feltárt sírokról csak összefoglaló értékelést közölt Bognár-Kutzián I., ezért ezek adatai nem szerepelnek a táblázatban, de az értékelésnél figyelembe vettem őket (Bognár-Kutzián 1963, 412-413).

⁸⁶ A feltárt temetkezések antropológiai vizsgálata nem történt meg.

⁸⁷ Mind a négy Móra F. feltáráásából származik, ezért ezeket az adatokat óvatosan kell kezelni.

Az Alsó- és Felső-halom között semmiféle különbséget nem lehet megfigyelni a fektetés irányában, mindkét településrészen egyenlő arányban fordulnak elő jobb és bal oldalra fektetett temetkezések. Egyedül a C településrészen lehet dokumentálni a bal oldali fektetés dominanciáját.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	jobb oldalra	14	36,8	42,4	42,4
	bal oldalra	18	47,4	54,5	97,0
	hason	1	2,6	3,0	100,0
	Total	33	86,8	100,0	
Missing	nem meghatározható	5	13,2		
Total		38	100,0		

141. ábra: A Tápé-Lebőn feltárt sírok különböző fektetésének gyakorisága

4.17.5. A sírok leletanyaga

A feltárt sírok túlnyomó többségében voltak mellékletek (31 esetben, 81,6 %) (142. ábra). A C településrész sírjai jelentősen csökkentik ezeket az arányokat, mivel ott a nyolc sírból csupán kettőnek volt melléklete.

Az elhunyt fektetésétől függetlenül jellemzően került valamilyen melléklet, viseleti tárgy a sírokba. A bal oldalra fektetettek esetére ez különösen igaz, 88,9 %-uk kapott valamilyen mellékletet, míg a jobb oldalra fektetettek körében ez a szám csupán 64,3 %. Az egyetlen hason fekvő elhunynak is volt melléklete (143. ábra).

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	7	18,4	18,4	18,4
	van	31	81,6	81,6	100,0
	Total	38	100,0	100,0	

142. ábra: A Tápé-Lebőn feltárt mellékletes és melléklet nélküli sírok aránya

			mellékletléte		Total
			nincs	van	
fektetés	jobb oldalra	Count	5	9	14
		% within fektetés	35,7%	64,3%	100,0%
		% within mellékletléte	71,4%	34,6%	42,4%
		% of Total	15,2%	27,3%	42,4%
	bal oldalra	Count	2	16	18
		% within fektetés	11,1%	88,9%	100,0%
		% within mellékletléte	28,6%	61,5%	54,5%
		% of Total	6,1%	48,5%	54,5%
	hason	Count	0	1	1
		% within fektetés	0,0%	100,0%	100,0%
Total	% within mellékletléte	0,0%	3,8%	3,0%	
	% of Total	0,0%	3,0%	3,0%	
	Count	7	26	33	
	% within fektetés	21,2%	78,8%	100,0%	
		% within mellékletléte	100,0%	100,0%	100,0%
		% of Total	21,2%	78,8%	100,0%

143. ábra: A fektetés és a sírmelléklet léte közti összefüggés Tápé-Lebőn

kerámiaedény száma					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	0	13	34,2	34,2	34,2
	1	23	60,5	60,5	94,7
	2	2	5,3	5,3	100,0
	Total	38	100,0	100,0	

144. ábra: Kerámiamelléletek gyakorisága a Tápé-Lebőn feltárt sírokban

			kerámiaedényszáma		Total
			0	1	
fektetés	jobb oldalra	Count	8	6	14
		% within fektetés	57,1%	42,9%	100,0%
		% within kerámiaedény száma	61,5%	30,0%	42,4%
		% of Total	24,2%	18,2%	42,4%
	bal oldalra	Count	4	14	18
		% within fektetés	22,2%	77,8%	100,0%
		% within kerámiaedény száma	30,8%	70,0%	54,5%
		% of Total	12,1%	42,4%	54,5%
	hason	Count	1	0	1
		% within fektetés	100,0%	0,0%	100,0%
		% within kerámiaedény száma	7,7%	0,0%	3,0%
		% of Total	3,0%	0,0%	3,0%
Total	Count	13	20	33	
	% within fektetés	39,4%	60,6%	100,0%	
	% within kerámiaedény száma	100,0%	100,0%	100,0%	
	% of Total	39,4%	60,6%	100,0%	

145. ábra: A kerámiamelléklet száma és az elhunyt fektetése közti összefüggés Tápé-Lebőn

4.17.5.1. Kerámia

A feltárt sírok többségében, 65,8 %-ában (25 esetben) volt edénymelléklet, többnyire egy edény (144. ábra). Ez a kép azonban biztosan torzított, mivel számos esetben a kerámiamelléklet tipológiája alapján lehetett keltezni a sírt, ezért a melléklet nélküli vagy csupán ékszemmeléletes sírok – melyek egyaránt keltezhetők a késő neolitikumra és a kora rézkorra – kimaradtak a „mintából”. Lebő C sírjainak nem volt edénymelléklete, ez is nehezítette keltezésüket.

A sírok irányítása és az edénymelléklet léte vagy száma között nem volt összefüggés, azonban az megfigyelhető volt, hogy a bal oldalra fektetett egyének sírjában gyakrabban fordult elő kerámia (145. ábra).

4.17.5.2. Kőeszközök, -gyöngyök

Egy sírban volt egy csiszolt *kaptafa alakú kőbalta*, két sírban pedig csiszolt *kövéső*. Mindhárom sír a Felső-halomról származik, irányítással és fektetéssel való összefüggést nem lehetett megfigyelni a hiányos adatok miatt. Két sírban volt egy-egy *pattintott kőeszköz*, Lebő C sírjaiból további két darab került elő.

Öt sírból kerültek elő kicsi, korong alakú *gyöngyök*, három sírból nagyobb *kőgyöngyök* (számuk 3-57 között változott). Kicsi *kőgyöngyök* három sírban csak kis számban voltak,

két sírban volt több száz darab a medence környékén, melyek többsoros övet alkottak. Mindegyik bal oldalra fektetett egyén sírja volt, irányításuk K-Ny vagy DK-ÉNy volt.

4.17.5.3. Spondylus gyöngyök

A sírokban kisméretű és nagy, hengeres Spondylus gyöngyök, valamint V furatú Spondylus gombok egyaránt előfordultak. Kisméretű Spondylus gyöngy hat sírban volt, különböző mennyiségben, de mindig kevés (max. 32 db). Nagyméretű Spondylus gyöngy hét sírban volt, ezek mennyisége között jelentős különbségek figyelhetők meg. Három sírban csupán egy-egy darab volt, míg egy sírből 117 db került elő. Egy sírban pedig 7 db V furatú Spondylus gomb volt.

Két sír K-Ny, három DK-ÉNy irányítású volt, egy jobb oldalra, a többi bal oldalra fektetett egyén sírja volt.

4.17.5.4. Rézgyöngyök

Egy sírban 74 db rézgyöngy volt és egy sírből a C településrészről is kerültek elő apró hengeres és enyhén hordó alakú gyöngyök. A 6. sír (melyben 74 db rézgyöngy volt) irányítása DK-ÉNy volt, az elhunytat bal oldalára fektették. A sírban még több, mint száz nagy, hengeres és 15 kicsi, korong alakú Spondylus gyöngy volt.

4.17.5.5. Csonteszköz

Két jobb oldalra fektetett gyereksírban volt csontár.

4.17.5.6. Okker

Egy gyerek és egy felnőtt jobb oldalra fektetett sírjában volt okkerrög mellékletként.

4.17.6. Kronológia

A sírok kronológiai értékelése meglehetősen nehéz, mivel a régi feltárások és a pontos ásatási dokumentáció hiánya miatt településen belüli helyzetüket és a települési objektumokhoz való viszonyukat alig-alig lehet tisztázni. Korek J. szerint a sírok két települési fázishoz tartoztak, de több esetben még az is vita tárgya volt, hogy a sírok a késő neolitikumra vagy a kora rézkorra keltezhetők-e. Mivel elsősorban az edénymelléklet tipológiája alapján keltezték a sírokat, valószínűleg ez ebbe az irányba torzít. Minden bizonnyal nagyobb volt a melléklet nélküli vagy csak viseleti tárgyakat, ékszereket tartalmazó sírok aránya, de ezeket pontos rétegtani megfigyelések hiányában nem lehet biztosan a késő neolitikumra keltezni.

4.17.7. Értékelés

Világosan látszik, hogy késő neolitikus temetkezések a település minden részén előfordultak, a telteken és azokon kívül is, azonban az antropológiai adatok és a pontos rétegtani megfigyelések hiányában ezeket csak nagyon korlátozottan lehet értelmezni.

A sírok többsége kevés, de változatos mellékletet tartalmazott, melyek között a többi alföldi késő neolitikus lelőhelyhez képest szokatlanul magas az edénmellékletek aránya. Ennek minden bizonnyal módszertani okai vannak, mivel a temetkezések többségét csak edénmellékletük alapján lehetett a késő neolitikumba vagy a kora rézkorba sorolni.

Antropológiai adatok hiányában a mellékletadási szokás elemei és a sír irányítása, az elhunyt fektetése közti összefüggéseket vizsgáltam. A sírokat túlnyomó többségükben K-Ny vagy DK-ÉNy irányban ásták meg, ezért ezzel semmilyen összefüggést nem lehetett találni. A bal és jobb oldali fektetés nagyjából egyenlő arányban fordult elő. Kő-, rézgyöngyök, V furatú Spondylus gombok kizárólag bal oldalra fektetettek sírjaiban voltak, egy kivétellel Spondylus gyöngyök is. Azokon a lelőhelyeken, ahol antropológiai meghatározás is készült, ezek az ékszerek egyértelműen a női viselethez tartoznak. Ebből arra következtethetünk, hogy ezen a lelőhelyen is általános lehetett a nők bal oldalra, a férfiak jobb oldalra való fektetése. Ez az összefüggés azonban rendszerint nem volt kizárólagos, vagyis csupán a fektetésből nem következtethetünk biztosan az elhunyt nemére. Valószínűleg azok a sírok, amelyek a női viseletre jellemző ékszereket tartalmazták és emellett bal oldalra is fektették őket, valóban nők sírjai lehettek. Ugyanakkor ilyen összefüggést a kőszerszűzők és a jobb oldalra fektetettek (esetleg férfiak?) sírjai között nem lehetett megfigyelni.

Két sír kiemelkedően gazdag volt többsoros kőgyöngyökből álló öveikkel és két sír rézgyöngy mellékleteivel, különösen a 6. sír, mely a 74 db rézgyöngy mellett több mint száz Spondylus gyöngyöt is tartalmazott és a 28. sír, melyben a kőgyöngyökön kívül szarvas szemfogak, kővéső, Dentalium, egy edény és obsziidián is volt.

Összefoglalva, úgy tűnik, hogy a viseleti tárgyakban kiemelkedően gazdag sírok nők lehetnek, de antropológiai vizsgálatok nélkül ez csak feltételezhető.

4.18. Vésztő-Mágor

4.18.1. Kutatástörténet

A lelőhelyről származó tárgyak már a Magyar Nemzeti Múzeum első leltárkönyvében is szerepeltek, melyek aztán elvesztek és feledésbe merültek (*Makkay 2004, 17-18*). Ezután a 20. század 20-as éveiben kerültek az első leletek a szegedi egyetemre, majd 1936-ban a Magyar Nemzeti Múzeumba. Darnay K. és Szeghalmi Gy. is említi a tellt a környékről írt összefoglaló beszámolójában (*Darnay 1905, 55; Szeghalmi 1912, 277*). Szeghalmi Gy. a domb keleti oldaláról írt le zsugorított csontvázas temetkezéseket, melyek a leírás alapján szintén neolitikusak lehettek (*Szeghalmi 1936, 353*). Ennek ellenére az első ásatások csak 1968-ban kezdődtek az Árpád-kori templom feltárásával. A tell neolitikus rétegeit is érintő feltárás-

sok 1972-ig vártattak magukra, amikor Hegedűs K. is bekapcsolódott a kutatásokba és ezután több évadon keresztül, 1976-ig végzett ásásokat. Ezalatt összesen 44 neolitikus és rézkori sírt tárt fel, melyek közül 27 keltezhető a neolitikumra⁸⁸ (Hegedűs 1977, 8-12, 52; Hegedűs & Makkay 1987, 89-91). 1986-ban Makkay J. további hat sírt tárt fel, melyek közül három a kora rézkorra, három a késő neolitikumra keltezhető (Makkay 2004, 74).

4.18.2. A lelőhely földrajzi fekvése

A tell kb. 150 m hosszú, 100 m széles, környezetéből 7-8 m-re kiemelkedő kettős domb. A Sebes-Körös árterében fekszik (Makkay 2004, 13, 30).

4.18.3. A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya

4.18.3.1. A sírok viszonya a települési objektumokhoz

A sírok a korábbi települési rétegekbe beleásva, Hegedűs K. megfigyelése szerint az egykori település szélén helyezkedtek el. A település anyagából származó állatsontok között számos embercsont-töredék volt, ami azt jelzi, hogy a település élete folyamán minden bizonnyal több sírt megbolygattak, esetleg elpusztítottak (Hegedűs 1977, 17, 22, 35-36, 145).

A lelőhely és környezete ma természetvédelmi terület, legelővel és erdővel borított, ezért újabb terepbejárási adatok nincsenek arról, hogy volt-e mellette horizontális település (Gyucha A. szóbeli közlése).

4.18.3.2. A sírok egymáshoz való viszonya

A lelőhely nyugati lejtőjén került elő a Hegedűs K. által feltárt 27 neolitikus sír. Ezek az ásató véleménye szerint a település éppen lakatlan részén, csoportokat alkotva helyezkedtek el (Hegedűs 1977, 52). Feltérési térkép és erre utaló részletes leírások hiányában a sírok térbeli elhelyezkedéséről többet nem tudunk.

4.18.4. Antropológiai adatok

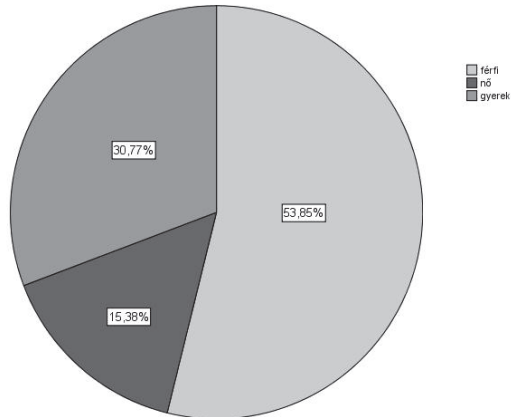
A 31 feltárt neolitikus váz közül csak két esetben nem lehetett meghatározni az elhunyt nemét, három sír antropológiai vizsgálata nem történt meg, közülük kettő felnőtt sírja volt, melyek neme így ismeretlen.⁸⁹ A meghatározható esetek 33,3 %-ában gyermekek voltak (kilenc esetben). 14,8 % (négy eset) volt a felnőtt nők és 51,9 % (14 eset) a felnőtt férfiak aránya (146-147. ábra). Meglepő a férfisírok erőteljes túlsúlya, ami még inkább erőteljes aránytalanságot mutat, ha csak a felnőttek körében nézzük. Ebben az esetben 77,78 %-ot képviselnek a férfiak, míg a nők csupán 22,22 %-ot (148. ábra) (Farkas 1974).

⁸⁸ Makkay J. szerint 30 a Tisza-kultúra idejére keltezhető sírt tárt fel Hegedűs K. (Makkay 2004, 74).

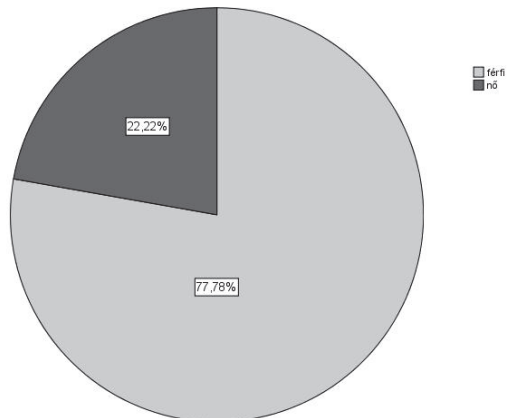
⁸⁹ Egy sír kettős temetkezés volt. Az 1986-ban feltárt sírok antropológiai vizsgálata nem történt meg.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	férfi	14	45,2	51,9	51,9
	nő	4	12,9	14,8	66,7
	gyerek	9	29,0	33,3	100,0
	Total	27	87,1	100,0	
Missing	nem meghatározható	4	12,9		
	Total	31	100,0		

146. ábra: Férfi, női és gyereksírok gyakorisága Vésztő-Mágoron

147. ábra: Férfi, női és gyereksírok gyakorisága Vésztő-Mágoron

148. ábra: A nemek aránya a felnőttek körében Vésztő-Mágoron

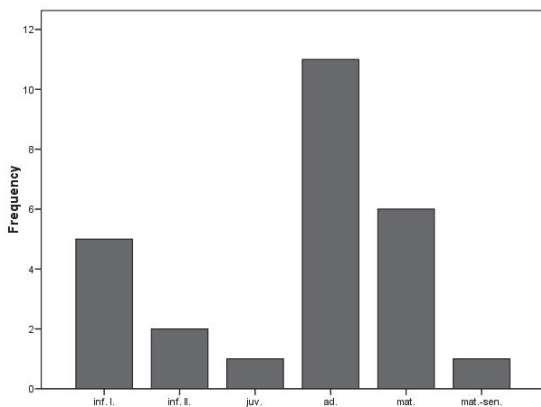
	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid				
inf.	1	3,2	3,7	3,7
inf. I.	5	16,1	18,5	22,2
inf. II.	2	6,5	7,4	29,6
juv.	1	3,2	3,7	33,3
ad.	11	35,5	40,7	74,1
mat.	6	19,4	22,2	96,3
mat.-sen.	1	3,2	3,7	100,0
Total	27	87,1	100,0	
Missing				
nem meghatározható	4	12,9		
Total	31	100,0		

149. ábra: Életkor-kategóriák gyakorisága Vésztő-Mágoron

Az életkor szerinti megoszlásból feltűnően hiányoznak a csecsemők sírjai (csak egy került elő). Más lelőhelyekhez hasonlóan rendkívül alacsony a juvenilis korúak száma. A felnőttek körében az adultus korúak képviselik a legnagyobb csoportot, majd az életkor előrehaladtával folyamatosan csökken az elhunytak száma (149-150. ábra).

A nemek szerinti életkormegoszlást szemlélve nem látszik különbség férfiak és nők között. Mindkét nem esetében ugyanazok az életkor-kategóriák képviselik a legnagyobb csoportot (151. ábra).

Az antropológiai adatokat összegezve demográfiai szempontból az életkor szerinti megoszlás rendkívül hasonló képet mutat más késő neolitikus lelőhelyekhez. Ugyanakkor a férfiak erőteljes túlsúlya miatt valószínűleg nem számolhatunk reprezentatív temetőrészzel a nemek arányát tekintve. A gyereksírok aránya – a csecsemőkön kívül – közelíti vagy el is éri a várható. A település állatsontanyagának vizsgálatok előkerült számos embercsonttöredék azt jelzi, hogy számos sír elpusztulhatott a település élete során, melyek között minden bizonnyal nagyobb arányban voltak a sérülékenyebb csecsemő- és gyereksírok.

150. ábra: Életkor-kategóriák gyakorisága Vésztő-Mágoron

Count		nem			Total
		férfi	nő	gyerek	
kor	inf.	0	0	1	1
	inf. I.	0	0	5	5
	inf. II.	0	0	2	2
	ad.	8	3	0	11
	mat.	5	1	0	6
	mat.-sen.	1	0	0	1
Total		14	4	8	26

151. ábra: Az életkor-kategóriák nemek szerinti megoszlása Vésztfő-Mágoron

4.18.5. Rituális jellemzők

4.18.5.1. Rítus

A Vésztfő-Mágoron feltárt sírok mindegyike zsurigított csontvázas temetkezés volt.

4.18.5.2. Irányítás

A vésztfő-mágori neolitikus sírok irányítása meglehetősen egységes volt. A meghatározható esetek 82,1 %-ában K felé tájolták a sírt, további 17,9 %-ában ettől kissé eltérően DK felé. Csupán három sír volt, amelyik olyan bolygatott volt, hogy az irányítást nem lehetett meghatározni (152. ábra).

Életkortól és nemtől függetlenül a K-Ny-i irányítás volt a meghatározó. DK-ÉNy felé csak három férfi és két gyermeksírt fektettek (153. ábra).

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	K-Ny	23	74,2	82,1	82,1
	DK-ÉNy	5	16,1	17,9	100,0
	Total	28	90,3	100,0	
Missing	nem meghatározható	3	9,7		
Total		31	100,0		

152. ábra: A különböző irányítású sírok gyakorisága Vésztfő-Mágoron

	irányítás		Total
	K-Ny	DK-ÉNy	
férfi	10	3	13
nő	4	0	4
gyerek	5	2	7
Total	19	5	24

153. ábra: A sír irányítása és az elhunyt neme illetve életkora közti összefüggés Vésztfő-Mágoron

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	jobb oldalra	12	38,7	42,9	42,9
	bal oldalra	16	51,6	57,1	100,0
	Total	28	90,3	100,0	
Missing	nem meghatározható	3	9,7		
Total		31	100,0		

154. ábra: A különböző fektetések gyakorisága Vésztfő-Mágoron

4.18.5.3. Fektetés

A meghatározható esetek 57,1 %-ában (16 esetben) bal oldalukra, 42,9 %-ában (12 esetben) jobb oldalukra fektették az elhunytakat. További három sír esetében a bolygatás miatt a fektetés irányát nem lehetett meghatározni (154. ábra).

A férfiak körében a jobb és bal oldali fektetés majdnem egyformán gyakori volt. Nyolc férfit fektettek jobb, hatot bal oldalára. Csupán egy nőt temettek jobb oldalára fektetve és a gyermekeket mindig bal oldalukra fektetve hantolták el. Ebből egyértelműen látszik az, hogy ezen a lelőhelyen a kora rézkorban általános nemtől függő fektetés nem vetíthető vissza a késő neolitikumra. Vagyis azokon a lelőhelyeken, ahol nem készült antropológiai meghatározás a fektetés alapján az elhunyt nemét nem feltétlenül lehet megállapítani (155. ábra). Ugyanakkor a gyerekek kizárólagos bal oldalra való fektetése és a nők bal oldalra fektetésének dominanciája azt jelzi, hogy talán részben az életkortól vagy ahhoz kapcsolódó tulajdonságtól függött a fektetés módja.

	fektetés		Total
	jobb oldalra	bal oldalra	
férfi	8	6	14
nő	1	3	4
gyerek	0	6	6
Total	9	15	24

155. ábra: A fektetés és az elhunyt neme közti összefüggés Vésztő–Mágoron

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid nem bolygatott	19	61,3	61,3	61,3
bolygatott	12	38,7	38,7	100,0
Total	31	100,0	100,0	

156. ábra: Bolygatott és bolygatatlan sírok aránya Vésztő–Mágoron

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid nincs	19	61,3	61,3	61,3
van	12	38,7	38,7	100,0
Total	31	100,0	100,0	

157. ábra: Mellékletadás gyakorisága a Vésztő–Mágoron feltárt sírok esetében

	melléklet		Total
	nincs	van	
férfi	7	7	14
nő	2	2	4
gyerek	6	2	8
Total	15	11	26

158. ábra: A mellékletadás szokása és az elhunyt neme illetve életkora közti összefüggés Vésztő–Mágoron

4.18.5.4. Koporsó

A sírok többségében (64,5 %) sikerült megfigyelni az egykori koporsó maradványát. Mivel szerves anyagról van szó, ebben az esetben inkább a szerencsés fennmaradási körülmé-

nyekre és a szakszerű, aprólékos feltárára utal a koporsóhasználat magas aránya. Ez önmagában nem jelenti azt, hogy a többi sír esetében nem volt koporsó, nem lehetünk biztosak abban, hogy ez nem a kedvezőtlen adottságoknak köszönhető. Ezt sugallja az is, hogy a koporsóhasználat szokása nemtől és életkortól teljesen független volt (**159-160. ábra**).

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	11	35,5	35,5	35,5
	van	20	64,5	64,5	100,0
	Total	31	100,0	100,0	

159. ábra: Koporsó nyomainak gyakorisága a Vésztfő-Mágon feltárt sírokban

	koporsó		Total
	nincs	van	
férfi	5	9	14
nő	2	2	4
gyerek	2	6	8
Total	9	17	26

160. ábra: Koporsó használata és az elhunyt neme illetve életkora közti összefüggés Vésztfő-Mágon

A koporsó használata mellett 11 sírban gyékénylepel használatát is lehetett dokumentálni (*Hegedűs 1977, 155*). Ennek a fánál sokkal vékonyabb anyagnak a fennmaradása még erősebben függ a körülményektől, ezért ezt részletesen nem is vizsgálom.

4.18.6. A sírok leletanyaga

A feltárt 31 neolitikus sír 38,7 %-át érte valamilyen bolygatás (**156. ábra**).

A feltárt sírok többsége (61,3 %, 19 sír) melléklet nélküli volt, 12 sírban (38,7 %) volt valamilyen melléklet (**157. ábra**). A mellékletadás szokása teljesen független volt az elhunyt nemétől. Ezt jól szemlélteti, hogy éppen annyi melléklet nélküli férfi- és női sír volt, mint melléklettel ellátott. A gyermeksírok esetében ez nem ennyire egyértelmű, mivel ott nagyobb a melléklet nélküli sírok aránya (**158. ábra**). A mellékletek igen nagy változatosságot mutatnak, az esetek többségében csak egy-egy sírban volt egy-egy tárgy típus. Ez már önmagában is arra utal, hogy a mellékletadás szokása illetve a melléklet típusa igen széles keretek között mozoghatott.

4.18.6.1. Kerámia

Összesen három sírban volt egy-egy edény (egy felnőtt férfi?, egy felnőtt nő és egy gyerek), mindegyik a későbbi fázisba sorolható. A két felnőtt sírjában hengeres nyakú palack, míg a gyereksírban egy félgömbös tál volt (*Hegedűs 1977, 55, 66, 115-116, 152, 33. t. 1-3.*). Ez a három eset túlságosan kevés ahhoz, hogy ebből további következtetéseket vonjunk le. Az világosan látszik, hogy a kerámiamellékletnek nem volt különösebb jelentősége, talán csak tárolásra szolgált. Erre utal az is, hogy az egyik edényben okker volt (*Hegedűs 1977, 55*).

4.18.6.2. Kőeszköz, -ékszer

Meglepő, hogy egyetlen sírból sem került elő pattintott kőeszköz. A csiszolt kőeszközök sírban való elhelyezése sem volt gyakori, összesen hat sírban voltak csiszolt kőeszközök: egy felnőtt nő sírjától eltekintve kizárólag adultus és maturus korú férfiak sírjaiban. Egy felnőtt férfi és egy felnőtt nő sírjából került elő hengeres kővéső. Két felnőtt férfi sírjában volt trapéz alakú kővéső, egy további kővéső volt az egyik 1986-ban feltárt sírban. Két felnőtt férfi sírjában pedig kaptafa alakú kőbalta volt. E tárgytípusok minden rétegben előfordultak.

Összesen négy sírból kerültek elő kicsi *márványgyöngyök*. Két esetben gyermekek (6 illetve 73 db), két esetben felnőtt férfiak (3 illetve 10 db) sírjában voltak, minden ismert esetben a nyak környékéről kerültek elő. A korai és későbbi fázis sírjai között egyenlő arányban oszlottak meg. Meglepő, hogy más lelőhelyekkel ellentétben itt a nők sírjaiból teljesen hiányzik ez az ékszer típus. A vésztő-mágori viseleti szokással ellentétben más lelőhelyeken a férfisírokban sokkal ritkábbak a gyöngyök – ha egyáltalán előfordulnak –, mint a nőknél és gyerekeknél és mindig csak kis számban található meg. Ez utóbbi képbe beleillik Vésztő-Mágor is (*részletesen ld. pl. a 4.1.7.3.3. és a 4.11.5.2. fejezetet*).

4.18.6.3. Csont hajdíz

Egy felnőtt férfi sírjában volt csontpálca fejdíz, ezen kívül más melléklet nem volt a sírban.

4.18.6.4. Okker

Okkerfesték mellékletként csupán négy sírba került, ezek közül két felnőtt férfi és két felnőtt nő sírja volt, vagyis az okkerfesték mellékelése nemtől független szokás volt (**161. ábra**). Az egyik női sírban egy palack alakú edényben volt az okkerpor, míg két sírban az elhunyt jobb kezében volt egy-egy nagyobb okkerrög. Egyikük az antropológiai meghatározás szerint a legidősebb egyén, férfi volt. A negyedik sírban (férfi) pedig az elhunyt bal vállánál volt az okkerrög (**162. ábra**).

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	27	87,1	87,1	87,1
	van	4	12,9	12,9	100,0
	Total	31	100,0	100,0	

161. ábra: Okkerfesték mellékletként való előfordulása a Vésztő-Mágoron feltárt sírokbán

				Total
	férfi	nő	gyerek	
nincs	12	2	8	22
van	2	2	0	4
Total	14	4	8	26

162. ábra: Okkerfesték melléklet és az elhunyt neme illetve életkora közti összefüggés Vésztő-Mágoron

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	nincs	14	45,2	45,2	45,2
	van	17	54,8	54,8	100,0
	Total	31	100,0	100,0	

163. ábra: Egyes testrészek okkerfestésének gyakorisága a Vésztfő-Mágoron feltárt sírokban

				Total
	férfi	nő	gyerek	
nincs	5	2	5	12
van	9	2	3	14
Total	14	4	8	26

164. ábra: Egyes testrészek okkerfestése és az elhunyt neme illetve életkora közötti összefüggés Vésztfő-Mágoron

Egyes testrészek, elsősorban a lábszárak és a fej (koponya) okkerrel való festése jóval gyakoribb volt. Ezt a szokást a sírok többségénél (54,8 %) meg lehetett figyelni (163. ábra). A nem és életkor szerinti megoszlás alapján némi különbséget lehet felfedezni, azonban a két nem erőteljes aránytalansága miatt ezt nehéz interpretálni. A férfisírok mintegy kétharmadában, a női sírok felében lehetett okkerfestést találni a csontokon, míg a gyermek körében voltak a legritkábbak (164. ábra).

Érdeemes megjegyezni, hogy Hegedűs K. megfigyelései szerint az arcon sosem volt vörös festék. Szerinte csak a test fedetlen részeit festették egykoron, és az arcfestés hiánya maszk vagy szemfedő használatára utal (Hegedűs 1977, 155).

4.18.7. Kronológia

A feltárt sírok közül egy a Szakálhát-kultúra idejére (36. melléklet nélküli kettős sír), 29 a Tisza-kultúra idejére keltezhető (Hegedűs 1977, 52, 146; Makkay 2004, 74).

A stratigráfiai viszonyok alapján a tiszai temetkezéseken belül két réteget lehet elkülöníteni. Az idősebb rétegbe tartozó sírok jellemzően koporsós temetkezések voltak és az elhunyt koponyáját, végtagjait vörösre festették. A fiatalabb rétegbe tartozó sírok esetében már nem jellemző a koporsó használata, gyengébb az okkerfestés és gyakoribb a kerámia és ékszer melléklet a sírokban (Hegedűs 1977, 53). A két réteg elkülönítése elsősorban a sírmélység alapján történt. Az idősebb réteg a korai Tisza-kultúra, míg a fiatalabb a klasszikus Tisza-kultúra idejére keltezhető⁹⁰ (Hegedűs 1977, 147).

A település 3-4. szintjéből származó régebbi radiokarbon adatok 5320 (68,2 %) 4720 cal BC közé esnek, míg egy, a tell tiszapolgári rétegből származó adat 4350 (68,2 %) 4080 cal BC közé tehető (Kalicz & Raczkó 1987a, 29; Parkinson et al. 2004, 106).

⁹⁰ A korai fázisba tartoznak a 6., 7., 8., 14., 16., 30. és 32. sírok. A későbbi fázisba az 1., 2., 10. és 31. sírok (Hegedűs 1977, 150).

4.18.8. Értékelés

A Vész-tő-Mágoron feltárt sírok demográfiai összetételük alapján biztosan csak az egykori közösség egy szelektált részét képviselik. A férfisírok kiugróan magas aránya azt jelzi, hogy elsősorban őket illette meg a tellen való eltemetés joga, szokása. Ahhoz képest, hogy a felnőttek körében milyen aránytalan a két nem sírjainak előfordulása, meglepő a gyermeksírok viszonylag magas száma. Ugyanakkor a településről előkerült számos embercsont-töredék világosan jelzi, hogy jó néhány további sír elpusztulhatott az évek során.

A vész-tő-mágori sírok mellékletekben való szegénysége esetleg összefügghet a koporsó és gyékénylepel használatának szokásával. A megfigyelhető esetek alapján ezt a kapcsolatot nem lehet bizonyítani, azonban számos etnográfiai példából ismert, hogy ott, ahol a zárt koporsó használatának szokása elterjedt, ott a mellékletek jelentőségüket veszítették (*McHugh 1999, 59-60*).

A feltárt sírok között nincs egy sem, mely mellékleteinek gazdagságával kiemelkedne a többi sír közül. Más lelőhelyekkel összehasonlítva meglepő, hogy itt a mészkőgyöngyök viseleti szokása a férfiakhoz kapcsolódik, míg máshol ezek egyértelműen a női viselet részét képezték (pl. Aszód-Papi földek, Kisköre-Gát, Polgár-Csőszhalom) (*ld. a 4.1.6.3.3. és 4.11.5.2. fejezetet; Korek 1989, 39-45; Raczy & Anders 2006, 28; Anders & Nagy 2007, 86*). Szintén szokatlan az, hogy a pattintott kőeszközök teljesen hiányoznak a sírok anyagából, azonban a csiszolt kőeszközök világosan (de nem kizárólag) a felnőtt férfiak egy csoportjához köthetők. Elképzelhető, hogy itt, az Alföld déli részén ez utóbbi kőeszközök töltötték be a presztízs- és/vagy státusz tárgy szerepét.

4.19. A kelet-magyarországi késő neolitikus temetkezések összefoglaló értékelése

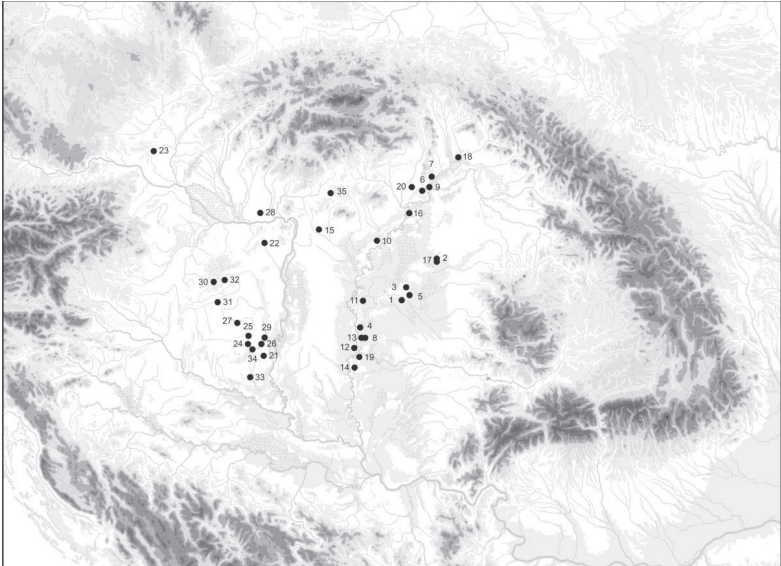
A vizsgált temetkezések forrásértéke rendkívül változó. Egyrészt a régi ásatások dokumentációja gyakran hiányos, a régi megfigyelések sokszor pontatlanok. Másrészt több lelőhely antropológiai anyaga az idők folyamán elveszett, anélkül, hogy vizsgálatra került volna vagy egyáltalán múzeumba sem került. Emiatt néhány tendenciának tekinthető összefüggés, megfigyelés nem vizsgálható minden lelőhelyen. További gondot jelent, hogy a feltárt sírok száma nagyon különböző az egyes lelőhelyek között, ezért a kis sírszámú lelőhelyek esetében tapasztalt kizárólagos szokások, mint például a mellékletek teljes hiánya Szerencs-Taktaföldváron vagy a jobb illetve bal oldalra fektetés dominanciája Bodrogkeresztúr-Kutyasoron, Bodrogzsadány-Akasztószeren és Szerencs-Taktaföldváron kellő óvatossággal kezelendő (*Patay 1957, 28; Bognár-Kutzián 1963, 415; 1970, 129; Korek 1989, 45-46*).

Mindezek fényében a következőkben igyekszem röviden összefoglalni, hogy milyen szabályosságok, összefüggések tapasztalhatók a kelet-magyarországi késő neolitikus temetkezési szokásokban (**165. ábra**).

4.19.1. Általános jellegzetességek

4.19.1.1. Rítus

A Kárpát-medence keleti felének késő neolitikumában a jellemző temetkezési rítus a zsugorított contvázas temetés volt. Ettől eltérő rítus csak kevés lelőhelyen és igen kis számban fordul elő, éppen ezért külön figyelmet érdemel.

165. ábra: A disszertációban szereplő temetkezések lelőhelyei⁹¹: 1. Békés–Povád 2. Berettyóújfalu–Herpály 3. Szeghalom–Kovácshalom 4. Szegvár–Tűzköves 5. Vésztő–Mágor 6. Bodrogresztúr–Kutyasor 7. Bodrogsadány–Akasztószér 8. Hódmezővásárhely–Kökénydomb 9. Kenézlő–Szerűskert 10. Kisköre–Gát 11. Öcsöd–Kováshalom 12. Tápé–Lebő 13. Hódmezővásárhely–Gorzsa 14. Čoka/Csóka–Kremenyák 15. Aszód–Papi földek 16. Polgár–Csószhalom 17. Berettyószentmárton 18. Čičarovce 19. Ószentiván 20. Szerencs–Taktaföldvár 21. Alsónyék–Kanizsa-dűlő 22. Csabdi–Télizöldes 23. Friebritz–Süd 24. Györe 25. Lengyel 26. Mórág–Tűzködomb 27. Pári–Altacker 28. Svodín 29. Szekszárd–Ágostonpuszta 30. Szentgál–Füzi kút 31. Szólád–Kisaszó 32. Veszprém–Jutasi út 33. Villánykövesd 34. Zengővárkony 35. Karancsság

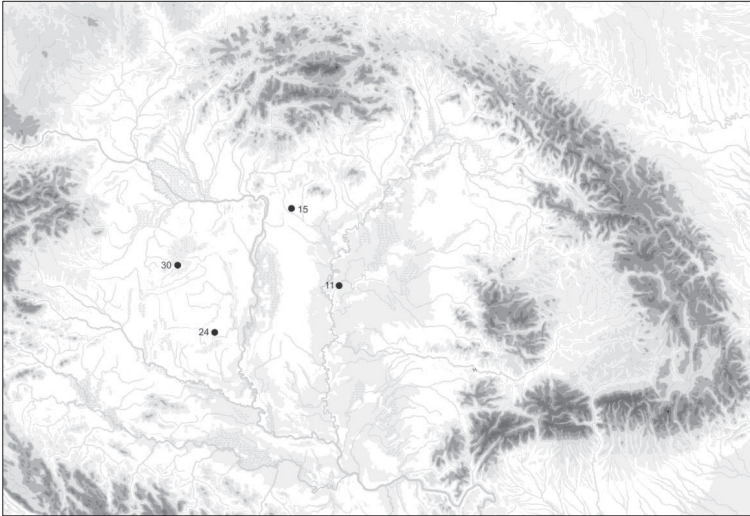
A vizsgált régióban hamvasztásos temetkezések csak Aszód–Papi földeken és Öcsöd–Kováshalmon kerültek elő (166. ábra) (ld. a 4.1.6.1. és 4.13.5.1. fejezetet). Aszód–Papi földeken a hamvasztás szokása a kisgyermekek egy szűk csoportjához köthető, Öcsöd–Kováshalmon antropológiai adatok hiányában ez nem vizsgálható. A hamvasztás mindkét típusa (az urnás és szórthamvasztás is) egyszerre, egymás mellett jelent meg. Aszód–Papi

⁹¹ Az alaptérkép Bak B.: Magyarország történeti topográfiája (Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2003) 1. térképe alapján készült. A térképet Györffy Gy. szerkesztette, Nagy B. rajzolta.

földeken az urnás és a szórthamvasztásos sírok között demográfiai vagy mellékletadásbeli lényeges különbségek nem voltak. A csontvázas és a hamvasztásos sírok közti figyelemreméltó különbség csak az volt, hogy amforák kizárólag urnaként fordultak elő a sírokban, és a hamvasztásos sírokat rendszerint sekélyebbre ásták. Az Aszód–Papi földeki hamvasztásos sírok erőteljesen csoportosultak a kiemelkedően gazdag 100. sír közelében.

Öcsöd–Kováshalmon csak szórthamvasztást lehetett megfigyelni. A kisebb feltárt terület és kisebb sírszám miatt, itt az Aszód–Papi földekihez hasonló térbeli csoportosulás megfigyelésére nem volt lehetőség, azonban az, hogy a két hamvasztásos sír egymás közvetlen közelében került elő, arra utal, hogy ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki teljesen.

A hamvasztásos sírok kisebb számának okaként nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy sekély mélységük miatt ezek erőteljesebben voltak kitéve az erózióknak és a földművelés okozta pusztulásnak, de ez önmagában biztosan nem kielégítő magyarázat.

166. ábra: Hamvasztásos sírok lelőhelyei: 11. Öcsöd–Kováshalom 15. Aszód–Papi földek 24. Györe 30. Szentgál–Füzi kút

4.19.1.2. Irányítás

A vizsgált területen a késő neolitikumban egy-egy lelőhelyen a DK-ÉNy és/vagy a K-Ny irányítás volt jellemző. Ez településenként változott, egy lelőhelyen belül általában nem lehetett megállapítani, hogy a domináns irányítástól való eltérésnek mi volt az oka (167. ábra). Területi különbséget nem tapasztaltam aszerint, hogy a DK-ÉNy vagy K-Ny irányítás fordult elő nagyobb számban egy lelőhelyen belül (168–169. ábra).

Ettől különbözik Berettyóújfalu–Herpály, ahol a feltárt sírok egy része a házakhoz kapcsolódik és irányításuk a házak irányításával áll összefüggésben. Ennek ellenére a K-Ny-i irányítás dominanciája itt is megfigyelhető, ami jól beleillik az alföldi késő neolitikus telepek sorába (*ld. a 4.3.5.2. fejezetet*). Egészen más képet mutat Aszód–Papi földek, ahol három különböző irányítás közel egyező arányban fordult elő és részben az elhunyt nemétől és életkorától függött, hogy milyen tájolással temették el (*ld. a 4.1.6.3. fejezetet*). Szintén három fő irányítás figyelhető meg Szegvár–Tűzkövesen, azonban az antropológiai adatok hiánya és a régi ásátások miatt ennek oka továbbra is kérdéses.

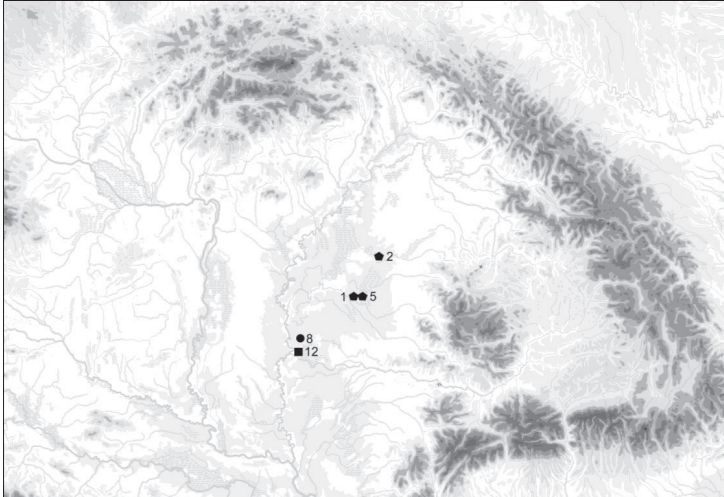
4.19.1.3. Koporsó

A koporsóhasználatra utaló első nyomok Vésztő–Mágoron kerültek elő (majd Berettyóújfalu–Herpályon, Szegvár–Tűzkövesen, Hódmezővásárhely–Gorzán is meg lehetett figyelni), azonban szerves anyagról lévén szó, a koporsóba fektetés vagy gyékénybe csavarás szokása, meglelte inkább a szerencsés konzerválási feltételeket és a figyelmes, aprólékos feltárást jelzi, semmint az elhunyt társadalmi pozícióját (*ld. a 4.3.5., 4.15.5. és 4.18.5.4. fejezeteket; Horváth 1987, 46*). Valószínűleg ezt a szokást szélesebb körben alkalmazták, mint ahogy a szerencsés ásatási megfigyelések dokumentálták.

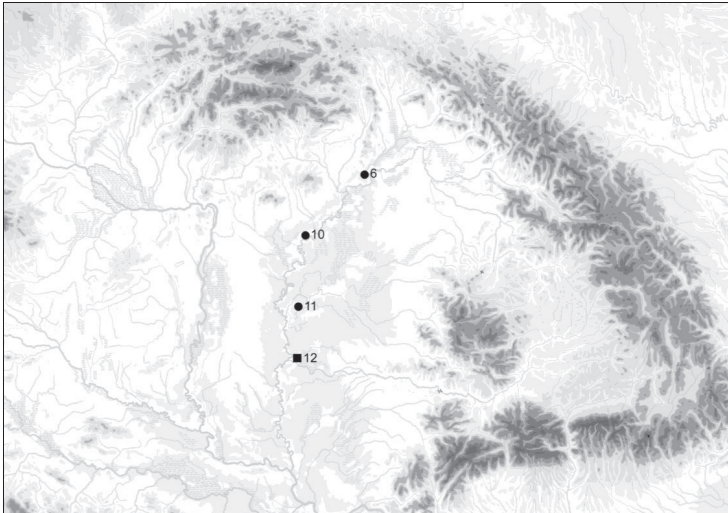
Ugyanakkor ez magyarázatot adhat arra, hogy az alföldi késő neolitikus teleken mellékletekben miért olyan feltűnően szegényesek a sírok: a zárt koporsó használatának terjedésével a mellékletadás szokása illetve az elhunyt gazdag viseletben való eltemetése értelmét veszti, a társadalmi rang és presztizs kifejezési formája valószínűleg átkerülhetett a koporsóra vagy más területre, aminek régészeti nyoma nem maradt (*McHugh 1999, 59-60*).

Lelelhely	Jellemző irányítás	Megjegyzés
Aszód–Papi földek	ÉNy-DK, DNy-ÉK, DK-ÉNy	részben nem és életkorfüggő
Berettyóújfalu–Herpály	K-Ny, É-D	részben a ház irányításától függ
Őcsöd–Kováshalom	DK-ÉNy	ritkán K-Ny
Békés–Povád	K-Ny	
Bodrogkeresztúr–Kutyasor	DK-ÉNy	
Bodrogcsadány	K-Ny, DK-ÉNy	
Čoka/Csóka–Kremenyák	-	nincs adat
Hódmezővásárhely–Kökénydomb	K-Ny	ritkán DK-ÉNy
Kenézlő–Szerúskert	É-D, DK-ÉNy	összesen két sír
Kisköre–Gát	DK-ÉNy	
Ószentiván	-	nincs adat
Szegalom–Kováshalom	-	nincs adat
Szegvár–Tűzköves	Ny-K	DK-ÉNy, K-Ny is
Szerencs–Taktaföldvár	-	minden sír más irányban tájolva
Tápé–Lebő	DK-ÉNy, K-Ny	
Vésztő–Mágor	K-Ny	ritkán DK-ÉNy

167. ábra: Az egyes lelelhelyekre jellemző irányítások

168. ábra: K-Ny irányítás dominanciája: 1. Békés–Povád 2. Berettyóújfalú–Herpály 5. Vésztő–Mágor 8. Hódmezővásárhely–Kökénydomb 12. Tápé–Lebő

169. ábra: DK-ÉNy irányítás dominanciája 6. Bodrogkeresztúr–Kutyasor 10. Kisköre–Gát 11. Öcsöd–Kováshalom 12. Tápé–Lebő

4.19.1.4. Okker

A végtagok és a fej vörös okkerrel való festése széles körben elterjedt szokás volt a Kárpát-medencei neolitikum kultúráiban. Ennek semmiféle összefüggését nem találtam se az elhunyt nemével, életkorával vagy mellékleteinek mennyiségével és minőségével. Ugyanez áll azokra az esetekre, amikor az okker mellékletként került a sírba.

Az okkerfestés fennmaradási esélye a koporsóhoz hasonlóan szintén erősen ingadozó, ami tovább nehezíti értelmezését.

Leőhely neve	Település típusa	Feltárt sírok száma	Melléklet nélküli sírok aránya
Aszód–Papi földek	horizontális	224	24,1 %
Berettyóújfalú–Herpály	tell+horizontális	44	81,4 % ⁹²
Békés–Povád	tell+horizontális	10	80 %
Bodrogkeresztúr–Kutyasor	horizontális	2	0 %
Bodrogzsadány	horizontális	5	?
Cóka/Csóka–Kremenyák	tell	13	28,6 %
Hódmezővásárhely–Kökénydomb	tellszerű	22	78,1 %
Kenézlő–Szerűskert	horizontális	2	0 %
Kisköre–Gát	horizontális	36	42,4 %
Ócsöd–Kováshalom	tellszerű	50	55,3 %
Szeghalom–Kováshalom	tell+horizontális	20	95 %
Szegvár–Tűzköves	tell+horizontális	77	67,6 %
Szerencs–Taktaföldvár	horizontális	4	100 %
Tápé–Lebő	tell+horizontális	26	18,4 %
Vésztő–Mágor	tell	31	61,3 %

170. ábra: Melléklet nélküli sírok aránya a Kárpát-medence keleti felének késő neolitikus leőhelyein a település típusa szerint

4.19.1.5. Mellékletadás

A Kárpát-medence keleti felének késő neolitikus leőhelyeiken a melléklet nélküli sírok aránya nagyon változó volt (170. ábra). A melléklet nélküli sírok arányának áttekintéséből úgy tűnik, hogy kapcsolat volt a település típusa és a melléklet nélküli sírok aránya között. A tellegen a melléklet nélküli sírok aránya mindig magas, 50 % fölötti. Ez alól két kivétel van: Cóka/Csóka–Kremenyák, ahol a régi feltárások miatt nagy a bizonytalanság és Tápé–Lebő, ahol részben ugyanez a probléma (ld. a 4.7.6. és 4.17.5. fejezeteket). Másrészt Tápé–Lebőn a mellékletes sírok magas aránya valószínűleg annak „köszönhető”, hogy számos melléklet nélküli sír kronológiai helyzete bizonytalan. Ha ezek is késő neolitikus temetkezések voltak, akkor a mellékletadás gyakorisága itt is a többi alföldi tellen megfigyelhez hasonló.

Ezzel szemben a horizontális településeken a melléklet nélküli sírok aránya általában alacsony, 50 % alatti. Ez alól egyetlen kivétel van, Szerencs–Taktaföldvár, ahol csak négy sír

⁹² Itt a mellékletes és melléklet nélküli sírok aránya csak a tellről származó sírokra vonatkozik.

került feltáráásra, ezért ez nemigen tekinthető reprezentatív mintának (*ld. a 4.16.5. fejezetet*). Természetesen ez igaz a többi kis sírszámú lelőhelyre is (**170. ábra**).

A tellszerű települések e tekintetben is átmenetet képeznek a két településtípus között. Öcsöd–Kováshalmon a melléklet nélküli sírok aránya valamivel magasabb, mint 50 %, Hódmezővásárhely–Kökénydombon ezt jóval meghaladja (**170. ábra**) (*ld. a 4.8.6. és 4.13.6. fejezeteket*).

Kerámia

Az alföldi és felső-Tisza-vidéki késő neolitikus sírokban ritka az edénymelléklet, mindig csak egy-három edény fordult elő a sírokban. Ez a melléklettípus nemtől és életkortól független volt, a sírokban lévő egyéb melléklettel, viseleti tárgyakkal sem mutatott összefüggést. Teljesen esetleges volt, hogy milyen típusú edény került a sírba, talán inkább annak lehetett jelentősége, ami eredetileg az edényben volt.

Ettől alapvetően különböznek az Aszód–Papi földeki sírok, melyek ebben a tekintetben is a dunántúli lengyeli sírokkal mutatnak rokonságot. Aszód–Papi földeken a sírok többségében volt edény, legtöbb esetben csak egy, de maximum 9 db. Itt annak is lehetett szerepe, hogy milyen edény került a sírba, mert a leggyakoribb egy vékony, festett, hármas tagolású csészetípus volt, azonban az edénytípusok mindenféle kombinációja előfordult. Nemtől és életkortól itt sem függött az, hogy hány edény került a sírba, bár nyolc vagy kilenc edény csak női sírokban fordult elő (egy-egy esetben) (*ld. a 4.1.7.2.2. fejezetet*).

Csonteszköz

A csonteszközök is a ritka sírmellékletek közé tartoznak, nemtől és életkortól függetlenül kerültek a sírokba. Ezek elsősorban funkcionális tárgy típusok lehetnek, melyek esetleg összefüggésben állhatnak azzal, hogy egykori tulajdonosuk milyen tevékenységet („munkát”) végeztet vele leggyakrabban vagy a legügyesebben.⁹³

Pattintott kőeszközök

A csonteszközökhöz hasonló a helyzet a pattintott kőeszközök esetében is. Bár a kelet-magyarországi lelőhelyeken nem volt gyakori melléklettípus, mégis legalább két fő szokás különíthető el. Az egyik csoportba tartoznak azok a lelőhelyek, ahol nemtől és életkortól függetlenül fordult elő a sírokban – pl. Aszód–Papi földek, Berettyóújfalú–Herpály – ugyanakkor Aszód–Papi földeken mennyiségi összefüggés is lehetett találni, mivel nagyobb mennyiségű kőeszköz kizárólag felnőtt férfiak sírjaiban volt (*ld. a 4.1.7.3.2. és a 4.3.6. fejezeteket*). Minden bizonnyal ebben az esetben is a tárgyak egykori funkciójának vizsgálatával, kopásnyom-elemzéssel juthatnánk közelebb a magyarázathoz.

⁹³ A csonteszközök egykori funkcióját csak nemrégiben kezdték kutatni, ezért a jövőben újabb eredmények várhatók e téren (*pl. Choyke 1997; 2006; 2007*).

A másik csoportot alkotják azok a lelőhelyek, ahol az ismert esetekben kizárólag felnőtt férfiak vagy feltehetően felnőtt férfiak sírjaiban fordultak elő (pl. Öcsöd–Kováshalom, Szegvár–Tűzköves, Kisköre–Gát) (ld. a 4.11.5.2., 4.13.6.3. és 4.15.6.2. fejezeteket). Nagy különbségek vannak az egyes lelőhelyek között a pattintott kőeszközök sírba helyezésének gyakoriságában is. Vésztő–Mágoron egyáltalán nem került ez a tárgytypus a sírokba, Kisköre–Gáton csupán egy felnőtt férfi sírjában voltak kőeszközök, Hómezővásárhely–Kökénydombon, Čoka/Csóka–Kremenyákon, Berettyóújfalu–Herpályon, Tápé–Lebőn is ritka mellékletek voltak, azonban Öcsöd–Kováshalmon már jóval gyakoribbak voltak, ráadásul ezek a sírok területileg is koncentráltak (ld. a 4.3.6., 4.7.6.2., 4.8.6.2., 4.11.5.2., 4.13.6.3., 4.17.5.2. és 4.18.6.2. fejezeteket). Öcsöd–Kováshalom abban is különbözik a többi lelőhelytől, hogy itt az ismert esetekben kizárólag felnőtt férfiak sírjaiból kerültek elő. A sírok jobb oldali fektetése alapján valószínűleg a szegvár–tűzköves pattintott kőeszköz mellékletes sírok is férfiak sírjai voltak.

Valószínűleg egyrészt az alföldi területtel és a nyersanyagforrások viszonylagos távolságával magyarázható, hogy ezek a tárgyak sokkal ritkábban kerültek a sírokba, mint például a Dunántúlon vagy Északkelet-Magyarországon. Másrészt a települések pattintott kőeszközeinek vizsgálata alapján a távolsági cserekapcsolatok folyamatos beszűkülésével számolhatunk, mely folyamat a kora rézkorban is folytatódhatott (Bíró 1998; Gyucha 2009, 386). Erre utal a Spondylus fokozatos visszaszorulása is (részletesen ld. az 5.1. fejezetet). Végül a régióon belül az egyes lelőhelyek közti különbségek azt is jelzik, hogy ez önmagában nem lehet kielégítő magyarázat, más, kulturális hagyományokból, szokásokból eredő különbségek is állhatnak a háttérben.

4.19.2. A temetkezési szokás nemtől és életkortól függő különbségei

4.19.2.1. Antropológiai adatok, demográfia

A társadalmi különbségek kutatásának elengedhetetlen kiindulópontja a temetkezések antropológiai adata. A nem és életkor adatokra építkezve nyílik lehetőség az egykori közösség, társadalom egyes csoportjainak, rétegeinek körvonalazására.

Sajnos a vizsgált területen feltárt sírok egy részének antropológiai anyaga az évek során elveszett, mielőtt antropológiai meghatározásukra sor kerülhetett volna (pl. Hódmezővásárhely–Kökénydomb). Másik részük olyan régi feltárásból származik, amikor a teljes antropológiai anyag múzeumba kerülése és megőrzése még nem volt elvárás (pl. Szeghalom–Kovácsalom, Čoka/Csóka–Kremenyák). Harmadrészt néhány lelőhelyen (pl. Berettyóújfalu–Herpály) a csontok megtartása annyira gyenge volt, hogy azok gyakorlatilag megsemmisültek a feltárással. Ebből már sejthető, hogy csak korlátozottan állhattak rendelkezésre antropológiai adatok.

A vizsgált területen igen nagy különbségek vannak az egyes lelőhelyeken feltárt sírok számában. Azokról a lelőhelyekről, ahol csak szórványosan kerültek elő sírok vagy csak kis felületű szondaátásatok folytak, a nagyobb területen feltárt lelőhelyek analógiája alapján feltételezhetjük, hogy nagyobb sírcsoportok illetve temetők részei voltak. Ezekben az ese-

tekben teljesen esetleges, hogy a feltárt temetkezések antropológiai összetétele milyen volt.

A messze a legnagyobb sírszámú lelőhely, Aszód–Papi földek, az életkor szerinti megoszlás alapján demográfiaileg reprezentatív képet mutat (ld. a 4.1.5. fejezetet). A nemek között megfigyelhető aránybeli egyenlőtlenségnek valószínűleg kulturális okai lehettek, mivel a Mórág–Tűzkődombon feltárt temetkezések ugyanilyen eltérést mutatnak (Zoffmann 2004).

Öcsöd–Kováshalom esetében a vázak egy része az idők folyamán elkallódott, így csak 19 sír (38 %) antropológiai elemzése történnhetett meg. Ebből messzemenő következtetéseket nemigen vonhatunk le, de a felnőtt nők túlsúlya, a gyermekek és a felnőtt férfiak alacsony száma arra utal, hogy egy szelektált, demográfiaileg nem reprezentatív mintával állunk szemben (ld. a 4.13.4. fejezetet).

A Berettyóújfalu–Herpályon feltárt 44 temetkezés demográfiaileg igen erősen szelektált. A vázak antropológiai vizsgálata ugyan nem történnhetett meg a csontok rendkívül rossz megtartása miatt, de az ásatási megfigyelések alapján a feltárt temetkezések legalább háromnegyede csecsemő vagy kisgyermek sírja volt (Kalicz & Raczky 1984, 134; 1986, 126). Vagyis a herpályi tellen feltárt sírok biztosan nem reprezentálnak egy demográfiaileg stabil populációt.

A Kisköre–Gáton feltárt sírok esetében a felnőtt nők, férfiak és a gyermekek aránya kiegyensúlyozott (Korek 1989, 39–45). Ezért a nemek alapján feltételezhető a sírok demográfiai reprezentativitása, azonban a gyermeksírok aránya alatta marad a várhatónak. Elsősorban a csecsemők teljes hiánya feltűnő, aminek egyaránt lehetnek kulturális, a temetkezések helyének (település) jellegéből és a feltárás körülményeiből fakadó okai is.

Az eddigiektől egészen más képet mutat a Vésztő–Mágoron feltárt sírok demográfiai eloszlása (Farkas 1974). Itt a felnőtt férfiak igen erőteljes túlsúlya látható (az összes feltárt sír felében felnőtt férfiak feküdtek), ami a felnőtt nők elenyésző száma (14,3 %) és a gyermekek alulreprezentáltsága mellett egyértelműen azt jelzi, hogy a feltárt sírok az egykori közösségnek csak egy kulturálisan szelektált részét képezik. Nagyon hasonló ehhez a Szegvár–Tűzkövesen feltárt sírok demográfiai összetétele, ahol a férfiak aránya majdnem eléri a sírok felét, a nők pedig biztosan alulreprezentáltak (Farkas 1994, 144).

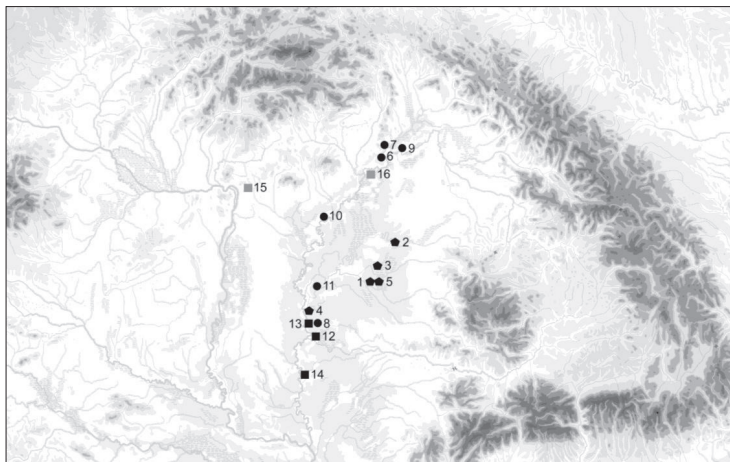
A többi lelőhely esetében a feltárt sírok alacsony száma vagy a régi ásatásból származó anyag és az antropológiai elemzések hiánya miatt demográfiai következtetéseket nem lehet levonni. Úgy tűnik, hogy a településeken – elsősorban telleken – a házak közé vagy alá illetve a települések éppen nem használt részén eltemetetteken kívül a közösség más tagjait, kulturálisan meghatározott szabályok szerint a településen kívül vagy olyan rítus szerint temették el, melynek régészeti nyoma nem maradt. Harmadrészt számolni kell azzal is, hogy az egykori sírok jelentős hányada az évezredek során teljes egészében megsemmisült.

Nemcsak a feltárt sírok demográfiai összetétele utal arra, hogy az egykori populáció egy része hiányzik, hanem a feltárt sírok száma is. Ez különösen a tell települések esetében

feltűnő, ahol a 200-400 évet felölöző rétegsorból előkerült sírok száma sehol nem éri el még a 100 főt sem. Az alföldi késő neolitikus települések közül a feltárások mindig is a tell településekre koncentráltak, ami már önmagában erősen torzított képet eredményez. Ideális esetben a temető(részlet) demográfiai elemzése kiegészíthető a település méretéről, az egyidejűleg használt házakról és a házak méretéről szóló információkkal. A kettő között megfigyelhető eltérések illetve összhang alátámaszthatja, esetleg cáfolhatja a temetkezések alapján levont demográfiai következtetéseket. A disszertációban vizsgált területen feltárt lelőhelyek egyelőre nem nyújtanak ilyen széleskörű összehasonlításra lehetőséget. Ma még nem tudjuk, hogy akár a tellegen, akár a horizontális településeken hány házat használtak egyidejűleg (Kalicz 2001). Etnográfiai példák alapján R. Naroll a házak mérete és a lakók száma közti általános összefüggésként $10 \text{ m}^2/\text{fő}$ lakóterületet állapított meg (Naroll 1962), amit aztán többen finomítottak. Ez a durva becslés csak a lakóterre vonatkozóan állhatja meg a helyét, de mivel figyelmen kívül hagyja a ház egyéb funkciójú területeit (például tárolóhelyiségek) a valóságban ehhez képest nagyságrendbeli különbségek figyelhetők meg (LeBlanc 1971). A házak méretét és a lakók számát számos olyan tényező befolyásolhatja (Hassan 1981, 72-76), melyeket egyelőre a kelet-magyarországi késő neolitikumban nem tudunk vizsgálni, ezért a síroktól függetlenül az egykori település méretét, népességét is csak tág keretek között lehet megbecsülni.

Az alföldi horizontális és kisebb településekről még kevesebbet tudunk, mint a tellekéről. Ezek közül egyedül Kisköre–Gáton folytak nagyobb felületre kiterjedő feltárások, ahol Korek J. amorf lakógödöröket rekonstruált (Korek 1989, 23-35). Az ásatási térképen azonban jól kivehetők azok a cölöplyuk-rendszerek, melyek az egykori felszínre épített, nagyméretű, cölöpszerkezetes házak nyomai. Itt a házak és a sírcsoportok rendszeréből az látszik, hogy Öcsöd–Kováshalomhoz és Polgár–Csószhalom horizontális településéhez hasonlóan a sírok a házakhoz kapcsolódnak (ld. a 4.13.3. fejezetet; 34. térkép; Raczy & Anders 2008, 46). Ez alapján feltételezhető, hogy a házak közelében eltemetettek az egykori lakók voltak. Ugyanakkor kérdés, hogy a sírok hány generációt képviselnek.

A hozzáférhető antropológiai adatokból úgy tűnik, hogy szoros összefüggés van a sírok demográfiai összetétele és a település típusa között. A tellegen erősen felülreprezentáltak a férfiak és/vagy a gyerekek, ami a nők alulreprezentáltsága mellett biztosan nem jelent demográfiai stabil populációt, még ha a kronológiai problémáktól el is tekintünk. Ezzel szemben a horizontális és tellszerű településeken feltárt sírok demográfiai összetétele a nemek arányát tekintve sokkal kiegyenlítettebb, közelebb áll egy reprezentatív mintához. Ugyanakkor a sírok kis száma miatt ez még mindig csak elenyésző hányadát képviselheti az egykori közösségnek (171. ábra).

171. ábra: ● Tellek, ahol a férfi- és/vagy gyereksírok túlsúlyban, többnyire melléklet nélkül vagy szegényes melléklettel: 1. Békés–Povád 2. Berettyóújfalú–Herpály 3. Szeghalom–Kovácshalom 4. Szegvár–Túzköves 5. Vésztő–Mágor
- Tellszerű vagy horizontális települések, ahol a sírok demográfiai képe kiegyenlítettebb volt és a mellékletek mennyisége és minősége nagyobb ingadozásokat mutatott: 6. Bodrogeresztúr–Kutyasor 7. Bodrogszadány–Akasztószer 8. Hódmezővásárhely–Kökénydomb 9. Kenézlő–Szerúskert 10. Kisköre–Gát 11. Öcsöd–Kováshalom
- Tellek, ahol a sírmellékletekben nagy különbségek voltak: 12. Tápé–Lebő 13. Hódmezővásárhely–Gorzsa (?) 14. Csóka/Čoka–Kremenyák
- ◆ Aszód–Papi földek 16. Polgár–Csőszhalom

4.19.2.2. A temetkezési szokás nem- és/vagy életkor-specifikus elemei

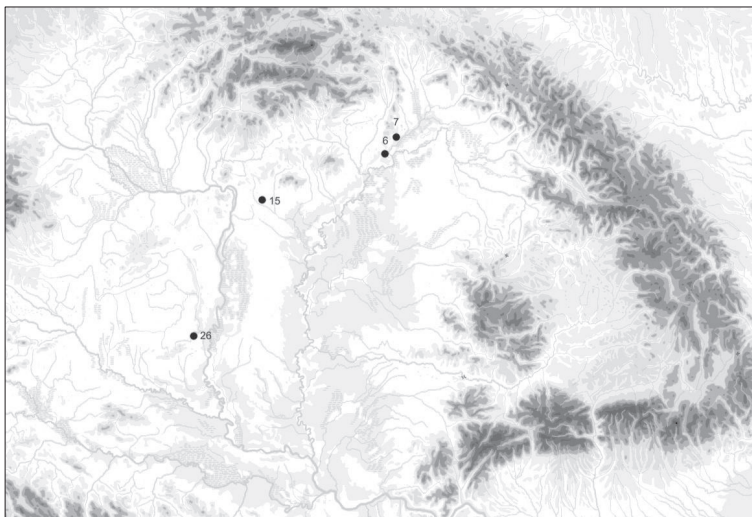
A temetkezési szokások nemhez és/vagy életkorhoz kapcsolódó elemei között vannak regionális szintű, általános szabályosságok és egy-egy lelőhelyre korlátozódó lokális jellegzetességek is.

A fentiekben már említettem, hogy Aszód–Papi földeken a hamvasztás szokása a kisgyerekek egy szűk csoportjához kapcsolható, azonban két, hamvasztásos rítusú sírokkal rendelkező másik lelőhelyen (Öcsöd–Kováshalom és Győre a Dunántúlon) antropológiai adatok hiányában ezt nem lehetett vizsgálni (*Zalai-Gaál & Ódor 2008*).

Aszód–Papi földeken a sírok irányítása részben összefüggésben állt az elhunyt nemével és életkorával. A felnőtt férfiakat elsősorban ÉNy-DK, a nőket DNy-ÉK, a gyerekeket DK-ÉNy vagy a nőkre illetve férfiakra jellemző irányba fektették. A nemen és életkoron kívül más is befolyásolhatta a sír irányítását, mert az egyik esetben sem volt kizárólagos (*ld. a 4.1.6.3. fejezetet*). Ilyen összefüggést egyetlen más kelet-magyarországi lelőhely esetében sem lehetett megfigyelni, bár be kell ismerni, hogy ezt az elérhető antropológiai adatok hiánya is

befolyásolta. Ugyanakkor az a tény, hogy az alföldi lelőhelyeken a DK-ÉNy vagy K-Ny irányítás a sírok túlnyomó többségét jellemezte azt jelzi, hogy ilyen összefüggés nem valószínű.

A csontvázas temetkezések fektetése nagy változatosságot mutat a vizsgált területen. Az elhunytakat jellemzően zsugorítva, oldalukra fektetve temették el. A jobb oldalra való fektetés dominanciája Aszód–Papi földekre jellemző. Ezenkívül két kis sírszámú északkelet-magyarországi lelőhelyen tapasztalható, ahol a kis sírszám miatt kérdéses, hogy ez mennyire volt valóban általános szokás (Bodrogkeresztúr–Kutyasor, Bodrogzsadány–Akasztószer) (172. ábra) (Patay 1957, 28; Bognár–Kutzián 1963, 415; 1970, 129, 21. t.). A vizsgált régióban csupán egy északkelet-magyarországi lelőhely volt, ahol az elhunytakat jellemzően bal oldalra fektették (Szerencs–Taktaföldvár) (173. ábra) (Kórek 1989, 45-46). Itt az alacsony sírszám miatt kérdéses, hogy ez valóban így volt-e. A jobb vagy bal oldali fektetés településenként változó dominanciája a délkelet-dunántúli lengyeli temetkezések jellemzője (Zalai-Gaál 2001c, 90-91). Az, hogy Kelet-Magyarországon csak az északkeleti régióban található ilyen lelőhelyek talán azzal magyarázható, hogy a területnek erős kulturális kapcsolatai voltak a Lengyel-kultúrával. Ugyanakkor a jövőben a kérdést nagyobb sírszámú lelőhelyek ismeretében kellene ismét tárgyalni.

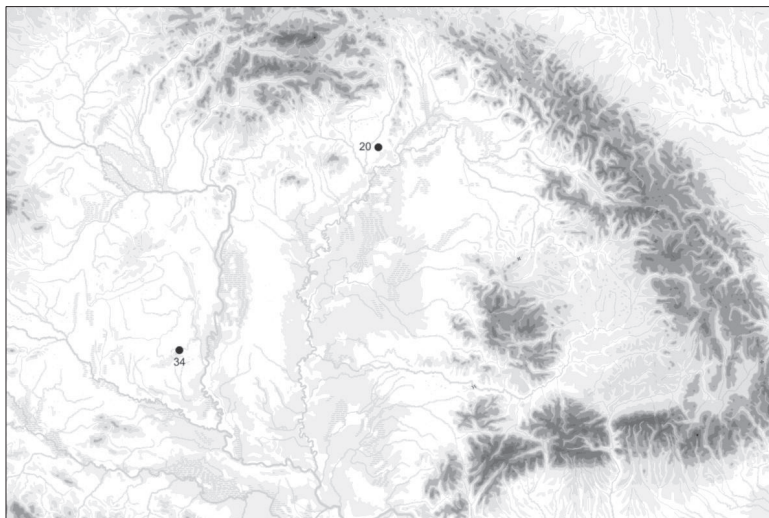

172. ábra: Többségében jobb oldalra fektetett temetkezések lelőhelyei: 6. Bodrogkeresztúr–Kutyasor 7. Bodrogzsadány–Akasztószer 15. Aszód–Papi földek 26. Mórágypuszta

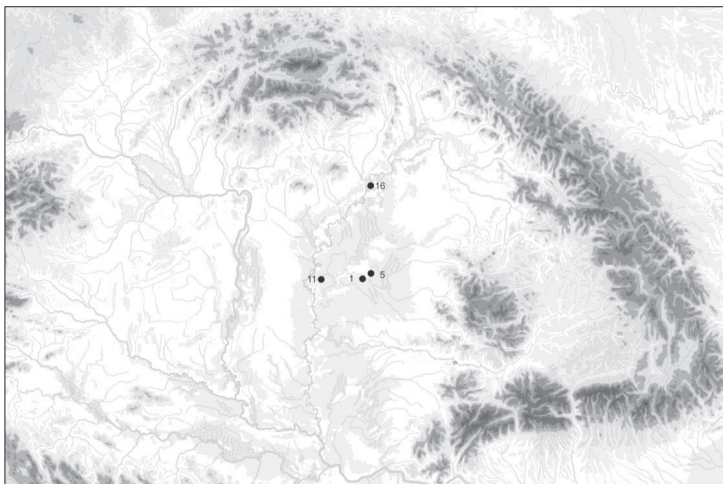
Több alföldi késő neolitikus lelőhely esetében meg lehetett figyelni azt (illetve feltételezhető), hogy a fektetés az elhunyt nemével állt összefüggésben: a férfiakat jobb, a nőket bal oldalra fektetve temették el (Békés–Povád, Öcsöd–Kováshalom, Vésztő–Mágor) (Trogmayer 1960-62, 9-20; Gulyás & Turcsányi 2009, 117; Hegedűs 1977, 54-144), azonban

sehol nem volt kizárólagos ez a szokás (174. ábra). Úgy tűnik, hogy néhány településen már ebben a korszakban megjelent a kora rézkorban általánossá váló szokás, hogy az elhunytakat nemük szerint fektették jobb vagy bal oldalukra (pl. Tiszapolgár–Basatanya, Hajdúböszörmény–Ficsori-tó-dűlő) (Bognár-Kutzián 1963, 355-356; Kovács & Váczi 2007, 405).

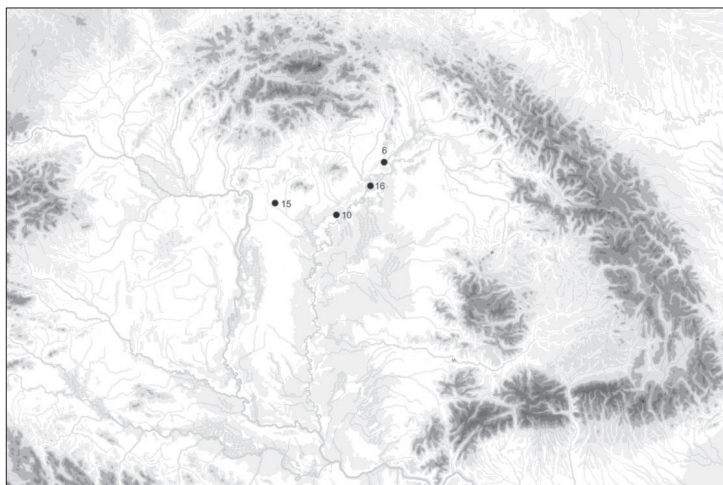
A zsugorított temetés mellett néhány lelőhelyen megjelent a nyújtott, hanyatt fektetett temetkezés szokása is. Kisköre–Gáton és Bodrogkeresztúr–Kutyasoron kizárólag ez a szokás fordult elő, de kis számban Aszód–Papi földeken is megfigyelhető volt (175. ábra) (Patay 1957, 28; Korek 1989, 39-45). Polgár–Csőszhalmon is kerültek elő ilyen sírok, ami azt mutatja, hogy ez a szokás kifejezetten egy szűkebb régióra, Északkelet-Magyarországra korlátozódott (Bánffy & Bognár-Kutzián 2007, 195-205).

173. ábra: Többségében bal oldalra fektetett temetkezések lelőhelyei: 20. Szerencs-Taktaföldvár 34. Zengővárkony

174. ábra: A temetkezések jobb vagy bal oldalra való fektetése nemhez köthető: 1. Békés-Povád 5. Vésztő-Mágor 11. Ócsöd-Kováshalom 16. Polgár-Csőszhalom

175. ábra: Hanyatt fektetett, nyújtott csontvázas temetkezések lelőhelyei: 6. Bodrogkeresztúr-Kutyasor 10. Kisköre-Gát 15. Aszód-Papi földek 16. Polgár-Csőszhalom

4.19.2.3. Nem- és életkor-specifikus mellékletadási szokások

A mellékletek, viseleti tárgyak sírba helyezésének szokása és az elhunyt neme és életkora közti összefüggést a hiányos antropológiai adatok miatt csak korlátozottan lehet vizsgálni.

Aszód–Papi földeken a mellékletadás gyakorisága mellett megfigyelhető volt, hogy a legkevésbé melléklet nélküli sír a férfiak, a legtöbb a gyerekek körében fordult elő. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a lelőhelyen több női, mint férfitemetkezés került elő, akkor ez a különbség még szembetűnőbb (*ld. a 4.1.7.1. fejezetet*).

Ilyen különbséget más lelőhelyeken nem lehetett megfigyelni. Vésztő–Mágoron például pontosan ugyanannyi volt a mellékletes és melléklet nélküli férfi illetve női sírok száma, de a gyerekek körében már gyakoribbak voltak a melléklet nélküli temetkezések (*ld. a 4.18.6. fejezetet; Hegedűs 1977, 54-144*). Kisköre–Gáton ugyanígy csak a felnőttek és gyerekek között lehetett különbséget kimutatni a mellékletadás gyakoriságában, itt is a gyerekek körében volt több melléklet nélküli temetkezés (*ld. a 4.11.5. fejezetet; Korek 1989, 39-45*).

Férfiak mellékletei

Jellemzően, de nem kizárólagosan férfiak sírjaiban fordultak elő csiszolt és pattintott kőeszközök. Csiszolt kőeszközök négy Aszód–Papi földéki sírt (egy női és egy gyereksírban lapos balta, két gyereksírban trapéz alakú kővéső), egy bodrogkeresztúr–kutyasori sírt (trapéz alakú kőbalta) és egy vésztő–mágori női sírt kivéve kizárólag felnőtt férfiak és – azokban az esetekben, ahol nem-meghatározás nem készült – jobb oldalra fektetettek sírjaiban fordultak elő (*ld. a 4.1.7.3.1. fejezetet; Patay 1957, 28; Hegedűs 1977, 54*). Érdemes megjegyezni, hogy a vésztő–mágori női sír is jobb oldalra fektetett temetkezés volt. Mind-ebből úgy tűnik, hogy a csiszolt kőeszközöknek olyan gyakorlati funkciója és szimbolikus jelentése volt, ami szorosan a férfiak társadalmi szerepéhez kapcsolódott (például favágás, -megmunkálás).⁹⁴

A pattintott kőeszközök sírokban való előfordulása ennél változatosabb, bár túlnyomó többségében ezek is férfisírokból kerültek elő, de ritkán női és gyereksírokban is előfordultak (pl. Aszód–Papi földek, Berettyóújfalu–Herpály) (*ld. a 4.1.7.3.2. és a 4.3.6. fejezetet*). Ennek oka minden bizonnyal az, hogy a pattintott kőeszközöket sokkal változatosabban, többféle funkcióban használták, mint a csiszolt kőeszközöket.

Nők mellékletei

Felnőtt nők sírjaiból elsősorban ékszerek kerültek elő: a Spondylus karperecek Kisköre–Gát 36. sírjának kivételével az ismert esetekben kizárólag nők és gyerekek (valószínűleg lányok) sírjaiból kerültek elő (*Korek 1989, 44*). Ehhez hasonlóan a Spondylus gyöngyök viselete sem kizárólagosan, de elsősorban a nőkhöz kapcsolható, férfisírokba csak nagyon

⁹⁴ Azokat a mellékleteket, melyek kizárólag felnőtt férfiak sírjaiból kerültek elő, és szerepük lehet a vezetői pozíció kifejezésében a társadalmi egyenlőtlenségről szóló fejezetben tárgyalom. A Dél-Alföld szűkebb régiójában a csiszolt kőbalták is betölthették ezt a szerepet.

ritkán és mindig kis számban kerültek. Ez alól két kivétel van: Aszód–Papi földék 53. sírja és Kisköre–Gát 36. sírja, melyek Spondylus ékszerekben kifejezetten gazdagok voltak (*ld. a 4.1.7.4. és 4.11.5.3. fejezetet; Korek 1989, 44*). Ezek a sírok olyan ékszereket tartalmaztak, melyek egyébként csak a leggazdagabb női sírokban fordultak elő (Spondylus karpereceket és több száz gyöngyöt). Ugyanakkor az antropológiai meghatározás szerint ezek férfiak voltak. Az antropológiai nem-meghatározás bizonytalansága miatt ebből a két esetből elhamarkodott lenne messzemenő következtetéseket levonni, bár etnográfiai és történeti példákban jól ismert a harmadik és negyedik társadalmi nem jelensége. Ezek a személyek biológiai nemükkel ellentétes társadalmi szerepet töltöttek be, ami általában azzal is együtt járt, hogy az ellenkező nem viseletét hordták, az ő társadalmi szerepüknek megfelelő munkát végeztek vagy kifejezetten speciális szerepet töltöttek be a társadalomban (*Gilchrist 1999, 57-64; Hollimon 2006*).

A Spondylus gyöngyök értékeléséhez szorosan kapcsolódnak a kőgyöngyök, melyek Spondylus gyöngyökkel keverten és önállóan egyaránt előfordultak. A kőgyöngyök nem és életkor szerinti gyakorisága a Spondylus ékszerekkel függ össze, önmagában nem függ az elhunyt nemétől vagy életkorától. Azzal együtt, hogy azok az ékszertípusok, melyekben feltűntek (nyaklánc, öv, karperec) elsősorban a női viselet részét képezték, ezek is főként a női és valószínűleg lány viselet tartozékai voltak. Az elhunyt neme és életkora szerint nem találtam különbséget a Spondylus és mészkőgyöngyök arányában.

Életkor-specifikus melléletek

Egyetlen olyan tárgytípus van, a Glycymeris csüngő, mely az esetek többségében gyerekek sírjaiból került elő (de Kisköre–Gáton egy női sírból és Békés–Povádon egy férfi sírjából is ismert) (*Korek 1989, 42; Gulyás & Turcsányi 2009, 117*). Ezzel szemben több olyan tárgytípus is található, mely kizárólag vagy jellemzően felnőttek sírjaiból látott napvilágot: ilyenek a csiszolt kőeszközök, vadkanagyar-csüngő, vadkanállkapocs, kőbuzogány. Ezek a társadalmi státusz, a vezetői pozíció kifejezésében játszottak szerepet (*ld. a 4.19.3.4. fejezetet; Siklósi 2004, 51, 53*).

4.19.3. Horizontális társadalmi különbségek és a társadalmi egyenlőtlenség nyomai a temetkezésekben

A következőkben röviden összefoglalom, hogy egyrészt a korábban már felvázolt kritériumok alapján mik azok a tárgytípusok, amelyek a társadalmi egyenlőtlenség kifejezésében szerepet játszhattak (*ld. még a 3.4.1 és az 5. fejezetet; Siklósi 2004*); másrészt a temetkezések mely vonásai tükrözhetnek horizontális társadalmi különbségeket és/vagy társadalmi egyenlőtlenséget.

4.19.3.1. A sírok térbeli helyzete, sírcsoportok

A településeken belül azokon a lelőhelyeken, ahol nagyobb számú sír került elő, a temetkezések kisebb csoportokat alkottak, a település éppen nem használt részén vagy a házak körül helyezkedtek el. Ezek alapján feltételezhető, hogy az egy-egy csoportba eltemetettek valamilyen (valószínűleg rokonsági alapon) szűkebb társadalmi csoportot (esetleg egy ház lakóit vagy egy háztartási egység tagjait) képviselik. Ugyanakkor a sírcsoportok rendezési elve lehet az idő is, vagyis azokat, akik egy adott periódusban hunytak el, egy helyre temették el. Az egyes sírcsoportokat azért is nehéz értelmezni, mert (Aszód–Papi földek példáján jól látszik, hogy) az egyes csoportok demográfiai összetétele nagyon változó, nem mutat egységes képet (*ld. a 4.1.3.2. és a 4.1.4. fejezeteket*). Figyelembe véve a demográfiai adatokat biztos, hogy a telteken lévő kisebb csoportok önmagukban nem képviselnek egy-egy szűkebb társadalmi egységet, azok tagjait minden bizonnyal különböző társadalmi szabályok szerint több helyre temették el. Ezzel szemben a horizontális településeken az egy-egy házhoz kapcsolódó sírok közelebb állhatnak az egykori háztartási egységhez, de a telteken megfigyelt problémák itt is fennállnak (kis sírszám, időrend stb.).

Másrészt a temetkezés helye, a tellek és horizontális települések közti különbség önmagában is egyfajta tudatos, kulturális szelekcióra utal. A férfi- és gyereksírok erőteljes túlsúlya a telteken önmagában is azt jelzi, hogy csak az egykori közösség egy kis szegmensének volt joga vagy lehetősége a tellen való eltemetéshez.

Összefoglalva, elég valószínű, hogy a sírcsoportok egyik rendező elve a leszármazás, a szűkebb szociális egységhez, akár háztartási csoporthoz való tartozás volt a horizontális és tellszerű telepeken. Ugyanakkor az eddigi adatokból úgy tűnik, hogy egy-egy közösség tagjait több helyre temették el, és a sírcsoportok változatos demográfiai összetétele miatt az is elképzelhető, hogy a csoportok létrejötte nem mindig azonos elvek szerint történt.

4.19.3.2. Horizontális társadalmi különbségek és/vagy a társadalmi egyenlőtlenség nyomai a temetkezési szokások egyes elemeiben

Ahogy a korábbi fejezetben már említettem a hamvasztás szokása Aszód–Papi földeken a kisgyermek egy szűkebb csoportjához köthető, és itt is és Öcsöd–Kováshalmon is erős területi koncentrációt mutat (*ld. a 4.1.6.1. és a 4.13.5.1. fejezeteket; 4. és 37. térkép*). Ezek alapján talán nem elhamarkodott az a feltételezés, hogy az eszerint az „idegen” rítus szerint eltemetettek valamilyen szociálisan közeli kapcsolatban állhattak egymással. Hozzájuk legközelebb Lužianky hamvasztásos sírjai állnak (*Novotný 1962*). A hamvasztás szokása Közép-Európa Vonaldíszes, Stichband és Morva Festett Kerámiai temetőiben különböző arányban fordul elő, és ezeken a lelőhelyeken sehol nem kapcsolható az elhunyt neméhez vagy életkorához. A közép-európai adatok alapján ott inkább valamilyen leszármazásbeli, horizontális társadalmi különbséggel számolnak (*Peschel 1992, 193–195*), ami a hazai esetekben is megállhatja a helyét.

A vizsgált lelőhelyek közül egyedül Aszód–Papi földek esetében merülhet fel a lehetősége annak, hogy a sírok irányítása részben az elhunyt leszármazásával, horizontális társadalmi

helyzetével is összefüggésben állt és nemcsak nemével vagy életkorával (*ld. a 4.1.6.3. fejezetet*).

A sírok mélysége és a sírgödör mérete két olyan könnyen számszerűsíthető tényező, melyek gyakran előfordulnak a szakirodalomban, mint feltételezett státusz- vagy rangjelzők. Ugyanakkor a sírok egykori felszíntől számított mélységét csak néhány kivételes esetben (általában tell településeken) tudták dokumentálni a feltárást folytató régészek. Az esetek többségében egyrészt a horizontális településeken csak a modern, feltárási felszíntől számított sírmélységet lehetett rögzíteni, ami gyakran távol áll az egykori mélységtől; másrészt a vizsgálatba bevont sírok nagy része olyan régi feltárásból származik, ahol vagy egyáltalán nem mérték a sír mélységét vagy a publikációból nem derül ki világosan, hogy azt honnan számították (valószínűleg mindig a feltárási felszíntől).

Hasonlóan problémás a sírgödör mérete. Régi toposz, hogy a közösség rangosabb, gazdagabb tagjainak a szükségesnél nagyobb sírgödöröt ástak, ami a nagyobb munkaráfordítás miatt önmagában is utalna az eltemetett társadalmi jelentőségére. A sírgödör méretét és formáját talán még kevesebb esetben dokumentálták hitelesen, mint a sír mélységét. Ez nemcsak a régi ásatásokból származó hiányosságnak tudható be, hanem annak is, hogy gyakran a talajadottságok miatt egyáltalán nem lehetett megfigyelni az egykori sírgödört.

A rendelkezésre álló adatokat összefoglalva megállapítható, hogy általánosságban se a sírgödör mérete, sem pedig a sír mélysége és gazdagsága, vagy az elhunyt neme és életkora között nem lehetett egyértelmű összefüggést felfedezni. Ugyanakkor egy-két egyedi esetben a nagyobb sírgödör és a sír egyéb mellékletekben való gazdagsága közötti összefüggés sem zárható ki, ami az elhunyt magas társadalmi rangjára utalna (pl. Bodrogsadány 12. sír, Aszód–Papi földek 100., 101. és 164. sír) (*Kalicz 1985a, 23, 33; Bánffy 2008, 164*).

Az alföldi késő neolitikumból Hódmezővásárhely–Kökénydombról és –Gorzsáról közölte Horváth F. sírépítmények nyomait, azonban mellékleteik részletes leírása nem jelent meg. A hozzáférhető adatok alapján az egyik egy gyerek sírja volt, két edénymelléklettel, a másik melléklet nélküli felnőtt sír volt (*Horváth 1992*). A szűkszavú publikáció alapján és a kontextus alaposabb ismerete nélkül ezeket az adatokat igen nehéz értékelni. Az világosan látszik, hogy a hamvasztáshoz hasonlóan ritka jelenségről, szokásról van szó, de magyarázata még a jövő feladata lesz.

4.19.3.3. Horizontális társadalmi különbségek nyomai a mellékletadásban

A vizsgált régióban egyetlen olyan lelőhelyet találtam, ahol felmerülhet annak a gyanúja, hogy horizontális társadalmi különbségek, esetleg specializált kézműves tevékenység nyomait tükrözik a sírok mellékletei: ez Ócsöd–Kováshalom (*ld. a 4.13.6. és 4.13.8. fejezeteket; Raczy 1987, 70*). Ezen a lelőhelyen a házakhoz kapcsolódó sírok csoportjai mellékletadásukban is területileg csoportosultak: a pattintott kőszköz és csonteszköz melléklettel eltemetettek a feltárási terület más-más részein fordultak elő. Ebből az is következik, hogy feltételezve azt, hogy a házak mellé/elé eltemetettek az egykori házak lakói voltak, az egy-

kori háztartások is különböző kézműves tevékenységekre specializálódhattak.⁹⁵ Ez a társadalmi különbségek, a háztartási egységek közti munkamegosztást jelez, hasonló jelenségek feltételezhetők a zengővárkonyi sírcsoportok alapján is (*ld. a 4.21. fejezetet*).

4.19.3.4. Társadalmi egyenlőtlenség nyomai a viseletben, mellékletadásban (presztízs- és státusztárgyak)

A korábban felállított kritériumok alapján a kelet-magyarországi késő neolitikumban a Spondylus és rézészerek, szarvas szemfogak tekinthetők presztízs- és státusztárgynak, míg a vadkanagyar-csüngők, -állkapcsok, kőbuzogányok és esetleg egyes kőbalták a vezetői pozíciót jelző státusztárgyak voltak (*részletesen ld. a 3.4.1. és az 5. fejezetet; Siklósi 2004*).

A Spondylus ékszerek a késő neolitikumra elsősorban a nők és gyerekek egy csoportjának viseletévé váltak. Ezek az ékszerek a nyersanyag korlátozott hozzáférhetősége miatt alkalmasak voltak a társadalmi egyenlőtlenség kifejezésére, manipulálására (*részletesen ld. az 5.1. fejezetet*). A nehezen hozzáférhető nyersanyag egykori értékét jelzi az is, hogy az alföldi késő neolitikus sírokban változó mennyiségben mészkő-/márványgyöngyökkel keverten „hamisítva” is kerültek.

A mészkő-/márványgyöngyök előfordulása, aránya lelőhelyenként rendkívül változó volt. Nemtől és életkortól függetlenül nagyon eltérő mennyiségben kerültek a sírokba, az egyik tarabtól a több száz darabig, a „hamisítványok” száma, aránya és az elhunyt neme, életkora között semmiféle összefüggést nem tapasztaltam, így ez egyértelműen az egyén és szűkebb szociális környezete lehetőségeit tükrözi. A kőgyöngyök nemcsak önállóan, hanem gyakran Spondylus gyöngyökkel keverten alkottak nyakláncot vagy több soros övet. Ezekben az esetekben egyértelműen a Spondylus gyöngyök utánzatának, könnyebben hozzáférhető „hamisítványának” tarthatók, amikor a több száz vagy több tucat gyöngy között csak alapos, közeli vizsgálattal található meg a „hamisítványok”. Másrészt számos lelőhelyen megfigyelhető, hogy a kőgyöngyök teljesen átveszik a Spondylus gyöngyök helyét (pl. Vésztő–Mágor, Szegvár–Tűzköves) (**176-177. ábra**). Ez leginkább a dél-alföldi lelőhelyeken látszik, ahol a Spondylus ékszerek mennyisége jelentősen alatta marad az északkelet-magyarországi vagy dunántúli területek Spondylus gazdagságának (*ld. a 4.7.6.2., a 4.15.6.2. és a 4.18.6.2. fejezeteket; Korek 1973, 295, 297-298, 300, 305; Hegedűs 1977, 54-144*).

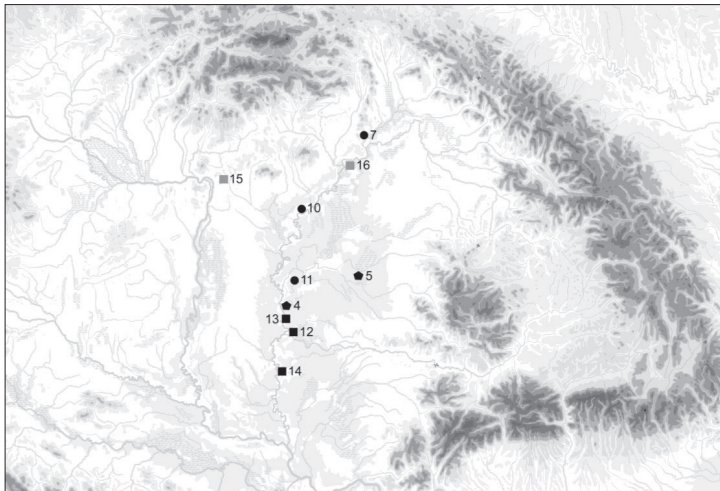
Különösen az apró gyöngyök esetében a Spondylus és mészkő nyersanyag elkülönítése nagyon nehéz, ezért a jövőben széles körben végzett nyersanyagvizsgálatokra és malakológiai meghatározásra lenne szükség a két nyersanyag arányának pontosabb megállapításához.

A szarvas szemfogak előfordulása az északkelet-magyarországi régióban koncentráldódik (**178. ábra**), Bodrogsadány–Akasztószer és Polgár–Csószhalom sírjaiból több tucat került elő, ez utóbbi leletei között csontból, agancsból készült másolatok, utánzatok is voltak (*ld. a 4.5.3. fejezetet; Bánffy 2007; 2008; Choyke 1997; 2001; 2008*). Egyedül a Polgár–

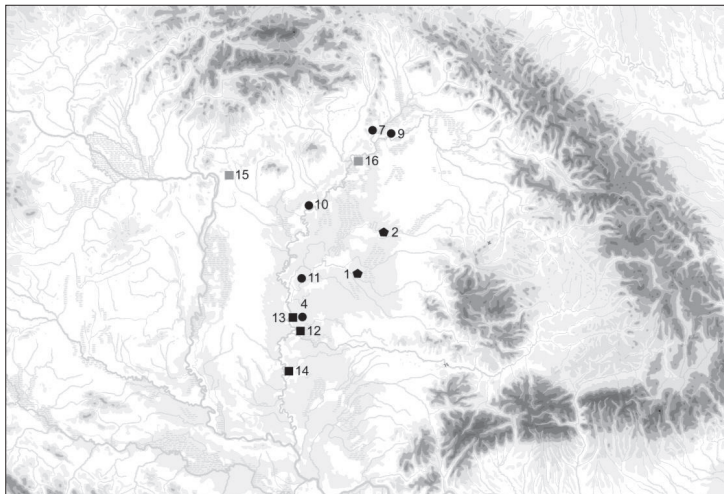
⁹⁵ Az egyes háztartások specializált tevékenységét a Vinča-kultúra települései esetében is feltételezték (pl. Selevac, Opovo) (*Tringham & Krstić 1990; Kaiser & Voytek 1983; Tringham et al. 1992*).

Csőszhalmon feltárt sírokban talált szarvas szemfogakról készült részletes archaeozoológiai elemzés, mely megállapította, hogy eredeti fogak csak két felnőtt férfi sírjába kerültek (5 illetve 3 db), gyakrabban és nagyobb számban nők sírjaiban voltak (hét sírból összesen 42 db). Szintén náluk fordultak elő nagyobb mennyiségben csontból, agancsból készült utáztatok is (Choyke 2001). Ezen a területen kívül a Dél-Alföldön csak egy nagyon szűk régióban (Szegvár–Tűzkövesen, Hódmezővásárhely–Kökénydombon és Hódmezővásárhely–Gorzán) fordultak elő kis számban (Korek 1973, 295; Banner 1930a, 75-77, 3. t. 8-9; *Gazdapusztai 1963*, 28), de antropológiai adatok hiányában nem állapítható meg, hogy itt milyen összefüggés volt az elhunyt neme, kora és a szarvas szemfogak sírba kerülése között. Erről a területről utáztatuk sem ismert. Nagyon valószínű, hogy ebben a régióban a szarvas szemfogak sokkal kisebb szerepet kaptak, mivel Hódmezővásárhely–Kökénydombon kívül csak egy-egy példányban és mellékletekben szegény sírokból kerültek elő. Elképzelhető, hogy ezekre a dél-alföldi lelőhelyekre a felső-Tisza-vidéki településekkel fenntartott kapcsolatokon keresztül, esetleg ajándékként kerültek e tárgyak. Kérdés, hogy ezen a területen megvolt-e ugyanaz a szimbolikus jelentésük, mint az északabbi lelőhelyeken (*ld. még az 5.3. fejezetet*).

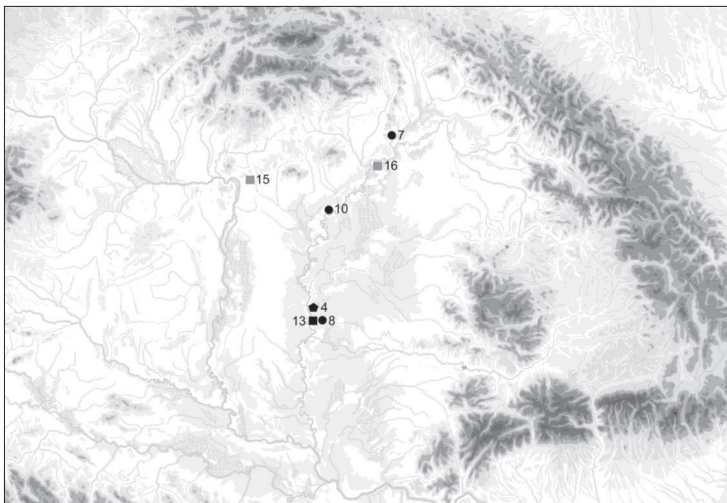
A szarvas szemfogakhoz hasonlóan a vadkanagyar-csüngő és/vagy -állkapocs is az északkeleti régió jellemzője, a dél-alföldi területeken csak Szegvár–Tűzkövesen és Berettyóújfalu–Herpály külső településén fordult elő egy-egy sírban (**179. ábra**) (*ld. a 4.3.6., a 4.15.6.6. és az 5.4. fejezeteket*; Korek 1973, 298). A szegvár–tűzkövesi sírnak a vadkanállkapocson kívül más mellélete nem is volt, a herpályi sírról ilyen részletes információk nincsenek. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a dél-alföldi régióban nem ezek a vadállatokhoz kapcsolható tárgy-típusok játszottak szerepet a társadalmi egyenlőtlenség kifejezésében, manipulálásában, ami valószínűleg a régió kulturális kapcsolataival, hagyományaival magyarázható, mivel a két régió ökológiai adottságai között nincsenek olyan lényeges különbségek, ami megmagyarázhatná ezt az eltérést. Ezt támasztja alá az is, hogy a dél-alföldi teltek állatcsontanyagában ugyanúgy megtalálható a vaddisznó és a szarvas, mint pl. Polgár–Csőszhalmon (Vörös 2005, 8. táblázat), a sírokba mégsem kerültek szarvas szemfogak és vaddisznógyar.

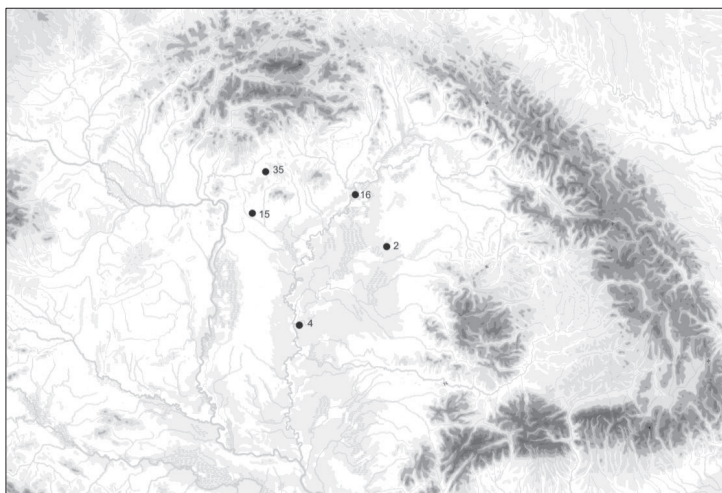
176. ábra: Kőgyöngyök a sírokban: 4. Szegvár-Tűzköves 5. Vésztő-Mágor 7. Bodrogsadány-Akasztószér 10. Kisköre-Gát 11. Öcsöd-Kováshalom 12. Tápé-Lebő 13. Hódmezővásárhely-Gorzsa 14. Csóka/Čoka-Kremenyák 15. Aszód-Papi földek 16. Polgár-Csőszhalom

177. ábra: Spondylus ékszerek előfordulása a sírokban: 1. Békés-Povád 2. Berettyóújfalú-Herpály 4. Szegvár-Tűzköves 7. Bodrogsadány-Akasztószér 9. Kenézlő-Szérűskert 10. Kisköre-Gát 11. Öcsöd-Kováshalom 12. Tápé-Lebő 13. Hódmezővásárhely-Gorzsa 14. Csóka/Čoka-Kremenyák 15. Aszód-Papi földek 16. Polgár-Csőszhalom

178. ábra: Szarvas szemfogak előfordulása a sírokban: 4. Szegvár–Tűzköves 7. Bodrogsadány–Akasztószér 8. Hódmezővásárhely–Kökénydomb 10. Kisköre–Gát 13. Hódmezővásárhely–Gorzsa 15. Aszód–Papi földek 16. Polgár–Csőszhalom

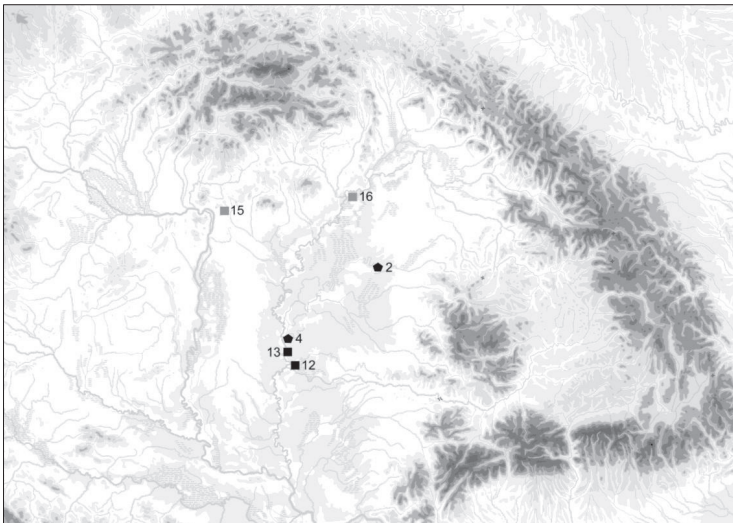

179. ábra: Vadkanagyar-csüngő és/vagy vadkanállkapocs előfordulása a sírokban: 2. Berettyóújfalu–Herpály 4. Szegvár–Tűzköves 15. Aszód–Papi földek 16. Polgár–Csőszhalom 35. Karancsság

Itt kell röviden megemlítenem a többszörös csontgyűrűk mint státuszszimbólumok kérdését. Egvedül Vajda L. foglalkozott részletesen e tárgy típus kérdésével, aki úgy vélte, hogy ezeknek státuszszimbólumnak kellett lenniük, mivel az, aki ilyen gyűrűt viselt nem tudott dolgozni (Vajda 1955). Ezt a felfogást széles körben elfogadta a régészeti kutatás és azóta mások nem vizsgálták e tárgy típust. A többszörös csontgyűrűk csak egy nagyon szűk földrajzi régióban és szűk kronológiai keretek között voltak használatban (Čoka/Csóka-Kremenyák, Hódmezővásárhely–Kökénydomb). Bár Čoka/Csóka-Kremenyákon és Hódmezővásárhely–Kökénydombon sírokból, az elhunyt ujjain is előkerültek és a csókai kincsen is előfordult, jóval nagyobb mennyiségben ismertek települések anyagából, gyártási hulladékként és félkész termékként is (Banner 1960, 45. t.; Banner 1930a, 3. kép; Raczky 1994, 163, 1. kép, 4. kép 9). E tárgyak nyersanyaga könnyen hozzáférhető volt, ez sem utal arra, hogy kiemelt szerepet töltött volna be. A sírok gazdagsága és e tárgy típus előfordulása között nem találtam összefüggést. Mindezeket összevetve nem tartom megalapozottnak a többszörös csontgyűrűk státuszjelző szerepét, azonban a tárgy funkciójának meghatározásához mindenképpen további archaеozoológiai és kopásnyom elemzések kellenének.

A dél-alföldi sírok esetében a csiszolt kőeszközök (illetve azok egyes típusai) lehetnek azok a státusztárgyak, melyek egyes felnőtt férfiak vezetői pozícióját jelképezték. Durván faragott (esetleg félkész?) kőbuzogány egyetlen békés-povádi sírban volt, de kaptafa alakú vagy nyéllyukas kőbalták több lelőhelyen is a felnőtt férfiak egy csoportjának kizárólagos vagy jellemző mellékletei voltak (Békés–Povád, Hódmezővásárhely–Kökénydomb, Tápé–Lebő, Őcsöd–Kováshalom, Szegvár–Tűzköves, Vésztő–Mágor) (részletesen ld. még az 5.5. fejezetet; Gulyás & Turcsányi 2009, 117; Banner 1930a, 75; Bognár-Kutzián 1972, 88; Hegedűs 1977, 54–118; Korek 1973, 305). Úgy tűnik, hogy ezen a kő nyersanyagforrásoktól távoli területen a csiszolt kőeszközök a Dunántúllal vagy az északkelet-magyarországi régióval összehasonlítva nagyobb értéket képviseltek. A kaptafa alakú és nyéllyukas kőbalták jelentőségére és szerepére utal az is, hogy Vésztő–Mágorot kivéve, ahol összesen hat sírban (közük egy nő) volt csiszolt kőeszköz, ebből kettőben az említett tárgy típusok, minden lelőhelyen csupán egy-két sírban fordultak elő (Hegedűs 1977, 54–118). Rádásul Őcsöd–Kováshalmon az egyik sírba egy miniatűr, okkerrel festett változat került (ld. a 4.13.6.3. fejezetet).

A rézészerek sírba kerülése éppen ellentétes elterjedést mutat, mint a Spondylus ékszereké, szarvas szemfogaké és vadkanállkapocsé: ezek elsősorban a dél-alföldi lelőhelyeken fordultak elő a sírokban, de Tápé–Lebőt kivéve ott is csak kis számban (pl. Berettyóújfalú–Herpály, Hódmezővásárhely–Gorzsa, Szegvár–Tűzköves) (180. ábra) (ld. a 4.3.6., a 4.13.6.5. és a 4.15.5.4. fejezeteket; Horváth 1987, 46, 38. kép; Horváth & Paluch 2005, 154–156. kat., Kalicz & Raczky 1987b, 122; Gazdapusztai 1963, 27; Korek 1973, 295; 1987, 58). Antropológiai adatok hiányában megint csak korlátozottan értékelhetők e sírletelek. A réz feltűnésének kronológiai okai is vannak: a korszak folyamán egyre gyakoribbá válik és fokozatosan átveszi a Spondylus szerepét. A regionális különbség valószínűleg részben a réz nyersanyag-lelőhelyekhez való közelebbi kapcsolattal, részben a réz eltérő felhasználási területével magyarázható, mivel mind Berettyóújfalú–Herpályon, mind Polgár–Csőszhalmon nagyobb mennyiségben ismert települési objektumokból, rétegekből (részletesen ld. az 5.2. fejezetet; Kalicz & Raczky 1984, 128–131; 1987b, 124, fig. 4; Raczky et al. 1994, 240).

18o. ábra: Rézletek előfordulása a sírokban: 2. Berettyóújfalu–Herpály 4. Szegvár–Tüzköves 12. Tápé–Lebő 13. Hódmezővásárhely–Gorzsa 15. Aszód–Papi földek 16. Polgár–Csőszhalom

4.20. A kelet-magyarországi késő neolitikus temetkezések és a polgár–csőszhalmi sírok összehasonlító vizsgálata

A Polgár–Csőszhalmon feltárt temetkezések alapvetően két fő csoportba sorolhatók: a tellen és a horizontális településen előkerült sírok számos vonásukban különböznek egymástól. Polgár–Csőszhalom az egyetlen olyan késő neolitikus tell település, ahol a tellen és a hozzá kapcsolódó horizontális településen is folytak nagy felületű feltárások (Raczky *et al.* 1994; 2002). Az alföldi és a csőszhalmi sírok jellegzetességeit vizsgálva számos hasonlóságot találni köztük, ezért érdemes őket részletesen összevetni.

Bognár–Kutzián I. 1957-ben hét sírt tárt fel, melyek a legelső települési réteghez sorolhatók. A mellékletek alapján közülük három felnőtt férfi, három gyerek és egy szimbolikus sír volt.⁹⁶ A felnőtt férfisírok mellékletekben különösen gazdagok voltak, minden sírban vadkanagyar-csüngő és/vagy vadkanállkapocs volt. Két gyereksír melléklet nélküli volt, de a harmadikból szarvas szemfogakból és csontgyöngyökből álló nyaklánc került elő (Bánffy 2007; Bánffy & Bognár–Kutzián 2007, 195–205, 216–218). További 14 sírt tárt fel Raczky P., melyek a tell különböző rétegeihez tartoztak. A többségében gyereksírok mellett néhány férfi

⁹⁶ Az antropológiai elemzés dokumentációja nincs meg, valószínűleg nem is készült (Bánffy & Bognár–Kutzián 2007, 216).

temetkezése került elő (*Raczky & Anders 2006, 25*), melyek – egy rézgyűrűt is tartalmazó síron kívül – a korábbi sírokhoz képest mellékletekben meglepően szegények illetve melléklet nélküliek voltak (*Raczky & Anders 2008, 44; Raczky P. szóbeli közlése*).

Ezzel szemben a horizontális település területén feltárt 123 sírból 48 nő, 33 férfi és 26 gyermek, valamint 16 nem meghatározható egyén volt, ami ellensúlyozza a nők tellen lévő hiányát. Itt a sírok mellékleteinek változatossága is nagyobb volt (*Raczky & Anders 2006, 25; 2008, 46; Anders & Nagy 2007*).

Összevetve a polgár-csöszhalmi sírok és a vizsgált alföldi sírok adatait azt tapasztalhatjuk, hogy azok részben összhangban állnak egymással, részben a csöszhalmi sírok a lengyeli területek felé mutatnak. Úgy tűnik, hogy a tellek általános jellemzője a férfi- és gyerek sírok túlsúlya, míg a többi ismert horizontális illetve tellszerű település esetében is a nők túlsúlya vagy a két nem közel azonos aránya figyelhető meg (**171. ábra**). A kevés, rendelkezésre álló információ alapján a sírok a tell és a horizontális település közti hasonló térbeli megoszlásával számolhatunk Berettyóújfalú–Herpályon is. Számos más alföldi tellhez is tartozott horizontális település (*ld. 6. fejezetet*), ezeken azonban egyelőre nem történtek feltárások, azonban a telleken tapasztalható férfi sírok dominanciája alapján elképzelhető, hogy ezekenél is a horizontális településen lehetnek a női sírok. Ezt a feltevést azonban mindenképpen további feltárásokkal kell még alátámasztani.

A polgár-csöszhalmi horizontális településen a sírok a házakhoz kapcsolódnak (*Anders & Nagy 2007, 88*), ugyanez a rendszer figyelhető meg Öcsöd–Kováshalmon és valószínűleg Kisköre–Gáton is (*34. térkép; Raczky 1987, 70; Korek 1989, 3. kép*). Ezzel szemben a telleken az éppen nem lakott részen vagy a házak alá temették el az elhunytakat. A polgár-csöszhalmi tellen feltárt sírok ebben a tekintetben leginkább Berettyóújfalú–Herpályhoz hasonlíthatók: mindkét lelőhelyen a tell alján egy kisebb sírcsoport került elő, míg a magasabban fekvő rétegekben elsősorban gyermeksírok voltak (*Bánffy & Bognár-Kutzián 2007, 195-205, 216-218*).

A polgár-csöszhalmi sírok mellékletadási szokása inkább nyugat felé, a Lengyel-kultúra felé mutat. A férfisírok vadkanagyar-csüngői, vadkanállkapocs mellékletei, kőbuzogányai az északkelet-magyarországi és a lengyeli sírok jellemzői. Ezek nem vagy csak nagyon ritkán fordulnak elő az alföldi sírokban. Egy-egy sír ismert a berettyóújfalú–herpályi horizontális településről és Szegvár–Tűzkövesről, melynek vadkanagyar melléklete volt (*ld. a 4.3.6. és a 4.15.6.6. fejezeteket; Korek 1973, 298*). A dél-alföldi férfisírokban ritkák a kőbalta mellékletek, míg Polgár–Csöszhalmon a férfisírok majdnem felében volt csiszolt kőbalta, ami leginkább Aszód–Papi földekhez és a délkelet-dunántúli lengyeli sírokhoz hasonlítható, ahol lelőhelyenként változó arányban kerültek sírba (*ld. a 4.1.7.3. fejezetet; Anders & Nagy 2007, 89; Zalai-Gaál 1991, 398; Siklósi 2004, 34-35*). A presztizstárgyak körébe sorolható Spondylus ékszerek és szarvas szemfogak előfordulásának gyakorisága szintén ebbe a körbe kapcsolja a csöszhalmi sírokat és Aszód–Papi földeken, Csabdi–Télizöldesen, Svodinban található a viseletben, mellékletekben leginkább hasonló temetkezéseket (*ld. a 4.1.7.4. és a 4.1.7.6. fejezeteket; Antoni 1982; Némecsová-Pavúková 1986, 143-150*). Ugyanakkor az edénymelléklet ritkasága az alföldi lelőhelyekhez hasonló (*Anders & Nagy 2007, 84*).

A Bodrog-vidékről ismert többi kisebb lelőhelyen feltárt sírok (Kenézli–Szérúskert, Bodrogkeresztúr–Kutyasor, Szerencs–Taktaföldvár) száma olyan kicsi, hogy kérdéses, hogy mennyiben tekinthetők általánosságnak az itt tapasztalt jellegzetességek (Bognár-Kutzián 1963, 415; 1970, 129; Bánffy 2008; Kiss 1939; Kemenczei 1968, 16; Korek 1989, 45-46). Bodrogzsadány–Akasztószter sírjai a Polgár-Csőszhalmon megfigyelt temetkezési szokásokhoz állnak a legközelebb (Bognár-Kutzián 1970; Bánffy 2008). A Čičarovce A/76. gödörben feltárt temetkezések ma is egyedinek számítanak. J. Vízdal szerint az egykori közösség kiemelkedő tagjainak, valószínűleg sámánoknak a sírjai voltak. Ezenkívül 11 további sír (köztük egy kettős koponyatemetkezés) került elő az A/76. gödörrel egy sorban, melyek szerint egy teljesen feltárt temetőt alkotnak. Az itt tapasztalható temetkezési rítus számos vonásában különbözik a Kelet-Magyarországon tapasztaltaktól, bár leletanyagában, kerámiastílusában, a férfiak jobb és a nők bal oldalra való fektetésének szokásában egyértelműen ehhez a régióhoz kapcsolódik (ld. a 4.6. fejezetet).⁹⁷ Itt minden sírban volt edénymelléklet, ami az alföldi sírokra egyáltalán nem jellemző, inkább a dunántúli, lengyeli területek sajátja. Szintén szokatlan a miniatűr edények és idolkák sírba helyezése. Ugyanakkor csiszolt kőeszközök kizárólag jobb oldalukra fektetettek, valószínűleg férfiak sírjaiból kerültek elő, ez jól összhangban áll az Alföldön tapasztaltakkal (Vízdal 1980, 144-147; Lichardus & Lichardus-Itten 1995-96, 144-151).

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a sírok Polgár-Csőszhalmon megfigyelt térbeli eloszlása nagy valószínűséggel az alföldi tellek és hozzájuk tartozó horizontális települések esetében is jellemző lehetett, ugyanakkor a viselet és a mellékletadás elemei, gyakorisága inkább a lengyeli kör felé köti a csőszhalmi sírokat. Anders A. és Nagy E. a maturus korú nők magas számát a horizontális településen kitüntetett társadalmi szerepükkel magyarázta, ami feljogosította őket arra, hogy a házak közvetlen közelében temessék el őket (Anders & Nagy 2007, 90). A polgár-csőszhalmi sírok demográfiai összetétele és száma alapján a tellen és a horizontális telepen lévő sírokon kívül is számolnunk kell olyan sírokkal, melyeknek régészeti nyoma nem maradt vagy máshova temették el őket, esetleg végképp elpusztultak (Raczky & Anders 2006, 25; Anders & Nagy 2007, 90). Ez nem lehetett másként az alföldi települések esetében sem.

4.21. A kelet-magyarországi késő neolitikus temetkezések és a Lengyel-kultúra dunántúli sírjainak összehasonlító vizsgálata

A kelet-magyarországi késő neolitikus temetkezések jellegzetességeit érdemes összehasonlítani a korszak dunántúli sírjaival is. Egyrészt azért, hogy lássuk, hogy a temetkezési szokás mely elemei voltak egy interregionális, esetleg a távoli múltba visszanyúló hagyomány részei, melyek szimbolikus jelentését távolabbi közösségek is pontosan érthették és melyek tekinthetők új és egyedi, szűkebb régió vagy egy-egy lelőhely jellegzetességeinek.

⁹⁷ J. Vízdal leírásából nem egyértelmű, hogy történt-e antropológiai meghatározás vagy annak alapja éppen a fektetés volt.

Másrészt az egyes lelőhelyek temetkezéseinek elemzéséből levonható társadalmi következtetések mennyiben azonosak és mennyiben különböznek lelőhelyenként és régióként. Az előző fejezetben már láthattuk, hogy az északkelet-magyarországi régió késő neolitikus temetkezési szokásai Aszód–Papi földeken keresztül milyen szorosan kötődnek a dunántúli lengyeli körhöz, most részletesebben is megvizsgáljuk ezt és az alföldi területek dunántúli kapcsolatait.

A dunántúli késő neolitikum regionális megosztottsága a temetkezések terén régóta ismert. A Dunántúl keleti sávjában nagyobb sírcsoportok, temetők kerülnek elő a településeken, míg a középső sávból és a nyugati régióból alig-alig ismerünk temetkezéseket⁹⁸ (Kalicz 1985a, 21), melyek egyedi jelenségek, így a társadalom szerkezetére, felépítésére sem következtethetünk belőlük. Ezzel szemben a keleti sávban, elsősorban a Délkelet-Dunántúlon és Aszód–Papi földeken feltárt nagy sírszámú temetők, sírcsoportok esetében már felmerül annak a lehetősége, hogy ezek az egykori társadalom reprezentatív szelétét képviselik, figyelembe véve a csecsemő sírok pusztulását és azt, hogy az egykori sírok egy része valószínűleg már teljesen elpusztult.

A délkelet-dunántúli késő neolitikus, lengyeli temetkezések nagy részének (658 sír) elemzését Zalai-Gaál I. már elvégezte (Zalai-Gaál 2001c), ezzel eredményeim jól összevethetők. Az azóta előkerült és publikált sírokat természetesen figyelembe veszem az összehasonlításkor (Györe, Veszprém–Jutasi út) (Regenye 2006; Zalai-Gaál & Ódor 2008), azonban az Alsónyék–Kanizsa-dűlőn az utóbbi években feltárt mintegy 2000 sír a jövőben jelentősen módosíthatja, további elemekkel bővítheti a most körvonalazható képet. Erről a lelőhelyről egyelőre csak rövid, összefoglaló tanulmányok jelentek meg, melyek a részletes elemzést még nem teszik lehetővé (Zalai-Gaál 2008; Zalai-Gaál & Osztás 2009).

4.21.1. Általános jellegzetességek

4.21.1.1. Rítus

A dunántúli lengyeli temetkezések túlnyomó többsége szintén zsugorított csontvázas temetkezés volt. A hamvasztásos temetkezés mindkét formája (urnás és szórthamvasztás) feltűnt ebben a régióban is a korszak elején, azonban itt is ritkaságnak számít. Csupán Szentgál–Füzi kúton és Györén (kilenc sír) kerültek elő hamvasztásos sírok (Regenye 1993-94; Zalai-Gaál & Ódor 2008). Az utóbbi lelőhelyen urnás és szórthamvasztásos sírok egyaránt, melyek a sírkerámia tipológiája alapján egykorúak lehetnek az Aszód–Papi földeki sírokkal. A györei hamvasztásos sírok számos más jellegzetességükben hasonlítanak az Aszód–Papi földeken feltártakhoz. Itt is megfigyelhető volt a hamvasztásos sírok erős területi csoportosulása, azonban Aszód–Papi földekkel ellentétben ezek a sírok kerámiaedényekben különösen gazdagok, ám egyéb mellékletekben szegények voltak (Zalai-Gaál 2001b, 39-40; Zalai-Gaál & Ódor 2008). Szentgál–Füzi kúton csak egy, erősen sérült, ham-

⁹⁸ Újabbán: Szőlád–Kisaszó három sír (Osztás et al. 2004, 61). Ausztria területéről az egyetlen ismert lengyeli sírcsoport Friebritz–Süd lelőhelyen került elő (Neugebauer-Maresch et al. 2001).

vasztásos sír került elő, mely a többi hamvasztásos sírral ellentétben a korszak végére keltezhető (*Regenye 1993-94, 75*).

A hamvasztás szokása szórványosan már a paleolitikum idején megjelent és a késő neolitikum idejéig Európa több régiójában előfordult. A hamvasztás szokása a délkelet-európai és görögországi neolitikumból is ismert (pl. Vinča, Souphli Magula, Plateia Magula Zarkou, Dimini, Prosymna) (*Milojčić 1949, 273-274; Gallis 1982, 223-226; Fowler 2004, 21-25, 30-35, 50-58, 102, 6.1. táblázat*), azonban egyelőre erősen kérdéses, hogy volt-e kapcsolat e tekintetben a két terület között (*Zalai-Gaál 2001b, 40; Parzinger 1993, 312*).

A hamvasztásos temetkezési rítus a Vonaldíszes Kerámia kultúrájának nyugati területén gyakori, általában birituális temetőkben fordul elő, azonban többnyire itt is alulmarad a csontvázás temetkezések mellett (*Peschel 1992, 192; Zalai-Gaál 2001b, 39*). A Stichband kerámia kultúrájában a temetkezések mintegy fele hamvasztásos rítusú és elterjedt temetkezési szokás volt a Rössen-kultúrában is (*Zápotocká 1986, 623-649; 1998, 128*). Hamvasztásos temetkezések (mindkét típus) a Morva Fesztett Kerámia kultúrájának területén is előfordulnak (pl. Jaroměřice, Vedrovice, Vydrovice), Ausztria és Burgenland területén is (*Koštuřík 1973, 25; Ruttkay 1985, 20; Zalai-Gaál 2001b, 40*). A Kárpát-medencei késő neolitikus hamvasztásos sírok egyik legközelebbi párhuzama a szlovákiai Lužiankyban feltárt Protolengyel-fázisra keltezhető temetkezés (*Novotný 1962, 221; Hoffmann 1973; 1989; Peschel 1992; Zápotocká 1986, 623-649; 1998; Lichardus 1976, 34-35; Zalai-Gaál & Ódor 2008, 556*).

A csontvázás és hamvasztásos rítus együttes előfordulásakor felmerül a kérdés, milyen társadalmi különbségek húzódnak meg a háttérben. A hamvasztásos sírok több lelőhelyen megfigyelt mellékletszegénységéből adódóan ezt magyarázták már társadalmi egyenlőtlenséggel vagy két különböző „népcsoport” együttélésével is (*Peschel 1992, 197*). A közép- és nyugat-európai illetve görögországi lelőhelyeken a hamvasztást nem lehetett nemhez vagy életkorhoz kötni, mint Aszód–Papi földeken (*Fowler 2004, 21-25, 30-35, 50-58, 102, 6.1. táblázat*).

4.21.1.2. Irányítás

A zengővárkonyi, Alsónyék–Kanizsa-dűlői és lengyeli 2. temetőben az Alföldhöz hasonlóan szintén a K-Ny irányítás a leginkább jellemző (majd ÉK-DNy a második leggyakoribb). Ezzel szemben Mórág–Tűzködombon és Svodínban a Ny-K irányítás dominált, Lengyel 1. temetőben és Friebritzben a D-É irány (*Zalai-Gaál 2001c, 86-88; 2008, 258; Němejcová-Pavuková 1986, 144; Neugebauer-Maresch et al. 2001, 222*). Vagyis nemcsak a Délkelet-Dunántúlon, hanem a mai Szlovákia és Alsó-Ausztria területén is lelőhelyenként változik, nem lehet olyan regionális szokást megfigyelni, mint az Alföldön. Ebben a körben sem találtam olyan lelőhelyet, amire a sírok irányításának az Aszód–Papi földeken tapasztaltakhoz hasonló, nemhez és életkorhoz kapcsolható megoszlása lenne jellemző, bár érdemes megjegyezni, hogy Zalai-Gaál I. antropológiai adatok hiányában sok helyen nem tudta vizsgálni a sír irányítása és az elhunyt neme illetve életkora közti összefüggést.

4.21.1.3. Fektetés

A dunántúli lengyeli temetkezésekre az a jellemző, hogy egy-egy lelőhelyen túlnyomó többségében, nemtől, kortól függetlenül jobb (pl. Mórágý–Tűzkódomb, Lengyel I, Aszód–Papi földek, Svodín, Friebritz–Süd) vagy bal (pl. Zengővárkony, Villánykövesd, Lužianky, Alsónyék–Kanizsa-dűlő) oldalra fektették az elhunytakat (ld. a 4.1.6.4. fejezetet; *Zalai-Gaál 2001c, 90–91; 2008, 258; Němejcová-Pavůková 1986, 144; Novotný 1962; Neugebauer-Maresch et al. 2001, 222*). Aszód–Papi földek jól beleillik ebbe a képbe. A többi alföldi lelőhelyen dokumentált kapcsolat az elhunyt neme és a jobb/bal oldali fektetés között ebben a régióban sehol nem tapasztalható.

4.21.1.4. Melléklet nélküli sírok

A dunántúli lengyeli „temetőkbén” sokkal ritkábbak a melléklet nélküli sírok, mint Kelet-Magyarországon (pl. Zengővárkony számos csoportjában egyáltalán nem fordul elő). A Dél-Dunántúlon a sírok 3,5–23 %-a volt melléklet nélküli temetkezés. Ebben a képbe illik bele Aszód–Papi földek is, ahol a melléklet nélküli sírok aránya 24,1 % volt (ld. a 4.1.7.1. fejezetet). A melléklet nélküli sírok nem és életkor szerinti gyakorisága a délkelet-dunántúli lelőhelyeken Aszód–Papi földekével egyező: leginkább gyerekek, a legritkább esetben férfiak sírjai voltak melléklet nélküliek. Ugyanez tapasztalható a svodíni sírok esetében is (*Zalai-Gaál 2001c, 104; Němejcová-Pavůková 1986, 144*).

Ezzel szemben az Alföldön a melléklet nélküli sírok aránya eléri akár a 67,6 %-ot is (Szevár–Tűzköves) (ld. a 4.15.6. fejezetet). Ebben a régióban a melléklet nélküli sírok gyakorisága szorosan kapcsolódik a telkekhez.

4.21.1.5. Kerámia

A kelet-magyarországi sírokat a dunántúli lengyeli sírokkal összehasonlítva feltűnő, hogy alapvetően különböző a kerámiamellékek gyakorisága. Míg az Alföldön alig-alig fordulnak elő, addig a Dunántúlon a leggyakoribb sírmellékek. A Zalai–Gaál I. által vizsgált sírok 86,4 %-a tartalmazott kerámiaedény mellékletet. Aszód–Papi földek ebben is jobban hasonlít a dunántúli sírokhoz, azonban a délkelet-dunántúli lengyeli sírok még gazdagabbak voltak kerámiamellékletben (max. 21 edény egy sírban), mint az Aszód–Papi földeiek (*Zalai-Gaál 2001c, 105*). Itt a sírba került edények száma összefügg a sír kronológiai helyzetével is, mert kifejezetten a korai lengyeli sírok jellemzője a sok edénymelléklet. Ezt a Lužiankyban (Protolengyel-fázis) és Friebritzen feltárt sírok is alátámasztják (*Novotný 1962; Neugebauer-Maresch et al. 2001*). Ugyanakkor Aszód–Papi földek különbözik ettől, hiszen a lelőhely a korai fázisra keltezhető, de az edények száma általában kisebb, inkább Mórágý–Tűzkódombhoz hasonló. Mórágý–Tűzkódombon is felnőtt nők és infans II (valószínűleg lányok) sírjaiból került elő a legtöbb kerámiaedény (*Zalai-Gaál 2001c, 107–109*).

Az alföldi és dunántúli sírok kerámialeleteinek formai különbsége is szembevetendő. Míg az Alföldön az edény formája jelentéktelen volt, addig a Délkelet-Dunántúlon leggyakrabban csótalpas tálak, majd poharak kerültek a sírba. Ettől különböző Aszód–Papi földek, ahol a

poharak voltak a leggyakoribbak és a csőtalpas tálak kifejezetten ritkák voltak. Az edények kombinációja rendkívül sokszínű volt, közülük a leggyakoribb a csőtalpas tál és a pohár kombinációja volt (azonban ez is csak 20 %) (*Zalai-Gaál 2001c, III-114*). A kombinációk sokfélesége Aszód–Papi földekre is jellemző (ld. 4.1.7.2.2. fejezetet).

4.21.1.6. Órlőkő, dörzskő

Az órlőkövek és dörzskövek rendkívül ritka mellékletek a dunántúli lengyeli sírokból. Kevés esetben ismert az elhunyt neve és életkora, de az ismert esetek alapján úgy tűnik, hogy férfiak és gyerekek sírjaiban egyaránt előfordult. A zengővárkonyi 6c. sírcsoportban erősen koncentrálódik előfordulásuk. Az órlő- és dörzsköveken többször is vörös festék nyomokat figyeltek meg (*Zalai-Gaál 2001c, 121-123*). Az aszódi és alföldi leletek összhangban állnak ezzel a képpel.

4.21.1.7. Pattintott kőeszközök

Pattintott kőeszközök nemtől és életkortól függetlenül kerültek elő a dunántúli sírokból. Az Öcsöd–Kováshalmon megfigyelt jelenség, hogy a pattintott kőeszköz és magkő mellékletes sírok a feltárás egyik részén erősen koncentrálódnak, megfigyelhető volt a zengővárkonyi 2b. sírcsoport esetében is (ld. a 4.13.6.3. fejezetet; 42. térkép; *Zalai-Gaál 2001c, 133-134, 149*).

A pattintott kőeszköz mellékletes sírok aránya mind a Dunántúlon, mind az Alföldön erősen ingadozó volt, pl. Vésztő–Mágoron és néhány zengővárkonyi sírcsoportban, Pécsváradon ezek egy sírban sem fordultak elő. Ugyanakkor arányuk Lengyelen a 60 %-ot, Mórágyműzködombon a 40 %-ot is elérte. Mórágyműzködombon nők és infans II gyerekek (valószínűleg lányok) sírjaiban gyakoribb volt a több pattintott kőeszköz, mint a férfisírokból, azonban a legtöbb pattintott kőeszköz férfisírokból került elő (*Zalai-Gaál 2001c, 146, 152*).

E tárgytipusok sírokból való előfordulása a többi melléklet mennyiségével, változatosságával szembe fordítottan mutat összefüggést. Számos esetben az egyetlen melléklettipusok voltak, ugyanakkor megfigyelhető az, hogy a kifejezetten gazdag, változatos mellékleteket, presztízs- és/vagy státusztárgyakat is tartalmazó sírokból gyakoribbak voltak.

4.21.1.8. Lapos balta, véső

Aszód–Papi földekhez és az alföldi lelőhelyekhez hasonlóan ezek a tárgyak nemtől és életkortól függetlenül kerültek sírba, azonban arányuk lelőhelyenként rendkívül nagy ingadozást mutat. Mórágyműzködombon ismételten nagyon alacsony arányuk, néhány zengővárkonyi sírcsoportból teljesen hiányoznak, míg Lengyelen a 30 %-ot is eléri. Ennek oka Zalai-Gaál I. szerint az, hogy azok a közösségek, ahol ez a tárgytipus hiányzik, nem végeztek olyan munkát, amihez szükség lett volna rájuk (*Zalai-Gaál 2001c, 141-142*). A lapos balta és véső sírba kerülése és a sír egyéb mellékletekben való gazdagsága között semmi

lyen összefüggés nem volt. További kopásnyom vizsgálatok kellenének ahhoz, hogy e tárgytípusok pontosabb gyakorlati funkcióját vizsgálni lehessen.

4.21.1.9. Csonteszköz

A csonteszközök a Dunántúlon is ritka sírmellékletnek számítanak, de nemtől és életkortól függetlenül kerültek a sírokba. A dunántúli lengyeli lelőhelyeken arányuk erősen változó volt. Zengővárkony egyes csoportjaiban csak egy-két sírban fordult elő, míg például a pattintott kőeszközökben is kiugróan gazdag 2b. csoport sírjai kifejezetten sok csonteszközt tartalmaztak (*Zalai-Gaál 2001c, 156, 158*).

Öcsöd-Kováshalomhoz hasonlóan Zengővárkony egyes csoportjaiban is rendszerint más eszközök nélkül fordul elő, azonban a 2b. csoportban a csonteszközben és pattintott kőeszközben gazdag sírok éppen ugyanazok voltak (*ld. a 4.13.6.5. fejezetet; 44. térkép*). Ugyanígy a csonteszköz mellékletes sírok területi koncentrációja megfigyelhető a 9. és 14a. csoportban is, azonban Villánykövesd és Mórágyp-Tűzködomb esetében ehhez hasonló rendszer nem tapasztalható (*Zalai-Gaál 2001c, 156*).

4.21.2. Társadalmi különbségek nyomai

4.21.2.1. Antropológiai adatok, demográfia

A dunántúli lengyeli temetők antropológiai anyagával hasonló problémák vannak, mint az alföldi késő neolitikus sírok anyagával. A régi ásásokból származó vázakat nem minden esetben őrizték meg. A nagyobb sírszámú lelőhelyek közül antropológiai szempontból teljesen feldolgozott lelőhely csupán Mórágyp-Tűzködomb és Csabdi-Télizöldes, azonban ez utóbbi régészeti értékelése máig nem történt meg (*Köhler 2004; Zoffmann 2004*). A többi lelőhelyről származó antropológiai anyag erősen szelektált (*Zoffmann 1968; 1969-70; 2005*), ezért a dunántúli lengyeli lelőhelyeken feltárt sírok demográfiai összetételét szintén nagyon korlátozottan lehet értelmezni, mivel ezek többszörösen szelektáltak. Egyrészt a temetkezés során (?), másrészt a feltárás során véletlenül kerültek elő, harmadrészt valószínűleg csak a legjobb állapotban fennmaradt vázakat őrizték meg.

Az antropológiai szempontból teljesen feldolgozott lelőhelyek, Mórágyp-Tűzködomb és Csabdi-Télizöldes, demográfiai összetétele kísértetiesen hasonlít Aszód-Papi földek anyagára. Mindkét lelőhelyen a nők vannak többségben és a gyermekek 30 % körüli arányt képviselnek. Ugyanígy a gyereksírok aránya Svodínban is (*ld. a 4.1.4. fejezetet; Köhler 2004; Zoffmann 2004; Němejcová-Pavůková 1986, 154; Jakab 1986*). Mindebből úgy tűnik, hogy a nők magasabb arányának kulturális okai lehettek. Ezekről a lelőhelyekről elképzelhető, hogy valaha a teljes közösséget egy helyre temették.

Ettől alapvetően eltérőek a Dunántúl középső és nyugati illetve Alsó-Ausztria területéről ismert sírok. Ezek egyrészt csupán egy-egy vagy néhány sírt jelentenek egy lelőhelyen, ami mindenképpen egyedi jelenségnek számít, ezért társadalomrégészeti szempontú elemzésre alkalmatlanok. Ezek a területeken vagy a településeken kívül, önálló temetőben (mely-

ket egyelőre nem ismerünk) helyezték végső nyugalomra a holtakat vagy a közösség tagjainak többségét olyan rítus illette meg, melynek régészeti nyoma nem maradt. Ebből a térségből egyelőre egyetlen sírcsoport ismert, Friebritz–Süd lelőhelyről, mely demográfiai összetétele lényegesen különbözik a kelet-dunántúliakétól. Itt négy infans I, egy infans II, négy adultus, egy maturus és egy adultus-maturus korú egyén sírja került elő, a felnőttek között négy férfi és egy nő volt meghatározható (*Neugebauer-Maresch et al. 2001, 229, 237–247*). Demográfiailag ez sem az életkor, sem a nemek arányát tekintve nem tartható egy stabil populáció reprezentatív mintájának.

4.21.2.2. Sírépítmények

A dunántúli lengyeli sírok közül egyelőre csak Alsónyék–Kanizsa-dűlőn lehetett oszlopszerkezetes sírépítmények nyomait megfigyelni. Zalai-Gaál I. ezeket magas rangú egyének (férfiak és nők egyaránt) sírjainak tartja, mivel ezek mellékletekben és viseleti tárgyokban is különösen gazdag sírok voltak (*Zalai-Gaál 2008, 251; Zalai-Gaál & Osztsák 2009, 247*). Ezek az oszlopszerkezetes építmények a hódmezővásárhely–kőkenydombi és –gorzcai sír-építményekkel vehetők össze (*Horváth 1992*), de az előzetes publikációk alapján úgy tűnik, hogy azoknál nagyobb, robusztusabb építmények voltak. Lényeges különbség, hogy az alföldi sírok nem voltak mellékletekben gazdagok.

4.21.2.3. Státusz tárgyak

Ahogy fentebb már említettem a dunántúli lengyeli sírok túlnyomó többsége mellékletes temetkezés volt, ahogyan Aszód–Papi földeken is. Ugyanakkor mind a Dunántúlon, mind Aszód–Papi földeken meg lehetett figyelni, hogy a legtöbb melléklet nélküli temetkezés a gyerekek, a legkevesebb a felnőtt férfiak körében fordult elő (*ld. a 4.1.7.1. fejezetet; Zalai-Gaál 2001c, 104*).

Kelet-Magyarországon és a Dunántúlon egyaránt kizárólag felnőtt férfisírokból kerültek elő vadkanagyar-csüngő, -állkapocs, nyélyukas kőbalta és kőbuzogány mellékletek, ezek egyben a vezetői pozíció szimbólumai lehettek (*ld. még az 5.4. és 5.5. fejezeteket; Siklósi 2004, 51, 53*).

A dunántúli lengyeli sírokban lévő nyélyukas csiszolt kőbalták lelőhelyenkénti számában jelentős különbségek vannak. Mórág–Tüzködombon csak egy-egy sírban volt sírcsoportként, számos zengővárkonyi csoportból teljesen hiányzik, míg más csoportokban arányuk a 30–40 %-ot is eléri (*Zalai-Gaál 2001c, 137–138*). A dunántúli lelőhelyekhez és Aszód–Papi földekhez képest az Alföldön rendkívül ritka ez a sírmelléklet, lelőhelyenként csak egy-két példánnyal találkozhatunk (*pl. Patay 1957, 28; ld. a 4.19.2. és a 4.19.3.4. fejezeteket*). Úgy tűnik, hogy e tárgy típus szerepe a temetkezési rítusban, a társadalmi különbségek kifejezésében lelőhelyenként változott. A nyélyukas kőbalták minden bizonnyal gyakorlati funkciót is betöltöttek, ez is befolyásolhatta sírba kerülésüket.

A csiszolt kőbuzogányok a villánykövesdi 16., infans I gyereksír (puha kőzet) kivételével mind a Dunántúlon, mind az Alföldön kizárólag felnőtt férfiak sírjaiból kerültek elő, ez utóbbi területen kifejezetten ritkák. Leginkább e tárgyítípus hatalmi attribútum szerepe elfogadott. Az esetek többségében egyéb mellékleteikben is kifejezetten gazdag sírokból kerültek elő és gyakran ritka vagy olyan puha nyersanyagból készültek, ami miatt gyakorlati használatra teljesen alkalmatlanok voltak (pl. Mórág–Tűzködomb hegyikristály, Csabdi–Télizöldes, Svodín puha, krétaszerű, vízben oldódó anyagból) (Antoni 1982, 14, 7. kép; Němejcová-Pavůvková 1986, 148; Zalai-Gaál 2001c, 139–140, 288).

A Zalai-Gaál I. által vizsgált délkelet-dunántúli sírok 3 %-ából kerültek elő vadkanagyar-csüngők (20 sír). Az ismert sírokból nyolc a zengővárkonyi 6c sírcsoport déli felén csoportosul, öt a 9. sírcsoportban. A sírok túlnyomó többsége Zengővárkonyon található, ezenkívül egy-egy Villánykövesdről és a lengyeli sánctól is ismert. Az ismert esetek többségében a medence táján, párosával helyezkedtek el (Zalai-Gaál 2001c, 192–193). A délkelet-dunántúli vadkanagyar-csüngős sírok közül csak öt esetben ismert az elhunyt neve, életkora. Ezek közül két zengővárkonyi sírba (59. és 236. sír) gyerekeket temettek, a többibe felnőtt férfiakat, ugyanez a helyzet Svodínban, Friebritz–Südön is. Az újabban Alsónyék–Kanizsádűlőben feltárt sírok jelentősen növelték a vadkanagyar-mellékletes sírok számát. Fontos különbség, hogy a többi lelőhellyel ellentétben itt mindig a koponyán feküdt a vadkanagyar-lemez (ld. 5.4. fejezetet; Zalai-Gaál 2001c, 193; Němejcová-Pavůvková 1986, 145, 7. kép; Neugebauer-Maresch et al. 2001; Zalai-Gaál & Osztás 2009, 246, 248; Zalai-Gaál et al. 2009).

A vadkanállkapocs sírba helyezésének szokása a Dunántúlon olyan erőteljes koncentrációt mutat, ami semmilyen más tárgyítípus vagy jellegzetesség esetében nem volt megfigyelhető: a hat ismert eset mindegyike a zengővárkonyi 9. sírcsoport déli felén került elő. Még inkább meglepő (és sehol máshol nem fordult elő), hogy a vadkanállkapocsot három sírban a hiányzó koponya helyére tették. Ezek a sírok egyéb mellékleteikben is kifejezetten gazdagok voltak (Zalai-Gaál 2001c, 191).

4.21.2.4. Presztízstárgyak

A Délkelet-Dunántúlon a sírok 8,8 %-ában (58 sír) voltak *Spondylus* ékszerek. Temetőn belüli arányuk 3,5–27,2 % között változik (ez 1–12 sírt takar), de van, ahol egyáltalán nem kerültek elő. Ennek oka részben a feltártság mértéke, részben a sírok relatív kronológiai helyzete lehet⁹⁹ (Zalai-Gaál 2001c, 187–188). Az északi lengyeli sírok (Csabdi–Télizöldes, Aszód–Papi földek, Svodín) sokkal gazdagabbak *Spondylus*ban, mint a délkelet-dunántúliak (ld. a 4.1.7.4. fejezetet; Zalai-Gaál 2001c, 191; Němejcová-Pavůvková 1995, 78, 3. kép; Antoni 1982).

Az apró korong vagy hengeres gyöngyöket többnyire nyakláncként, ritkán karkötőként viselték. Nagyobb gyöngyökből álló egy vagy többsoros öv általában csak egy-egy sírban volt egy sírcsoportban, de Mórág–Tűzködomb B1 sírcsoportjában kettő sírban is volt. A *Spondylus* gyöngyök gyakran *Dentalium* gyöngyökkel együtt fordultak elő (Zalai-Gaál

⁹⁹ Újabb cikkében Zalai-Gaál I. 4–13,3 %-ot és temetőnként egy-öt sírt ír (Zalai-Gaál 2008, 269).

2001c, 188). A Spondylus karperecek még ritkább sírleletek, csak kilenc sírból ismertek. A legtöbb Mórágý–Tűzködomb B1 sírcsoportjából került elő, ahol öt sírban volt. Itt kizárólag infans II korú gyerekek (valószínűleg lányok) viselték (Zalai-Gaál 2001c, 189). Az újabb Alsónyék–Kanizsa-dűlői sírok némileg módosítják ezt a képet, mivel ott különösen nagy mennyiségű Spondylus ékszer került a sírokba. Két sírból olyan Spondylus csüngő is napvilágot látott, mely korábban ebből a korszakból ismeretlen volt e területen, és néhány edényt is Spondylus gyöngyökkel díszítettek, melyre korábban sehol nem láttunk példát (Zalai-Gaál 2008, 269).

A délkelet-dunántúli lengyeli lelőhelyekről előkerült kagylóékszerek malakológiai vizsgálatát Sümegi P. elvégezte, aki az ékszerek között fosszilis Ostreából, Dentaliumból készült példányokat és néhány Glycymeris csüngőt is talált (Sümegi 2006). Ez egyértelműen jelzi, hogy a Spondylus ékszerek helyi, a Mecsek környékén is hozzáférhető nyersanyagból is utánozták. E fosszilis források és az Aszód–Papi földeki mészkőgyöngyök ismeretének fényében a Spondylus szerepének, mennyiségének alaposabb vizsgálatához mindenképpen szükségesek lennének további malakológiai vizsgálatok más lelőhelyekről is (részletesen ld. az 5.1. fejezetet).

A délkelet-dunántúli és szlovákiai lengyeli sírokban ritka ékszerek a mészkő/márványgyöngyök, melyek csupán három zengővárkonyi sírból ismertek nyaklánc vagy öv részeként, de előfordulnak például Lužianky 5/1956. sírjában is (Dombay 1939, 9, 22, 25; Zalai-Gaál 2001c, 195; Novotný 1962, 108).

Az egyes lelőhelyeken nagyon változó a rézmellékletes sírok száma, az egy-egy sírtól a 20 % körüli arányig változik (Lengyel I 20,4 %, kilenc sír, Mórágý–Tűzködomb B1 19,2 %, 16 sír). A Dunántúlon a leggyakoribb rézékszer az apró, korong alakú réz és/vagy malachitgyöngyökből álló nyaklánc vagy karkötő. A legtöbb malachitgyöngy Zengővárkony 9. sírcsoport 88c sírjából került elő (86 db). Rézékszerek férfiak, nők és gyerekek sírjaiban egyaránt megtalálhatók: 15 női (ebből nyolc lány), hét férfi (két mórágýi fiú)¹⁰⁰ sírből kerültek elő rézgyöngyök. Jóval ritkábbak az egyszerű vagy spirál rézgyűrűk: összesen 11 sírből ismertek, ebből öt Mórágý–Tűzködombban került elő. Gyerekeknél is előfordult, hogy két vagy három példányuk volt a sírban (Zalai-Gaál 2001c, 183–184). Rézkarperec csupán öt sírből került elő, ezekből két gyereksír Mórágý–Tűzködombban, három gyereksír Zengővárkonyban volt. Az ásatási megfigyelések szerint általában a felkaron viselték, csak a zengővárkonyi 115. sírban volt az alkaron (Zalai-Gaál 1996, 18; 2001c, 184).

A rézmellékletes sírok területileg is koncentrálnak Mórágý–Tűzködomb B1 sírcsoportjában, a zengővárkonyi 6d és 11. sírcsoportban, ahol egymás mellett vagy egymás közelében feküdtek (Zalai-Gaál 2001c, 184). Alsónyék–Kanizsa-dűlőn különösen nagy mennyiségű rézékszer került elő (Zalai-Gaál 2008, 269). Az északabbi lengyeli temetőkből csak szórványosan vannak adatok rézfelhasználásra (ahogyan Aszód–Papi földeken is). Svodínban egyetlen sírből sem került elő, csupán a 750/79. gödörbe dobott egyik nő koponyáján volt egy rézgyűrű. Ezt V. Němejcová-Pavúková a Lengyel I. fiatalabb szakaszára keltezi, ami

¹⁰⁰ Zalai-Gaál I. Lengyel I. szerológiai vizsgálataira alapozta a gyerekek körében a nem-meghatározást. Ezt közlöm zárójelben (Zalai-Gaál 2002b, 113–146).

fiatalabb lenne a lužianky-i, čičarovcei, mórágý-tűzködombi leleteknél (*Němejcová-Pavůvková 1995, 77-78, 80*). Úgy tűnik, hogy a késő neolitikus rézészerek előfordulásában egyrészt kronológiai különbségek (a korszak folyamán egyre gyakoribbá válnak), másrészt regionális különbségek is vannak (*részletesen ld. az 5.2. fejezetet*).

A Délkelet-Dunántúlon csupán öt sírban fordultak elő átfúrt *szarvas szemfogak* nyakláncok, karkötők és övek részeként (férfiak és gyerekek sírjaiban). Ezek közül négy sírban Spondylus gyöngyökkel, a mórágý-tűzködombi 55., férfi sírjában malachitgyöngyökből álló nyakláncon volt egy példány (*Zalai-Gaál 2002b, 94. t. 1-2; 2001c, 194*). Alsónyék-Kanizsa-dűlőn nagyobb számban fordultak elő, mint bármelyik másik ismert dél-dunántúli lengyeli lelőhelyen (*Zalai-Gaál 2008, 270*). A publikált példányok között csontból, agancsból készített utánzatot nem találtam és ilyeneket Zalai-Gaál I. sem említ az újabb Alsónyék-Kanizsa-dűlői leletek közül.

4.21.2.5. Gyereksírok mellékletei

Az antropomorf és zoomorf edények, oltárok, idolk rendkívül ritkák mind az alföldi, mind a dunántúli sírokban. A délkelet-dunántúli sírok esetében ezek csak gyerekek (infans II, valószínűleg lányok) és fiatal nők sírjaiban fordultak elő. Ahogyan korábban ismertettem ugyanez tapasztalható Aszód-Papi földéken is (*ld. a 4.1.7.2.1. fejezetet*). Csupán a zengővárkonyi 214. sírról (medve alakú edény) feltételezhető, hogy férfi sírja volt. Ezek a sírok más jellegzetességeikkel, egyéb mellékleteik gazdagságával is kitűnnek a többi sír közül (*Zalai-Gaál 2000; 2002a; 2001c, 115-116; 2009*). A svodíni antropomorf edényeket tartalmazó sírok kitűnően beleillenek ebbe a képbe, azok is gyermekek sírjai voltak (*Němejcová-Pavůvková 1986*). Sajnos az egyetlen alföldi sír (Öcsöd-Kováshalom 25. sír), mely idolt (?) tartalmazott antropológiai adata ismeretlen, így ebből a szempontból egyáltalán nem lehet összehasonlítani a két területet.

4.21.3. Értékelés

A Kárpát-medencei késő neolitikumból ismert és hozzáférhető sírok alapján az látszik, hogy a temetkezési rítus egyes elemeit – ahogyan ez várható is volt – több változó is befolyásolta.

A temetkezés helyének megválasztásában egyértelműen regionális szabályok, hagyományok érvényesülnek, melyek erre a korszakra, azaz néhány száz évre korlátozódnak. A Dunántúl nyugati és középső területeinek általános – a közösség tagjainak többségét megillető – temetkezési szokásáról feltárt sírok hiányában nem tudunk semmit. Éppen ezért itt vagy a településektől elkülönült (és egyelőre elő nem került) temetőkkel vagy olyan temetkezési rituállal kell számolnunk, melynek régészetileg látható nyoma nem maradt. A régióból lelőhelyenként ismert egy-két sír, esetleg egy kisebb sírcsoport (*ld. Friebritz-Süd 11 egyén (Neugebauer-Maresch et al. 2001)*) mindenképpen egyedi jelenségnek számít és az egykori közösség valamilyen szempontból különleges helyzetű tagjait képviseli, ezért a teljes közösségre nem vonhatunk le következtetéseket belőlük.

Ettől alapvetően különböznek a kelet-dunántúli lelőhelyeken feltárt sírok (Délkelet-Dunántúl és északabbról ide sorolható Csabdi-Télizöldes, Aszód–Papi földek és Svodin is), ahol a település területén belül több kisebb sírcsoportból álló temetők kerültek elő (ld. a 4.1. fejezetet; Antoni 1982; Němejcová-Pavůvková 1986). Ezek demográfiai összetétele kísértetiesen hasonlít egymáshoz (a nők aránya magasabb, mint a férfiaké, a gyerekek aránya pedig 30 % körüli) (ld. a 4.1.4. fejezetet; Köhler 2004; Zoffmann 1969-70; 2004; 2005), ezért valószínűleg ennek kulturális okai vannak. A nemek és a gyerekek aránya alapján valószínűleg eredetileg ezek a sírcsoportok az egykori közösség minden tagját, de legalábbis túlnyomó többségüket magukban foglalták, vagyis demográfiailag reprezentatívnak tekinthetők.

Kelet-Magyarországon más típusú területi rendezési elvvel találkozhatunk: a férfiak és gyerekek egy csoportját a tellekre temették el, míg a tellszerű vagy horizontális településeken demográfiailag kiegyenlítettebb összetételű sírokkal találkozhatunk. A feltárt sírok számát figyelembe véve itt is biztosan számolnunk kell azzal, hogy az egykori sírok egy jelentős hányada végképp elpusztult, vagy máshova, más rítus szerint temették el, melynek régészetileg látható nyoma nem maradt. A tellek és a hozzájuk tartozó horizontális település Polgár–Csószhalmon tapasztalt együttes felbukkanása a településrégészeti adatok alapján a Dél-Alföldön is valószínűsíthető (részletesen ld. a 6. fejezetet). E két, egymással szervesen összefüggő településtípus temetkezéseit együttesen kell értelmezni, azonban a dél-alföldi horizontális és kisebb települések feltárása hiányában ez még a jövőbeli kutatás feladata lesz.

A sírcsoportok összetétele, a temetkezés helyének megválasztása alapján úgy tűnik, hogy a Kelet-Dunántúlon a temetkezés helyszíne fontos szerepet játszott a közösség összetartozásának, a csoportidentitás kifejezésében. Itt azokat az egyéneket, akiket a közösséghez tartozónak tekintettek egy helyre temették el. Ezzel szemben az Alföldön az ösökhöz való viszonyulás nagyobb szerepet játszott, ami alapja lehetett a leszármazáson alapuló társadalmi egyenlőtlenség fenntartásának.

Ezek az általános, nagyobb régiókat felölelő tendenciákon kívül lelőhelyenként változó volt, hogy hol milyen fokú társadalmi különbségek, egyenlőtlenségek voltak; vagy legalábbis ezek hogyan kerültek kifejezésre a temetkezési rítus egyes elemeiben.

Az elhunyt neme és életkora alapvetően meghatározta azt, hogy milyen melléklet, milyen ékszerek kerültek a sírba, mit viselt életében. Az Alföldön az elhunyt neme a fektetés irányát is befolyásolta, erre utaló adatok egyelőre a Dunántúlról nincsenek. Ugyanakkor Aszód–Papi földeken megfigyelhető volt, hogy az általános jobb oldali fektetéstől való eltérés kizárólag a nőknél fordult elő (ld. a 4.1.6.4. fejezetet). Ilyen kapcsolatot a délkelet-dunántúli lelőhelyeken nem találtam, de ezt a rendelkezésre álló antropológiai adatok is erősen befolyásolhatták. A jobb/bal és a férfi/nő fogalmi párok összekapcsolása ebben a korszakban alakulhatott ki (ekkor még nem volt kizárólagos) a kelet-magyarországi régióban, ami aztán a rézkor elejére szigorú szabállyá vált (Anders & Nagy 2007, 92; Raczky & Anders in press). Egyelőre nem világos, hogy a lengyeli körön belül a lelőhelyenként változó jobb vagy bal oldali fektetés dominanciája mivel magyarázható. Ebben sem területi cso-

portosulást, sem kronológiai különbségeket nem lehet találni. Elképzelhető, hogy ennek lokális hagyományai vagy valamilyen horizontális társadalmi különbségekkel, leszármazással összefüggő okai lehettek. Hasonló a helyzet a hamvasztásos sírok kérdésében is. Ezeket Aszód–Papi földeken elsősorban a gyerekek egy szűk csoportjához lehet kötni (*ld. a 4.1.6.1. fejezetet*), amit más lelőhelyeken antropológiai meghatározás hiányában nem lehetett bizonyítani, ám a hamvasztásos sírok területi koncentrációja mindenhol megfigyelhető.

A kizárólag a felnőtt férfiakra illetve a felnőtt férfiak egy csoportjára jellemző mellékletek, viseleti tárgyak között találhatjuk azokat a tárgytípusokat, melyek a vezetői pozíció szimbólumai voltak. Ezek a vadkanállkapocs, vadkanagyar-csüngő, nyéllyukas vagy kaptafa alakú kőbalta, kőbuzogány (*Siklósi 2004, 49–53*). Területileg ezek a dunántúli és északkelet-magyarországi régiókra jellemzőek, a Dél-Alföldön csak egy-egy esetben fordulnak elő és soha nem együttesen. Az Alföld déli részén a státusz és a vezetői pozíció kifejezésében egyrészt a nyéllyukas kőbalta, másrészt a tellen való eltemetés játszhatott szerepet. Az, hogy a Dunántúlra jellemző státusztárgyak és az Alföldre jellemző helyválasztás együttesen fordul elő Polgár–Csőszhalmon a két kulturális régió találkozásának újabb bizonyítéka, ahogyan arra Raczky P. és munkatársai többször rámutattak (*Raczky et al. 1994; 1997; 2002; Raczky 2000; 2002*).

Elsősorban a női viselet és a gyerek (valószínűleg lányok) viseletének részeit képezték a Spondylus ékszerek, melyek közül a karperecek kizárólag nők és gyerekek sírjaiban fordultak elő két sír kivételével a teljes Kárpát-medencei késő neolitikumban. E két férfisír (Aszód–Papi földek 53. sír, Kisköre–Gát 36. sír (*ld. a 4.1.7.4. fejezetet; Korek 1989, 44*)) kapcsán felmerülhet harmadik társadalmi nemként való értelmezésük lehetősége, de az antropológiai nem-meghatározás korlátai miatt ebből messzemenő következtetést levonni elhamarkodott lenne. Spondylus gyöngyök ritkán és mindig csak kis számban felnőtt férfiak (főként státusztárgyakat tartalmazó és/vagy egyéb mellékleteikben is gazdag) sírjaiban is előfordultak. A Spondylus ékszerek területi elterjedésében, elsősorban mennyiségében jelentős különbségek vannak. A Dél-Alföldön ezek viszonylag ritkák, helyettük inkább mészkő-/márványgyöngyök fordultak elő. Nagyobb mennyiségben a dunántúli és az északi területek sírjaiból ismertek. Az eddigi malakológiai vizsgálatok eredményei alapján a korábban egyöntetűen recens Spondylusnak tartott gyöngyök között fosszilis *Ostreából* és mészkőből készült, valamint átkristályosodott példányok is vannak (*Sümegei 2006; 2009, 341–342*), ezért a többi neolitikus lelőhelyről származó leletanyag malakológiai vizsgálatára is szükség lenne a Spondylus egykori társadalmi szerepének jobb megértéséhez (*részletesen ld. az 5.1. fejezetet*). Másrészt ezek a helyben beszerezhető, közelebbi nyersanyagforrásból származó utánezatok világosan jelzik a Spondylus ékszerek egykori magas értékét és presztízsszerepét.

Idé kapcsolódik a szarvas szemfogak kérdése, melyek meglepő módon szintén gyakrabban fordulnak elő nők és gyerekek sírjaiban, mint felnőtt férfiakéban. Ezek nagyobb számban elsősorban az északi, északkeleti régiókra jellemzőek, a Dél-Alföldön és a Délkelet-Dunántúlon feltárt sírokban csak jóval kisebb mennyiségben található meg, ezekről a területekről utánezatok sem ismert. A Polgár–Csőszhalmon talált nagyszámú csontból, agancsból készített utánezatok világosan jelzi e tárgytípus presztízsszerepét, társadalmi jelen-

tőségét (részletesen ld. az 5. 3. fejezetet; Choyke 1997; 2001; 2008; Siklósi 2004, 34). A szarvas szemfogak és a vadkanagyar-csüngők, -állkapcsok sírokból való előfordulása alapján úgy tűnik, hogy a Dél-Alföldön ezek sokkal kisebb szerepet játszottak a társadalmi egyenlőtlenség kifejezésében, manipulálásában. A dél-alföldi lelőhelyek állatcsont-anyaga alapján ez a különbség nem magyarázható azzal, hogy ezekre az állatokra nem vadásztak ebben a régióban (Vörös 2005, 8. táblázat). E vadászattal összefüggő szimbólumok hiánya, kisebb szerepe a vadászat és ezen állatok eltérő társadalmi megítélésére, jelentőségére is utalhat.

A Spondylus mellett a korszak másik rendkívül jelentős presztízsi nyersanyaga a réz volt. A rézészerek a korszak folyamán fokozatosan egyre gyakoribbá váltak párhuzamosan azzal, ahogy a Spondylus ékszerek kikoptak a használatból. A rézészerek férfiak, nők és gyerekek sírjaiban egyaránt megtalálhatók, elterjedésükben a finomabb kronológiai különbségeken kívül regionális különbségek is voltak. A Dunántúlon a délkeleti sírokra jellemzőek, az északi lengyeli lelőhelyeken nem vagy csak egy-egy apró példányban ismertek. Az Alföldön szintén inkább a déli területek sírjaiban fordulnak elő. Ugyanakkor Kelet-Magyarországon a réz használatában a felhasználási területekben is vannak különbségek: míg délen inkább sírokból ismertek, Berettyóújfalu–Herpályról, Polgár–Csószhalomról inkább a telkek települési objektumaiból kerültek elő (Kalicz & Raczkó 1984, 128–131; 1987b, 124; Raczkó et al. 1994, 240; 1996). Mindez a réz eltérő felhasználási módjára és nem a hozzáférés hiányára utal (részletesen ld. az 5. 2. fejezetet).

A lengyeli sírok elemzésekor Zalai-Gaál I. a mellékletadási szokáscsoportok rendkívül sokféle kombinációját írta le. Szerinte kiemelt szimbolikus jelentőségük volt az őrlőök, kutya, vadkanállkapocs és idol mellékleteknek, melyek soha nem fordultak elő együtt a sírokból. A lengyeli körben a kerámia és állatcsont mellékletek voltak a leggyakoribbak (Zalai-Gaál 2001c, 131–132), ez alapvetően különbözik az alföldi mellékletadási szokásoktól, ahol a kerámia sírba helyezése ritkaság volt és semmilyen szabályosságot nem lehetett megfigyelni mögötte.

Egyes melléklettípusok (pattintott kőszeközök, csonteszközök, vadkanállkapocs) sírokból való területi koncentrációját egy-egy lelőhelyen belül a Dunántúlon és az Alföldön is tapasztalni lehetett. Az Alföldön egyedül Ócsöd–Kováshalmon, a Dunántúlon elsősorban Zengővárkony esetében (ld. a 4.13.6. és 4.13.8. fejezeteket; Zalai-Gaál 2001c, 131–132). A pattintott kőszeközök és csonteszközök koncentrációja valószínűleg az eszközökkel egykor végzett tevékenységre való specializálódásra utal, ami figyelembe véve a sírok házakhoz való kötődését e lelőhelyek esetében jelezheti az egyes háztartások bizonyos kézműves tevékenységekre való specializálódását egy-egy közösségen belül.

Másrészt a vadkanállkapocs és más presztízis- vagy státusz tárgyakra területi koncentrációja egy lelőhelyen belül, ami Zengővárkonyban és Svodínban is tapasztalható (Zalai-Gaál 2001c, 485; Němejcová-Pavůvková 1986, 145) egy család, egy leszármazási ág vagy valamilyen más alapon szerveződő szűkebb szociális csoport kiemelkedő társadalmi helyzetére utalhat. Ebben a rendszerben a gazdag gyereksírokat az örökletes státusz jelének tekinthetjük. Ezzel szemben azokon a lelőhelyeken (pl. Aszód–Papi földek), ahol e tárgytipusok területi-

leg jobban szóródnak nagyobb valószínűséggel számolhatunk egymással versengő családok létével (22. térkép) (ld. a 4.1.8-9. fejezeteket).

A gyermekek társadalmi jelentőségét kiemelő szokásokat mind a Dunántúlon, mind az Alföldön találhatunk. Az Alföldön elsősorban a gyerekek teltre való temetése sorolható ide, a Dunántúlra jellemző regionális jelenség pedig az antropomorf, zoomorf edények, idolk, oltárok gyereksírokban való megjelenése, míg a presztízstárgyak gyereksírokban való feltűnése mindkét területen tapasztalható. A presztízstárgyak gyereksírokban való megjelenését többnyire az örökletes rang biztos jelének tekintik, holott ez korántsem ennyire egyértelmű. Etnográfiai példákban gyakran találkozhatunk azzal, hogy a magas rangot szerzett férfiak presztízsiüket családtagjaik viseletén keresztül kommunikálják. Akkor, ha ezek státusztaárgyak megjelenésével és területi elkülönüléssel is párosulnak nagyobb valószínűséggel tarthatjuk az örökletes társadalmi egyenlőtlenség jelének. Egyelőre egyetlen villánykövesdi gyereksír ismerék, melyben státusztaárgy, egy kőbuzogány volt (*Zalai-Gaál 1991, 396*). Azokon a lengyeli lelőhelyeken, ahol a presztízis- és/vagy státusztaárgyakban gazdag sírok területileg is koncentrálnak elképzelhető, hogy már örökletes ranggal is számolhatunk. Ugyanakkor az Alföldön a gyereksírok területi elkülönítése azt is jelezhetné, hogy őket még nem tekintették a társadalom tagjának, ezért a közösségi temetkezési hely sem illette meg őket. Ez a magyarázat nem valószínű, mivel a gyereksírok éppen azokon a területeken, a telteken koncentrálnak, melyek más szempontból is központi jelentőségűek lehettek az egykori közösség életében. A telteken lévő férfi- és gyereksírok inkább az ősökkel való kapcsolat, a kontinuitás kifejezésében, jelentőségében játszhattak szerepet. Ez pedig szintén az örökletessé váló társadalmi egyenlőtlenség irányába mutat. A gyerekek szociális jelentősége a hatalomért való versengés és politikai, gazdasági bizonytalanság idején különösen nagy, általában ezekben a periódusokban kapnak temetkezéseik is különösen nagy hangsúlyt (*McHugh 1999, 28*).

Mindezek alapján a társadalmi egyenlőtlenség mértékében biztosan voltak különbségek az egyes településeken élő közösségek között. A dunántúli és alföldi területeket összevetve azt láthatjuk, hogy hasonló társadalmi folyamatok zajlottak a két területen, azonban ezek más-más formában jelentek meg. A társadalmi kérdések szempontjából komoly problémát jelent az, hogy egy-egy település határain kívül hogyan és mi alapján határozható le egy szociálisan összetartozó közösség, társadalom, a csoportidentitás határait hogyan tudjuk meghatározni (*Stark 1998*). Ebben biztosan fontos támpontot jelentenek a temetkezési rítus közös elemei, de önmagukban semmiképpen sem elegendők egy ilyen meghatározáshoz.

5. Presztízs- és státusztárgyak

A korábban felvázolt kritériumok alapján a következőkben nyersanyaguk szerint csoportosítva, tágabb kulturális és kronológiai keretek között tárgyalom a késő neolitikumban használt presztízs- és státusztárgyakat, mivel ez közelebb visz egykori társadalmi, szimbolikus értékük, és az egyes tárgytipusok változó szerepének megértéséhez (*ld. a 3.4.1. fejezetet; Siklósi 2004*).

5.1. Kagylóékszerek (*Spondylus*, *Glycymeris*, *Dentalium*)

A kelet-magyarországi késő neolitikus sírok leletanyagának áttekintése során túlnyomó többségében *Spondylus*, *Glycymeris* és *Dentalium* kagylófajokkal találkozhatunk, ezért a Kárpát-medencei neolitikumban ékszerkészítésre használt más kagyló- és csigafajok tárgyalásától most eltekintek. A késő neolitikus *Spondylus* ékszerek jelentősége és használata a tágabb időbeli és térbeli keretek között érthető meg igazán, ezért a következőkben röviden áttekintem e nyersanyag használatát a kora neolitikumtól a rézkorig elsősorban a Kárpát-medencei felhasználásra koncentrálva, de az értelmezéshez szükséges mértékig a potenciális mediterrán forrásterületektől Közép- és Nyugat-Európaig.

A *Glycymeris* és *Dentalium* kagylók felhasználása térben és időben ennél jóval korlátozottabb volt: a *Glycymeris* eddigi ismereteink szerint csak a késő neolitikum idején használták és a *Dentalium* használata is jórészt erre a korszakra szorítkozik.

5.1.1. *Spondylus gaederopus*

A *Spondylus gaederopus*, vagy tüskés osztriga, egy meleg vizű tengereket kedvelő kagylófaj, mely ma a Földközi-tengerben és a Csendes-óceánban egyaránt megtalálható. A kifejlett kagyló szélessége 6-12 cm között változik, a mai példányok jellemzően kisebbek, mint az őskorból, különösen a középső neolitikumból ismertek. A *Spondylus* 5-30 m mélységben a sziklához vagy korallhoz tapadva él, ezért az ékszerkészítéshez használt nyersanyag megszerzése komoly szaktudást, képességet igényelhetett (*Miller M. 2003; Pappa & Veropoulidou in press*). A kagyló alsó és felső héja között jelentős formai és méretbeli különbségek vannak, ami a belőlük készíthető ékszerek méretét és alakját is meghatározta. Az alsó héj kifejezetten vastag, ovális vagy kerek, míg a felső vékonyabb, kerek, külső felszínén tüskés és bíborszínű (*Tsuneki 1987, 1. t.*).

5.1.1.1. Kora neolitikum

Az első Spondylusból készült ékszerek a kora neolitikumban tűntek fel a Kárpát-medence területén, pl. Hódmezővásárhely–Kopáncs-Zsoldos-tanya, Endrőd 19. lh., Szerbkeresztúr/Srbski Krstur (*Banner 1932, 4; Makkay 1990, 23-27, 4.3. kép; Milleker 1893, 304*). Ebből a korszakból csak kevés, sokszor bizonytalan leletet ismerünk, melyek kizárólag karperecek illetve azok töredékei. Ebből az időszakból az Égeikum és a Balkán területéről már számos lelőhelyről ismertek a Spondylusból készült ékszerek, de mindenhol csak kis számban fordulnak elő (**187. ábra**) (*Kalicz & Szénászy 2001, 28; Siklósi 2004, 13-14*). Mindamellett már ekkor tömegesen megjelennek azok az agyagkarikák, melyeket a kutatás e karperecek utánzatainak tart (*Siklósi 2004, 36*).

5.1.1.2. Középső neolitikum

A Kárpát-medence középső neolitikumában, a Vonaldíszes Kerámia kultúrájának korai fázisától kezdve (pl. Mezőkövesd–Mocsolyás, Füzesabony–Gubakút, Tiszalúc–Sarkad) robbanásszerűen elterjed a Spondylusból készült ékszerek használata (*Kalicz & Koós 2000; Oravecz 1996; Domboróczki 1997*). Ebben a korszakban a Spondylus ékszerek Lengyelország, Németország és Franciaország területéig is eljutottak (**188. ábra**) (*Willms 1985; Müller et al. 1996; Müller 1997, 94; Sэфériadés 1995a; 1995b; 2000*).

A Kárpát-medence és környékének neolitikus Spondylus leleteit már többen összegyűjtötték, és a tárgyak tipológiáját is kidolgozták (*legutóbb: Kalicz & Szénászy 2001, Podborsky 2002, Schuster 2002, Sэфériadés 2003*). Kalicz N. és Szénászy J. két Spondylus-horizontot különített el a Kárpát-medencében, melyek között nemcsak kronológiailag, hanem tipológiai különbségek is vannak (*Kalicz & Szénászy 2001, 49*). A középső neolitikumra a nagyobb méretű, de kevés tárgy jelenléte, míg a késő neolitikumra a sok, kisméretű Spondylus tárgy jelenléte jellemző a sírokban. A középső neolitikum jellegzetes tárgytipusai a teljes héjból készült csüngők¹⁰¹, V bevágású övkapcsok, széles karperecek és nagyméretű gyöngyök. A Csengeri P. és általam közösen készített tanulmányban középső és késő neolitikus sírok Spondylus mellékleteit hasonlítottuk össze¹⁰², amiben rámutattunk, hogy a Kárpát-medencei középső és késő neolitikum Spondylus tárgytipusai nemcsak tipológiai, hanem méretük alapján is világosan elkülönülnek egymástól. A grafikonok jól szemléltetik mindezt (**181, 183-184. ábra**).

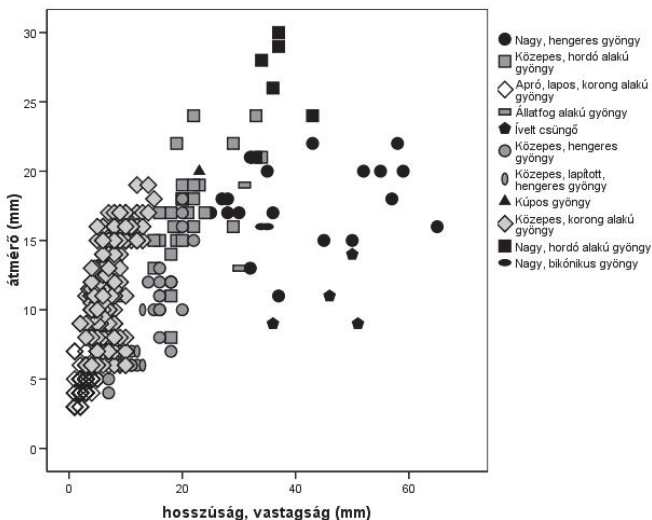
A sírokban lévő Spondylus ékszereket megszámloltuk és egyesével lemértük. Ezek alapján felállítottunk egy, a Kárpát-medencei középső és késő neolitikumra vonatkozó lelettípológiát (**181-182. ábra**), ahol a gyöngyök esetében a két korszakban eltérő mérettartomány-

¹⁰¹ Kőből készült változat került elő az Istállóskői barlangból (*Korek 1954, 1. kép 27*), a Balkánon pedig ezek általánosak, agyagutánzatuk is több helyről ismert (*Siklósi 2004, 36-38*).

¹⁰² A középső neolitikumból Északkelet-Magyarország területéről öt lelőhelyről – Felsővadász–Várdomb, Mezőzombor–Temető, Mezőkövesd–Nagy-fertő, Kesznyéten–Lúci Abony, Garadna–Elkerülő út, 2. lh. – tíz temetkezésből 158 tárgyat elemeztünk, míg a késő neolitikumból az Aszód–Papi földeken feltárt 224 sírból 56 Spondylus mellékletes temetkezés 2155 leletét vizsgáltuk (*Koós 1986, 19; Csengeri 2004a, 47-48; Csengeri 2004b; Sümeji 2009; Siklósi & Csengeri in press*). A felsővadászi és kesznyéteni leletek vizsgálatának lehetőségét köszönjük Dr. Koós Juditnak.

kat is meg tudunk határozni (183. ábra). Ezt követően az eddig publikált Kárpát-medencei leleteket a közölt méretadatok vagy leírások alapján típusokba, illetve mérettarományokba soroltuk. Összesen 48 sírt vizsgáltunk a középső és 118 sírt a késő neolitikumból. Megállapítottuk, hogy a Spondylus tárgytypusok közül a középső neolitikumban a nagyméretű, hengeres, hordó alakú vagy szabálytalan formájú gyöngyök, a közepes méretű, hengeres, hordó alakú, korong alakú vagy szabálytalan formájú gyöngyök dominálnak. A közepes méretű, korong, henger és hordó alakú gyöngytypusok késő neolitikus temetkezésekben is feltűnnek, bár ott jóval kisebb arányban. A középső neolitikumra jellemzőek, de kisebb számban fordulnak elő a nagyméretű, bikónikus gyöngyök, a teljes kagylóhéjból készült korongok, a széles karperecek, az ívelt, állatfog alakú csüngők, valamint a széles karperec töredékéből készült Spondylus lapocskák (Siklósi & Csengeri in press).

A középső neolitikum típusai kifejezetten nagy nyersanyagigényű tárgyak, melyek méretükből kifolyólag is meghatározzák, hogy a kagyló mely részéből készülhettek. A csüngő esetében gyakran a tárgy formájából és a kagylóhéj jellegzetességeiből felismerhető, hogy az alsó vagy a felső héjből készültek. Ezek között mindkettőre található példát. Ugyanakkor a széles karperecek és a nagyméretű, vastkos gyöngyök kizárólag az alsó héjből készülhettek, mivel csak ennek vastagsága éri el a szükséges méreteket. Egy-egy kifejlett kagylóból egy, maximum három nagyméretű gyöngy készíthető. A középső neolitikumban a Spondylus ékszerek elsősorban sírokból, kincsekből, ritkábban településekről (pl. Bottonya-Parázstanya) ismertek (Kalicz & Szénászký 2001, 28). Kevés sírból csekély mennyiségű, de sok nyersanyagot igénylő tárgy került elő, a kincsek ép ékszereket tartalmaznak pl. Szekszárd-Palánki-hegy (Csalogovits 1936).

181. ábra: Különböző típusú Spondylus gyöngyök méretei (Siklósi & Csengeri in press)

	Spondylus ékszer típusa	Középső neolitikum	Késő neolitikum
1.1	Apró, lapos, korong alakú gyöngy	-	+++
1.2	Közepes, hordó alakú vagy szabálytalan formájú gyöngy	+++	+++
1.3	Nagy, hordó alakú vagy szabálytalan formájú gyöngy	+++	-
1.4	Közepes, hengeres gyöngy	+++	+++
1.5	Nagy, hengeres gyöngy	+++	-
1.6	Nagy, bikónikus gyöngy	+++	-
1.7	Közepes, lapos, korong alakú gyöngy	+++	+++
1.8	Közepes, lapított, hengeres gyöngy	-	+++
1.9	Kúpos gyöngy	-	+++
2.1	Széles karperec	+++	-
2.2	Vékony, ovális átmetszetű karperec	+++	+++
3.1	Teljes Spondylus héjból készült korongcsüngő kettő-négy függesztőlyukkal	+++	-
3.2	Középen áttört, teljes Spondylus héjból készült korongcsüngő kettő-négy függesztőlyukkal	+++	-
4.1	Állatfog alakú, ívelt csüngő, felső végén átfúrva	+++	-
4.2	Kicsi, szarvas szemfog alakú csüngő felső részén átfúrva	+++	+++
5.1	V átfúrású gomb	-	+++
6.1-6.2	Kis lapok átfúrva	+++	-
7.1	Széles karperecből készült átfúrt ékszerek	+++	-
7.2	Vékony karperecből készült átfúrt ékszerek	+++	+++

182. ábra: Középső és késő neolitikus Spondylus ékszertípusok (*Siklósi & Csengeri in press*)

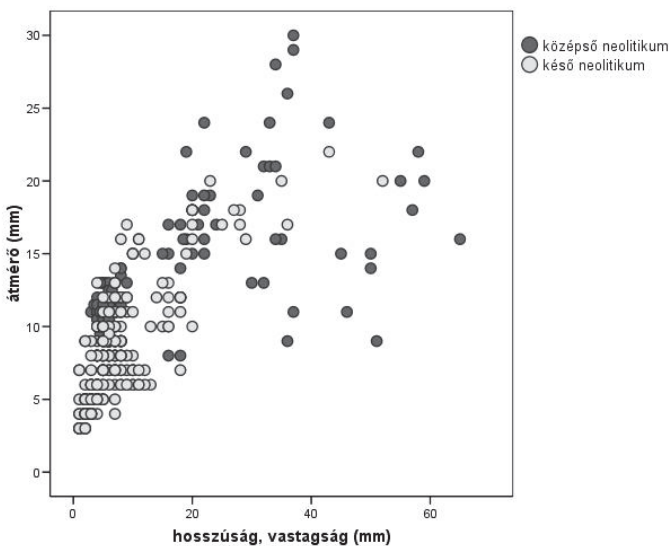
5.1.1.3. Késő neolitikum

A középső és késő neolitikum fordulóján újabb jelentős változás történt a Spondylus ékszerek használatában. Ez egyszerre jelentette a viselet, a „divat” és a technológia változását. A középső neolitikumra jellemző nagy nyersanyagigényű, robusztus típusok fokozatosan eltűnnek és helyettük kisebb, finoman kidolgozott gyöngyök, karperecek tűnnek fel. A korszak vezető típusai a kisméretű, lapos, korong alakú gyöngyök, a V átfúrású gombok és a vékony karperecek. Ezek közül a kisméretű, korong alakú gyöngyök és a vékony karperecek elvéve már a középső neolitikumban is használatban voltak. Csak a késő neolitikumra jellemzőek a gúla alakú, a négyzetesedő és az apró gyöngyök.

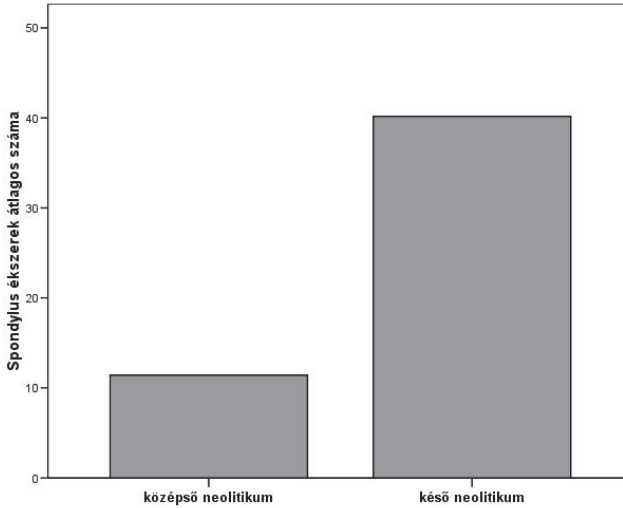
A középső és késő neolitikum sírjait a bennük lévő Spondylus tárgyak darabszáma alapján összehasonlítva valóban lényeges, nagyságrendi növekedés tapasztalható a két korszak között (**184. ábra**). Látszólag tömegessé váltak a Spondylus ékszerek, azonban a korábbi-nál jóval differenciáltabb a sírokból előforduló nyersanyag mennyisége. Mindemellett a késő neolitikumra eltűnnek a sírokból az olyan nagy nyersanyagigényű tárgyak, mint a csüngők és széles karperecek, helyette az egészen apró (0,5-1 cm átmérőjű és néhány mm vastag), finom kialakítású gyöngyök jelennek meg. A Spondylus ékszerek látszólagos mennyiségi robbanása e gyöngyök számából adódik. A késő neolitikus Spondylus gyön-

gyökö sironkénti számát tovább csökkenti, hogy az Aszód–Papi földeki ékszerek malakológiai vizsgálatának elvégzése során kiderült, hogy a gyöngyök jelentős része nem kagylóból, hanem mészkőből készült (Sümegi 2009, 341). Ha pedig szélesebb földrajzi keretek között vizsgáljuk a *Spondylus* ékszerek használatát, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a késő neolitikum idejére a *Spondylus* ékszerek elterjedésének északi és nyugati határvonala a Kárpát-medence mentén húzódik, vagyis jelentősen visszaszorult (188-189. ábra) (Müller 1997, 94). Bár a *Spondylus* szórványosan a rézkor egyes fázisaiban is megjelenik, de ezeknek a leleteknek már nincs kapcsolata a késő neolitikummal (190. ábra) (Sümegi 2009, 338).

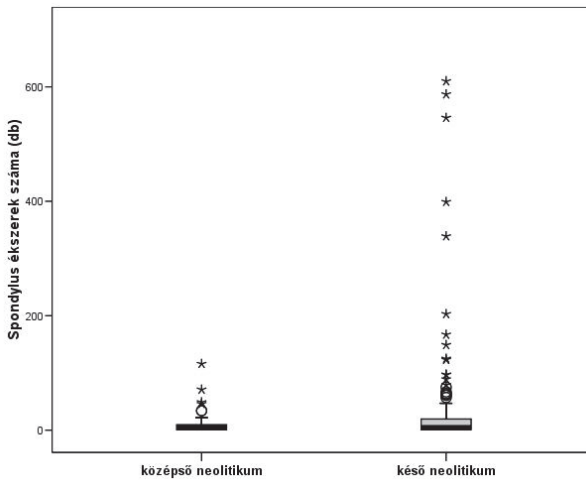
E megfigyelések kapcsán vetődött fel a kérdés, hogy az egyes korszakokban vajon mekkora *Spondylus* mennyiségre volt szükség a tárgyak elkészítéséhez, a darabszám növekedése jelentett-e valódi mennyiségi növekedést. Lehetséges, hogy a középső neolitikum nagyméretű *Spondylus* tárgyak elkészítéséhez több nyersanyagot kellett felhasználniuk a készítőknél, mint a késő neolitikum kisméretű tárgyai esetén, vagyis nem feltétlenül került több *Spondylus* a késő neolitikus sírokba? Ehhez kapcsolódó további kérdés, hogy az egyes sírokban voltak-e „hamisítványok” vagyis mekkora szerepe lehetett az utáztatoknak?

183. ábra: Középső és késő neolitikus *Spondylus* gyöngyök méretei (Siklósi & Csengeri in press)

184. ábra: Spondylus ékszerek átlagos száma középső és késő neolitikus sírokból
(Siklósi & Csengeri *in press*)

185. ábra: Spondylus ékszerek száma középső és késő neolitikus sírokból
(Siklósi & Csengeri *in press*)

5.1.1.4. Készítéstechnika (Siklósi & Csengeri in press)

Ahhoz, hogy durván megbecsülhessük az egyes sírokban lévő ékszerek készítéséhez szükséges nyersanyag mennyiségét néhány készítéstechnikai kérdést kellett tisztáznunk.

Egyértelmű, hogy a középső neolitikum csüngői/övdíszei egy teljes kagylóhéjat igényeltek. Ugyanez elmondható a karperecekről is, azonban itt felmerül az a kérdés, hogy a karperec készítésekor, a kagylóhéj középső részéből keletkező hulladékból készítették-e kisebb tárgyakat, gyöngyöket. A görögországi neolitikus lelőhelyekről, elsősorban Diminiről származó félkész termékek és gyártási hulladékok alapján úgy tűnik, hogy ezt a lehetőséget el kell vetnünk. A Tsuneki megfigyelései alapján feltételezhető, hogy a karperecek készítése is egy teljes kagylóhéjat igényelt. A jobb és bal oldali héj használatának különbsége a karperec-készítésben kronológiai és területi különbségeket is jelent. A Kárpát-medence középső neolitikumára jellemző széles karperecek csak a jobb oldali héjből készülhettek, a késő neolitikum vékony, finom karperecei pedig a bal héjből. Ez a kronológiai különbség a görögországi leleteken és Durankulakon is tapasztalható (Tsuneki 1987; 1989; Chapman & Gaydarska 2007, 145).

A Spondylus héjak adottságai alapján (Tsuneki 1987, 3-6) a középső neolitikumra jellemző nagyméretű, hosszú, hengeres gyöngyök készítése is egy teljes kagylóhéjat igényelt. Ezeket a tárgyakat csak a kagyló jobb, alsó héjából lehetett készíteni, mivel a baloldali héj nem éri el a kellő vastagságot. Hasonlóan korlátozott a vaskos, hordó alakú vagy bikónikus és a rövidebb, de szintén vastag hengeres gyöngyök készítésének lehetősége is. Ezek elkészítéséhez csak a kagyló vaskos zárószerkezete (umbo) szolgáltat megfelelő nyersanyagot, esetleg a megvastagodott, jobb héj. Így megint csak egy, maximum három tárggyal számolhatunk egy héj esetében.

A közepes méretű hengeres vagy korong alakú gyöngyök és a gombok készítéséhez a Diminiről és az Adriai-tenger mellől származó leletek adnak információt. A Tsuneki kutatásai és a Daniloról, valamint a Grapeva-barlangból (Novak 1955) származó leletek alapján feltehetően öt (vagy még kevesebb), maximum 10 db készülhetett egy héjből ezekből a típusokból (Tsuneki 1987; 1989).

A legnehezebb az apró, korong alakú gyöngyök számát megbecsülni. Ezek készítésére utaló, elsődleges nyersanyagból származó gyártási hulladékot a publikált (és általunk hozzáférhető) leletanyagban nem találtunk.

Néhány etnográfiai leírásból ismerjük, hogy a 19. században illetve a 20. század elején hogyan készítettek kagylógyöngyöket vagy -pénzeket kő- és faeszközökkel. Ch. M. Woodford a Salamon-szigeteken figyelte meg kagylógyöngyök készítését: először kisebb, szabálytalan alakú darabokra törték a kagylóhéjat egy nyél nélküli kőbaltával. Ezt követően durván kör alakúra pattintották a darabokat, majd fa és csiszolókö segítségével csiszolták simára a felszínüket. Következő lépésben egy kókuszdió héjában egyesével átfúrták egy pattintott kőfúróval. Végül egy vékony botra fűzték fel a félkész korongokat és simára csiszolták a széleit csiszolókö, homok és víz felhasználásával (Woodford 1908, 82-83). A Ch. M. Woodford által leírt kagylópénzek formája és mérete leginkább a késő neolitikum apró, korong alakú gyöngyeire hasonlít. Nagyon hasonlóan írja le B. Malinowski is a kula rend-

szerben résztvevő Spondylus gyöngyök készítését. A Trobriand-szigeteken a kagylónak csak az egyik felét használták, ezt kövel kisebb, durván kerek darabokra törték. Ezt követően egy hengeres fatégelyben lecsiszolták a kagyló felszínét, majd átfúrták. A következő lépésben a félkész gyöngyöket egy vékony, de erős botra fűzték és így csiszolták szabályos kerekre egy lapos csiszolókövön hengergetve (*Malinowski 1922, 371-372*). Ez a technika –, hogy a félkész gyöngyöket egyszerre csiszolják kerekre – megmagyarázza azt, hogy hogyan tudtak ilyen apró méretben egészen egyforma méretű gyöngyöket készíteni. Az egyforma méretű kagylógyöngyök készítésének ez a technikája világszerte ismert antropológiai és régészeti leletanyagban már a felső paleolitikumtól kezdve (*Francis 1989*).

Apró, korong alakú kagylógyöngyök (*Cerastaderma edule*, ehető szívka) készítésének minden fázisát és a készítéshez használt pattintott kőfűrészeket és csiszolóköveket írt le a Franchthi-barlangból, elsősorban kora neolitikus rétegekből M. Miller (*Miller M. 1996*). A kora neolitikumban a kagylókat még egyesével csiszolták, ami a kagylógyöngy méretének változatosságában is tükröződik. Összehasonlítva a lelőhely kora és késő neolitikus rétegeiből származó kagylógyöngyök méreteit, a késő neolitikus gyöngyök mérete sokkal szűkebb tartományban mozog, ami az egyre növekvő standardizációra utal. A gyöngyökön látható készítésnyomok is azt mutatják, hogy a korai példányokat egyesével, míg a későieket felfűzve, sorozatosan csiszolták. Ez a módszer jelentősen csökkenti a gyöngyök készítésére fordított időt is¹⁰³ (*Miller M. 1996, 24-25*). A gyöngyök standardizált méretét és sorozatgyártását a makriyalosi késő neolitikus telepen is meg lehetett figyelni. A gyártás intenzitásának időbeli növekedését a két települési fázis között itt is ki lehetett mutatni (*Pappa & Veropoulidou in press*). M. Miller kísérleti régészeti vizsgálatai alapján a gyöngyök készítéséhez nem kellett különösebb gyakorlat vagy szaktudás, és nem is vett igénybe sok időt (*Miller M. 1996, 24-26*). Ez a technika alapjaiban nem sokban különbözhetett attól, ahogyan az apró Spondylus gyöngyöket is készítették.

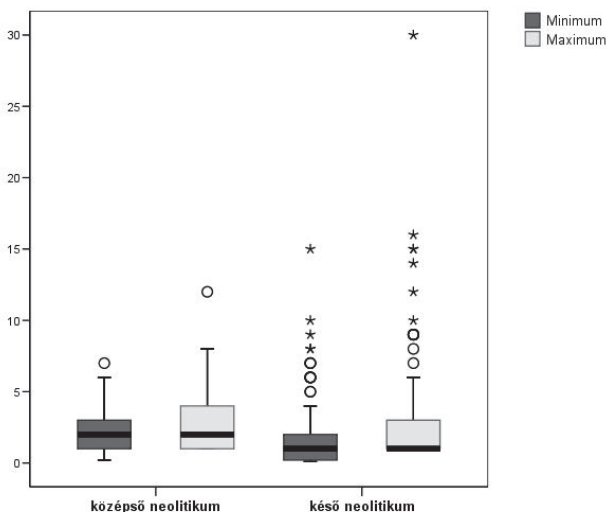
A Diminiben talált gyártási hulladékok és félkész termékek alapján ehhez hasonlóan rekonstruálta A. Tsuneki a Spondylus gyöngyök gyártását (*Tsuneki 1989, 10-12*). Újabb Spondylus ékszerkészítésre utaló leletek kerültek elő Makriyalos késő neolitikus településéről (5500-4500 cal BC), ahol megmunkálatlan, félkész és gyártási hulladékként meghatározható töredékek is voltak. Érdekes, hogy a Spondylus héjak harmada erősen kopott volt, ami azt jelzi, hogy a tengerparton gyűjtötték őket (*Pappa & Veropoulidou in press*). Ez elentmond a Sitagroi-on megfigyeltéknek, ahol csak tengerből halászott példányok használatára van adat (*Miller M. 2003*).

Ezek alapján valószínű, hogy a neolitikumban nem tudták maximálisan kihasználni egy-egy kagylóhéj méretét. Ezeket is figyelembe véve csupán a tárgyak méretéből kiindulva feltételezhetjük, hogy kb. 50-100 db apró gyöngy készülhetett egy kagylóhéjból. Ugyanakkor a másodlagosan felhasznált, törött tárgyak között is találhatunk olyan példányokat, melyekről elképzelhető, hogy apró gyöngyöket készítettek belőlük. A nyersanyag egyre jobb kihasználása mellett másik jelentős változás a középső és késő neolitikus Spondylus

¹⁰³ Egy kagylógyöngy készítése, egyenként csiszolva kb. 1 óra 10 percet vett igénybe, amiből a csiszolás nagyjából fél óra volt (*Miller M. 1996, 20*).

ékszertípusok előállításában az, hogy a középső neolitikumban egyedi tárgyak készültek, míg a késő neolitikumban tömegével, sorozatban gyártották őket.

Figyelmesen végigkövetve az etnográfiai leírásokból ismert készítési folyamatot, feltűnik, hogy ennek során gyártási hulladék nemigen keletkezik, legfeljebb egészen apró pattintékok és az átfúráskor, csiszoláskor finom por, ami nem meglepő, hogy nem került elő ásatásokon. Ha a neolitikumban is ilyen vagy ehhez hasonló, a kagyló adottságainak és a kor technikai feltételeinek leginkább megfelelő módszerrel készültek ezek az apró gyöngyök, akkor nem meglepő, hogy alig-alig találunk olyan töredékeket, melyek ezeknek az apró gyöngyöknek a készítésére utalnának.

186. ábra: A sironként felhasznált *Spondylus* héjak becsült száma¹⁰⁴
(Siklósi & Csengeri *in press*)

A fentiek alapján megpróbáltuk megbecsülni az ékszerekhez sironként felhasznált *Spondylus* héjak minimális és maximális számát, ami a számos bizonytalanság miatt csak durva becslés lehet, de valószínűleg nagyságrendekkel nem tévedünk. Ha a két korszakot csupán a sírokban lévő *Spondylus* tárgyak darabszáma alapján hasonlítjuk össze, akkor jelentős növekedés figyelhető meg (184-185. ábra). Ugyanakkor a grafikonon is jól látszik, hogy ehhez képest a két korszak között alig van különbség a sironként felhasznált becsülhető *Spondylus* mennyiség között, esetleg még az átlagosan felhasznált mennyiség csökkenése is feltételezhető (186. ábra). Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a középső neoli-

¹⁰⁴ A grafikonon használt jelölések: a karikák és csillagok a kiugró és extrém értékeket jelölik. A boxplot értékei: minimum, első kvartilis, medián (középső széles fekete sáv), harmadik kvartilis, maximum.

tikumban többnyire nagyobb nyersanyagszükségletű ékszerek kerültek a sírokba, mint a késő neolitikumban, amikor az esetek többségében csupán néhány darab vagy néhány tucat apró gyöngyszem volt a sírban. Ugyanakkor ebben a korszakban feltűnik néhány sír, mely kiugró mennyiségű – mind darabszámra, mind nyersanyagszükségletre nézve – Spondylus mellékleteivel kiemelkedik a többi közül. Az Aszód–Papi földeken feltárt sírok ékszerleletein elvégzett malakológiai vizsgálatok alapján azonban kiderült, hogy a korábban Spondylusként meghatározott gyöngyök jelentős része mészkőből készült (*Sümegei 2009, 341–342*). Ezért szükségesnek tartjuk a korszak más lelőhelyeiről származó ékszerek nyersanyagvizsgálatát is, mivel feltehetően más lelőhelyeken is hasonló eredményekre számíthatunk. Ez egyértelműen arra utal, hogy a késő neolitikumban a Spondylus ékszereket jelentős mennyiségben utánozták, ami még tovább csökkenti a késő neolitikus sírokban lévő látszólagos Spondylus ékszerek számát. Az Aszód–Papi földeki leletek esetében nem látszik méretbeli különbség a valódi és utántzat gyöngyök között, vagyis viseléskor a különbséget nem lehetett észrevenni (*Siklósi & Csengeri in press*).

5.1.1.5. A Spondylus ékszerek eredetének kérdése

A régió távolsági kapcsolatainak és a társadalmi különbségek vizsgálatának szempontjából elsődleges fontosságú a Spondylus és Glycymeris kagylók eredetének kérdése.¹⁰⁵ Itt két fő kérdéscsoporttal állunk szemben:

- fosszilis vagy a neolitikumban recens kagylókból készültek az ékszerek,
- honnan származhatott a nyersanyag.

Az első kérdésben a 20. század elején mindkét lehetőséget figyelembe vették, ami nem volt teljesen megalapozatlan, mert a Kárpát-medence területéről több helyről is ismertek olyan geológiai lelőhelyek, ahonnan fosszilis kagylóhéjak (*Ostrea-félék és Spondylus is*) nagy mennyiségben gyűjthetők.¹⁰⁶ A kérdés eldöntésében J. Shackleton és H. Elderfield tanulmánya bizonyult döntőnek, melyben ők fosszilis *Spondylus crassicosta* és recens *Spondylus gaederopus* héjak stroncium izotóp arányait hasonlították össze. Ezek alapján kimutatták, hogy a neolitikumból származó három (!) *Spondylus* ékszer recens *Spondylus gaederopus*-ból készülhetett (*Shackleton & Elderfield 1990*). Ezeket az eredményeket a nemzetközi szakma széles körben elfogadta és erre támaszkodva a továbbiakban kizárta a fosszilis eredet lehetőségét, többen pedig ezzel támasztották alá az Égeikumtól a Balkánon és Közép-Európán át a Párizsi-medencéig húzódó cserehálózatról szóló elméletüket (*Willms 1985; Sэфériadés 1995a; 1995b; 2000; Müller 1997, 8; Kalicz & Szenászkzy 2001, 46–47; Dimitrijević & Tripković 2003; Siklósi 2004, 9–11*). Ugyanakkor az utóbbi években V. Dimitrijević és B. Tripković a Vinča-kultúra kagylóékszereinek közlése kapcsán ismét felvetette a fosszilis eredetű kagylók használatának lehetőségét (*Dimitrijević & Tripković*

¹⁰⁵ Mivel a *Glycymeris* kagylókat csak nemrégiben ismerte fel a kutatás a neolitikus leletanyagban, eredetükről még kevesebbet tudunk, mint a *Spondylus*éről. Lévéen, hogy ez is meleg tengeri kagylófaj és fosszilis forrásokban szintén előfordul, eredetével kapcsolatban ugyanazok a problémák merülnek fel, mint a *Spondylus* esetében.

¹⁰⁶ A. Stifft-Gottlieb Eggenburgról, egy vonaldíszes sírból fosszilis karperecet közölt (*Stifft-Gottlieb 1939, 3. t. 42*).

2006). Szerintük nincs olyan biztos jel, ami alapján egyértelműen különbséget lehetne tenni fosszilis és recens *Spondylus* héjak között. Recens eredetre utal a kagyló bíbor színének megléte, ami azonban csak kevés tárgyon figyelhető meg. Ennek hiánya azonban nem bizonyítja a fosszilis eredetet (*Dimitrijević & Tripković 2006, 238-240*).

M. Miller kísérleti régészeti vizsgálatai azt mutatták, hogy még a tengerparton gyűjtött *Spondylus* héjak is túl kemények voltak a megmunkáláshoz és eltörték, vagyis valószínűleg a fosszilis héjak sem voltak megfelelőek ékszerkészítéshez (*Miller M. 2003*). Ezzel szemben a magyarországi leletanyagból legutóbb a Zalai-Gaál I. által publikált délkelet-dunántúli Lengyel-kultúrából származó temetkezések (pl. Mórágú-Tűzkődomb, Pári-Altacker, Zengővárkony) kagylóleleteit vizsgálta meg Sümegi P., aki a recens *Spondylus*-ból készült tárgyak mellett több fosszilis *Ostrea* nyersanyagú tárgyat is talált (*Zalai-Gaál 2006; Sümegi 2006*).

A Kárpát-medencei neolitikus közösségek cserekapcsolatainak vizsgálata szempontjából ez érdekes eredmény, mivel azt mutatja, hogy ezek a tárgyak nemcsak távolsági/presztizs csere révén juthattak a Kárpát-medencébe, hanem helyi „*Spondylus* hamisítványok” is lehetnek köztük. Fosszilis osztrigafélék ugyanis a Kárpát-medence számos geológiai lelőhelyén előfordulnak (a középhegységek peremén), így helyi nyersanyagnak tekinthetők. Ezek között olyan lelőhelyek is vannak, ahonnan fosszilis *Spondylus* héjak is ismertek (pl. Nagymaros, Zebegény, Sámsonháza, Budapest-Rákosi vasúti bevágás, Fertőrákos, Márkháza, Bánd, Mátraverebély, Piliny, Mátraszöllős).¹⁰⁷ Például Aszód környékén Sámsonháza mellett, Aszódtól kb. 50 km-re északra ismert olyan lelőhely, ahol fosszilis *Spondylus gaederopus* is található (*Csepregyhyné Meznerics 1954*). Az, hogy vannak-e olyan lelőhelyek, ahol ezek a kagylók a felszínen is gyűjthetők még további kutatásokat igényel. Szintén további vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy ezek alkalmasak voltak-e egyáltalán ékszerkészítéshez. E potenciális nyersanyagforrások miatt a teljes, Kárpát-medencei sírokból származó *Spondylus* leletanyag nyersanyag-meghatározására, illetve izotópos vizsgálatára lenne szükség ahhoz, hogy a középső és késő neolitikus cserekapcsolatok valódi tartalmáról, illetve azoknak a két korszak közötti változásáról reális képet kapjunk, és megbecsülhessük az utáztatok, helyi készítmények arányát (*Siklósi & Csengeri in press*).

Az Aszód-Papi földeken feltárt kagylógyöngyök között Sümegi P. nem talált egyértelműen fosszilis nyersanyagból készült példányt, azonban az átkristályosodott darabok ennek lehetőségét is felvetik (*Sümegi 2009, 341-342*). Az átkristályosodás során a kagylóhéjat alkotó aragonit nedves, meleg földben, nyomás alatt kalcitá alakul. Ez a folyamat a tengerben, a kagyló élete során nem zajlik le, csak földbe kerülésekor történhet meg. Az Aszód-Papi földeki leletanyagban több olyan gyöngyosor is volt, ahol együttesen fordultak elő átkristályosodott és nem átkristályosodott gyöngyök. Ezért kevésbé valószínű, hogy ezekben az esetekben az átkristályosodás a sírban történt meg, valószínűbb, hogy ezek a gyöngyök valahol korábban már földbe kerültek. Az, hogy ez mikor és milyen körülmények között történhetett, még további vizsgálatokat igényel. Egyelőre kétféle lehetőséget látunk erre:

¹⁰⁷ Dr. Dulai Alfréd szíves szóbeli közlése. Ezúton is köszönjük segítségét.

vagy fosszilis kagylóhéjakból készült gyöngyökről van szó vagy korábbi sírokban már eltemetett gyöngyöket használtak újra (Kalicz & Siklósi 2009).

Fosszilis Spondylus lelőhelyek Bulgária keleti szárazföldi területein is vannak (Chapman & Gaydarska 2007, 144), ami szintén elgondolkodtató annak ismeretében, hogy éppen ez az a terület, ahol a legnagyobb arányú és leghosszabb ideig tart a Spondylus ékszerek használata (Müller 1997; Todorova 2000; 2002a).

Felvetődik az a gondolat is, hogy ha fosszilis kagylókat is felhasználtak a kagylóékszerek nyersanyagául a Kárpát-medencében, akkor itt is el tudták készíteni a tárgyakat, illetve el is készítették, valószínűleg a különböző típusú, kisebb méretű „Spondylus” ékszereket, elsősorban gyöngyöket. Ebből adódóan a továbbiakban a Kárpát-medencei középső és késő neolitikus településeken is számíthatunk készítési nyomokat mutató hulladékok előkerülésére (pl. Čoka/Csóka–Kremenják, Battonya–Parázstanya, Hírsova) (Banner 1960, 18; Raczy 1994; Kalicz & Szénászy 2001; Comşa 1973). Az eddig ismertetett leleteken kívül az Aszód–Papi földeki település anyagából is került elő néhány olyan Spondylus töredék, mely ékszerkészítésre másodlagosan felhasznált hulladék lehet. Ennek elődöntésére, bizonyítására további készítéstechnikai és mikroszkópos vizsgálatokra lenne szükség.

A másik fő kérdés a recens kagylók származási helye. C. Renfrew és N. Shackleton oxigén izotóp eredményei alapján széles körben elfogadott, hogy a neolitikumban és a rézkorban Spondylusból készült ékszerek nyersanyaga a Földközi-tengerből származott (Shackleton & Renfrew 1970). Ezt csak H. Todorova vitatja, aki maig amellett kardoskodik, hogy a Fekete-tenger sem zárható ki esetleges származási helyként. Állításait elsősorban a kiugróan nagy mennyiségű al-Duna-vidéki neolitikus és rézkori Spondylus leletanyagra (főként Durankulak és Varna sírjaiból) illetve újabb oxigén izotóp mérésekre alapozza, melyek azt mutatták, hogy a durankulaki tárgyak nyersanyaga hűvösebb vízből származott, mint a többi vizsgált európai lelet, ami szerinte eltérő eredetre utal (Todorova 2000; 2002a, 177–186). Ugyanakkor ma a Fekete-tengerben egyáltalán nem él Spondylus, mivel sem hőmérséklete, sem sótartalma miatt nem alkalmas élőhely a Spondylus számára.

Néhány évtizeddel ezelőtt oxigén izotóp alapján nem lehetett különbséget tenni az Adriai- és az Égei-tenger között, azonban a folyamatosan fejlődő technikák, a mérés pontosságának javulásával ma már erre is jó esélyünk van. A későbbiekben az Aszód–Papi földeken feltárt Spondylus ékszerek és recens illetve egykorú lelőhelyekről származó összehasonlítható izotópos elemzésével szeretnénk erre a kérdésre is választ kapni.¹⁰⁸

5.1.1.6. A Spondylus ékszerek készítési helyének problematikája

Az eddigi adatokat összevetve úgy tűnik, hogy a neolitikus leletanyagban Európa-szerte a recens héjak vannak túlnyomó többségben. Ezek megszerzése – figyelembe véve a kagyló élőköriülményeit: azt, hogy erősen a sziklákhöz tapadva, több méter mélyen élnek a ten-

¹⁰⁸ A 2008-ban indult 75677 számú, Aszód–Papi földek leletanyagának feldolgozását, természettudományos vizsgálatok elvégzését és a lelőhely publikálását célzó OTKA pályázat keretében fog sor kerülni az aszódi Spondylus ékszerek izotópos vizsgálatára. A pályázat témavezetője Dr. Kalicz N.

gerben – komoly szaktudást, gyakorlatot igényelhetett, és minden egyes héj megszerzése jelentős egyéni tett lehetett (Chapman & Gaydarska 2007, 145).

A Kárpát-medencei középső és késő neolitikum tárgytipusai alapján legalább két fő zóna különíthető el a Mediterráneumban. A középső neolitikum jellemző típusai alig ismertek az égeikumi neolitikumból, gyakorlatilag a széles karperecekre korlátozódnak. Ezek kis mennyiségben az Adria partvidékén található meg (Grapceva-barlang, Danilo) (Novak 1955). Egy újabb, eddig teljesen figyelmen kívül hagyott lehetőség az észak-itáliai területekkel való kapcsolat. Az Arene Candide-barlangból bal kagylóhéjak és félkész karperecek kerültek elő, melyek egységes mérete és egy részük kopott felülete alapján valószínűleg a tengerparton szelektíven gyűjtött példányok lehetnek (Borrello & Micheli in press). Ezt a potenciális származási helyet mindenképpen figyelembe kell venni legalább a nyugat- és közép-európai Spondylus leletek értékelésekor. Az adriai és liguriai leletek ismeretében elhamarkodott lenne ez az Égeikumtól a Párizsi-medencéig nyúló egységes cserehálózatot feltételezni, ezt az egyes régiók leleteinek tipológiai elemzése sem támasztja alá. Valószínűbbnek tűnik, hogy a Spondylus ékszerek a Földközi-tenger különböző partvidékeiről származnak.

A görögországi neolitikum lelőhelyeiről származó ékszer típusok (V furatú gombok, apró gyöngyök, vékony karperecek) csak a késő neolitikumban jelennek meg illetve terjednek el nagy mennyiségben a Kárpát-medencében. Az Égeikumra oly jellemző kisebb átmérőjű karikák pedig alig-alig jelennek meg a Kárpát-medencei leletanyagban. Ugyanakkor ezek a típusok hiányoznak az Adria-vidékéről.

A görögországi neolitikus lelőhelyek közül Dimini Spondylus leleteit vizsgálták a legtöbben. A Tsuneki Spondylus ékszerkészítésre specializált műhelyeket feltételezett az általa vizsgált gyártási hulladékok és félkész termékek alapján (Tsuneki 1989). Ezzel szemben P. Halstead a kagylók szándékos égetése mellett érvelt, ami szerinte a Spondylushoz való hozzáférés megakadályozása érdekében potlecs-szerű versengés nyoma lehet, ez pedig a társadalmi egyenlőtlenségek megjelenésének egyik jele (Halstead 1993; 1995). A Spondylus presztízs szerepe mellett érvelt N. Kyparissi-Apostolika is (Kyparissi-Apostolika 2001), azonban S. Souvatzi és E. Skafida ezt vitatják. Szerintük inkább a szociális integráció szimbólumai voltak. Nem fogadják el azt sem, hogy az a terület (Γ Open Area), ahonnan a legtöbb Spondylus előkerült, műhely volt és azt sem, hogy a felhalmozás színtere lett volna. Az N házból előkerült égett darabok szerintük a ház leégésekor égték meg¹⁰⁹ (Souvatzi & Skafida 2003; Souvatzi 2008, 185-186, 226-227). Legutóbb pedig J. Chapman és munkatársai elemezték a Diminiből származó Spondylus leleteken látható égés- és törésnyomokat. Ezek sem A. Tsuneki, sem P. Halstead elképzeléseit nem támasztották alá. Szerintük a Spondylus gyűrűket szándékosan törték el, a töredékeket a település lakói cserélték egymással, és pusztán esztétikai okokból égették meg őket (Chapman & Gaydarska 2007, 165-168; Chapman et al. in press).

¹⁰⁹ Ebben a kérdésben ellentmondásban vannak P. Halsteaddel, aki azt írta, hogy a házból előkerült állatsontok nem égték meg (Halstead 1993, 608).

További félkész termékek ismertek Dikili Tashról, Makriyalosról, Sitagroiról (*Karali-Yannacopoulou 1992, 160; Pappa & Veropoulidou in press; Miller M. 2003*), melyek szinte kivétel nélkül a Kárpát-medencei késő neolitikumra jellemző típusok.¹⁰⁰ A legtöbb görögországi lelőhelyen a bal héjat használták karperec készítésére, a jobb héjból pedig gyöngyöket és gombokat készítettek. Ezzel szemben Makriyaloson nem lehetett szignifikáns különbséget tenni a héjak használatában (*Pappa & Veropoulidou in press*).

5.1.1.7. A kelet-magyarországi késő neolitikus Spondylus mellékletes sírok értékelése

Aszód–Papi földeken a Spondylus és Glycymeris ékszerek elsősorban a sírokból kerültek elő, de néhány példányuk települési objektumból is ismert. A Spondylus mellékletes sírok a feltárás teljes területén megtalálhatók, a kagylóékszerek jellemzően a nők és gyermekek (valószínűleg lányok) viseletének részei voltak (**21-22. térkép**) (*ld. a 4.1.7.4. fejezetet*). Az apró gyöngyökből többféle ékszert készítettek: fejdíszet, nyakláncot, karkötőt, övet, lábdíszet, esetleg a ruházatot is díszítették velük. A Spondylus karpereceket mindig a felkaron viselték (*Kalicz 1985a, 57; Siklósi 2007, 194*).

Az Aszód–Papi földeki sírokban lévő Spondylus mennyisége nagy ingadozásokat mutat. Férfisírokban nagyon ritkán és csak kisszámú gyöngy fordult elő. A 86., szimbolikus sírban a vadkanagyar-lemezek mellett Spondylus karperec is volt, ami csak Kisköre–Gátról ismert felnőtt férfiak sírjából (*ld. a 4.11.5.3. fejezetet*). Az Aszód–Papi földeken feltárt sírok Spondylus ékszereinek viselete leginkább Kisköre–Gát, Tápé–Lebő, Hódmezővásárhely–Gorzsza és Polgár–Csőszhalom horizontális telepének temetkezéseihez hasonló (*Korek 1989, 39-45, 23-29. t.; Horváth 1987, 7. kép; Korek 1973, 276-282; Anders & Nagy 2007, 86*). Ezek a lelőhelyeken jelentős különbségek voltak a sírokban lévő Spondylus ékszerek mennyisége között is, ami mindenhol elsősorban nőkhöz és gyerekekhez kapcsolható. Aszód–Papi földeken, Kisköre–Gáton és Polgár–Csőszhalmon néhány esetben, kis számban férfiak sírjaiban is volt (*ld. a 4.17-19. fejezeteket; Korek 1989, 44; Anders & Nagy 2007, 86*).

A dél-alföldi telleken lévő sírokból nagyon kevés Spondylus ékszer került elő. Egyetlen V furatú gomb volt egy csókai sírban (*Banner 1960, 20*), Vésztő–Mágoron, Szegvár–Tűzkövesen, Szeghalom–Kovácsshalmon, Békés–Povádón egyáltalán nem volt a sírokban. Gyakoribb mellékletek az északkelet-magyarországi sírok anyagában (pl. Polgár–Csőszhalom, Bodrogszadány–Akasztószer, Kenézlő–Szérűskert) és a horizontális vagy tellszerű településeken (pl. Kisköre–Gát, Ócsöd–Kováshalom, Hódmezővásárhely–Kökénydomb) (*Hegedűs 1977, 54-144; Korek 1973, 295-306; Bakay 1969, 135; Trogmayer 1960-62, 9-20; Gulyás & Turcsányi 2009, 117; Anders & Nagy 2007, 86; Bognár-Kutzián 1963, 415; Bánffy 2008; Kiss 1939, 7; Korek 1989, 39-45; Banner 1930a, 75-81*).

Az Aszód–Papi földeki kagylóékszerek malakológiai vizsgálata során Sümegi P. a Glycymeris csüngők és Spondylus karperecek mellett a korábban Spondylusnak tartott gyöngyök között jelentős mennyiségű, mintegy 680 db mész- és 350 db átkristályosodott

¹⁰⁰ Makriyalosról vannak jobb héjból készült karperec-töredékek is (*Pappa & Veropoulidou in press*).

gyöngyöt különített el (*Sümegei 2009, 341-342*). A mézskögyöngyök gyakran a Spondylus gyöngyökkel keverten fordultak elő, ami megerősíti, hogy ebből a könnyebben hozzáférhető nyersanyagból készítettek utáztatokat, „hamisítványokat”. Más lelőhelyekre is jellemző, hogy a Spondylus gyöngyök kögyöngyökkel keverten fordulnak elő, néhányszor szarvas szemfogak is megjelennek köztük (pl. Kisköre–Gát, Polgár–Csőszhalom, Hódmezővásárhely–Kökénydomb) (*Anders & Nagy 2007, 86; Korek 1989, 39-45; Banner 1930a, 75-77*). Ezért a későbbiekben több lelőhelyen is szükség lenne a gyöngyök malakológiai vizsgálatára a kagyló- és kőnyersanyag arányának meghatározása céljából.

5.1.2. Glycymeris glycymeris

A Glycymeris glycymeris szintén melegvízi tengerekben élő, kisebb méretű kagyló, mely a homokos, sekélyebb vizekben él (*Chapman & Gaydarska 2007, 144*). A Glycymeris héjak és ékszerek gyakoriak a görögországi neolitikus lelőhelyeken, köztük tengerből halászott és tengerparton gyűjtött példányok egyaránt vannak, de a Glycymeris ékszerek készítésével még kevesebbet foglalkoztak, mint a Spondylussal (pl. Makriyalos, Sitagroi, Paradeisos) (*Pappa & Veropoulidou in press; Miller M. 2003; Reese 1987, 121-128*).

V. Dimitrijević és B. Tripković Vinča–Belo Brdo Spondylus és Glycymeris kagylókból készült karpereceinek közlése kapcsán legutóbb arra hívta fel a figyelmet, hogy több régi lelet nyersanyagát tévesen határozták meg Spondylus-nak, azok valójában Glycymeris-ből készültek (*Dimitrijević & Tripković 2006, 247; Tripković 2006*). A Glycymeris héjak a Kárpát-medencében csak a középső neolitikum végén jelennek meg, majd a késő neolitikum idején, a Lengyel- és Tisza-kultúra sírjaiban tűnnek fel gyakrabban (pl. Aszód–Papi földék, Kisköre–Gát, Polgár–Csőszhalom, Čoka/Csóka–Kremenják, Battonya–Parázstanya, Györe–Bocok) (*Kalicz 1985a, 140, 30. kép 5; Korek 1989, 119, 121, 36. t. 1-3, 38. t. 3; Raczky 1994, 169, 172, 1. kép, 4. kép 13; Raczky et al. 1997, 40, 34. kép; Kalicz & Szénászy 2001, 32, 4. kép 1, 8. kép 1, 9. kép 1; Zalai-Gaál 2006, 21, 6. kép*). Elsősorban csüngőként használták, eddig egyedül a csókai kincsből ismert karperecként. A Glycymeris csüngők Kisköre–Gáthoz hasonlóan, Aszód–Papi földeken is főként gyermekek sírjaiból kerültek elő (*ld. a 4.1.7.4. és a 4.11.5.3. fejezeteket*).

Ezzel szemben a Vinča tellen a korai rétegekben jellemzően sok Glycymeris karperec volt, a későbbiekben kevés, amikor a Spondylusé lett az uralkodó szerep (*Dimitrijević & Tripković 2006, 244-246, 5. kép*).

5.1.3. Dentalium vulgare

A Dentalium vulgare 15-45 mm hosszú, ívelt, cső alakú, mindkét végén nyitott, az Északi- és Földközi-tengerben egyaránt megtalálható kagyló, mely adottságai miatt átalakítás nélkül is felfűzhető (*Zalai-Gaál 2006, 7*). A neolitikumban használt fosszilis Dentalium a Kárpát-medence számos miocén korú lelőhelyén megtalálható, a felszínen gyűjthető (*Sümegei 2006, 101*).

Az alföldi lelőhelyeken nagyon ritkán, csak egy-egy példányban fordulnak elő *Dentalium* gyöngyök (pl. Čoka/Csóka–Kremenyák, Kisköre–Gát, Tápé–Lebő) (Korek 1973, 266; 1989, 44. t. 3; Korek 1973, 266; Bognár-Kutzián 1972, 88). Úgy tűnik, hogy ezek gyakoribbak voltak a délkelet-dunántúli lengyeli lelőhelyeken, valószínűleg a nyersanyag-lelőhely közelsége miatt.

5.1.4. Értékelés

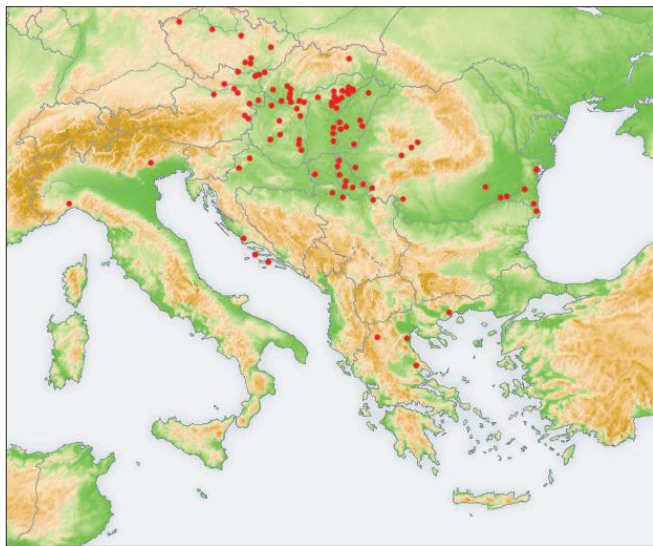
A *Spondylus* társadalmi, a presztízis kifejezésében játszott szerepe sokat változott a neolitikum és a rézkor folyamán (187–190. ábra). Úgy tűnik, hogy a társadalmi különbségek illetve presztízis kifejezésében a legfontosabb szerepet a középső neolitikumban töltötte be. Ekkor a *Spondylus* még férfiak, nők és gyerekek sírjaiban egyaránt megtalálható, bár regionális, helyi különbségek vannak. Például Nitra vonaldíszes temetőjében kifejezetten az idősebb férfisírookra jellemzőek (Pavúk 1972), de a mai Magyarország területén feltárt vonaldíszes sírok esetében ilyen nem- vagy életkor-specifikus mellékletadási szokás nem figyelhető meg (Siklósi 2004, 48–49). Az ékszerekhez való hozzáférés erősen korlátozott lehetett, csak egy szűk rétegnek, csoportnak lehetett lehetősége vagy joga e csereszerben részt venni. A tárgyak típusa, formája is arra utal, hogy ezek egyedileg készültek. A sírba kerülő ékszerek különösen nagy értéket képviselhetek, főleg, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a középső neolitikumban gyakoriak a melléklet nélküli temetkezések. Ehhez képest azok a sírok, melyek a Földközi-tengerből – ebben a korszakban valószínűleg elsősorban az Adriai-partvidékről – származó *Spondylus* csüngőket, vaskos karpereceket és gyöngyösort tartalmaztak kiugróan magas értéket képviseltek (pl. Mezőkövesd–Nagyfertyő S120, Mezőzombor–Temető 49. sír, Mosonszentmiklós, Tiszaföldvár–Téglagyár) (Csengeri 2004b; Kalicz & Szénászy 2001, 38; Oravecz 1998–99). A Kárpát-medencei középső neolitikumból összességében véve olyan kevés temetkezés ismerünk, hogy ezek biztosan nem reprezentálják egy-egy lelőhely/település teljes népességét. Úgy tűnik, hogy ebben a korszakban csak a közösség egy szűk szegmensét illette meg a településeken, zsugorított csontvázas rítus szerinti temetés. A középső neolitikum *Spondylus* kincsletei elsősorban ékszerkincsek: egy személyhez, esetleg egy közösséghez köthető ép tárgyakat tartalmaznak, melyekben különösen nagy mennyiségű *Spondylus* koncentráldók (pl. Szekszárd–Palánki-hegy) (Csalogovits 1936; Siklósi 2004, 44–45).

A vonaldíszes közösségek már olyan messze voltak a mediterrán nyersanyag-lelőhelyektől, és egyébként olyan kevés kapcsolatot tartottak fenn a délkeleti területekkel, hogy számukra a *Spondylus* ékszerek eredete mítikusnak, titokzatosnak tűnhetett (Whittle 2003, 120–121). Egy-egy tárgyhöz történetek is kapcsolódhattak eredetükről, korábbi tulajdonosaikról, ami szoros kapcsolatot hozott létre e tárgyak és az emberek között, ez pedig az egyes tárgyak értékének különbségeiben is megjelenhetett (Weiner 1992).

Ezek alapján úgy tűnik, hogy a középső neolitikumban egymással versengő, rivalizáló családok, leszármazási ágak hálózatával számolhatunk, akik távoli helyekről származó, egzotikus nyersanyagokból készült ékszerek viselésével, ezek cseréjével igyekeztek kifejezni a manipulálni presztízisüket, társadalmi és gazdasági befolyásukat.

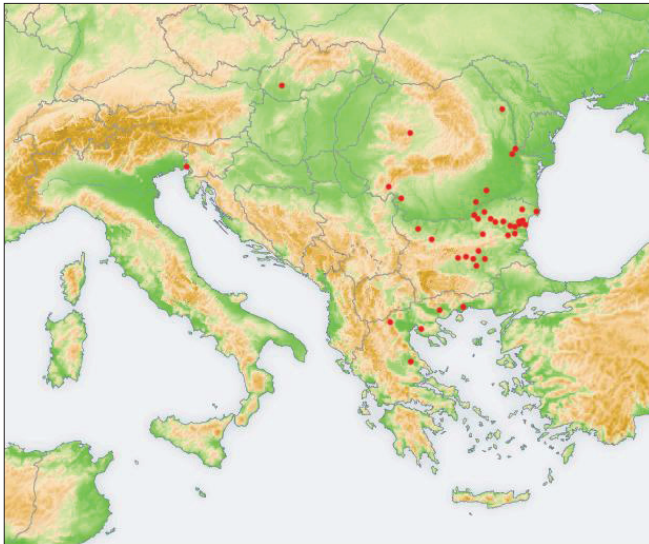
187. ábra: *Spondylus* ékszerek lelőhelyei a kora neolitikum idejéből

188. ábra: *Spondylus* ékszerek lelőhelyei a középső neolitikum idejéből

189. ábra: Spondylus ékszerek lelőhelyei a késő neolitikum idejéből

190. ábra: Spondylus ékszerek lelőhelyei a rézkor idejéből

Ehhez képest a középső és késő neolitikum fordulójától kezdve (Sopot- és Szakálhát-kultúra) jelentős változások figyelhetők meg a Spondylus ékszerek használatában. Egyrészt tanúi lehetünk a viselet (vagy divat) változásának: a korábbi súlyos, egysoros nyakláncok, övek helyét átveszik az összetett, több soros, apró gyöngyből álló övek, nyakláncok, láb- és karperecek. (pl. Bicske–Galagonyás *Makkay et al. 1996, 20–23*) Ezek az ékszerek a korszak Sé típusú idoljain ábrázolások formájában is feltűnnek (*P. Barna 2004, 33–34*). A korábbinál finomabb kidolgozású, kisebb ékszerek jelennek meg, ami egyben azt is jelenti, hogy az ékszerek korábbi egyedi gyártásával szemben megkezdődött a kagylóékszerek „sorozatgyártása”. Ezt a kicsi kagylógyöngyök méreteinek homogenitása is alátámasztja.

A késő neolitikum idején a Spondylus ékszerek szinte kizárólag a női (és gyermek) viselet részévé váltak,¹¹¹ mellettük egyre nagyobb arányban jelentek meg a kőutánzatok, kőékszerek. A középső és késő neolitikum közötti mennyiségi növekedés csak látszólagos, mivel a becsülhető felhasznált nyersanyag átlagos mennyisége egy-egy sírban nem nő, sőt számos esetben csökken (*Siklósi & Csengeri in press*). Másrészt a sírok tanúsága szerint a középső neolitikumhoz képest kisebb mennyiségben szélesebb rétegek számára vált hozzáférhetővé e presztízs-nyersanyag. Arányát tekintve több sírból kerültek elő kagyló-/kőékszerek, mint a középső neolitikumban, ugyanakkor ezek mennyiségében jelentősebb differenciálódás látszik (*Siklósi 2004, 24*). Mindemellett néhány sír nagyságrendekkel emelkedik ki a többi Spondylus mellékeltes sír közül (pl. Aszód–Papi földek 164. sír, Hódmezővásárhely–Gorzsa 29. sír, Polgár–Csőszhalom 836. obj.) (*Kalicz 1985a, 41; Horváth 1987, 36; Raczy & Anders 2006, 28–29*), de nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy köztük jelentős mennyiségű kőgyöngy is van.

A késő neolitikum idejéről jelentősen több sírt ismerünk, mint a megelőző időszakból, Aszód–Papi földek esetében felmerült annak lehetősége is, hogy a feltárt sírok az egykori közösség reprezentatív mintáját képviselik (*ld. a 4.1.4.2. fejezetet; Siklósi 2007, 195–196*). Valószínűleg a korábbi korszakhoz képest változott a presztízs kifejezési formája: a férfiak elsősorban női családtagjaikon és leszármazottaikon keresztül fejezték ki gazdagságukat, presztízsüket. Ekkoriban a férfiak vagy egyes családok gazdasági hatalmukat elsősorban a nők és gyerekek, valószínűleg lányok, viseletén keresztül kommunikálták.

Ebben a korszakban a presztízs kifejezésében, manipulálásában új nyersanyagok is megjelennek, melyek fokozatosan átveszik a Spondylus szerepét. Mind gyakoribbá válik, hogy a Spondylus gyöngysorokat (egyfajta utánzatként vagy hamisítványként) mészkőgyöngyökkel egészítették ki. Ez egyrészt jelzi a Spondylus értékét és jelentőségét, másrészt a cserekapcsolatok változására is utal (ekkor elsősorban az Égeikumból kerülhettek a Kárpát-medencébe a Spondylus ékszerek); arra, hogy erősödtek a rövidebb távú kapcsolatok, míg a távoli területekkel fenntartott csererendszerek fokozatosan megkoptak (*Siklósi 2004, 24*). Ez a tendencia jól látszik Aszód–Papi földek, Polgár–Csőszhalom leletein, ahol a Spondylus gyöngyök mellett jelentős mennyiségű mészkőgyöngy tűnik fel (*Sümegei 2009, 341–342; Anders & Nagy 2007, 84*) illetve a dél-alföldi tellek anyagában (pl. Vészto–Mágor, Szegvár–Tűzköves), ahol már a kőgyöngyök vannak túlsúlyban (*Hegedűs 1977, 54–144; Korek 1973,*

¹¹¹ Ugyanez tapasztalható Durankulak sírjaiban a Kr. e. 5. évezred második felében (*Avramova 2002*).

295-305). Ez a tendencia tovább folytatódik a kora rézkorban, amikor a Spondylus helyét teljesen átveszi a kő nyersanyag (*Bognár-Kutzián 1963, 338-345*).

A Spondylus ékszerek mint presztízisztárgyak jelentőségének csökkenésében nemcsak annak lehetett szerepe, hogy a közösség szélesebb rétegei férhettek hozzá, így vesztett vonzerejéből, hanem annak is, hogy új nyersanyag jelent meg, a réz (*részletesen ld. a következő fejezetet*).

A Spondylus fokozatos visszaszorulása az elterjedési térképeken is jól látszik. A középső neolitikum idején még Közép- és Nyugat-Európa területein is nagy mennyiségben fordul elő, azonban a késő neolitikum idejére már csak a Kárpát-medence északi és nyugati határvidékéig jut el (**188-189. ábra**). Bár hozzá kell tenni, hogy ez részben azzal is magyarázható, hogy ezekről a területekről ismerünk nagy sírszámú temetőket. Ez a folyamat a rézkorra éri el végpontját, amikor a Spondylus ékszerek szinte teljesen eltűntek a leletanyagból. A Spondylus gyöngyöket teljesen felváltják a mészkögyöngyök és a korszak elején a presztíziskifejezés elsődleges nyersanyaga a réz lesz. A kapcsolatrendszerek, csere-rendszerek változását jelzi az is, hogy ebben a korszakban az AI-Duna vidékén továbbra is megtalálhatók a Spondylus ékszerek (**190. ábra**).

Ugyanakkor a szimbolikus érték kontinuitására utal az, hogy a késő neolitikum és kora rézkor között nem változtak az ékszertípusok és a kora-középső rézkori aranycsüngők formájában is továbbéltek a középső neolitikus Spondylus csüngők hagyományai (*Lichardus 1991, 170; Jovanović 1996, 31; Raczyk 1999, 27*).

5.2. Réz

A fémművéség megjelenését a hagyományos régészet – főként V. G. Childe hatására – gyakorlatilag a társadalmi komplexitás megjelenésével azonosította (*Childe 1944; 1958*). A fémművéség antropológiai és etnográfiai kutatásának hatására az utóbbi években a kérdéskörrel foglalkozó régészek is felismerték, hogy a technológiai háttérén kívül a metallurgiai folyamatoknak és a fémek használatának bonyolult társadalmi és szimbolikus jelentéskörrel is volt (*Ottaway & Roberts 2008, 194*).

A malachit, azurit és termérréz legkorábbi, szórványos felhasználására utaló adatok a Közel-Keletről és Anatóliából ismertek, ahol az egyszerű ékszerek készítése a neolitizációval egyidős (*Schoop 1995; Glumac 1985, 16; Kalicz 1992, 3*). Ennek ellenére C. Renfrew radiokarbon adatok alapján délkelet-európai rézművéség Anatóliától független kialakulása mellett érvelt (*Renfrew 1969*). Ezzel szemben E. Pernicka és munkatársai megkérdőjelezték a délkelet-európai fémművéség önállóságát, mivel most már vannak összekötő kapcsok a két terület között és a Termékeny Félhold időbeli elsőbbsége kétségtelen. Szerintük nincs okunk azt feltételezni, hogy Délkelet-Európában önállóan alakult ki a rézművéség (*Pernicka et al. 1997, 48*). Az európai rézmegmunkálás önálló fejlődése melletti fontos érv az is, hogy a rézércekkel és a termérrézzel való megismerkedés, kísérletezés minden fázisa

megtalálható itt is, nem a már jól ismert technológia, tudás vagy kész tárgyak jelentek meg előzmények nélkül.

5.2.1. Kora neolitikum

A malachitból készült apró ékszerek, természetű tárgyak délkelet-európai megjelenése úgy tűnik, hogy a neolitizációval egyidős, azonban ez nem jelenti a réz metallurgiai felhasználását. Mindemellett a jelenleg ismert leletek alapján kétségbe vonható, hogy ezek ismerete a neolitizációval került Európába, mivel például Thesszália kora neolitikumából ismeretlenek a malachit vagy rézleletek (*Kalicz 1992, 5*), bár Bulgárián és Thrákián keresztül elképzelhető a kapcsolat (*Pernicka et al. 1997, 48*). A Közel-Kelethez hasonlóan ebben a korai fázisban Európában sem számolhatunk egységes fémművességi körrel, csupán szórványos, egyedi jelenségekkel. Még nem beszélhetünk tudatos felhasználásról, az akkori emberek sokkal inkább a kőnyersanyagok kutatásának, bányászatának melléktermékeként kerülhettek kapcsolatba a rézércekkel is (*Ecsedy 1990, 211, 220; Kalicz 1992, 5*). Ez a folyamat Délkelet-Európában a közel-keletitől teljesen függetlenül, bár néhány ezer éves késéssel játszódott le (*Kalicz 1992, 7*).

A Kárpát-medence területén feltűnő legkorábbi, kora neolitikus rézleletek kronológiai helyzete vitatott (*Kalicz 1992, 4, 11*). E. Comşa szerint a romániai kora neolitikumból származó rézleletek mind bizonytalan körülmények között kerültek elő és valószínűleg egy fiatalabb időszakra keltezhetők (Balomir, Dubova, Iernut, mind a Criş-kultúrából) (*Comşa 1991, 77*). Ugyanakkor Kalicz N. amellett érvelt, hogy ma már annyi rézlelet ismert a kora neolitikumból, hogy ezeket nem lehet egyszerűen azzal negligálni, hogy nem tekintjük őket hitelesnek és így egy fiatalabb horizontba soroljuk őket. A mai Magyarország területéről csupán Szarvas 23. lelőhelyéről ismert rézmaradvány e korszakból (**191. ábra**) (*Kalicz 1992, 11*).

A rézleletek típusaiban jelentős eltérések mutatkoznak a különböző kronológiai horizontok között. A rézfelhasználás e korai fázisából kizárólag kisméretű eszközök ismertek (pl. Balomir, Cuina Turcului, Dubova: ár, Gornea: horog) (*Horedt 1976, 175-177, 1a. kép; Comşa 1991, 77; Chapman & Tylecote 1983, 374-375*), melyek mindegyike települési kontextusból került elő, elsősorban Erdély és a Vaskapu környékéről. E korai tárgyak természetéből hideg kalapálással készültek vagy malachit-, esetleg azuritgyöngyök, -csüngők voltak, melyek megmunkálási technikája a kővel volt azonos (pl. Divostin, Lepenski Vir) (*Gale et al. 1991, 51*). Ez utóbbiak előfordulása a rézérc lelőhelyek közvetlen környékére korlátozódik. Felhasználásuk világosan jelzi, hogy a Starčevo-kultúra idején már ismerték a helyi, balkáni rézérc forrásokat, de ezek a korai metallurgiával még nem hozhatók összefüggésbe, mivel ekkor még csak dekoratív kőként használták azokat (*Glumac 1988, 460; Antonović 2002, 33; Srejić 1969, 173; 1973; Glumac & Tringham 1990, 558; Chapman & Tylecote 1983, 374-375*). A leletek harmadik csoportját alkotják a megmunkálatlan malachit rögök, melyeket porrá őrölve akár festékként is használhattak (pl. Obre, Zmajevac–Smederevska Palanka) (*Gimbutas 1974; Chapman 1981, 131; Glumac 1988, 457*).

191. ábra: Réz- és malachitleletek a kora neolitikum idejéből

5.2.2. Középső neolitikum

A középső neolitikummal vette kezdetét a rézmegmunkálás immár tudatos fázisa, ám a neolitikum folyamán csak apró réztárgyakat, ékszereket készítettek. A mai Magyarország területéről is ebből a korszakból ismertek az első biztos rézleletek. Az igen sokat idézett neszmélyi rézár Zseliz-kultúrához való tartozása kétséges (*Kalicz 1992, 8*), ám Csanytelek–Újhalastó (3. és 136. sír) és Csongrád–Bokrospuszta (7. sír) lelőhelyén Hegedűs K. hiteles körülmények között, a Szakálhát-kultúra sírjaiban talált rézgyöngyöket (*Hegedűs 1981, 8-9; Hegedűs 1982-1983, 25, 30*). A kora neolitikumhoz képest nemcsak a leletek szaporodása jelent változást, hanem a tárgytipusokat illetően is lényegi változások következtek be: az apró rézékszerek egyre gyakoribbakká váltak, ugyanakkor rézeszköz már csak elvétve fordul elő. Ez a kép lesz általános a késő neolitikumban is.

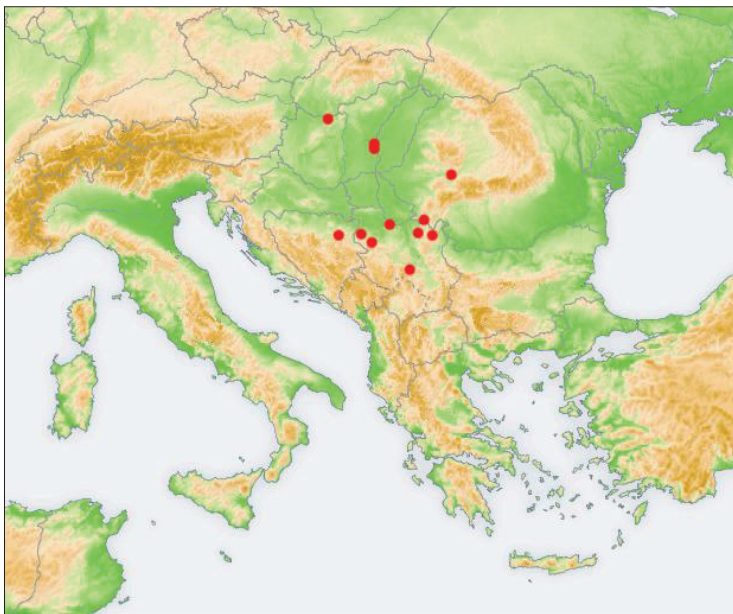
Az újabb szerbiai leletek (pl. Belovode, Pločnik, Vinča–Belo Brdo) tanúsága szerint már a Vinča-kultúra legkorábbi szakaszától kezdve számolhatunk réztárgyak készítésével (*Antonović 2002, 27; 2006, 85; Boric 2009*). M. Vasić már első monográfiájában említett olyan leleteket, melyek szerinte a rézművesség nyomai voltak (*Vasić 1932, 1-22, 97, 104, 111; Jovanović 1971, 22; Antonović 2002, 27-28*). Ásatási naplójában, jegyzeteiben M. Vasić részletesen leírta a tell minden rétegében előforduló malachit leleteket, melyek leggyakrabban megmunkálatlan rög, ritkábban gyöngyök és csüngők formájában kerültek elő. Az azurit (néhány amorf rög) nagyon ritka lelet volt. Bár a fiatalabb rétegek felé haladva egyre nő a

malachit leletek gyakorisága, számottevő mennyiségi különbség nincs a tell egyes fázisai között (Antonović 2002, 28–32). Belovode Vinča–Tordos és Gradac fázisú rétegeiből is számos apró (3–8 mm átmérőjű) malachitgyöngy és egy kis csüngő került elő, valamint számos hőhatásnak kitett rézrög, melyek egyértelműen bizonyítják a rézmegmunkálást (Šljivar & Jacanović 1997; Antonović 2002, 33; 2006, 86).

Az elterjedési térkép alapján világosan látszik, hogy a szórványos magyarországi leleteken kívül ebben a korszakban a rézércből készült ékszerek használata a nyersanyag-lelőhelyek közvetlen környékére szorított (192. ábra).

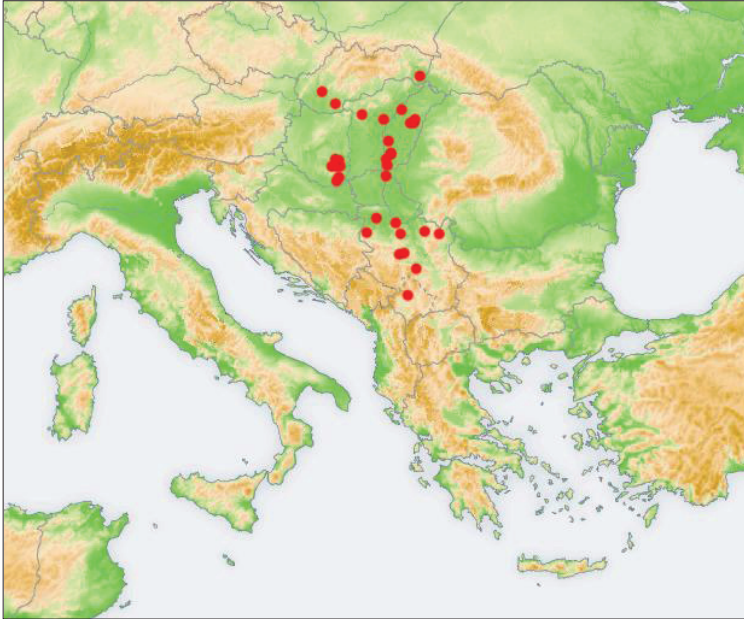
5.2.3. Késő neolitikum

Míg az Alföldön már a Szakálhát-kultúra idejétől fokozatosan egyre több réztárgy került elő, addig a Dunántúlon a Lengyel-kultúra legkorábbi, kialakuló fázisaiban még nincsenek réztárgyak (193–194. ábra). A rézmelléletek csak a Lengyel-kultúra I. fázisának későbbi periódusában válnak gyakoribbá (Zalai-Gaál 1991, 389–390). A kultúra déli lelőhelyeinek sírjaiból kerültek elő nagyobb számban réz- és malachitgyöngyök, egyszerű és spirális gyűrűk, spirális karperecek (pl. Zengővárkony, Villánykövesd) (Dombay 1939, 7–8, 13, 19, 21; Dombay 1960, 229; Dombay 1959, 61, 64), ezzel szemben például Aszód–Papi földeken egyetlen egy kis töredék volt egy sírban (Kalicz 1985a, 71). A dél-dunántúli sírok viszonylagos rézgazdagságának oka Ecsedy I. szerint az lehet, hogy a kultúra a mecseki malachit lelőhelyeket használta (Ecsedy 1990). Az egyetlen zengővárkonyi rézáron kívül (1947/VII. gödör) idáig a Lengyel-kultúra területéről csak sírokból ismertek rézleletek (Dombay 1960, 229, 5. t. 2.), ám a Dunától keletre eső területekről a településeken is (pl. Polgár-Csőszhalom, Berettyóújfalu–Herpály) kerültek elő rézleletek (Kalicz 1992, 9; Kalicz & Raczky 1984, 128–131; Kalicz & Raczky 1987b, 122., 41. kép; Raczky et al. 1994, 240; 1996; Raczky & Anders 2008, 44). Ezek között vannak rézgyöngyök, tekerceslt, vékony karperecek, gyűrűk és tűk is. A késő neolitikumból származó jelentős mennyiségű rézlelet került elő Berettyóújfalu–Herpályon (a település különböző rétegeiből több mint 30 tárgy ismert), mely az egész térségben kiugró mértékű, ehhez fogható mennyiségű rézlelet csak Polgár-Csőszhalomról ismert (Kalicz & Raczky 1984, 128–131; Kalicz & Raczky 1987b, 122., 41. kép; Raczky et al. 1994, 240; Raczky & Anders 2008, 44). Ekkoriban az alföldi lelőhelyek többségén még mindig kis mennyiségű réztárgy fordul elő (a legtöbb sírban csupán néhány gyöngyszem, egy-egy gyűrű vagy karperec), ugyanakkor ismert néhány leletegyüttes, ahol igen nagy mennyiségű rézlelet koncentrálódik, melyek kétségtelenül jelentős értéket képviseltek a korszakban: Polgár-Csőszhalmon a tell közepén álló ház alatti áldozati gödörből egy 259 db réz- és 20 db csontgyöngyből álló nyaklánc került elő (Raczky et al. 1996, 19, 5–8. kép; Raczky & Anders 2008, 44). E lelőhelyek rézgazdagsága a Vinča-kultúra településeihöz hasonlítható.

192. ábra: Réz- és malachitleletek a középső neolitikum idejéből

A Lengyel-kultúra sírjaiban a ritka ékszerek számító *spirális rézkarpercecek* általában az elhunyt csuklóján voltak (pl. Zengővárkony 113., 230. és 286. sír) (Dombay 1960, 86-88, 123, 136). Az alföldi késő neolitikumban a spirálisan tekert, több menetes rézkarpercecek néha párosával fordulnak elő (pl. Hódmezővásárhely-Gorzsa 2. és 11. sír, ez utóbbi gyermektemetkezés) (Gazdapusztai 1963, 27. 4. t. 1; Horváth 1987, 42-43, 38. kép 1-2) vagy kagyló- és rézgyöngyökkel együtt kerültek a sírokba (pl. Zengővárkony 113., 230. és 286. sír) (Dombay 1960, 86-87, 123, 136). A rézékszerek közül nyilvánvalóan a tekerceslt karpercecek voltak a legnagyobb nyersanyagmennyiséget igénylő típusok, ezért nem meglepő, hogy ezek a leg-ritkább ékszerek a korszakban. Itt kell röviden megemlítenem a *széles, lapos, nyitott végű rézkarperceceket*, melyek sajnos csak régi feltárásokból ismertek: Tordosról a Torma Zsófia gyűjteményben, Cațăról és egy ismeretlen lelőhelyről (Roska 1941, 145. t. 10; Horedt 1976, 179, 2a. kép; Hampel 1895, 35, 43. kép). E tárgyak a Vinča-Tordos és Petrești-kultúra lelőhelyeiről a neolitikum kétségtelenül legnagyobb réztárgyai. Jelentőségüket nemcsak ritkaságuk jelzi, hanem az is, hogy Zengővárkony 243. sírjában és Mórágyp-Tűzkődomb 60. sírjában talált széles, lapos csontkarpercecek (Dombay 1960, 127, 66. t. 4.; Zalai-Gaál 2002b, 84), valamint a botoși, Szeged környéki és törökkanizsai nyitott végű, széles, csiszolt kőkarpercecek ezek utánpótlói lehetnek (Milleker 1938, 113, 105, 3. t.; Hampel 1895, 35, 44. kép).

193. ábra: Réz- és malachitleletek a késő neolitikum idejéből

A rézgyűrűk elsősorban a felnőtt női és gyereksírok jellemzői a dunántúli késő neolitikumban, hasonlóképpen a rézgyöngyökhöz. Csupán egy olyan temetkezés ismert, melyben a háromféle rézészter mindegyike megtalálható (Zengővárkony 286. sír), rézkarperccel és rézgyöngyök is rendkívül ritkán fordulnak elő együtt a sírokban (Mórágy–Tűzködomb 38. sír, Zengővárkony 230. és 113. sír) (Zalai-Gaál 1996, 23, 25). Jóval gyakoribb ékszerek a rézgyűrűk és gyöngyök, melyek jelentősen kisebb nyersanyagszükségletük folytán kisebb értéket képviselhetnek. Jellegüknél fogva a gyöngyök több kisebb mennyiségben is beszerezhetők voltak, így adott esetben egy nagyobb nyaklánc akár több kisebb részletben szerzett gyöngysorból is állhatott. A rézmelléletes sírok aránya 8-30 % között mozog, melyek területileg is koncentrálnak egy-egy temetőn belül (Zalai-Gaál 1996, 32). A rézgyűrűk két típusa ismert, a spirális, tekercselte gyűrű és az egyszerű, általában nyitott végű gyűrű. Ezek mindegyike megtalálható a Lengyel-kultúra és a Tisza–Herpály–Csőszhalom-kultúrák sírjaiban is, valamint településekről is ismertek. Sirmellélekként nagyjából ugyanolyan arányban fordulnak elő egyesével és párosával (pl. Mórágy–Tűzködomb 47., 53., 60. és 74. sír, Ószentiván, Zengővárkony 85. sír) (Zalai-Gaál 2002b, 81; Banner 1928, 217; Dombay 1960, 76), többnyire réz- és kagyló-/kőgyöngyök társaságában.

A rézészterek közül kétségtelenül az apró gyöngyök voltak a leggyakoribbak, melyek sokszor olyan aprók és gyenge minőségűek voltak, hogy csupán lenyomatuk maradt meg a sírban. A polgár-csőszhalmi áldozati leletegyüttesen kívül a rézgyöngyök túlnyomó töb-

sege temetkezésekből került elő, igen változó mennyiségben, a néhány gyöngyszemről a 60-80 darabos gyöngykorongok számuk széles skálán mozog, azonban úgy tűnik a skála két vége jól elkülöníthető egymástól. Többségben vannak azok a sírok, melyekben 1-5-20 rézgyöngy volt kagyló- és/vagy kőgyöngyökkel keverten és nagyon ritkák a 40-80 rézgyöngyöt tartalmazó síregyüttesek.¹¹² 14 apró malachitgyöngy volt a csókai kincsben is (*Banner 1960, 18*).

A rézészerek nem és életkor szerinti megoszlása alapján ezek szinte minden esetben női vagy gyereksírok mellékletei voltak, biztosan férfisírból csupán két esetben került elő rézészert: Zengővárkony 91. és 323. sírjából (*Zoffmann 1969-70, 65*), de valószínűleg több vadkanagyar-mellékletes sírban is férfiak feküdtek, melyek rézészereket is tartalmaztak.¹¹³ A rézészerek mennyisége és az életkor között nem mutatható ki összefüggés, nagy mennyiségű rézészert kisgyerekek (pl. Mórágú-Tűzkődomb 43. és 52. sír) és időse nők sírjában (pl. Zengővárkony 286. sír) is találhatók (*Dombay 1960, 125; Zalai-Gaál 2002b, 80*). Az alföldi sírok esetében a nem és életkor szerinti megoszlás antropológiai adatok hiányában ennél jóval korlátozottabban vizsgálható. Gyereksírban voltak rézleletek Berettyóújfalu-Herpályon és Hódmezővásárhely-Gorzán, valószínűleg felnőtt nő sírjában Tápé-Lebőn, Ószentivánon és Szegvár-Tűzkövesen, ez utóbbiak esetében nem készült antropológiai meghatározás (*ld. a 4.3.6., a 4.12., a 4.15.6.5. és a 4.17.5.4. fejezeteket; Gazdapusztai 1963, 27-30; Horváth 1987, 42-43, 45-46, 34., 37-38. kép; Horváth & Paluch 2005, 154-156. kat; Banner 1928, 217*). Čičarovce esetében a publikáló a sírmellékletek alapján határozta meg az elhunyt nemét, így ezek az adatok csak korlátozottan értékelhetők (*Vizdal 1980, 50-72*).

A neolitikumban egyre fokozódó rézfelhasználást jól tükrözik a Vinča-kultúra lelőhelyein előkerülő apró réztárgyak. Ez a gyarapodás nyilvánvalóan szoros összefüggésben áll a kultúra területén található rézérc lelőhelyek folyamatos kiaknázásával. A korábban általánosan elfogadott nézet szerint a legkorábbi rézkincsek Pločnikon kerültek elő, keltetésük azonban vitatott. A kutatók többsége elfogadta a Vinča-Pločnik fázisra való datálást, ám felmerült annak lehetősége is, hogy a kincseket később ásták a Vinča rétegekbe és már a Bubanj-kultúrához tartoztak (*Jovanović 1990, 55; Kalicz 1991, 349-350; 1992, 8*). A leletegyüttesek tárgyai olyannyira hasonlóak egymáshoz, hogy egy műhely termékei lehetnek (*Stalio 1964, 41*). A lelőhelyen folytatott újabb ásások során egyértelműen Vinča-rétegből került elő egy olyan rézvésző, mely a kincsekben is megtalálható, továbbá Gomolován a 12. sírban talált rézkarperccel pontos párhuzama a pločnik 3. „kincs” leletei között van meg (*Stalio 1964, 7. kép*). A kincsek Vinča-kultúrához tartozását erősítik a 3-4. „kincs” magnezit kőbaltái is, melyek kizárólag a Vinča-kultúra idején voltak általánosan használt tárgytipusok (*Antonović 1997, 37; Stalio 1964, 10-11. kép*). Így a leletegyüttesekben

¹¹² Pl. Tápé-Lebő, Alsó-halom 6. sírjában egy kb. 60 darab rézgyöngyből álló nyaklánc és 15 kagyló-, 14 rézgyöngyből álló karperccel, valamint 17 kagylógyöngyből álló két soros öv került elő, Mórágú-Tűzkődomb 67. sírjában 80 rézgyöngy és öt Spondylus gyöngy, Zengővárkony 88. sírjában pedig 83 db malachit- és azuritgyöngy volt (*Korek 1973, 278, 10. t. 6., 8.; Zalai-Gaál 2002b, 80; Dombay 1960, 78, 37. t. 1.*).

¹¹³ Nem zárható ki annak lehetősége, hogy ennél több férfisírban volt rézészert, de nagyon kevés antropológiai vizsgálat ismert, az esetek többségében az antropológiai nem- és kormeghatározás – általában a mellékletek alapján – az ásató régészettől származik.

megtalálható rézeszközök egyértelműen a kora rézkori súlyos rézeszközök előfutárainak tarthatók (Jovanović 1990, 55). A lelőhely stratigráfiai viszonyainak elemzése és az újabb kutatások alapján D. Šljivar és B. Jovanović ma már vitatja, hogy a négy pločniki leletegyüttes valódi kincs lett volna. Előkerülési körülményeik és stilisztikai elemzésük alapján mindenképpen egy korszakra, egy települési horizontra keltezhetőek, a település életének utolsó, Gradac fázisára (4730 (95,4 %) 4540 cal BC) (Šljivar et al. 2006; Antonović 2006, 88; Borić 2009, 214). Ha ez megállja a helyét, akkor ezek a Vinča-kultúra legjelentősebb rézleletei. A négy leletegyüttes összesen 45 masszív réztárgyat tartalmaz – összesen több, mint 16 kg rezet balták és vésők formájában (Stalio 1964; 1973; Antonović 2002, 35; Šljivar et al. 2006). A tárgyak összetétele erősen hasonlít a Selevacon és Gomolaván találatkéhez, kettő pedig nagy valószínűséggel természetből készült (Pernicka et al. 1993, 4, 16; Antonović 2002, 35). Úgy tűnik, hogy a rézeszközök mindig települési rétegből, nagyobb, szabálytalan területről kerültek elő, mindig valamilyen kőkonstrukció közeléből, ez alapján a településen elkülöníthető egy kézműves zóna, ahol a fémművesség folyt (Šljivar 1996; Šljivar et al. 2006, 254-257, 3-7. t.).

A késő neolitikum idején a rézfeldolgozás súlypontja a leletek Kárpát-medencei elterjedése alapján minden bizonnyal a Vinča-kultúra területén lehetett (194. ábra). Jól látszik a Kárpát-medencei leletek elterjedésének vizsgálatából, hogy a réztárgyak a délmagyarországi területeken sűrűsödnek, az észak-magyarországi és szlovákiai területekre (pl. Mlynárce, Čičarovce, Svodín) már jóval kisebb mennyiségben jutottak el (Novotný 1962, 218; Vízdal 1980, 68-70, 204; Němějcová-Pavůvková 1995).

A magyarországi neolitikus rézleletek a balkáni fémművességi kör termékei lehetnek, melyek már késztermékként jutottak el az alföldi illetve dunántúli lelőhelyekre (Kalicz 1992, 9). Az alföldi késő neolitikumból mindeztidáig kevés olyan lelet került elő, melyek a helyi rézművességre, -feldolgozásra utalnának, ezek is bizonytalan adatok. Kisköre-Gáton a 3/a gödörből került elő egy rézrög egy edény falához tapadva, mely Korek J. szerint a helyi rézöntés, kohósítás bizonyítéka lenne (Korek 1986, 54; 1989, 56-57). Berettyóújfalu-Herpályon a tell proto-tiszapolgári rétegből került elő rézsalak, azonban ennek stratigráfiai helyzete bizonytalan, mivel a rétegbe bronzkori gödrök is belenyúltak (Kalicz 1992, 9 és Kalicz N. szíves szóbeli közlése). Hódmezővásárhely-Kökénydombon pedig egy ház törmelékei közül Korek J. szerint egy tű vagy ár öntésére szolgáló homokkő öntőminta töredéke látott napvilágot¹¹⁴ (Korek 1986, 54).

5.2.4. A réznyersanyag eredetének kérdése

Természetesen – a Spondylushoz hasonlóan – a réz nyersanyagforrások száma is erősen korlátozott. A közismert szerbiai, erdélyi és szlovákiai réz lelőhelyeken kívül Magyarország területéről a Mecsek, Reck, Rudabánya és Telkibánya területén számolhatunk réz jelenlétével (Kalicz 1992, 11), Ecsedy I. a délkelet-dunántúli lengyeli lelőhelyek viszonylagos rézgazdagságát a helyi malachit lelőhelyek használatával magyarázza (Ecsedy 1990), azonban

¹¹⁴ Ez utóbbi adat még ellenőrzésre szorul.

egyelőre semmiféle bizonyíték nincs arra, hogy ezeket már a neolitikumban ismerték és használták volna.

Lelelőhely, sírszám	Kontextus	Nem	Életkor	Rézkarperec	Régyűrű	Réz-, malachit- gyöngy	Egyéb	Irodalom
Aszód-Papi földek 52. sír	sír	férfi	30-60				apró töredék	<i>Kalicz 1985a, 41</i>
Berettyószentmárton							rézár	<i>Bognár-Kutzián 1963, 485</i>
Berettyóújfalú–Herpály	telep			x	x	x	rézcsövecske	<i>Kalicz & Raczky 1984, 128-131; 1987b, 124, 41. kép</i>
Berettyóújfalú–Herpály, 6. sír	sír		gyerek		x			publikálatlan
Berettyóújfalú–Herpály, 7. sír	sír						réztű	publikálatlan
Čičarovce, 1. sír							rézoxidnyom	<i>Vizdal 1980, 50</i>
Čičarovce, 5. sír		nő?					réztű	<i>Vizdal 1980, 63, 29. kép 5</i>
Čičarovce, 7. sír		férfi?					rézkes?	<i>Vizdal 1980, 66, 42. t. 7</i>
Čičarovce, 11. sír		férfi?		x				<i>Vizdal 1980, 68-70, 32. kép 4, 50. t. 2, 4</i>
Čičarovce, 12. sír							rézhuval tör.	<i>Vizdal 1980, 70-72, 33. kép 3</i>
Čoka/Csóka–Kremenyák	telep					x		<i>Banner 1960, 18</i>
Hódmezővásárhely–Gorzsa	sír		gyerek	x		x		<i>Horváth 1987, 46, 38. kép; 2005, 55; Horváth & Paluch 2005, kat. 154-156.</i>
Hódmezővásárhely–Kökénydomb	telep						öntőforma?	<i>Korek 1986; 1989, 57</i>
Kisköre–Gát	telep						rézmaradványok egy edény belsejében	<i>Korek 1989, 56-57</i>
Ószentiván	sír				x	x		<i>Banner 1928, 217, 70. kép</i>
Polgár–Csőszhalom	telep					x		<i>Raczky et al. 1994, 240; 1996; Kalicz 1992, 9</i>
Polgár–Csőszhalom	sír				x			<i>Raczky & Anders 2008, 44</i>
Szegvár–Tűzköves 3. sír	sír	nő?				x		<i>Korek 1973, 295</i>
Tápé–Lebő, Alsó-halom, 6. sír	sír	nő?				x		<i>Korek 1973, 278, 10. t. 6., 8.</i>

194. ábra: Réz- és malachitleletek a Kárpát-medence keleti felének késő neolitikumából

A Vinča-kultúra Gradac fázisától számolhatunk az első rézbányák használatával. Egyelőre két lelőhelyen sikerült egyértelműen bizonyítani a korai bányászatot: Ai Bunaron Bulgáriában és Rudna Glaván Szerbiában (195. ábra) (Chernykh 1978; Jovanović 1971; Jovanović & Ottaway 1976). Az újabb Rudna Glaváról származó radiokarbon adatok alapján a bánya használatának csúcsa a várakozásoknak megfelelően 5400/5350 és 4650 cal BC közé tehető, ami stilisztikailag megfelel a Gradac fázis kezdetének, azonban a bánya használata biztosan ennél korábbra, a korai Vinča-kultúra idejére nyúlik vissza (Boric 2009, 198-207, 237). E két lelőhely felfedezése óta nagy lendületet vett Délkelet-Európa korai réztárgyainak kutatása. Rudna Glaván kívül Belovode környékének kutatásakor egy újabb potenciális nyers-

anyagforrást, egy bányaaknát fedeztek fel Ždrelo mellett, azonban régészeti leletek hiányában ezt nem lehet keltezni. Itt malachit és azurit felszíni gyűjtésére is vannak nyomok (Šljivar et al. 2006, 254). Jarmovacon egy újabb bánya (őskori tárna) került elő, de kerámialeletek hiányában egyelőre ezt sem lehetett pontosabban keltezni (Šljivar et al. 2006, 257; Jovanović 2009, 137).

E. N. Chernykh alapfeltevése a délkelet-európai réztárgyak vizsgálatakor az volt, hogy a tipológiailag különböző régiók különböző nyersanyagforrásokból is dolgoztak. Ezt nyomelem (arzén, antimon, nikkel, ezüst, arany) elemzéssel igyekezett bizonyítani, ami alapján elkülönítette a balkáni-kárpáti fémművességi kört és több alterületét (Chernykh 1992, 48-53). Aprólékos tipológiai elemzéssel H. Todorova is három hasonló, főbb fémművességi kört különített el: Erdély, Szerbia Boszniával és Dalmáciával, Trákia területén (Todorova 1981).

A réztárgyak nyersanyagának származási helyét a tárgyak kémiai és izotópos összetétele alapján lehet vizsgálni. Ezek egyelőre a legritkábban támasztották alá azt az alapfeltevést, hogy a lelőhelyhez legközelebbi nyersanyagforrásból készültek a tárgyak (Pernicka et al. 1997, 41). A kémiai összetétel vizsgálata alapján S. Junghans és munkatársai, valamint E. N. Chernykh is alátámasztották azt a korábban általánosan elfogadott nézetet, hogy a rézkori súlyos réztárgyak természetéből készültek (Junghans et al. 1968; Chernykh 1978). Ez magyarázná azt, hogy a rézkorból miért hiányoznak a réztárgyak készítésének bizonyítékai, salakok vagy az öntésre utaló más leletek (Pernicka et al. 1993, 3).

A kémiai nyomelemzések és az ólomizotóp vizsgálatok összehasonlítása alapján kiderült, hogy a nyomelem koncentrációk egyike sem köthető rézérc lelőhelyhez, azonban az ólomizotóp arányok alapján jól azonosíthatók a nyersanyagok származási helyei. E két módszerrel körvonalazott csoportok többnyire nem estek egybe, ezért a korábbi nyomelemzések eredményeit és az ezek alapján körvonalazott származási helyek meghatározását óvatosan kell kezelni. Éppen ezért a jövőben a réztárgyak eredetét az ólomizotóp összetétel alapján lehet majd meghatározni (Pernicka et al. 1993, 29; 1997, 106, 118).

E. Pernicka és munkatársai számos késő neolitikus és kora rézkori tárgy nyersanyagát megvizsgálták, amiből világossá vált, hogy e két nyersanyag-lelőhelyen kívül számos más lelőhelyet is használhattak (a Selevacon, Pločnikon, Gomolaván előkerült réztárgyak nyersanyag-lelőhelye egyelőre ismeretlen), ugyanakkor Rudna Glaváról származó nyersanyagból készült réztárgyat nem sikerült még találni (Pernicka et al. 1993, 16-50). Ehhez hozzátartozik, hogy Rudna Glava viszonylag kicsi rézérc forrásnak számít – bár az őskori bányászatot a környéken eddig csak itt lehetett bizonyítani, mivel más lelőhelyeken a későbbi korok bányatevékenysége ezek nyomait elpusztította –, tőle nem messze két másik, sokkal jelentősebb rézérc lelőhely található: Bor és Majdanpek. A Rudna Glava mellett megismert másik, őskorban is használt bányából, Rudnikról, származó tárgyakat sem tudtak még azonosítani¹⁵ (Jovanović 1983; Pernicka et al. 1993, 25). Majdanpek esetében a modern nyíltzíni bányászat elpusztította a lehetséges őskori bányászat minden nyomát, a

¹⁵ Innen nem került elő kerámia, ezért a bányát pontosabban keltezni nem lehet (Glumac 1988, 458).

bánya őskori használatát csak az ólomizotóp vizsgálatok eredményei bizonyítják. A Rudnikről és Majdanpekből származó nyersanyag nem különböztethető meg ólomizotóp arány alapján, ezzel szemben Rudna Glava jelentősen eltér tőlük (*Pernicka et al. 1993, 29*). A korai malachitok esetében nem lehetett egy közös származási helyet megállapítani, hanem valószínűleg véletlenül talált nyersanyagok voltak, melyeket Kelet-Szerbia felszínre bukkanó rézérc forrásaiból gyűjtöttek, de az biztos, hogy ezek egyike sem származik Rudna Glaváról (*Pernicka et al. 1993, 29*).

A bulgáriai réztárgyakat vizsgálva E. Pernicka és munkatársai megállapították, hogy nincs semmi összefüggés a rézkori tárgyak tipológiája és nyersanyaguk származási helye között. Inkább regionális összefüggések vannak, vagyis nem voltak olyan műhelyek, központok, melyek egy-egy tárgytípust állítottak elő és azokat terjesztették, hanem inkább divatok voltak, és a tárgyakat helyben vagy legalábbis regionálisan készítették (*Pernicka et al. 1997, 142-143*).

Bulgária területéről sem kerültek elő olyan réztárgyak, melyek Rudna Glaváról származó nyersanyagból készültek volna. Ezzel szemben a Kr. e. 5. évezred harmadik negyedétől kezdve vannak olyan tárgyak, melyek minden tulajdonsága teljes egészében egyezik az Ai Bunarról származó nyersanyaggal. Ebből négy eszköz Pločnikről és egy karperec Durankulakról származik. A bulgáriai késő rézkorból számos Fekete-tenger parti és észak-kelet-bulgáriai tárgy eredeztethető innen. Ám a következő korszakból már egyet sem találtak. Elképzelhető, hogy erre az időszakra a bánya már kimerült vagy valami miatt felhagytak használatával, de az sem zárható ki, hogy a korábbi korszakhoz hasonlóan itt is regionális különbséggel magyarázható e nyersanyag hiánya. Ugyanakkor a kémiai összetétel és az ólomizotóp vizsgálatok alapján biztos, hogy ebben a régióban is használtak Ai Bunaron kívül más forrásokból származó rézet is (*Pernicka et al. 1997, 144-145*).

Egyelőre a Kárpát-medencei réztárgyak kora-középső-késő neolitikum alatt látható délről északra való folyamatos elterjedésének alapján nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy ezek a mai Szerbia területéről, a Vinča-kultúra lelőhelyeiről kerültek az alföldi és dunántúli késő neolitikus lelőhelyekre. A származási helyről (és ezáltal a lehetséges kapcsolatokról) csak széleskörű ólomizotóp-vizsgálatok elvégzése után lehetne többet és biztosabban mondani.

195. ábra: Bizonyítottan a neolitikumban is használt (●) és feltételezett őskori (■) malachitbányák: 1. Ai Bunar 2. Rudna Glava 3. Majdanpek 4. Rudnik 5. Ždrelo 6. Jarmovac

5.2.5. Készítéstechnika, gyártásra utaló leletek

A balkáni malachitbányák felfedezése és a neolitikus lelőhelyekről származó egyre szaporodó rézleletek megjelenése C. Renfrew a balkáni rézművesség önálló fejlődése mellett érveit támogatják, de nagyon sokáig hiányoztak a helyi rézfeldolgozás bizonyítékai (Renfrew 1969). Ennek hiányában a kutatók amellet is érvelhettek, hogy a réztárgyakat Anatóliából importálták vagy termésrézből, a kőmegmunkáláshoz szükséges technológiával készültek (Glumac & Todd 1991a, 9).

A malachitgyöngyök készítéstechnikája a kőeszközök készítésének technikájában gyökeredzik. Lepenski Virről és a Vinča-kultúra településeiről számos malachitgyöngy került elő (pl. Selevac, Divostin, Vinča, Gornja Tuzla) (Glumac & Tringham 1990, 554; Čović 1961; Srejšović 1973). Divostinban egy malachitgyöngyöt készítő műhelyt is sikerült feltárni – késztermékekkel és gyártási hulladékokkal együtt –, melynek leletei alapján a gyöngykészítés minden fázisát rekonstruálni lehetett; ezeket valószínűleg pattintott kőfűrésszel lyukasztották át (Glumac 1985; 1988).

Gyakorlatilag a fémmegmunkáláshoz szükséges minden technikai tudással már a rézérc feldolgozásánál korábban is rendelkeztek. A Vinča-kultúra legkorábbi fázisától vannak adatok rézbányászatra és fémművesésre, a rézbányászat kezdetével párhuzamosan alakult, fejlődött a fémművesség is (Jovanović 2009, 138). A Vinča-kultúra emberei tudatában, ismeretében voltak a területükön előforduló ércforrásoknak, az ezek bányászatához szükséges technológiai tudással már rendelkeztek, mivel a kő- és kovanyersanyagok bányászataiban már jóval korábban jártasságot szereztek (Antonović 2006, 89; Šljivar 2006, 94). A Rudna Glavában használt technológia nagyon hasonló a kora neolitikus vagy még korábbi kovabányákban használtakhoz, vagyis magához a bányászathoz nem volt szükség újabb tudásra (Jovanović 2009, 137). Becslések szerint Ai Bunar bányáiban 2-3000 tonna rézércet tárhattak fel, amiből 500 tonna rezet nyertek (Chernykh 1988). Ehhez képest Rudna Glava nagyságrendekkel kisebbnek tűnik, az innen bányászott ércből B. Jovanović becslése alapján kb. 260 kg rezet nyerhettek (Jovanović 1998, 182). A balkáni neolitikus rézérc bányászat méreteit igen nehéz megbecsülni, mivel a jelentősebb – valószínűleg már a neolitikumtól vagy a rézkortól ismert – bányákat a későbbi korokban is használták, használják ma is, ezért az újabb korok bányászati tevékenysége a neolitikus vagy rézkori bányászat nyomait e helyeken teljesen eltüntette.

Azt, hogy az emberek már ekkor is mennyire tisztában voltak a különböző nyersanyagok tulajdonságaival jól tükrözi az is, hogy Rudna Glaván csak a malachit és azurit ércet bányászták ki, a szulfidrétegeket érintetlenül hagyták (Glumac 1985, 16). Selevac leletei alapján az érc elválasztása az anyakőzettől a településen történhetett, mivel ilyen kődarabok és ásványok is kerültek elő a lelőhelyről, az ismert rézbányákban pedig nyoma sincs se ércfeldolgozásnak, se olvasztásnak (Glumac & Tringham 1990, 560-561).

Rudna Glava közelében Belovode a legközelebbi ismert Vinča település, melytől nagyjából 10 km-re egy másik potenciális bánya, Ždrelo is található. Ezen a lelőhelyen – mely maga is széntelepen fekszik – a többi Vinča településhez képest jóval nagyobb mennyiségű és változatosabb réz, malachit és rézfeldolgozásra utaló lelet került elő – szinte mindegyiken hőkezelés nyoma látszik (szerkezetük mindig porózus és hamuval, apró faszénnel keverték) –, már a település legkorábbi rétegeitől kezdve (a lelőhely nagyjából 5350 és 4650 cal BC közé keltezhető) (Borić 2009, 207-209). Ezek alapján a település a közeli bányákból származó réznyersanyag elsődleges feldolgozó helye lehetett (Šljivar et al. 2006). Felszíni leletként pedig a kő kaptafa alakú baltákra hasonlító rézbalta került elő, ami valószínűleg a legkorábbi rézbaltatípusok közé tartozik, de az is elképzelhető, hogy további felhasználásra szánt öntecs volt (Šljivar et al. 2006, 251-252, 1. t. 1-4.).

A magas hőfok eléréséhez és az olvasztáshoz szükséges tudással, kemencékkel a kerámia-készítés miatt bizonyíthatóan rendelkeztek a Vinča-kultúra közösségei. Az ehhez szükséges hőfokot fával és faszénnel is el lehetett érni. Számos durva edénytöredék anyagában is malachit rögök voltak, mindezek egyértelműen jelzik a malachit olvasztását (Šljivar 2006, 94-96).

Az első, apró (2 cm-nél kisebb) rézsalak maradványok előkerülése jelentette a bizonyítékot arra, hogy a bányászott rézércet a Vinča-kultúra településein fel is dolgozták, olvasztot-

ták (pl. Selevac, Anzabegovo¹⁶, Stapani, Gornja Tuzla). A Selevacról és Gornja Tuzláról előkerült salak összetétele megegyezett a lelőhelyeken talált malachit és azurit ércekkel. Az olyan nagy tisztaságú rézércek, mint a malachit vagy az azurit olvasztásakor nagy tisztaságú réz és nagyon kevés salak keletkezik (*Glumac & Todd 1991a, 11-12; 1991b, 159; Tylecote 1980*). Az olvasztás során a réz a salakban kis golyókká áll össze, a salakot pedig mechanikusan szétverik, hogy ezt kinyerjék belőle. Ezután porítják és faszénnel, szilikáttal keverik, majd olyan kis olvasztótégelyben olvasztják, amilyen a 4. pločniki kincsben is volt vagy Velika Gradinán került elő (*Stalio 1973, 157; Jurišić 1959; 1960; Glumac & Tringham 1990, 562*). R. Tylecote kísérleti régészeti vizsgálatai egyértelműen kimutatták, hogy a Rudna Glaváról származó ércből is nagy tisztaságú rézet lehet olvasztani. A korai réztárgyak nagy tisztaságának oka szerinte az, hogy viszonylag alacsony hőfokon és tiszta rézoxid ércet felhasználásával készítették őket (*Tylecote 1980, 7*).

Az ilyen apró rézsalakok mérete megfelel egy miniatűr, durva edénytípusnak – az egyetlen miniatűr edénytípus, melynek nincs teljes méretű megfelelője –, ami formája és mérete alapján rézolvastótégely lehetett. A fémművességhez köthető funkcióját támasztja alá az is, hogy a 4. pločniki „kincsben” egyetlen kerámiaedényként egy ilyen példány került elő (*Stalio 1973, 157, 4. t.*). Az ismert salakok kis mérete és a feltételezett olvasztótégelyek alapján korábban úgy gondolták, hogy ezek lehetnek az elsődleges rézolvastó edények¹⁷ (*Glumac & Todd 1991a, 12-13*). Az újabban előkerült leletek ezt a képet kissé módosították.

Világosan körülhatárolható feldolgozó- és olvasztóműhely még nem került elő a Vinča-kultúra területéről, de valószínűsíthető feldolgozóhelyek vannak: Pločnik, Fafos, Selevac, Belovode, Vinča-Belo Brdo. N. Vasić több olyan kb. 1 m átmérőjű, átégett gödröt írt le – hasonló jelenség Pločnikról és Fafosról is ismert –, melyek talán égetőkemencék lehetnek (*Antonović 2002, 36-37*). Ezekhez nagyon hasonló a legkorábbi ismert rézolvastó kemence, melyben a rézet nem tudták elválasztani a salaktól, hanem abban kisebb rézrögök keletkeztek az olvasztás során. Lehűtés után ezeket mechanikusan választották szét, majd a rézet egy olvasztótégelyben újraolvastották (*Rothenberg et al. 1978, 28*).

Belovode lelőhelyen olyan kis és közepes méretű durva, porózus edények kerültek elő, melyek felületébe tapadva apró malachitszemcsék voltak; ezeket valószínűleg olvasztás során használták. Ezeken az edényeken kívül olyan kicsi, kónikus edényeket is találtak, melyek párhuzamaik alapján olvasztótégelyek lehetnek (*Šljivar et al. 2006, 253, 2. t. 2.*). Az edények között voltak olyan nagyobb, hengeres vagy hosszú kónikus formájú, alj nélküli típusok, melyeken másodlagos égés nyomai látszottak (hasonló Divostinban is került elő) (*Šljivar 2006, 97*). Ezeket égeikumi és ciprusi párhuzamok alapján gödör-olvastókemencék fölé helyeztet kéményként használhatták. Ezenkívül két kis kemence is feltárássra került, melyeket rézolvastásra használhattak, bár fémművességre utaló jel nem volt bennük. Durankulakon talált pontos párhuzamukban azonban malachitolvasztás nyomát találták (*Šljivar et al. 2006, 253; Dimitrov 2002, 175. kép*). A fémművesség e kezdeti

¹⁶ Radiokarbon keltezés alapján 5200 cal BC körülre tehető (*Glumac & Todd 1991a, 11*).

¹⁷ P. D. Glumac és J. A. Todd Zengővárkony 230. sírjából is említenek egy kicsi, ónt tartalmazó salakot (*Glumac & Todd 1991a, 14; 1991b, 160-161*), azonban ez egyetlen korábbi publikációban sem szerepel, könnyen lehet, hogy csak később keveredett a sír leletei közé.

fázisa bár jó alapot jelentett a későbbi fejlődéshez, csak kis mennyiségű réz előállítására volt alkalmas (*Šljivar et al. 2006, 254*).

A korábban már említett malachitgyöngyök mellett ércből olvasztott rézgyöngyök is kerültek elő (Vinča–Belo Brdo, Gornja Tuzla, Gomolava, Selevac), a két típust egymás mellett, egymással párhuzamosan használták. A gyöngyöknél jóval ritkábbak a természetből készült karperecek (Gomolava, Pločnik) (*Glumac 1988, 458-461*).

Vinča–Belo Brdon öntőtégelyek (*Antonović 2002, 36-37*), Gornja Tuzlán és Grivacon öntőformák kerültek elő, melyek további egyértelmű bizonyítékai a helyi rézfeldolgozásnak (*Čović 1961, 103; Antonović 2002, 39*). Belovode legfiatalabb rétegéből egy fél, agyag öntőforma (véstö) és kőalapácsok is napvilágot láttak. Az öntőformából készíthető tárgy pontos párhuzamai a pločniki leletegyüttesekből ismertek, a kőbalta párhuzamai pedig Rudna Glaván nagy számban találhatók meg, ahol a bányászathoz és a rézérc összetöréséhez használt legfontosabb eszköz volt (*Šljivar et al. 2006, 251-252, 1. t. 1-4.*). A rézfeldolgozásra utaló leletek többnyire a települések egy-egy részén koncentrálódnak (pl. Selevac, Pločnik) (*Glumac & Tringham 1990, 549-565; Šljivar et al. 2006, 254-255*), ami arra utal, hogy a településen belül területileg elkülönítették e veszélyes tevékenységet.

Vagyis a fentieket összefoglalva, a Vinča-kultúra területén ma már a fémművesség kialakulásának minden egyes fázisa és a fémfeldolgozás minden egyes lépcsőfoka ismert, így nincs okunk kételkedni abban, hogy a helyi, szerbiai rézérc nyersanyag-lelőhelyek ismeretében, azokra alapozva önállóan alakult ki a balkáni rézművesség a neolitikum idején.

5.2.6. Értékelés

A balkáni rézművesség fejlődési fázisainak áttekintése alapján ma már világosan látszik, hogy már a kora neolitikum idején ismerték és használták a mai Szerbia területén felszínen gyűjthető természet illetve malachitforrásokat (**191. ábra**). Ez a korszak a nyersanyaggal való ismerkedés fázisa volt, amikor a szórványos felhasználás még csak egyedi, esetleg egymástól elszigetelt eseményeket, jelenségeket tükröz. A középső neolitikum, a Vinča-kultúra kezdetétől fogva számolhatunk a tudatos malachit- és rézfelhasználással, -feldolgozással. A malachit- és réztárgyak lelőhelyeinek elterjedéséből jól látszik, hogy ebben a korszakban a leletek még közvetlenül a rézérc nyersanyag-lelőhelyek közvetlen környezetére korlátozódtak (**192. ábra**). A rézművesség egyes fázisait tükröző leletek, maradványok mellett ez is egyértelműen a helyi nyersanyagforrások használatára, és az önállóan kialakuló fémművességre utal. A középső és késő neolitikum fordulójától kezdve a rézfeldolgozás már olyan méreteket öltött, hogy a réz- és malachittárgyak e szűk régió túl már azokra a területekre – így az Alföldre – is eljutottak, ahova helyi nyersanyagforrások hiányában biztosan csak cserekapcsolatok révén kerülhettek (**193. ábra**). A rézművességben megszerzett nagy technológiai jártasság és tudás volt szükséges akkora mennyiségű termék előállításához, ami ezt lehetővé tette.

Valószínűleg innen juthattak el a réz- és malachittermékek nemcsak a mai Magyarország, hanem Szlovákia területére is, bár ez Zalai-Gaál I. szerint nem bizonyítható (*Jovanović*

1990, 57; Novotná 1995a, 30; Zalai-Gaál 2001c, 185-186). Egyelőre a Szlovákia területéről ismert potenciális rézérc bányák egyikében sem sikerült a rézkornál korábbi tevékenység nyomait megtalálni (Žebrák 1995).

A fémművesség lineáris evolucionista fejlődési modellje – hidegen kalapálás, hidegen kalapálás és hevítés (kb. 150°C-on), olvasztás és öntés (1084°C-on) (Tylecote 1987) – ma már nem tartható, mivel kiderült, hogy az olvasztott termésszéz és a rézércből olvasztott réz nem különböztethető meg egymástól. Egyre inkább úgy tűnik, hogy a rézolvasztás technikájának felfedezése után is használták tovább a természetet, ezt az együttesen előkerülő tárgytipusok jól reprezentálják (Ottaway & Roberts 2008, 206).

Kísérleti régészeti adatok alapján a rézolvasztás legegyszerűbb technológiája is olyan sok hibalehetőséget rejt magában, hogy gyakorlás, megfigyelés és szóbeli instrukciók nélkül szinte lehetetlen átadni a tudást. Ezt valószínűleg tabukkal, énekekkel, rituálékkal is megkönnyítették. E tudás elkerülhetetlenül korlátozott (talán szándékosan is) átadása következtében a fémművességben való jártasság mindig egy szűk, kiválasztott csoport kezében maradhatott (Ottaway & Roberts 2008, 207). Ez pedig nemcsak a nyersanyaghoz való hozzáférés korlátozását jelentette – hiszen a jó minőségű nyersanyag felismerése és a bányászathoz szükséges tudás szintén korlátozott lehetett –, hanem a tárgyak elkészítésének lehetőségét is. Ez a tudás pedig már jelentősen különbözött a kőeszközök vagy -ékszerek készítésében szerzett gyakorlattól.

E korlátozott hozzáférés következtében a réztárgyak kitűnően alkalmasak voltak a presztízstárgy szerepének betöltésére, hiszen a tárgyakhoz való hozzájutás az alföldi közösségek esetében csak a balkáni közösségekkel fenntartott kapcsolatokon keresztül volt lehetséges. Valószínűleg a késő neolitikum idején az alföldi közösségek maguk még nem készítették ezeket a tárgyakat, bár erre utaló szórványos, bizonytalan adatok már vannak.

A mai Kelet-Magyarország területén a késő neolitikum idejéből a réz- és malachitékszerek elsősorban – főként női és gyerek- – sírokból kerültek elő, illetve Berettyóújfalú-Herpály és Polgár-Csőszhalom tell településének rétegeiből ismertek nagyobb számban. A polgár-csőszhalmai tell és a külső település eltérő szerepét jól alátámasztja a réztárgyak egyenetlen eloszlása is. Míg a tell település rétegeiből több apró réztárgy, egyik háza alól rézgyöngyökből álló gyöngyör és az egyik sírból rézgyűrű került elő, addig a horizontális településről egyetlen rézlelet sem látott napvilágot (Kalicz & Raczky 1984, 128-131; Raczky et al. 1994, 240; 1996; Raczky & Anders 2008, 44). A Vinča-kultúra területéről ismert malachit/rézleletek ugyanakkor arra figyelmeztetnek, hogy ezek előkerülésére csak ott számíthatunk, ahol az aprólékos ásatási technika (flotálás, szitálás) lehetővé teszi a csupán néhány mm átmérőjű tárgyak felfedezését, ezért kérdéses, hogy a többi alföldi tell település ebből a szempontból mennyire hasonlít ezekre a lelőhelyekre, avagy e két lelőhely réztárgyakban való gazdagsága a Vinča közösségekkel fenntartott kapcsolatok jelentőségére utal. Ugyanakkor a réztárgyakhoz való hozzáférés nem feltétlenül korlátozódik a telkekre és tellszerű településekre, mivel Kisköre-Gátról is ismert rézfeldolgozásra utaló lelet. A réztárgyak értékét tükrözik azok az antropomorf szobrok is, melyek karján többmenetes rézkarpere-

cek ábrázolásai láthatók, a temetkezések alapján rekonstruálható viseleti helyüknek megfelelően (pl. Szegvár–Tüzköves) (ld. a 7.3. fejezetet; Korek 1987, 14. és 16. kép).

Az alföldi késő neolitikus lelőhelyek esetében a réz használatában nem látszik kronológiai különbség a korszakon belül, azonban a dunántúli lengyeli lelőhelyek alapján a rézhasználat egyértelműen a korszak második felének jellegzetessége (Zalai-Gaál 1996, 32-33).

A Kárpát-medence területén a késő neolitikum volt az a korszak, amikor a rézfelhasználás kezdetei, az első rézékszerek megjelentek. Ezen a területen is jól látszik az, amit C. Renfrew fejtett ki, hogy a réz kezdetben presztízisnyersanyag volt és nem eszközkészítésre használták, a jól bevált köeszközöket csak egy fázissal később szorította ki (Renfrew 1986). Apró rézgyöngyök, gyűrűk, karperecek több késő neolitikus lelőhely sírjaiból is előkerültek (pl. Hódmezővásárhely–Gorzsa, Tápé–Lebő, Zengővárkony, Villánykövesd, Mórág–Tüzködomb), elsősorban nők és gyermekek sírjaiból, gyakran Spondylus és mészkő-/márványékszerek kíséretében (Gazdapusztai 1963, 27, 4. t. 1.; Horváth 1987, 42-43, 38. kép 1-2; Korek 1973, 278, 10. t. 6,8.; Dombay 1939, 7-8, 13, 19, 21; Dombay 1960, 78, 86-87, 123, 136, 229, 37. t. 1.; Dombay 1959, 61, 64; Zalai-Gaál 1996, 23, 25; Zalai-Gaál 2002b, 80-81). A korszak másik jelentős presztízis-nyersanyagával, a Spondylus ékszerek elterjedésével, viseletével összehasonlítva azt tapasztalhatjuk, hogy egyrészt ebből az új nyersanyagból készült tárgyaknak az elterjedése, viselete sokkal korlátozottabb volt, másrészt azt, hogy ezeket gyakran együtt viselték, ami hasonló szerepüket, értéküket jelzi. A rézékszerek sírok gyakran az egyéb mellékletekben is kiemelkedő sírok közé tartoznak, ami alátámasztja azt az elképzelést, hogy a réz mint új presztízis-nyersanyag csak egy szűk réteg számára volt hozzáférhető és át tudta venni azt a szerepet, amit a Spondylus ékszerek egyre kevésbé tudtak betölteni. A középső neolitikummal és a kora rézkorral együtt, tágabb kontextusban vizsgálva a Spondylushoz hasonlóan a réz társadalmi szerepének folyamatos változását tapasztalhatjuk. A réz kora és középső neolitikus szórványos megjelenése után a késő neolitikum volt az az időszak, amikor ez az új, korlátozottan hozzáférhető nyersanyag a presztízistárgy szerepét kezdte betölteni, majd a kora rézkortól kezdve a rézfeldolgozás folyamatos technológiai fejlődésével egyre nagyobb tömegben és egyre nagyobb területekre jutott el, amikor az ékszerek mellett már használati tárgyak formájában is megjelent, melyek részben gyakorlati, részben presztízisfunkciót tölthettek be.

5.3. Szarvas szemfog

Az átfúrt és a nyakban, a fejen vagy karon felfűzve viselt szarvas szemfogak a Kárpát-medence területén a késő neolitikum időszakában tűntek fel először nagyobb mennyiségben, azonban ennek a viseletnek évezredes, a felső paleolitikumra visszanyúló hagyományai vannak Európa-szerte (Choyke 2001, 252-253). Ennek ellenére a nyugati vonaldiszes körben csak szórványosan fordulnak elő (pl. Vedrovice 15/75. sír, 40-45 éves férfi, 4 db) (Ondruš 2002, 23-26, 15a. kép 9, 15. t. 1), bár már ebből a korszakból ismertek utánczaik (pl. Mezőzombor 49. sírjából Spondylusból készült, szarvas szemfog alakúra faragott gyöngy került elő) (Csengeri 2004a, 69, 3. kép 11).

Lelőhely	Sír- szám	Nem	Kor	Valódi szarvas szemfog	Szarvas szemfog utáztat	Hivatkozás
Aszód–Papi földek	174	nem meghat.	adultus	6		Kalicz 1985a, 27-28, 41. kép
Bodrogzsadány– Akasztószér	12	nem meghat.	gyerek	14		Bánffy 2008, 164
Čoka/Csóka– Kremenyák	kincs			x		Banner 1960, 18, 34, 55. t. 3-8, 10-19
Hódmezővásár- hely–Gorzsa	3	férfi	nem meghat.	x		Gazdapusztái 1963, 27- 30; Korek 1973, 291
Hódmezővásár- hely–Kökénydomb	1928/1	nem meghat.	nem meghat.	10		Banner 1930, 75, 3. t. 8- 10
Hódmezővásár- hely–Kökénydomb	1928/3	nem meghat.	nem meghat.	x		Banner 1930, 76
Hódmezővásár- hely–Kökénydomb	1928/4	nem meghat.	nem meghat.	x		Banner 1930, 77
Hódmezővásár- hely–Kökénydomb	1928/14		gyerek	x		Banner 1930, 81
Kisköre–Gát	2	nem meghat.	nem meghat.	16		Korek 1989, 39, 32. t.
Kisköre–Gát	4		infans I	15		Korek 1989, 39-40, 33. t. 6-11
Kisköre–Gát	6	nő	maturus	2		Korek 1989, 40
Kisköre–Gát	9	férfi	maturus	2		Korek 1989, 41, 35. t. 3.
Kisköre–Gát	21	nő	adultus	29		Korek 1989, 42, 37. t.
Kisköre–Gát	24		infans II	8		Korek 1989, 42
Kisköre–Gát	28		infans II	6		Korek 1989, 43
Kisköre–Gát	34	nő	senilis	2		Korek 1989, 43
Kisköre–Gát	36	férfi	maturus	7		Korek 1989, 44, 40. t.
Lengyel	15	nem meghat.	nem meghat.	x		Wosinszky 1896, 1-10. kép; Zalai-Gaál 1988, 153
Lužianky	1/1942			x		Novotný 1962, 217
Mórágý–Tüzködomb	55	férfi	22-28 éves	1		Zalai-Gaál 2002b, 85, 134-135
Őcsöd–Kováshalom	26	nem meghat.	nem meghat.	2		publikálatlan
Pári–Altacker	2	nem meghat.	3 éves	1		Zalai-Gaál 1999, 5. kép 2-5.
Polgár–Csőszhalom	2		gyerek	66		Bánffy & Bognár- Kutzián 2007, 195-197, 175. kép
Polgár–Csőszhalom	6	férfi?		11		Bánffy & Bognár- Kutzián 2007, 203-205, 182. kép
Polgár–Csőszhalom	105	férfi	adultus	5		Choyke 2001, 1. táblázat
Polgár–Csőszhalom	111	nő	adultus	11		Choyke 2001, 1. táblázat
Polgár–Csőszhalom	196	nő	adultus	74		Choyke 2001, 1. táblázat
Polgár–Csőszhalom	226	nő	juvenilis	2	80	Choyke 2001, 1. táblázat
Polgár–Csőszhalom	362	nő	adultus	2	66	Choyke 2001, 1. táblázat
Polgár–Csőszhalom	406	férfi	adultus	3		Choyke 2001, 1. táblázat
Polgár–Csőszhalom	611	nő	juvenilis	2		Choyke 2001, 1. táblázat
Polgár–Csőszhalom	613	nő	adultus	3		Choyke 2001, 1. táblázat
Polgár–Csőszhalom	619	nő	adultus	1	42	Choyke 2001, 1. táblázat
Polgár–Csőszhalom	836	nő	adultus	21		Choyke 2001, 1. táblázat
Polgár–Csőszhalom	886	nő	adultus		22	Choyke 2001, 1. táblázat
Szeghalom– Kovácsshalom	10	nem meghat.	gyerek	3		Banner 1927, 27
Szegvár–Tüzköves	2	nem meghat.	nem meghat.	1		Korek 1973, 295

Leelőhely	Sír- szám	Nem	Kor	Valódi szarvas szemfog	Szarvas szemfog utánezat	Hivatkozás
Szegvár–Tűzköves	72	nem meghat.	nem meghat.	15		publikálatlan
Tápé–Lebő A	28	nem meghat.	nem meghat.	2		Bognár-Kutzián 1972, 88
Zengővárkony	139	nem meghat.	5-6 éves	1		Dombay 1960, 95-96, 49. t. 15.

196. ábra: Szarvas szemfogak és utánezataik előfordulása a Kárpát-medencei késő neolitikumban

A késő neolitikumban a korábbi időszakhoz képest nagy számban jelentek meg, ami a vadászati szerepének, társadalmi megítélésének, szimbolikus jelentőségének növekedését is jelzi (196. ábra). A korszak végével szinte teljesen el is tűnt a leletanyagból.¹¹⁸ A kutatás többnyire egyetért abban, hogy a sírokban lévő fogak száma összefügg az egyes vadászok által elejtett szarvasok számával (Maier 1964; Driesch 1991; Pavlu et al. 1995; Zápotocká 1998, 86; Zalai-Gaál 2001c, 194). Ugyanakkor jelentős különbség a korábbi korszakokhoz és Európa más területeihez képest, hogy a Kárpát-medencei késő neolitikumban elsősorban nem felnőtt férfiak sírjaiban tűnnek fel, akik valószínűleg elejtették ezeket az állatokat, hanem felnőtt nők, ritkábban gyerekek sírjaiban. Másik lényeges különbség, és a fogak értéke, szimbolikus, társadalmi jelentőségére, presztízistárgy szerepére utal, hogy Polgár–Csőszhalmon a fogak között nagy számban csontból készült utánezatok is megjelentek. Ezek pedig jelenlegi ismereteink szerint kizárólag nők és gyerekek viseletének részét képezték (192. ábra) (Choyke 2001, 1. táblázat). Polgár–Csőszhalmon kívül a kelet-magyarországi késő neolitikumból más leelőhelyről egyelőre nem kerültek elő csont utánezatok, csak valódi szemfogak.

A. Choyke vizsgálatai alapján Polgár–Csőszhalmon valódi szarvas szemfogak három férfi, nyolc nő és két gyerek sírjába kerültek, míg az utánezatok kizárólag nők sírjaiban fordultak elő (Choyke 1997; 2001, 1. táblázat; Bánffy 2008, 165). A sírokban lévő valódi fogakon a viseletről származó erőteljes kopásnyomok (gyakran újra is fűrták őket) lehetett megfigyelni, ami arra utal, hogy ezeket hosszú időn keresztül gyűjtötték és viselték. Ezzel ellentétben az utánezatok csak egy részén látszódtak a viselet nyomai, más részük pedig teljesen újnak tűnt, mintha kifejezetten a temetés számára készült volna (Choyke 2001, 255).

A dél-alföldi területeken csak egy nagyon szűk földrajzi régió belül, Čoka/Csóka-Kremenyákon (kincsből is), Szegvár–Tűzkövesen, Tápé–Lebőn és Hódmezővásárhely–Kökénydombon fordultak elő kis számban szarvas szemfogak (Banner 1960, 34, 55. t. 3-8, 10-19; Banner 1930a, 75-77, 81, 3. t. 8-10; Korek 1973, 295). Antropológiai meghatározás hiányában nem tudjuk, hogy demográfiaailag azonos megoszlásban-e, mint az északabbi területeken, de abból, hogy a hét sírból öt bal oldalára fektetett temetkezés volt, valószínű, hogy ezek is inkább nők sírjai voltak. Csupán két hódmezővásárhely–kökénydombi temetkezés volt jobb oldalra fektetett, ezekből csak egy-egy szarvas szemfog került elő (Banner 1930a, 75-77). Valamivel nagyobb mennyiségben ismertek Kisköre–Gátról, ahol férfi-, női és gyereksírban egyaránt előfordultak, Polgár–Csőszhalomhoz hasonlóan itt is gyakrabban és nagyobb mennyiségben nők sírjaiból kerültek elő (ld. a 4.11.5.3. fejezetet; Korek 1989, 39-45).

¹¹⁸ Tiszapolgár–Basatanyán az 54. női sírból került elő egy darab (Bognár-Kutzián 1963, 311, 64. t.).

Ezek alapján valószínű, hogy férfiak sírjaiba itt is csak kis számban kerültek valódi szarvas szemfogak, és utáztatok egyáltalán nem ismertek. Településekről szintén nem ismert e tárgytypus, ami arra utal, hogy használata korlátozott volt a mindennapi életben.

Az átfúrt szarvas szemfogak használata a késő neolitikumban az északkelet-magyarországi régióban koncentrálódik, aminek valószínűleg kulturális okai vannak. A szarvasok a dél-alföldi késő neolitikus települések állatsontanyagában ugyanúgy megtalálhatók, mint az északi régióban (Vörös 2005, 8. táblázat), tehát ökológiai okokkal nem magyarázható e különbség. Úgy tűnik, hogy a dél-alföldi régióban a presztízs különbségek kifejezésében és manipulálásában ezek a tárgytypusok nem játszottak akkora szerepet, ami esetleg összefüggésben állhat a vadászat szerepének társadalmi megítélésével is.

A szarvasok állandó szemfogai viszonylag korán megjelennek, nagyjából az állat egy éves korában, ezután pedig folyamatosan kopnak, így morfológiai és méretbeli különbségeik alapján F. d'Errico és M. Vanhaeren kidolgozta azt a módszert, amivel meg lehet állapítani az elejtett állatok nemét és életkorát, meg lehet különböztetni a jobb és bal oldali fogakat, felismerhetők az azonos egyedhez tartozó fogpárok. Ezek alapján kimutatták, hogy a felső paleolitikumban Aven des Iboussières lelőhelyen eltérő stratégiával vadásztak szarvasbikákra és szarvasstehenekre, illetve azt, hogy a sírba került 196 fog nagy részének hiányzott a párja. Ezek szerinti ajándékcserében vettek részt, és így elkerültek a lelőhelyről (d'Errico & Vanhaeren 2002). A bodrogszádányi 12. sír fogai Bánffy E. szerint fiatal állatokból származnak, melyek még nem fejlődtek ki teljesen (Bánffy 2008, 167). Ezzel szemben S. Rigaud és munkatársai egy spanyolországi mezolitikus sírban talált szarvas szemfogak vizsgálata alapján megállapították, hogy azok nagyrészt kifejlett, 2,5-10 éves szarvasbikák fogai voltak (Rigaud et al. 2009). A Choyke szerint ékszerkészítésre a felnőtt bikák fogai voltak a leginkább alkalmasak (Choyke 2001, 252). Úgy tűnik, hogy a szarvas fogak nem és életkor szerinti preferenciájának lehettek különbségei Európa különböző régiói és időszakai között. Bár a polgár-csöszhalmi példányok esetében az állatok korára és nemére vonatkozó archeozoológiai meghatározás még nem készült, a fogak méretei alapján ezek különböző korú állatokból származhatnak (Choyke 2001, 257). A Kárpát-medencei késő neolitikus leletanyag nem és életkor szerinti archeozoológiai vizsgálata jelentékeny ismeretekkel bővíthetné a korszak vadászataról, ajándékcseréjéről és a szarvas szemfogak szimbolikus jelentéséről való ismereteinket.

A szarvas szemfogak különböző nyersanyagból készült utáztatái Európa számos területéről és több korszakából ismertek (Choyke 2001, 253-254; Driesch 1991; Göldner 1991; Spatz 1991), de ezek nagy részének nincs kapcsolata a Kárpát-medencei leletekkel. A Dunántúlon és a lengyeli körben is csak kis mennyiségben fordulnak elő, ezek között utáztatok nincsenek (pl. Lužianky 1/1942. sír) (Novotný 1962, III, 7. kép 15).

A lengyeli egykorú példányokon kívül a Cucuteni-Ariușd ékszerkincsekben nagy számban előforduló átfúrt szarvas szemfogak felhalmozása, hosszú időn keresztül gyűjtése hasonló leginkább a polgár-csöszhalmi leletekhez, pl. Erősd/Ariușd 80 db, Brad 190 db, Habașești 22 db, Karbuna 124 db, ez utóbbiak között csontból készült utáztatok is voltak (László 1911;

Sztáncsuj 2007; Ursachi 1991; Dumitrescu 1957; Sergeev 1963; Chapman 2000, 117). Selevacról is ismert néhány példány és talán agancsutánzat is van köztük (*Russel 1995, 14. t. 7a-b*).

A Durankulakon feltárt Hamangia sírok esetében (csak férfi- és gyereksírokban fordult elő) sikerült összefüggést megállapítani a sírokban lévő fogak száma és a sír egyéb mellékleteinek gazdagsága között, ezért M. Avramova szerint minél több szarvas szemfog volt a sírban, annál magasabb rangú volt az illető (*Avramova 2002, 191-192*). H. Todorova szerint pedig a sírban lévő fogak száma összefüggött azzal, hogy tulajdonosuk mióta töltött be egy pozíciót (*Todorova 2002b, 187*). Varna temetőjéből szintén nagy számban került elő (*Ivanov 1988, 62*).

Jól látszik, hogy Európa különböző területein, hosszú időn keresztül, valószínűleg egymástól függetlenül különbözőképpen használták a szarvas fogakat. Az utánzatok széles földrajzi és időbeli keretek között való feltűnése és a fogak hosszú időn keresztüli gyűjtése, felhasználása világosan jelzi azt, hogy ezt a tárgytípust nagyra értékelték. Minden bizonnyal vadásztrófea volt és így közvetve tükrözi a vadászat társadalmi szerepét, megbecsülését is. A tárgytípus feltűnése a Kárpát-medencei késő neolitikumban, majd hirtelen eltűnése összefüggésben lehet a vadászat szerepének növekedésével ebben a korszakban (*Vörös 2005; Bartosiewicz 2005*). A leletek elsősorban Polgár–Csőszhalom környékén, az északkelet-magyarországi régióban csoportosulnak, főként itt tölthette be presztízstárgy szerepét, ahol a vadkanaggyal ellentétben – ami valószínűleg szintén vadásztrófea volt – mindkét nem és gyerekek sírjaiban is előfordult.

5.4. Vadkanagyar

Vadkanaggyarból készült kisebb csüngők már korábbi időszakokból is ismertek: Obre I., a Starčevo-kultúra lelőhelyén került elő egy csüngő és egy másik töredéke települési rétegből, Bešeňovon egy zselízi temetkezésből, valamint Lužianky 7/1956. sírjából (*Benac 1973b, 368, 12. t. 6., 9.; Cheben 2000, 65; Novotný 1962, 217*). Bár a vonaldíszes körre nem jellemzőek a vadkanaggyar-csüngők, mégis több vonaldíszes sírban is voltak olyan nyakékek, melyek Spondylus gyöngyei között olyan ívelt csüngők lógtak, melyek a vadkanaggyarhoz hasonlóak, ez azonban adódhat pusztán a nyersanyag adottságaiból is (pl. Eggenburg 1. sír, Vedrovice 19/75. és 46/77. sír) (*Stift-Gottlieb 1939, 149-159, 1-2. t.; Podborský 2002, 28-30, 48-50, 29. kép 9., 46. kép 4.*)

A vadkanaggyar sírba helyezésének szokása a késő neolitikum elején jelent meg a Dunántúlon és az északkelet-magyarországi régióban egyaránt. A férfiak egy csoportjának viseletének jellegzetes darabjai voltak a vadkanaggyarból hasított csüngők (illetve vadkan alsó állkapcsa mellékletként pl. Aszód–Papi földek 100. és 180. sír, Polgár–Csőszhalom 429. obj., Svodín, Friebritz–Süd 134. sír, Villánykövesd, Lengyel, Alsónyék–Kanizsa-dűlő) (*Kalicz 1985a, 143, 33. kép; Raczyk et al. 1997, IV. 38. kat.; Němejcová-Pavúková 1986, 145, 7. kép; Neugebauer-Maresch et al. 2001, 206-207; Zalai-Gaál 2001c, 192-193; Zalai-Gaál 2008, 262*), melyek a sírokban a halottak mellkasán párosával (pl. Polgár–Csőszhalom 406. obj., Aszód–Papi földek 100. sír) vagy a fején egyesével (pl. Mórág–Tűzködomb 6 sír, Alsónyék–Kanizsa-dűlő 750., 963., 3785. és 6078. sír) fordultak elő (*Raczyk et al. 1997, 39, 31. kép*;

Kalicz 1985a, 142., 32. kép 2.; Zalai-Gaál et al. 2009, 318-322, 29-42. kép). Ahogyan a korábbiakban már említettem ezek a tárgytypusok elsősorban a dunántúli lengyeli és a felső-Tiszavidéki lelőhelyek jellemzői, a dél-alföldi lelőhelyeken csak szórványosan fordulnak elő (Berettyóújfalu–Herpály, Szegvár–Tűzköves) (197. ábra) (ld. a 4.3.6. és a 4.15.6.6. fejezeteket; Korek 1973, 298). A Dunántúlon e tárgytypus viseletének szokása erőteljesen koncentráldódik a zengővárkonyi 5., 6c. és 9. sírcsoportban (Zalai-Gaál et al. 2009, 308-317). E korszakban a Kárpát-medencén kívüli területeken is előfordulnak e díszek, azonban azok jellemzően települési objektumokból kerülnek elő (pl. Obre II, Butmir-kultúra) és kialakításuk alapján talán más funkciót is tölthettek be (Benac 1973a, 105, 24. t. 8-II.).

Általánosan elfogadott nézet, hogy a vadkanagyar-lemezről készült csüngőpárok kizárólag a felnőtt férfiak viseletének tartozékai voltak. Az esetek túlnyomó többségében ez a felfogás megállja helyét, de vadkanagyar töredéke került elő gyermekek sírjából (Mórág-Tűzködomb 46. sír, Zengővárkony 59. és 236. sír) és talán egy esetben női sírből is (Mórág-Tűzködomb 6. sír) (Zalai-Gaál 2002b, 85; Dombay 1939, 23). Mivel ezek egyetlen egyszer sem a teljes, tipikus csüngők voltak, valószínűleg ez esetben a mellékletek nemmel és életkorral való összefüggése helytálló. Ez a megállapítás érvényes a vadkanállkapcsokra is, melyek szintén kizárólag a felnőtt férfisírok mellékletei voltak. Valószínűleg ugyanazt vagy nagyon közeli szerepet tölthettek be, mint a vadkanagyar csüngők.

A vadkanagyar-csüngők viselete a késő neolitikumban a felnőtt férfiak egy csoportjához kapcsolható, ami így valószínűleg összefüggésben állt személyes tetteikkel és tehetségükkel, talán nemcsak a vadászat terén. A vadkanagyar és a szarvas szemfogak elterjedési köre azonos, mindkettő a vadászat társadalmi szerepének jelentőségét jelzi. Értékükre utalnak azok a kincsleletek is, melyek a Spondylus ékszeres és szarvas szemfogak mellett vadkanagyar(töredéke)ket tartalmaztak (pl. Čoka/Csóka–Kremenyák, Ariušd/Erősd) (Banner 1960, 18, 45. t. 59, 55. t.; Raczky 1994, 163, 4. kép 10; Sztáncsuj 2007, 54, 7. t. 16-18; 9. t. 2).

A késő neolitikum után a vadkanagyar-csüngők viseletének és a vadkanállkapcsok sírba helyezésének szokása a rézkori Tiszapolgár- és Bodrogkeresztúr-kultúrákban is továbbélt. (pl. Hajdúböszörmény–Ficsori-tó-dűlő, Tiszavalk–Kenderföld, Tiszavalk–Tetes) (Kovács & Váczi 2007, 405; Patay 1978a, 23, 27, 39, 41; 1978b, 9, 21, 29-31, 47-49). A tiszapolgár-basatanyai temető kora rézkori fázisában vadkanállkapocs csak felnőtt férfiak, jobb oldalra fektetett gyerekek (valószínűleg fiúk) sírjaiban és szimbolikus sírban volt. A temető bodrogkeresztúri fázisából már ritkábban kerültek elő és ekkor már nők sírjaiban is megjelentek, azonban hiányoztak a gyermeksírokból, ami világosan jelzi a tárgytypus szerepének változását. Még jelentősebb a változás, ha figyelembe vesszük azt is, hogy ekkor már minden állkapocs házi sertéstől származott és ezekben a sírokból más sertécsontok is voltak. A vadkanagyar-csüngők viselete pedig a basatanyai temetőben is a korai, tiszapolgári férfisírokra korlátozódott illetve egy szimbolikus sírből került elő (Bognár-Kutzián 1963, 309-311). A dunántúli kora és középső rézkori temetkezések ismeretének hiányában nem tudjuk, hogy a Dunántúlon e tárgytypus viseletének szokása, szimbolikus, társadalmi jelentése megszakadt-e.

Lelőhely	Sírszám	Nem	Életkor	Hivatkozás
Alsónyék-Kanizsa-dűlő	212	férfi (?)	35-45	Zalai-Gaál et al. 2009, 340
Alsónyék-Kanizsa-dűlő	411	férfi	30-40	Zalai-Gaál et al. 2009, 340
Alsónyék-Kanizsa-dűlő	750	férfi	23-30	Zalai-Gaál et al. 2009, 340
Alsónyék-Kanizsa-dűlő	963	férfi (?)	17-18	Zalai-Gaál et al. 2009, 340
Alsónyék-Kanizsa-dűlő	3043	férfi	35-50	Zalai-Gaál et al. 2009, 340
Alsónyék-Kanizsa-dűlő	3329	férfi	25-35	Zalai-Gaál et al. 2009, 340
Alsónyék-Kanizsa-dűlő	3472	férfi	30-40	Zalai-Gaál et al. 2009, 340
Alsónyék-Kanizsa-dűlő	3785			Zalai-Gaál et al. 2009, 340
Alsónyék-Kanizsa-dűlő	6078	férfi	30-40	Zalai-Gaál et al. 2009, 340
Aszód-Papi földek	100	férfi	adultus	Kalicz 1985a, 23, 32. kép 2, 33. kép 1-2
Aszód-Papi földek	180	férfi	adultus-maturus	Kalicz 1985a, 29, 33. kép 3
Aszód-Papi földek	14	férfi	maturus	publikálatlan
Aszód-Papi földek	74	férfi	adultus	publikálatlan
Aszód-Papi földek	120	szimbolikus sír		publikálatlan
Aszód-Papi földek	129	férfi	adultus	publikálatlan
Aszód-Papi földek	130	férfi	juvenilis-adultus	publikálatlan
Aszód-Papi földek	132	nem meghat.	nem meghat.	publikálatlan
Aszód-Papi földek	184	nem meghat.	nem meghat.	publikálatlan
Aszód-Papi földek	189	férfi	maturus	publikálatlan
Aszód-Papi földek	197	férfi	adultus	publikálatlan
Aszód-Papi földek	208	nem meghat.	nem meghat.	publikálatlan
Aszód-Papi földek	213	férfi	maturus-senilis	publikálatlan
Aszód-Papi földek	214	férfi	adultus	publikálatlan
Berettyószentmárton	1			Bognár-Kutzián 1963, 383
Berettyóúfalu-Herpály				publikálatlan
Csabdi-Téli zöldes				Antoni 1982, oldalszám nélkül
Friebritz-Süd	134	férfi	50-60 éves	Neugebauer-Maresch et al. 2001, 206-207
Hódmezővásárhely-Kökénydomb				Banner & Foltiny 1945, 3. t. 8
Horgos-Szentpéteri csárda (?)				Zalotay 1932, 67
Karancsság				Bácsmegi 2003, 81
Lengyel				Zalai-Gaál 2001c, 192-193
Luzianky	7/1956			Novotný 1962, 217, 22. kép 15.
Mlynárce				Novotný 1962, 217
Mórág-Tűzkődomb	46		9-11 éves	Zalai-Gaál 2002b, 85, 120-130
Mórág-Tűzkődomb	6	nő	37-41	Zalai-Gaál 2002b, 85, 115
Polgár-Csőszhalom	3			Bánffy & Bognár-Kutzián 2007, 197
Polgár-Csőszhalom	4			Bánffy & Bognár-Kutzián 2007, 201
Polgár-Csőszhalom	6			Bánffy & Bognár-Kutzián 2007, 203
Polgár-Csőszhalom	7			Bánffy & Bognár-Kutzián 2007, 205
Polgár-Csőszhalom	429			Raczky et al. 1997, IV.38. kat.
Polgár-Csőszhalom	105			Raczky et al. 1997, IV.28. kat.
Polgár-Csőszhalom	406			Raczky et al. 1997, 31. kép; IV.32. kat.
Svodín	27/73	férfi		Němejcová-Pavúková 1986, 145, 7. kép
Szegvár-Tűzköves	13	férfi		Korek 1973, 298
Villánykövesd	22	férfi	36-43	Dombay 1959, 65; Zalai-Gaál et al. 2009, 340

Lelőhely	Sírszám	Nem	Életkor	Hivatkozás
Zengővárkony	9			<i>Dombay 1939, 9</i>
Zengővárkony	59		gyerek	<i>Dombay 1939, 25</i>
Zengővárkony	11b			<i>Dombay 1939, 10</i>
Zengővárkony	114			<i>Dombay 1960, 87-88; Zalai-Gaál 1988, 147</i>
Zengővárkony	37	szimbolikus		<i>Dombay 1939, 18; Zalai-Gaál et al. 2009, 339</i>
Zengővárkony	56			<i>Dombay 1939, 23; Zalai-Gaál et al. 2009, 339</i>
Zengővárkony	85			<i>Dombay 1960, 76-77</i>
Zengővárkony	137	férfi	39-48	<i>Dombay 1960, 95; Zalai-Gaál et al. 2009, 340</i>
Zengővárkony	178			<i>Dombay 1960, 105; Zalai-Gaál et al. 2009, 339</i>
Zengővárkony	179			<i>Dombay 1960, 105-106; Zalai-Gaál et al. 2009, 339</i>
Zengővárkony	184			<i>Dombay 1960, 108-109; Zalai-Gaál et al. 2009, 339</i>
Zengővárkony	203			<i>Dombay 1960, 115; Zalai-Gaál et al. 2009, 340</i>
Zengővárkony	205			<i>Dombay 1960, 115-116; Zalai-Gaál et al. 2009, 340</i>
Zengővárkony	213			<i>Dombay 1960, 118; Zalai-Gaál et al. 2009, 340</i>
Zengővárkony	214			<i>Dombay 1960, 118-119; Zalai-Gaál et al. 2009, 340</i>
Zengővárkony	217			<i>Dombay 1960, 120</i>
Zengővárkony	218			<i>Dombay 1960, 120-121</i>
Zengővárkony	229			<i>Dombay 1960, 123; Zalai-Gaál et al. 2009, 340</i>
Zengővárkony	236			<i>Dombay 1960, 125; Zalai-Gaál et al. 2009, 340</i>
Zengővárkony	325	férfi	38-48	<i>Dombay 1960, 145; Zalai-Gaál et al. 2009, 340</i>

197. ábra: Vadkanagyar-csüngő és vadkanállkapocs mellékletes sírok a Kárpát-medence késő neolitikumából

Vagyis a vadkanagyar-csüngők, -állkapcsok és a szarvas szemfogak szimbolikus, társadalmi jelentősége, a presztízs vagy társadalmi státusz kifejezésében játszott szerepe egy viszonylag szűk időszakra, a késő neolitikumra és a kora rézkorra korlátozódott. Ebben a korszakban az ismert települések állatcsontanyaga alapján a korábbi korszakhoz képest megnőtt a vadászott állatok aránya, különösen a hegyvidéki területeken (*Bartosiewicz 2005; Vörös 2005*). Minden bizonnyal a vadászat e megnövekedett szerepét és társadalmi megbecsülését jelzik ezek a trófeaként is funkcionáló tárgytipusok. E tárgyak megszerzése jellegüknél fogva korlátozott volt, minden bizonnyal kitűnően alkalmasak voltak az állatokat elejtő vadászok személyes képességeinek, ügyességének kifejezésére, kihangsúlyozására.

A hegyvidékektől távolabbi dél-alföldi területeken a vadászott állatok aránya általában alacsonyabb a települések állatcsontanyagában (*Bartosiewicz 2005; Vörös 2005, 4. táblázat; Gyucha 2009, 337, 7.2. táblázat*) és ezeken a lelőhelyeken a vadállatokhoz kapcsolódó tárgytipusok (szarvas szemfog, vadkanagyar-csüngő, vadkanállkapocs) sem játszottak jelentős szerepet a társadalmi egyenlőtlenség kifejezésében.

5.5. Kőeszköz

A kőeszközök presztízisjelző szerepének meghatározásához a tárgyak nyersanyagának és annak eredetének meghatározása nyújthatná a legbiztosabb támpontot. A pattintott kőeszközöket évtizedek óta kutatják és nyersanyagforrásaik többé-kevésbé jól körülhatároltak (Biró 1998). Az utóbbi években folyamatosan szaporodnak a csiszolt kőeszközök nyersanyagvizsgálatai is, melyek többnyire az egyes lelőhelyek rendkívül szerteágazó kapcsolatrendszerére világítanak rá (Biró & Szakmány 2000; Judik 2004; Schléder et al. 2002; Szakmány 1996; Szakmány et al. 2008; 2009). Egyelőre még mindig kevés lelőhely csiszolt kőeszközeinek nyersanyagát határozták meg ahhoz, hogy egy átfogó, regionális képet lehessen megrajzolni. Hasonló a helyzet a kőeszközökön látható használati nyomok elemzése terén is.

Mivel e tárgytipusok elsősorban gyakorlati funkciót tölthettek be több szempont figyelembevételével lehet csak elkülöníteni azokat az eseteket, ahol és amilyen körülmények között bizonyos kőeszközök a presztízis- vagy státusztárgy szerepét (is) betölthették. Egyrészt a tárgyak nyersanyaga utalhat erre: az adott tárgy a lelőhelytől csak igen távol előforduló, ritka nyersanyagból készült (korlátozott hozzáférés) vagy olyan puha kőzetből, hogy a tárgy használati funkciót szinte biztosan nem tölthetett be. Másrészt az egyes tárgyak kontextuális vizsgálata (például sírmellékletként nemhez és/vagy életkorhoz kapcsolódik; a potenciális nyersanyag-lelőhelyhez közeli vagy távoli lelőhelyen került elő) és ábrázolásai elemzése segíthet a tárgyak egykori értékének, szerepének megértésében. Harmadrészt elképzelhető, hogy elkülöníthető a kőeszközöknek egy olyan csoportja, melyek méretükben nagyobbak, szebben kidolgozottak, jobb vagy szebb nyersanyagból készültek, esetleg használati nyom sem látszik rajtuk, melyek a gyakorlati funkciót betöltő példányokhoz hasonlóak vagy formailag azokkal egyezők, de ilyen funkciót nem, csak presztízistárgy szerepét töltötték be.

5.5.1. Csiszolt kőeszközök

A Kárpát-medencei kora neolitikum sírjaiból nem ismertek kőbalták és a középső neolitikum sírjaiból is rendkívül ritkán kerültek elő. E tekintetben a nyitrai és vedrovicei temető kivételnek számít és a közép-európai vonaldíszes körhöz kapcsolódik, mivel ott számos kaptafa alakú kőbalta került elő, rendszerint 40-60 év körüli férfiak sírjából. A vedrovicei temetőben csupán egy női, három gyermek és egy bizonytalan nemű egyén sírjában voltak kőeszközök, a többi húsz eset túlnyomó többségében 40-50 éves férfiak sírja volt (Pavúk 1972; Podborský 2002, 21-129). Ezzel szemben a Szatmár-kultúra és az AVK sírjaiban kisgyerekeknél (pl. Tiszalúc-Sarkad Bio. sír: törött kőbalta, 2-4 éves gyerek; Šarišské Michaľany 5. sír, csecsemő) és felnőtteknél is előfordult (pl. Tiszavasvári-Paptelekhát 10. sír, Zsáka-Vizesi tanya 1. és 3. sír), azonban nem-meghatározás híján nincs adat arról, hogy köthetők-e felnőtt férfiak sírjaihoz ezek a leletek (kivéve: Bajč 1. sír, nő, Zseliz-kultúra) (Oravec 1996, 52; Šiška 1986, 445; Kalicz & Makkay 1977, 77, 184-186; Cheben 2000, 72-73).

A késő neolitikumban már sokkal gyakoribb mellékletek a kőbalták és kővésők, főként a Lengyel-kultúra sírjaiban. A leletanyag eloszlása alapján úgy tűnik, hogy a kőeszközök sír-

ba helyezéseinek szokása lelőhelyenként változik. Ugyanis míg Zengővárkonyon a sírok egyötödében (!) volt nyéllyukas kőbalta (még nagyobb ez az arány, ha a kővésőket is hozzászámoljuk), addig a mórágý–tűzkődombi sírcsoportokban csupán két kőbalta került elő. Ekkora különbséget pedig nem indokolhat a két lelőhelyen feltárt sírok számának különbsége. Meg kell jegyezni, hogy a térség késő neolitikumának egyetlen más lelőhelyén feltárt sírok között sem fordult elő ilyen nagy arányban kőbaltamelléklet. A dunántúli Lengyel-kultúra nyéllyukas kőbaltáinak tipokronológiai elemzését Zalai-Gaál I. rendkívüli aprólékossgal végezte el, ám elemzéséből a tárgyak nyersanyaga hiányzik (Zalai-Gaál 1991). A rendelkezésre álló antropológiai adatok szerint a zengővárkonyi temetőben 15-ször felnőtt férfi, háromszor felnőtt nő és hétszer gyerek sírjában volt a kőbalta (Zalai-Gaál 1991, 396). Tehát ezek a köeszközök a dunántúli késő neolitikumban már nem köthetők egyértelműen a felnőtt férfiakhoz. A köeszközzel eltemetettek sírjai Mórágý–Tűzkődombon és Zengővárkonyon a sírcsoportok középső részein fekszenek (Zalai-Gaál 1991, 398). A zengővárkonyi temető 288. és 272. sírjában előkerült kőbalták, melyek Zalai-Gaál I. tipokronológiai beosztásában ritka és késői típusok, formájukban a későbbi, kora rézkori rézbaltákra emlékeztetnek (Dombay 1960, 70. t. 10., 74. t. 5.; Zalai-Gaál 1991, 392). Szögletes, elnyújtott alakjukkal, enyhén homorú oldalukkal hasonlítanak a pločniki baltákhoz (Šljivar et al. 2006, 3. t. 1-2, 4. t. 1, 6. t. 1).

A polgár-csőszalmi sírokban a dunántúli és Aszód–Papi földeki lengyeli sírokhoz hasonlóan gyakori mellékletek voltak a csiszolt köeszközök, a férfisírok majdnem feléből kerültek elő (Anders & Nagy 2007, 89). Az alföldi lelőhelyeken a csiszolt köeszközök sírba helyezése sokkal ritkább volt, mint a Felső-Tisza-vidéken vagy a Dunántúlon. Ennek elsődleges oka minden bizonnyal a regionális földrajzi adottságokban keresendő. A hegyvidékektől, a potenciális kőnyersanyag-forrásoktól távoli lelőhelyeken ezek az eszközök nagyobb értéket képviselhettek, ritkábban kerültek sírba. E tárgyak értékét jelzi az is, hogy miniatűr változataik (pl. Őcsöd–Kováshalom) és miniatűr agyagutánzataik is számos lelőhelyről előkerültek (pl. Berettyóújfalu–Herpály) (ld. a 4.13.6.3. fejezetet; Kalicz & Raczky 1984, 44. kép 5). Ebben a régióban (és talán a Vinča-kultúra egyes területein is) a miniatűr agyagbalták antropomorf szobrokhoz kapcsolódó előkerülése (pl. Szegvár–Tűzköves, Stubline) (Trogmayer 1992; Crnobrnja 2009, 6a-b. kép) nemcsak e tárgytipusok társadalmi szerepét, hanem a rituális élettel való összefonódását is jelzi.

A mai Szerbia területén, szinte kizárólag a Vinča-Pločnik fázis idején, de akkor széleskörűen használt, fehér, puha kőzetből – magnezit, porcelanit és hamutufa variánsai – készülték csiszolt kőbalták. Ez a tény már önmagában megkérdőjelezi a presztízsnyersanyagként való értelmezés lehetőségét, ugyanakkor e magterületen kívül rendkívül ritkán fordulnak elő (pl. Zengővárkony, Samatovci, Donja Mahala) (Antonović 1997, 36-37). A magnezit nyersanyag-lelőhelyek könnyen hozzáférhetőek Szerbia és Közép-Bosznia területén, úgy tűnik, hogy ezeket jelentős mértékben ki is aknázták a késő neolitikumban. Tehát a nagymérvű felhasználás területe nagyjából megegyezik a nyersanyag-lelőhelyek szűkebb környezetével. Így világossá válik, miért lett domináns nyersanyag e kőzet a környék lelőhelyein: könnyen hozzáférhető, könnyen és gyorsan megmunkálható nyersanyag volt, az elhasználódott vagy tönkrement eszköz pótlása pedig szintén könnyen és gyorsan megoldható volt. Ugyanakkor továbbra is kérdéses, ha ennire általánosan elterjedt és használt

nyersanyag volt, hogyan lehetett mégis akkorra értéke, mint a rézeszközöknek? Ugyanis a pločnikai „kincsekben” rézeszközökkel együtt fordulnak elő ilyen puha kőzetből készült kőeszközök. Ezek felén famegmunkálás nyoma található, tehát bizonyítottan használati eszközök voltak (Antonović 1997, 36). D. Antonović e paradoxon feloldását a magnezit fizikai jellemzőiben látja: mivel rendkívül könnyen megmunkálható és hozzáférhető volt, így „tömegtermelésre” alkalmas, ugyanakkor fizikai jellemzői igen hasonlóak a rézhez (ha elkopott könnyű újraelézni, ha tönkrement könnyű új eszközt készíteni) (Antonović 1997, 39).

Hasonlóan puha, gyakorlatilag használhatatlan nyersanyagból – szappankőből – készült balták ismertek a szlovákiai neolitikumból is (Nitriansky Hrádok, Borová-Ružindol) (Hovorká & Illášová 2000, 104). A magyarországi puha kőből készült csiszolt kőeszközökről nyersanyagvizsgálatok nélkül többet nem mondhatunk, de valószínűleg a zengővárkonyi példányon kívül is számolhatunk jelenlétükkel a neolitikus leletanyagban.

5.5.1.1. Kőbuzogány

Általánosan elfogadott nézet, hogy a késő neolitikum férfi sírjaiban előforduló kőbalták és buzogányok rangjelző tárgyak vagy hatalmi szimbólumok voltak. Ezt a nézetet igyekezett alátámasztani Zalai-Gaál I. is a Lengyel-kultúra temetkezéseinek elemzésekor (Zalai-Gaál 1988; 1991, 390). A kőbalták biztosan fontos használati tárgyak voltak, erre utalnak a rajtuk (minden esetben) megfigyelhető kopásnyomok is, ellenben a sírokból előkerülő kőbuzogányokon általában nem figyelhetők meg semmiféle használati nyomok. Ez megerősíti a feltevést, hogy nem volt gyakorlati funkciójuk. A buzogányok gyakran márványból, gránitból vagy más ritka kőből készültek (pl. Aszód–Papi földek 100. és 105. sír, Hódmezővásárhely–Gorzsa 14. sír) (Kalicz 1985a, 142., 32.1., 3-4. kép; Horváth 1987, 43, 34. kép). Márvány- és nefritbuzogányok a Balkánról és Görögországból is szép számban ismertek (pl. Sesklo, Dimini) (Papathanassopoulos 1996, 65a-c. kat.), ahol a kőtárgyak jóval gyakoribbak voltak, mint a Kárpát-medencében. Nem tartható teljes biztonsággal az a nézet, hogy a buzogányok kizárólag a felnőtt férfisírok mellékletei voltak, ugyanis Bajč 1. sírjában egy felnőtt nő mellékletekkel gazdagon ellátott sírjából került elő (Cheben 2000, 72-73), Villánykövesden pedig infans I korú kisgyerek sírjában volt kőbuzogány, ami ráadásul az egyetlen példány volt a lelőhelyen (Zalai-Gaál 1991, 396). Ép és töredékes példányai települési anyagból Čoka/Csóka–Kremenjákról és Obre II-ről is ismertek, ahol némelyik példányon erős kopásnyomok is látszanak (Banner 1960, 169; Benac 1973a, 10. t. 9-11.).

A kőbalták státuszjelző szerepe valószínűleg a dunántúli és felső-Tisza-vidéki régióra korlátozódik, mivel egyetlen dél-alföldi sírból (Békés–Povád 5. sír) került elő egy töredékes példány (Gulyás & Turcsányi 2009, 118, 2. kép 8). Mivel a Dunántúlon és a Felső-Tisza-vidéken a kevés kivételtől eltekintve túlnyomó többségében egyéb mellékleteikben is kifejezetten gazdag felnőtt férfiak sírjaiból kerültek elő, itt tartható az a nézet, hogy a vezetői pozíció szimbólumai voltak. A Dél-Alföldön ezt a szerepet a nyeltyukas kőbalták tölthették be.

5.5.2. Pattintott kőeszközök

A pattintott kőeszközök készítésére használt obszidián és radiolarit is megfelel a presztízstárgyak jó néhány kritériumának. Azaz: a nyersanyagforrás ritka, mégis nagy területekre eljutottak obszidián és radiolarit eszközök, feltételezhetően magas használati értéket képviselhetek a nyersanyag igen jó minősége folytán. Mivel Tokajon található az egyik obszidián lelőhely, az is elképzelhető, hogy ettől a területtől távolabb eső vidékeken volt presztízstértéke. Így könnyen lehet, hogy a Lengyel-kultúra dunántúli sírjaiban és a Vinča-kultúrában már kiemelkedő szerepet játszottak, elsősorban a nagyobb mennyiségű obszidián (*Chapman 1981, 81*).

Hasonló szerepe lehetett a radiolaritnak is, mely a Dunántúlról Bajorországig eljutott a Duna mentén. Ugyanakkor e nyersanyagoknak elsősorban használati értékük lehetett kiemelkedő, mivel kitűnően megfeleltek pattintott kőeszközök készítésére. A Kárpát-medencében inkább a serpentin, mely talán az ausztriai Bernstein vidékéről került ide, a márvány Erdélyből vagy a Balkánról és az alabástrom, valószínűleg szintén a Balkánról, játszhatott szerepet presztízis- vagy státusz tárgyak nyersanyagaként, végül talán a volhíniai kova, melynek gyakorlati szerepe lényegesebb lehetett (*Biró & Szakmány 2000, 33*). A neolitikumra keltezhető márványbánya ismert Sázaván, Csehországban (*Přichystal 2000, 121*), de nagyon valószínű, hogy a magyarországi márványleletek nem innen, hanem a déli területekről származnak.

5.6. Kerámia

Végül röviden meg kell említeni a kerámia vagy bizonyos kerámiatípusok presztízsszerének lehetőségét is. A festett kerámia lehetséges presztízsszerére J. Lichardus és M. Lichardus-Itten hívták fel a figyelmet Čičarovec leleteinek újrapiublikálása során (*Lichardus & Lichardus-Itten 1995-96*). Bár nem zárható ki ez a lehetőség, további elemzéseket igényel. Egyrészt a kelet-magyarországi késő neolitikum temetkezéseiben a kerámiaedények nem játszottak lényeges szerepet, így ebből az irányból nem támogatható a megállapítás. Másrészt bizonyos kerámiatípusok vagy -stílus bizonyos helyeken való koncentrációja utalhat ezek speciális funkciójára vagy speciális körülmények közötti használatára, ahogyan arra Raczký P. és Anders A. a fehér festett edények polgár-csöszhalmi tellen – a horizontális településsel szemben – való koncentrációja kapcsán rámutattak (*Raczký & Anders 2008, 43*). Hasonló területi differenciálódást tapasztalt K. Kotsakis a görögországi Sesklo tell és horizontális települése esetében is (*Kotsakis 1999; 2006*). Ezt a jelenséget érdemes lenne a többi dél-alföldi tell és horizontális települések esetében is részletesebben vizsgálni, azonban egyrészt ehhez a telkek melletti horizontális települések és kisebb telepek leletanyagát is ismernünk kellene, másrészt egy ekkora nagyságrendű kutatásra e diszertáció keretei között nincs lehetőség.

Más lehetett a szerepe a kerámiának a dunántúli lengyeli közösségek életében. Az Aszód-Papi földeki és délkelet-dunántúli sírok alapján itt nagyobb szerepet kaptak a kerámiaedények a temetkezési rítusban. Úgy tűnik, hogy a településeken használt edények típusainak

csak egy részét használták erre a célra. Az Alsónyék–Kanizsa-dűlői feltáráson előkerült, Spondylusszal díszített edények mindenképpen azt jelzik, hogy bizonyos esetekben maguk az edények is jelentős értékkel bírtak, akár presztízisztárgyként is funkcionáltak (*Zalai-Gaál 2008, 269*). Ebben az esetben is a települések és a temetkezések kerámiaanyagának aprólékos összehasonlítására lenne szükség a kérdés beható tanulmányozásához.

6. A társadalmi egyenlőtlenség lehetséges nyomai a kelet-magyarországi késő neolitikus településeken

6.1. Bevezetés

Az egykori társadalom régészeti rekonstruálására csak komplex, minden rendelkezésre álló adatforrást figyelembe vevő elemzéssel van lehetőség. A vizsgálat alá vont kelet-magyarországi késő neolitikum esetében a társadalom szerkezetét, összetettségét, az esetlegesen fennálló társadalmi egyenlőtlenség létét célzó kutatásomat elsősorban a temetkezések és az anyagi kultúra kontextuális elemzésére építettem, de ezeket feltétlenül össze kell vetni a települések belső szerkezetének vizsgálatából, a településhálózat kutatásából rendelkezésre álló és az esetleges településhierarchia létrejötté utaló adatokkal.

A következőkben a településekből levonható társadalmi következtetéseket a korábbi elméleti fejezetben ismertetett szempontok szerint fogom röviden áttekinteni a legkisebb egyégtől a legnagyobb felé haladva (ld. a 3.4.2. fejezetet).

6.2. Épületek

A Tisza-kultúra házai téglalap alakú, nyeregtetős, felmenő falú épületek. A házak tájolása általában ÉNy-DK vagy ÉK-DNy, ami az uralkodó széliránynak felel meg. A kutatás korai szakaszában általánosnak vélt egyosztatú házak után az újabb kutatás a legtöbb lelőhelyen nagyobb méretű, több (két-három vagy több) helyiséges házakat tárt fel. Ezek mérete átlag 50-70 m² körül mozog (198. ábra) (Kalicz & Raczkó 1987a, 18-19; Parkinson 2006a, 123-124). A házak általános jellemzője a kultikus sarok vagy helyiség (Bánffy 1990-91). A többhelyiséges házak egyes részeinek valószínűleg eltérő funkciója volt. Ezzel ellentétes nézetet vall Horváth F., W. A. Parkinson és Gyucha A., akik az egyes, tűzhellyel vagy kemencével ellátott szobákat egy-egy kiscsalád lakhelyének tekintik. Így szerintük a többhelyiséges épületek több kiscsalád lakhelyei lehettek (Horváth 2005, 55; Parkinson 2002b, 393, 403; 2006a, 125-128; Parkinson & Gyucha 2007, 50-54). A telleken és tellszerű településeken álló házak tapasztott falán több helyen festést vagy karcolt geometrikus díszítést lehetett megfigyelni (pl. Hódmezővásárhely–Kökénydomb, Szegvár–Tűzköves, Hódmezővásárhely–Gorzsa) (Kalicz & Raczkó 1987a, 18-19). A telleken általános jelenség, hogy a házak építését áldozat előzte meg, melyet az épületek alatt lévő gödörben vagy egy cölöplyukban, esetleg a küszöb alatt, fal alatt helyeztek el (pl. Hódmezővásárhely–Gorzsa 2. ház, Polgár–Csőszhalom

9. ház, Berettyóújfalu–Herpály) (Horváth 1987, 44; Raczký et al. 1996, 18-19; Kalicz & Raczký 1984, 135). Ezek lehetnek őstulokoponya vagy -szarvak, kőszközők vagy gyermektemetkezések (Banner & Foltiny 1945, 13, 5. t. 1-4, 6; MRT VI, 185; Kalicz & Raczký 1984, 134-135; Kalicz & Raczký 1987a, 18-19, 23; Horváth 2005, 57). A házak pedig (legalábbis a telkek esetében) gyakran szándékosan gyújtott tűzben pusztultak el (Chapman 1999; Tringham 2005; Raczký & Anders 2008, 42).

A késő neolitikus házak méretében megfigyelhető különbségek elsősorban az eltérő szerkezetnek köszönhetőek. A nagyméretű (100 m² fölötti) házak a középső neolitikumban általános cölöpszerkezetes, alapárkos házakat képviselnek, míg a jóval kisebb (többnyire 15-25 m²) épületek a telteken gyakori, tapasztott agyagpadlójú, paticsfalú házak (198. ábra). Ezek ismert méretét gyakran befolyásolja, hogy a padló milyen állapotban maradt fenn, különösen a régi ásatásokról származó adatokat kell megfelelő körültekintéssel kezelni.

Több lelőhelyen kettős cölöplyukak kerültek elő. Az egyik oszlop a tetőt, a másik pedig a mennyezetet vagy az „emeletet” tarthatta. „Emeletes” házakra egyértelmű bizonyíték először Berettyóújfalu–Herpályon került elő, ahol a leégett ház „emeletén” a teljes berendezést sikerült feltárni (Kalicz & Raczký 1984, 99-107). Azóta ezt a jelenséget más lelőhelyeken, pl. Polgár–Csószhalmon is meg lehetett figyelni (Raczký et al. 1997, 36-39; Raczký & Anders 2008, 41-43). Úgy tűnik, hogy egy-egy lelőhelyen belül ez a szerkezet általános volt és nem utal a házak eltérő funkciójára vagy a lakók eltérő társadalmi helyzetére.

A hódmezővásárhely–gorzsi feltárások alapján a háztípusok között kronológiai különbség is kimutatható. A Tisza-kultúra korai fázisára az alapárkos vagy beásott oszlopszerkezetű, belső osztás nélküli vagy kéthelyiséges ház jellemző. A kultúra klasszikus fázisában válik a déli területeken általánossá egy sekély alapárkos változat, ahol a paticsfalat sűrűn álló karók erősítették meg és egy mélyebb alapárkos változat, ahol az oszlopok ritkábban álltak. A kultúra késői fázisában az alapárkos nélküli, beásott oszlopos házak jelentek meg többszörös belső térosztással (Horváth 1988a, 28-33).

A polgár–csószhalmi horizontális telep feltárása során a lakóházak mellett gazdasági épületeket is el lehetett különíteni, melyek a házakhoz tartozó kutakkal és gödrökkel egy háztartási egységet alkottak (Raczký et al. 1997, 38). Szintén gazdasági funkciója (raktár?) lehetett a hódmezővásárhely–gorzsi 2. házhoz csatlakozó megemelt padlójú épületrésznek (Horváth 1987, 40).

Elképzelhető, hogy a különböző típusú és méretű épületek eltérő funkcióval rendelkeztek, azonban ezt csak a nagyobb felületű feltárások egyes épületeire vonatkozó adatok részletes ismeretében lehet majd eldönteni. Ugyanez vezethet majd eredményre abban a kérdésben is, hogy egy települési fázison belül voltak-e különbségek a tényleges lakóházak méretében. Egyelőre úgy tűnik, hogy lényegi különbségek ebben az esetben nem figyelhetők meg.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Például a feltárt berettyóújfalu–herpályi településrészlet házai egy-egy települési szinten belül egységes méretűek, az egymás mellett álló öcsöd–kováshalmi házak esetében sincsenek nagy mé-

Lelőhely	Réteg	Objektum szám	Hossz. (m)	Szél. (m)	Ter. (m ²)	Hivatkozás
Vésztő–Mágor	1. réteg		6	2,2	13,2	<i>Hegedűs & Makkay 1987, 89</i>
Polgár–Csószhalom		max	12	5	60	<i>Raczky et al. 1997, 39</i>
Polgár–Csószhalom		min	8	4	32	<i>Raczky et al. 1997, 39</i>
Berettyóújfalu–Herpály	8. réteg	max	12	5	60	<i>Kalicz & Raczky 1987b, 111</i>
Berettyóújfalu–Herpály	8. réteg	min	10	4	40	<i>Kalicz & Raczky 1987b, 111</i>
Berettyóújfalu–Herpály	6. réteg	2a. ház	3,5	3,5	12,25	<i>Kalicz & Raczky 1987b, 112</i>
Hódmezővásárhely–Gorzsa	10. réteg	2. ház	20,2	12,9	260,6	<i>Horváth 2005, 55</i>
Hódmezővásárhely–Kökénydomb		1930/1. ház	9,5	2,8	26,6	<i>Banner 1930, 28</i>
Hódmezővásárhely–Kökénydomb		1930/2. ház			76	<i>Banner 1930, 30</i>
Hódmezővásárhely–Kökénydomb		1930/3. ház	8	7	56	<i>Banner 1930, 30</i>
Hódmezővásárhely–Kökénydomb		1951/1. ház	6,1	2,75	16,8	<i>Banner 1951, 61</i>
Hódmezővásárhely–Kökénydomb		1951/2. ház	7,25	3,4	24,7	<i>Banner 1951, 61</i>
Hódmezővásárhely–Kökénydomb		1951/3. ház	2,7	2,45	6,6	<i>Banner 1951, 61</i>
Hódmezővásárhely–Kökénydomb		1951/4. ház	3	2,7	8,1	<i>Banner 1951, 61</i>
Öcsöd – Kováshalom		max	18,5	8	148	<i>Raczky 1987, 72</i>
Öcsöd–Kováshalom		min	7	3,5	25	<i>Raczky 1987, 72</i>
Szegvár–Tűzköves	2. réteg	K ház	14	5,1	71	<i>Korek 1987, 52</i>
Szegvár–Tűzköves	3. réteg	E ház	7	3,4	24	<i>Csalog 1958; Korek 1987, 52</i>
Szegvár–Tűzköves	4. réteg	N ház	6	3,75	23	<i>Korek 1987, 52</i>
Vésztő–Mágor	3a. réteg	IV–VIII. árok	12,5 (?)	6	75 (?)	<i>Hegedűs & Makkay 1987, 94</i>
Vésztő–Mágor	4. réteg	IV–VIII. árok	13	5,5	71,5	<i>Hegedűs & Makkay 1987, 95</i>

198. ábra: Néhány késő neolitikus ház mérete

Az egymáshoz rendkívül hasonló méretű és berendezésű, feltehetően lakóházakon kívül csupán néhány olyan épület került elő, melyekről felmerült a gyanú, hogy közösségi vagy más speciális célú épületek lehettek.

A legnagyobb gorzsa ház (2. ház hat helyiséggel) „a falu egyik kiemelkedő helyzetű családjának lakóhelye lehetett” (*Horváth 2005, 55*). Az ásató közlése szerint az átlagos házméret ennek fele volt a település minden fázisában¹²⁰, az építési technikában nem volt különbség (*Horváth 2005, 55*). Horváth F. korábban felvetette annak lehetőségét, hogy a gorzsa házak méretéből és kiemelkedően gazdag belső leletanyagából következően valamilyen, a

retbeli különbségek és a polgár–csószalmi horizontális település lakóházainál sem láthatók szembevetendő méretbeli eltérések (*Kalicz 1995a, 73, 4. kép; Raczky 1987, 64, 3. kép; Raczky et al. 1997, 36, 23. kép*).

¹²⁰ Jóllehet a többi épületnek csak részleteit sikerült feltárni (*Horváth 1987, 40*).

mindennapi lakóházától eltérő funkciója lehetett (közösségi épület, szentély¹²¹ – az épület 3. helyisége szerinte házi szentély volt)¹²² (Horváth 1987, 40).

Vitatott a Vésző–Mágor 4. rétegében előkerült ház funkciója is. A feltáró, Hegedűs K. a kultikus leletegyüttes ellenére lakóépületnek tartotta a házat a benne lévő egyéb leletanyag alapján (közte jelentős mennyiségű kőeszköz készítésére utaló hulladék, szövőszék nehezekek, tűzhelyek és kemencék). Ezzel szemben Makkay J. a kultikus rendeltetés mellett érvelt. Véleménye szerint a ház vagy annak keleti része közösségi rítusok helyszíne lehetett. A házi szentély egyben az egész közösség életében fontos szerepet tölthetett be. Ugyanakkor nem zárta ki annak lehetőségét sem, hogy a többi házban is volt ilyen kultikus helyiség. Elképzelhetőnek tartotta, hogy az épület a közösség egy speciális tagjának (sáman vagy pap) lakhelye lehetett, esetleg a falu szentélye volt¹²³ (Hegedűs & Makkay 1987, 97-103; Makkay 2004, 65). Emellett érvelt Horváth F. is a délkelet-európai példák alapján (Horváth 1988a, 29).

Bánffy E. szerint azok az épületek, melyekben a rituálisnak tartott tárgyak koncentrálnak nem szentélyek, hanem olyan közösségi épületek voltak, ahol beavatási rítusok zajlottak, a vallási élet pedig elsősorban a lakóházakban folyt (Bánffy 1990-91). Ugyanakkor az utóbbi időben Polgár-Csőszhalom kapcsán felmerült az a lehetőség, hogy a tellek, különösen Polgár-Csőszhalom, közösségi, szakrális funkciót töltött be és nem lakóhelyül szolgált (Raczky et al. 1996, 20; Raczky & Anders 2008, 41-43).

Az ismert késő neolitikus házak értékelésénél komoly gondot jelent, hogy azok – a polgár-csőszhalmi horizontális település kivételével – szinte mind tellekről vagy tellszerű településekről származnak, így nem tudjuk, hogy ezek jellegzetességei mennyiben általánosíthatók a kisebb, horizontális településekre is. Tovább nehezíti a házak értelmezését, hogy méreteik, berendezésük, leletanyaguk egy lelőhely esetében sem került részletes publikálásra, így nehéz megállapítani, hogy mennyire különböztek vagy hasonlítottak egymásra. A telleken álló, feltételezetten speciális funkciójú épületek is minden esetben szolgáltattak a mindennapi életre, tevékenységekre utaló leletanyagot. Ez utalhat a rituális és a mindennapi élet szoros összefonódására is, de egyelőre kérdéses, hogy ezek lehetnek-e ritualizált cselekvések nyomai (ld. Bradley 2005). A körülöttük álló többi épület leletanyagának ismeretében lehetne ezeket jobban értelmezni. Az eddigi ismereteink alapján úgy tűnik, hogy a házak jellegzetességei a telleken általánosak voltak, ott lényegi különbségek nincsenek közöttük. Lehet, hogy a különbségeket inkább a kisebb, horizontális településeken és a

¹²¹ Legújabb publikációjában Horváth F. még egy épületet említ, melynek szerinte külön szentély része volt (Horváth 2005, 57).

¹²² A többi ház méretét nem ismerjük, ami pedig a berendezést illeti: itt különösen szerencsés körülmények között fennmaradt házról van szó, és a fennmaradt belső házelemek nem különböznek a Tisza-kultúra más tell településein általánosan megfigyelt berendezéstől. Véleményem szerint a ház méretén kívül semmi sem utal arra, hogy a 2. háznak különleges funkciója lehetett. Ha az alaprajzot a többi ismert tiszai házhoz hasonlítjuk, akkor ez a ház inkább tűnik két ház összeépítésének, semmint öt vagy hat kicsi család lakóházának. Ez alapján inkább tartható két (valószínűleg közeli rokoni kapcsolatban álló) család, esetleg egy poligám család lakhelyének.

¹²³ Ugyanakkor nem tudjuk, hogy a hódmezővásárhely-gorzvai és vésző-mágori ház körüli többi épület milyen volt, mert nagy felületű feltárások hiányában ezekről nincsenek adatok.

telleken álló házak között kellene keresni más lelőhelyek esetében is, ahogyan ez Polgár-Csőszhalmon már világosan látszik (Raczkó & Anders 2008, 41-43).

6.3. A település típusa, belső szerkezete

A kelet-magyarországi késő neolitikum kezdetén jelentős településkonzentráció zajlott le (Kalicz 1985b, 129; Raczkó 1995, 77). A kisebb tanyák, majorságok mellett feltűntek a nagyobb faluszerű horizontális települések, tellek és tellszerű telepek. Ennek a jelentős változásnak rendkívül komplex okai lehettek, egyaránt szerepet játszhattak a klimatikus, gazdasági és szociális változások.

Az egymáshoz sűrűn lévő herpályi tellek területe általában kisebb 0,5 ha-nál, amit rendszerint árok, patak vagy kisebb vízfolyás határol el a mellettük lévő egyrétegű településtől¹²⁴ (Kalicz 1995a, 67-72; Kalicz & Raczkó 1987a, 17).

A Tisza-kultúra területén négy különböző típusú település fordul elő:

- a sűrűn beépített tellek (kevésbé sűrűn, mint herpályi tellek, 3-4 m vastag településréteg, méretük 1,3-3,8 ha),¹²⁵
- a tellszerű települések (a tellszerű településmagokban 1-2,5 m vastag rétegor, méretük 1,5-11 ha)¹²⁶,
- a horizontális települések (laza belső szerkezet, méretük 1-12 ha között mozog) (Kalicz & Raczkó 1987a, 15-16; Raczkó 1995, 80; Kalicz 2001, 153-154; Gyucha 2009, 80-81) és
- a kicsi majorságok vagy szatellit települések (1-3 ha) (Gyucha 2009, 80).

A déli tiszai tellek mellett – Polgár-Csőszhalomhoz hasonlóan – általában nagyobb kiterjedésű horizontális települések húzódnak¹²⁷, a tellszerű települések pedig több kisebb, tellszerűvé fejlődő magból állnak, melyeket horizontális, egyrétegű településrészek is kísérhetnek¹²⁸ (Kalicz & Raczkó 1987a, 15-16; Raczkó 1987, 63; 1995, 80; Raczkó et al. 1985). Valószínűleg itt is a nagyobb, horizontális településekre egyébként oly jellemző jelenség tapasztalható: nem a teljes települést lakták egyidejűleg, hanem a lelőhely nagy kiterjedését az állandó továbbköltözésnek köszönheti (Kalicz & Raczkó 1987a, 16; Raczkó 1987, 63). Ugyanezt veti fel Korek J. Szegvár–Tűzköves 7 ha-os horizontális települése kapcsán. Bár a külső, horizontális település belső szerkezetéről nincsenek adatok, feltehetően itt is kisebb

¹²⁴ Pl.: Berettyóújfalú–Herpály, Berettyószentmárton, Zsáka (Kalicz & Raczkó 1987a, 17).

¹²⁵ Pl.: Szeghalom–Kovácsfalom, Vésztő–Mágor, mindkettő közel a herpályi településterülethez (Kalicz & Raczkó 1987a, 15-16; Raczkó 1995, 80).

¹²⁶ Pl. Hódmezővásárhely–Kökénydomb, Öcsöd–Kovácsfalom (Kalicz & Raczkó 1987a, 15-16; Raczkó 1987, 63).

¹²⁷ Pl.: Battonya–Parázstanya, Szeghalom–Kovácsfalom, Békés–Povád, Szegvár–Tűzköves (Korek 1987, 49; Kalicz & Raczkó 1987a, 17; Horváth 1988a, 28; Raczkó 1995, 80; Gyucha & Parkinson 2008, 85).

¹²⁸ Pl.: Dévaványa–Sártó, Hódmezővásárhely–Kökénydomb, Öcsöd–Kovácsfalom (Kalicz & Raczkó 1987a, 17; Horváth 1988a, 28; Raczkó 1987, 63; 1995, 80; Gyucha 2009, 80).

településmagok állandó továbblétezésével jött létre a nagykiterjedésű település (Korek 1987, 50).

A tell és a horizontális településforma Polgár–Csöszhalmon megfigyelt együttesére Délkelet-Európa más területeiről is találunk példákat (pl. Sesklo, Podgoritsa) (Kotsakis 1999, 70; 2006; Bailey et al. 1998; Raczky & Anders 2008, 38). A fentiekből jól látszik, hogy a kelet-magyarországi késő neolitikumban korántsem egyedi a tell és a horizontális településforma együttes létezése. Inkább csak a korábbi, tell-központú kutatás számlájára írható, hogy a telket kísérő horizontális település(rész)ekről egyelőre csak elenyésző információink vannak. Ennek a kapcsolatnak a felismerése és a délkelet-európai tellek leletanyagának újraértékelése, modern feldolgozása vezetett odáig, hogy mára több régióban is felmerült a tellek funkciójának, társadalmi és kulturális szerepének újraértékelésének igénye. A korábban hangsúlyozott gazdasági funkciók mellett ebben egyre erősebb szerepet kap az ideológiai és rituális magyarázat. A szociális tér birtoklása, az ősökkel való szoros kapcsolat, az ősök lakhelyének számontartása és tisztelete, a szociális kontinuitás kifejezése és fenntartása egyaránt fontos szerepet játszhatott e települési forma megjelenésében (Bailey 1990; Chapman 1997; Schier 2008, 54; Raczky & Anders 2008, 49).

Az egyes települések belső szerkezetének kutatásakor jelentős korlátokat jelent a nagy felületű feltárások hiánya. Számos tell település beépítettségére vonatkozóan egyáltalán nem állnak rendelkezésre adatok. A tiszai telteken feltárt sírok, sírcsoportok arra engednek következtetni, hogy nem lakták egyidejűleg a település teljes területét.¹²⁹ Ugyanis a feltárt sírcsoportok rendszerint későbbi házak, települési objektumok által bolygatottak, de egymás közelében, csoportokat alkotva kerülnek elő. Vagyis minden bizonnyal az egyidejű házaktól távolabb, az éppen nem lakott részen temették el a halottakat.¹³⁰ Ez jellemző a Tisza-kultúra egyrétegű településeire (Kalicz 1985b, 129) és hasonló jelenséggel találkozhatunk a nagyobb lengyeli települések esetében is,¹³¹ azonban néhány horizontális vagy tellszerű kelet-magyarországi településen a házak és a sírcsoportok közti kapcsolat ezek egyidejűségét jelzi.¹³²

A tiszai és herpályi tellek szerkezete között jelentős kulturális különbségek figyelhetők meg. A tiszai tellek kiterjedése általában nagyobb, belső szerkezetük, betelepültségük lazább, míg a herpályi tellek viszonylag kicsik, sűrűn beépítettek. Úgy tűnik, hogy a herpályi tellek teljes felületét beépítették egy települési fázisban, bár elképzelhető, hogy Berettyóújfalú–Herpály korai rétegeinek idején nem lakták egyszerre a teljes tellt. Ezzel szemben a tiszai tellekre lehet inkább jellemző, hogy a halottak egy részét a település éppen használaton kívüli részén temették el. A két kultúra településeinek beépített és be nem épített terü-

¹²⁹ Ennek rendkívül fontos következményei vannak a település lakosságának becslésekor és a településméretből következő településhierarchia feltételezésekor.

¹³⁰ Pl. Hódmezővásárhely–Kökénydomb, Hódmezővásárhely–Gorzsa, Szegvár–Tűzköves, Vésztő–Mágor (Banner 1930, 28–36, 82–88; Banner 1951, 36, 83; Banner & Foltiny 1945, 9, 15; *Gazdapusztai 1963*, 27–30, 47; *Gazdapusztai 1969*, 127–128; Horváth 1982; Korek 1973, 309; Hegedűs 1977, 52).

¹³¹ Pl.: Zengővárkony, Aszód–Papi földek, Alsónyék–Kanizsa-dűlő (*Dombay 1939; 1960; Kalicz 1985a; Zalai-Gaál 2008; Zalai-Gaál & Osztsz 2009*).

¹³² Pl. Polgár–Csöszhalom horizontális települése, Öcsöd–Kováshalom, esetleg Kisköre–Gát (Raczky & Anders 2006, 25–26; 2008, 46; Raczky 1987, 80; Korek 1989, 3. kép).

leteinek aránya is jelentősen különbözik: a herpályi telkek beépítettsége sokkal sűrűbb a tiszai telkeknél. Ugyanígy különbség mutatkozik a telkek és a horizontális települések beépítettsége között is (*Chapman 1989, 37-38, 45, 2. kép*).

A kelet-magyarországi késő neolitikus településeken (a telkeken és horizontális településeken egyaránt) a házak általában sorban állnak (*Horváth 1988a, 30*), Berettyóújfalu–Herpályon (8. réteg) pedig egymáshoz igen közel, egy üres tér vagy udvar körül helyezkedtek el (**199. ábra**). E terület speciális funkcióját jelzi, hogy a településen feltárt egyetlen áldozati gödör itt került elő (*Kalicz & Raczy 1987b, 107-112*). A talajszondázó fúrásokból úgy tűnik, hogy hasonló belső szerkezet figyelhető meg Hódmezővásárhely–Gorzán is (*Horváth 2005, 54*).

Ehhez hasonló Polgár–Csőszhalom is, ahol a házak egy központi hely körül sugárirányba rendezve álltak. A település központjában feltárt háznak (9. ház) Raczy P. szerint speciális funkciója lehetett. A sugárirányban épült házak itt is tudatos településszerkezetre utalnak (*Raczy et al. 1994, 233; 1996; 1997, 35; Raczy & Anders 2008, 41-42*).

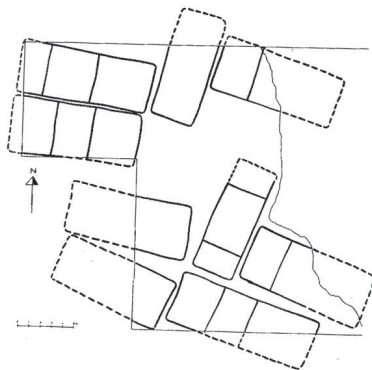
Véztő–Mágoron és Berettyóújfalu–Herpályon egyaránt szorosan egymás mellett álltak a házak. Ezeket a lelőhelyeken jól meg lehetett figyelni, hogy a házakat több építési perióduson keresztül ugyanott építették újjá (*Hegedűs & Makkay 1987, 89-97; Kalicz & Raczy 1987b, 108; Kalicz 1995a, 74*). Ez egyben azt is jelenti, hogy szabályozott lehetett, hogy a település lakói hol építhették újjá házaikat illetve milyen rendszerben álltak az épületek. Erre enged következtetni Öcsöd–Kováshalom településrendszere is, ahol két ház közé egy újabbat építettek, ezért pedig az egyik épületet kissé távolabb építették újjá (*Raczy 1987, 72*).

A lazább szerkezetű tellszerű tiszai telepeken az egymáshoz közel álló házak kisebb csoportokat alkottak. Hódmezővásárhely–Kökénydombon 10-13, Öcsöd–Kováshalmon négyhat ház alkotott egy kisebb csoportot, melyeket nagyobb nyitott terület, gödrök, kerítések öveztek. A házcsoportok Raczy P. szerint nagycsaládok csoportjainak feleltek meg (*Raczy 1985, 105; Kalicz & Raczy 1987a, 18; Raczy 1995, 82*). Korek J. feltételezte, hogy Szegvár–Tűzköves belső szerkezete is ehhez hasonló lehetett: a sorban épült házak kisebb településmagokat alkothattak (*Korek 1987, 52*).

Az egyes településekhez rendszerint tartozik olyan hely, ahol a közösség tagjai összegyűlhetnek. Ez lehet nyílt terület (tér) vagy közösségi épület (*Chapman 1989, 38-39*). Esetleg ilyen közösségi terek lehettek a berettyóújfalu–herpályi vagy hódmezővásárhely–gorzsi területek, melyeket körülöleltek a házak. Berettyóújfalu–Herpály esetében ezt az áldozógödör léte is alátámasztja. Felmerült annak lehetősége is, hogy a házak körüli munkaterületeket a közösség tagjai közösen használták, míg Öcsöd–Kováshalmon vagy Polgár–Csőszhalom horizontális településén egyértelműen ki lehet mutatni a lakóházakhoz tartozó gazdasági egységeket és munkaterületeket (*Raczy & Anders 2008, 41-43; Raczy 1987, 69-71*).

Az egyes települések méretének és a lakosok számának kalkulálásakor igen lényeges az egyszerű lakott terület méretének becslése. Makkay J. közel-keleti példák alapján a szeg-

vár-tűzkövesi település (11 ha) népességét min. 1000 főre becsülte, ami szerinte a közkeleti korai városokhoz hasonló lehetett (Makkay 1982, 132-133). Ugyanakkor nemcsak a két terület környezeti adottságai különböznek alapvetően egymástól, ami már önmagában befolyásolja a települések méretét, szerkezetét és az adott területen eltartható lakosság számát, hanem az egyidejűleg lakott terület mérete is. Szegvár-Tűzköves esetében biztosan nem számolhatunk egyidejűleg lakott 11 ha-os területtel. Ráadásul ezen a lelőhelyen csak egy kisebb mag tekinthető valódi tellnek, a település külső része jóval ritkábban lakott horizontális település (Korek 1987, 60). Mivel a vizsgált régióban nem ismerjük az egyszerre lakott települések méretét és azt sem, hogy hány ház tartozhatott egy települési fázishoz (Kalicz 2001, 155), így az egykori település népességét csak tág határok között lehet becsülni.

199. ábra: Berettyóújfalu–Herpály 8. rétegében feltárt házak helyzete
(Kalicz 1995a, 73, 4. kép)

Jól látszik, hogy szoros összefüggés van a település típusa és belső szerkezete között. Ez nemcsak a településtípushoz kapcsolódó eltérő életmódra és gazdálkodásra, hanem a helyhez való eltérő viszonyulásra és esetleg eltérő funkcióra is utal.

Jellemző a tiszai tellekre, hogy a település csak egy kisebb részén alakul ki maga a tell, melyhez közvetlenül kapcsolódik az egyrétegű település, így a 10 ha-os tettek nagysága megtevesztő lehet (Kalicz 1985b, 131). Néhány késő neolitikus tell méretének áttekintéséből jól látszik, hogy a tell települések mérete között nincsen lényeges különbség (200. ábra). A méretbeli különbségek elsősorban a központi tellhez kapcsolódó horizontális település méretéből adódnak. Ezekről viszont egyelőre nem tudjuk, hogy mekkora területüket lakták egyidejűleg.

Lelőhely	Kultúra	Település típusa	Település mérete (ha)	Hivatkozás
Berettyóújfalu–Herpály	Herpály	tell+horizontális telep	tell 0,3	<i>Kalicz & Raczky 1984, 91-96</i>
Hódmezővásárhely–Gorzsa	Tisza	tell+horizontális telep	5, ebből 3-3,5 tell	<i>Horváth 2005, 52</i>
Hódmezővásárhely–Kökénydomb	Tisza	tellszerű	12, ebből 1,5 ha tell	<i>Banner 1930, 28-36, 82-88; 1951, 36, 83; Banner & Foltiny 1945, 9, 15; Kalicz & Raczky 1987a, 16</i>
Őcsöd–Kováshalom	Tisza	tellszerű	3-5	<i>Raczky 1987, 63</i>
Polgár–Csőszhalom	Csőszhalom	tell+horizontális telep	0,8+29	<i>Raczky et al. 1994, 232; Raczky 1995, 84</i>
Szarvas–Botanikus kert	Szakálhát, Tisza	tell(szerű?)	6	<i>Makkay 1982, 129</i>
Szeghalom–Kovácschalom	Tisza	tell	1,3	<i>MRT VI, 149-151; Kalicz & Raczky 1987a, 16</i>
Szegvár–Tűzköves	Tisza	tell+horizontális telep	11, ebből tell 4 ha	<i>Korek 1973; 1987, 47, 49; Csalog 1959, 10; 1965, 6. ábra; Kalicz & Raczky 1987a, 16</i>
Tápé–Lebő (A-B)	Szakálhát, Tisza	tell	0,6	<i>Horváth 2005, 54</i>
Vésztő–Mágor	Tisza	tell	4,25	<i>Hegedűs & Makkay 1987, 86; MRT VI, 18. ábra; Kalicz & Raczky 1987a, 16</i>

200. ábra: Néhány kelet-magyarországi késő neolitikus település mérete

Úgy tűnik, hogy a tellek és a horizontális települések Polgár–Csőszhalmon megfigyelt kapcsolata nem egyedi, azonban a dél-alföldi tiszai és herpályi településeken nem folytat olyan nagy felületű feltárások, melyekből megállapítható lenne a tell és a horizontális települések kapcsolata. A telleken előkerült leletanyagból egyértelműen látszik, hogy a települések lakói széleskörű kapcsolatokat tartottak fenn. Minden bizonnyal a tellek betöltötték központi szerepüket, egyszerre több funkciót láttak el, közösségi és rituális ceremóniák helyszínei is voltak. Elfogadhatónak látszik, hogy a tellek, tellszerű települések vagy központi szerepet betöltő nagyobb horizontális települések és a hozzájuk kapcsolódó kisebb települések rendszere gazdasági és szociális egységként működött.

A hazai kutatás sokáig nem tartotta általánosnak a késő neolitikus településeket övező árkokat, kerítéseket vagy erődítéseket, melyek funkciója máig vitatott. Egyik lehetséges magyarázat a védelmi funkció, másik a víz elleni védekezés lehetett, de az árkoknak lehetett más rituális vagy közösségi szerepük is. R. Tringham azt hangsúlyozta, hogy a településeket övező árkoknak fontos szerepük lehetett a territórium lehatárolásában és a helyhez kötött identitás kifejezésében (*Tringham 1972*).

Ma már úgy tűnik, hogy a telleket vagy a település egy részét övező árkok gyakoribbak voltak, mint azt a kutatás korábban gondolta. Az árkok, sáncok, palisádok vagy kerítések értelmezésekor mindenképpen el kell különíteni egymástól a nagyobb energiabefektetéssel épült „monumentális” építményeket és a kisebb kerítéseket. A munkaszervezés szempont-

jából elhanyagolhatók az egy család vagy néhány ember által is könnyűszerrel megépíthető kisebb fakerítések.

Hódmezővásárhely–Gorzsán a tellszerű településrészen lévő házakat vette körül árok és paliszád. Csupán a B és A fázisok közti árok méretét lehetett becsülni: 100x68 m nagyságú, ovális alakú árok, mely legalább 15000 m³ föld megmozgatását igényelte (Horváth 1988b, 144-146; 2005, 55). A település körüli árkot a település központi részének mozgásával együtt mindig újraépítették, a neolitikus település megszűnése után is többször megújították (Horváth 1988b, 148). A gorzsaihoz hasonló árok részlete került elő Tápé–Lebőn, és Horváth F. feltételezte, hogy ilyen lehetett Szegvár–Tűzkövesen és Čoka/Csóka–Kremenyákon is (Horváth 1988b, 146; Banner 1960, 4. kép).

Őcsöd–Kováshalmon a települési magot négyzetes kerítés övezte és feltehetően Hódmezővásárhely–Kökénydomb alsó rétegében és Berettyóújfalu–Herpály legkorábbi, 10-9. rétegében előkerült árokészletek is ilyenek maradványai (Raczky 1987, 67-68; Horváth 1988b, 146; Kalicz & Raczky 1987b, 107-108). A Berettyóújfalu–Herpályt övező kettős árkot már ebben a korai fázisban megépítették, minden bizonnyal a kerítés használatát követően. A Herpály-kultúra több településére is jellemző, hogy V alakú, mély, kerek vagy ovális árok vette körül őket¹³³ (Kalicz & Raczky 1987a, 17).

Kelet-Magyarországon egyelőre egyedülálló a Polgár–Csőszhalmon feltárt tell települést körülölelő lengyeli típusú, többszörös körárokrendszer (Raczky et al. 1994; 2002; 2007; Raczky & Anders 2008). Magnetométeres felmérés alapján többszörös körárok látható a vésztdő-mágori tell körül is, azonban ennek kora egyelőre ismeretlen (Gyucha 2009, 19, 230). Legközelebbi párhuzamai Parța és Uivar/Újvár lelőhelyeken találhatóak (Rus & Lazarovici 1991, 111; Lazarovici et al. 2001, 204-246; Schier & Draşoveanu 2004; Schier 2005; 2008). A tellt körülölelő többszörös körárokrendszerek és más árkok, paliszádok nem ritkák az egykorú délkelet-európai lelőhelyeken sem, ezek egy része védelmi funkciót is el láthatott (összefoglalóan ld. Raczky & Anders 2008, 37).

A társadalmi kérdések szempontjából fontos, hogy az árkok megépítése mennyi időt és energiát vett igénybe, ehhez hány emberre volt szükség és azt a környék hány települése biztosíthatta. A polgár–csőszhalmi körárokrendszer megépítéséhez Raczky P. szerint 30000-40000 m³ föld megmozgatására lehetett szükség, ami igen nagy energiaráfordítást jelent. Figyelembe véve a tell méretét és a házak számát nyilvánvalóan ezt az árokrendszert nem építhették meg kizárólag a tellen lakók. Ugyanakkor a későbbi feltárások során megismert horizontális település lakóival együtt ez már elképzelhető. A tell stratigráfiai adataiból kiderült, hogy az árokrendszert több fázisban építették, ennek ismeretében az árok egy-egy fázisának építésére fordított energia is eltérő lehetett (Raczky et al. 1996; 1997, 34; Raczky et al. 2007).

A fentiekből jól látszik, hogy a kelet-magyarországi településeket (elsősorban telleket) övező árok vagy árokrendszer léte nem annyira egyedi jelenség, mint azt korábban a kuta-

¹³³ A névadó lelőhelyen kívül: Berettyóújfalu–Szilhalom, Szentpéterszeg–Kovadomb (Kalicz & Raczky 1984, 91).

tás gondolta. Ugyanakkor a továbbiakban fontos lesz annak megválaszolása, hogy milyen fokú munkaszervezésre és hány munkaóra-ra lehetett szükség az árkok megépítéséhez.

J. Chapman a bulgáriai rézkorról próbált átfogó képet rajzolni, amikor a varnai temető sírjaiban tükröződő társadalmi egyenlőtlenség nyomait a településeken is igyekezett megtalálni. Ehhez négy teljes egészében feltárt tell település házainak aprólékos formális elemzését végezte el és arra a következtetésre jutott, hogy két tellen (Ovčarovo és Poljanica) az egymással versengő családok, leszármazási ágak közti társadalmi egyenlőtlenség a házak változatos szerkezetében, méretében és a település belső szerkezetében is tetten érhető (Chapman 1990). A bulgáriai rézkor olyan periódus, melyből több, teljes egészében feltárt és publikált település is lehetővé teszi az átfogó, részletes társadalomrégészeti elemzést, azonban J. Chapman módszerét és interpretációját még így is éles kritikák érték (Brown F. 1990).

Nem meglepő, hogy a hazai késő neolitikumról egyelőre nem készültek hasonló elemzések, amikor a magyarországi késő neolitikus települések területének csak kis százalékát érintették feltárások, azok is részben publikálatlanok. Az alföldi telteken álló házak méretét és belső szerkezetét, rétegeken át történő változását, a tellek belső szerkezetét ezert nagyon nehéz összehasonlítani. Két olyan tell település van (Polgár–Csószhalom és Berettyóújfalú–Herpály), ahol a nagyobb felületre kiterjedő feltárások ilyen adatokat szolgáltatnak, azonban egyelőre kérdéses, hogy az itt megfigyelhető jelenségek mennyiben tekinthetők általánosnak.

6.4. Településhálózat és településhierarchia

A magyarországi késő neolitikum településhálózatában leginkább szembetűnő különbség Kelet- és Nyugat-Magyarország között a tell vagy tellszerű telepek megjelenése. Az Alföldön a tellek és tellszerű települések mellett, közelében továbbra is megtalálhatók a kisebb-nagyobb horizontális települések³⁴ (201. ábra) (Kálicz 1985b, 128). Hasonló a helyzet a Vinča-kultúra területén is (Chapman 1981, 44-46, függelék). A kelet-magyarországi tellek túlnyomó többsége az Alföld déli részén található,³⁵ ettől a területtől 80-100 km-re északra fekszik az eddig ismert legészakibb neolitikus tell: Polgár–Csószhalom (Raczky et al. 1994; 2002).

A Herpály-kultúra településsűrűsége és tell településeinek egyenletes területi eloszlása (néhány km-re vannak egymástól) leginkább a Gumelnița-kultúrával vethető össze, ám a Gumelnița-kultúra területe jóval nagyobb.³⁶ A herpályi tellek közelében vagy közvetlen

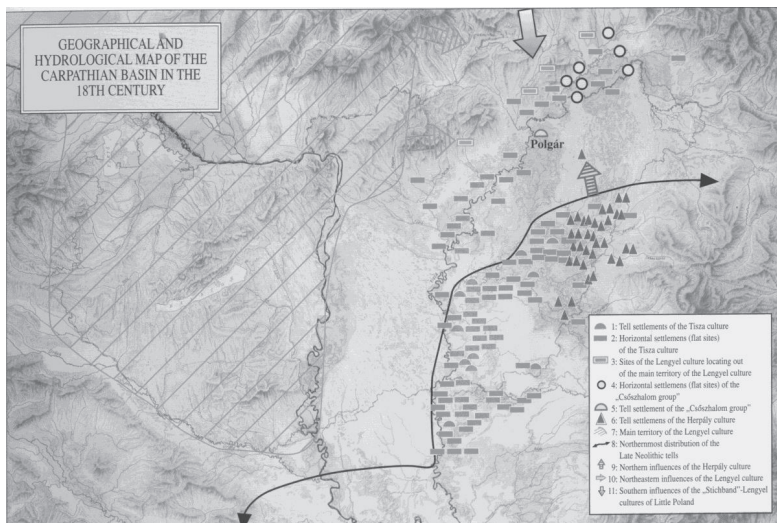
³⁴ Egy tell és egy horizontális település kapcsolatára jó példa Hódmezővásárhely–Kökénydomb és az ér túlpártján lévő horizontális telep Hódmezővásárhely (Kopáncs)–Kiss tanya. A két lelőhely között csupán 300-400 m a távolság. Korek J. szerint a Kiss tanyai a kökénydombi település I. szintjével egykorú, rövidletű település volt (Korek 1973, 127-130).

³⁵ Erről a területéről jelenleg 13 tellt ismer a kutatás (Makkay 1982, 125).

³⁶ A hasonlóság további vonásai, hogy a sűrű beépítettség miatt egyik kultúra településén sem lehetett elegendő szabad terület nagyállattartásra; néhány egyedi kivételtől eltekintve a temetkezések

szomszédságában rendszerint egyrétegű települések találhatók (Makkay 1957, 33; Kalicz & Raczky 1984, 94; Kalicz 1985b, 129).

A késő szakálhái-kora tiszai időszakban jelentős településkonzentráció figyelhető meg. Nemcsak a települések száma csökken, hanem a méreteik közti különbségek is jelentősen nőnek és a legnagyobb települések mérete jóval meghaladja a korábbi korszakbeli településeket (Makkay 1982, 112-116, 124-125), bár azt nem tudjuk, hogy ezek mekkora területet lakták egyszerre. A tiszai teltek egymástól kb. 20 km-es távolságra helyezkednek el, de területi eloszlásuk rendkívül egyenetlen, elsősorban a Körös és a Tisza déli folyása mentén sűrűsödnek³⁷ (Makkay 1982, 140-141). Egymáshoz közel, a Sebes-Körös egyik holtága mellett fekszik Vésztő-Mágor, míg ugyanannak az ágnek másik partján Szeghalom-Kovácsfalom (Hegedűs & Makkay 1987, 88). A régió települési viszonyainak, elsősorban a teltek sűrűsödésének értelmezéséhez alapvető lenne e települések egymáshoz való pontos kronológiai helyzetének tisztázása. A Tisza-kultúra déli területének településszerkezete leginkább a Vinča-kultúra településszerkezetére hasonlít (Kalicz 1985b, 131).

201. ábra: A Kárpát-medencei késő neolitikum településrendszere (Raczky et al. 1994, 3. t.)

pedig a településeken kívül található. Pl. Goljamo Delčevo, Vinica, Ovčarovo, Poljanica (Kalicz & Raczky 1984, 134-135; Todorova 1978, 74-79; 1982, 59-61).

³⁷ A tiszai teltek elhelyezkedésének okát Makkay J. elsősorban a földrajzi tényezőkben látja: minden tell folyók összefolyásánál fekszik, ami jelentősen megkönnyíti a szállítást és közlekedést (Makkay 1982, 139).

Ma már általánosnak tekinthető, hogy a tiszai tellekhez, tellszerű településekhez kisebb szatellit települések, majorságok tartoztak. Hódmezővásárhely–Gorza körül 5 km-es körzetben ma hat kisebb település ismert. Horváth F. véleménye szerint hasonló településrendszer figyelhető meg, mint amit Makkay J. Szarvas–Botanikuskert környékén mutatott ki. Ugyanez figyelhető meg Szeghalom–Kovácsfalom és Hódmezővásárhely–Kökénydomb körül is (Horváth 2005, 54; Makkay 1982, 128-129).

A korábbi kislefűletű ásatások és a topográfiai munkák alapján feltételezett településintegrációt a mikroregionális kutatások is alátámasztották, azokat újabb, pontosabb adatokkal egészítették ki. A Dévaványa környékén brit-magyar együttműködés keretében végzett regionális kutatások kimutatták, hogy a középső neolitikumhoz képest csökken a települések száma, ám azok méretében nagyobb változatosság figyelhető meg, és a korábbiaknál jóval nagyobb méretű települések jelennek meg. A Sherratt szerint nincs ok arra, hogy népegyedszökkenéssel magyarázzuk ezt a jelenséget, hanem inkább a települések újfajta csoportosulása, átszerveződése figyelhető meg (Sherratt 1982; 1983a; 1983b).

W. A. Parkinson és Gyucha A. Békés megye északi részén, az egykori szarvasi és szeghalmi járásek területén kutatták a késő neolitikus és kora rézkori településhálózatot. A területen regionális szinten és jól dokumentált adatokkal lehetett alátámasztani a késő neolitikus településkonzentrációról és a kora rézkori szétköltözésről szóló széles körben elfogadott elméletet. Végül arra a következtetésre jutottak, hogy „az átalakulások alapvetően egalitárius keretek között maradtak” és nincsen nyoma rangbeli különbségeknek vagy társadalmi egyenlőtlenségnek. W. A. Parkinson az átmenet során bekövetkező változásokat a társadalmon belüli, különböző szinteken működő integráció és interakció változásával magyarázta. A késő neolitikumban világosan elkülönülő, nagy lakatlan térséggel elválasztott települési csoportokat tudtak elkülöníteni, amit a neolitikum során kialakult merev társadalmi határokkal magyaráztak (Parkinson 2002b; 2006a; 2006b; Parkinson & Gyucha 2007; Gyucha & Parkinson 2008).

Makkay J. felvetette, hogy a Tisza-kultúra nagyméretű telljei, tellszerű települései és a kisebb egyrétegű települések között hierarchikus kapcsolat lehetett. Az egyrétegű településeket majorságként értelmezte, melyek elérhető közelségben feküdtek mind a megművelt földektől, mind a nagyobb települési központoktól (Makkay 1982, 128-129). Szegvár-Tűzköves körzetében pedig hármasképp településhierarchiát feltételezett. A legnagyobb – Makkay J. által 11 ha-nak tekintett – szegvár-tűzkövesi tell körzetében található két kisebb tellszerű település: Hódmezővásárhely–Gorza és –Kökénydomb, valamint a tellekhez tartozó kisebb majorságok.¹³⁸ Szerinte a késő neolitikumban felbomlott a vérségi szervezet és területi szerveződés alakult ki, ezzel egyidejűleg pedig a közel-keletihez hasonló városiasodási fejlődés kezdődött meg, mely azonban már a kezdeteknél megakadt (Makkay 1982, 126-127, 141-145).

Kalicz N. szerint ez önmagában nem magyarázza meg a nagy tell települések létét. Szerinte a tellek jelentősége földrajzi fekvésükből és az ebből adódó lehetőségekből következik.

¹³⁸ E hármasképp esetében azt a lehetőséget is felvetette, hogy egy törzs lakta a területet (Makkay 1982, 146).

Emellett nem kizárt, hogy rituális, társadalmi vagy más központi funkciót is betöltöttek. E központi funkciók ugyanakkor nem értékelhetők egy tipikus települési hierarchia jeleként (*Kalicz 1985b, 129*). Makkay J. elméletének egyik legnagyobb hiányossága, hogy pusztán a települések méretéből és típusából indult ki. Nagy felületű feltárások hiányában nem volt lehetősége arra, hogy a települések belső szerkezetében és funkciójában tapasztalható különbségeket is figyelembe vegye.

A balkáni neolitikum és rézkor településeinek vizsgálatokor J. Chapman nem talált a települések közti hierarchiára utaló jelet, azonban a települések között (a nagyobb méretű települések és a közelükben lévő kisebb majorságok, valamint a hasonló méretű települések között egyaránt) szoros strukturális és funkcionális kapcsolat lehetett. Azokon a területeken, ahol a tell települési forma ritkaság, ott elképzelhetőnek tartja e településfajta domináns szerepét (*Chapman 1989, 39-40*).

6.5. Értékelés

A késő neolitikus településszerkezet nem kultúrafüggő jelenség.¹³⁹ Egy-egy régészeti kultúrán belül is többféle települési formával számolhatunk, melyek egymás mellett, egyidejűleg léteztek és alkottak szervesen összefüggő, komplex települési hálózatot. Több régióban is egyértelműen dokumentálható a különböző típusú települések rendszere, ahol a központi szerepet általában hosszú hagyományokkal rendelkező tellek vagy tellszerű telepek töltik be. A tellek egyszerre többféle funkcióval bírhattak, melyek közül helytelen lenne egyet kiemelni. Ezek a települések egyszerre voltak közösségi és rituális ceremóniák színterei (*ld. a következő fejezetet is*), és változatos leletanyaguk széleskörű távolsági kapcsolataikat tükrözi.

A települések belső szerkezete településtípusonként különböző lehetett, aminek szintén funkcionális, gazdasági és az eltérő létfenntartásban, valamint a helyhez való eltérő viszonyulásban gyökerező okai lehetnek. Az alföldi késő neolitikum kutatása a 20. század második felében folytatott tell kutatási projektnek köszönhetően eddig ezekre a központi településekre fókuszált, figyelmen kívül hagyva a közvetlenül hozzájuk csatlakozó horizontális telepeket és a környezetükben lévő kisebb településeket, melyekről létezésükön kívül alig-alig tudunk valamit. Ebből következik, hogy a települések belső szerkezetére és főképp a házak jellegzetességeire utaló adatok szinte kivétel nélkül tellekről vagy tellszerű településekről származnak. Egyetlen olyan horizontális település van, ahol nagy felületű feltárások folytak, a Polgár-Csőszhalomhoz tartozó horizontális település (*Raczky et al. 1994; 2002*). A telleken feltárt házak szerkezetében, berendezésében, díszítettségében nincsenek olyan számottevő különbségek, melyek társadalmi egyenlőtlenség kifejezésével lennének magyarázhatók. E házak életének minden fázisához tartoztak rituális körbe sorolható jelenségek, leletek (alapozási áldozat, bukránium, oltárok, antropomorf szobrok, szándékos tűzben való elpusztulás), melyek ezeken a településeken általános jelenségek, de elhamarkodott lenne mindezt a kisebb, horizontális településekre is általánosítani. A

¹³⁹ Értsd: régészeti kultúra.

tellek szerkezetének és leleteinek hasonlósága alapján úgy tűnik, hogy ezek azonos vagy legalábbis nagyon hasonló funkciót tölthettek be, ami azonban lényegileg különbözhetett a kisebb településektől. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a társadalmi különbségek szempontjából a lényegi különbség nem a telteken belül, hanem a különböző típusú települések között keresendő. Ez pedig felveti a kérdést, hogy e települések elsősorban közösségi és rituális funkciót tölthettek-e be, vagy az egykori társadalom egy csoportjának lakhelyei voltak, esetleg mindkettő. E kérdés megválaszolásához jobban kellene ismernünk a tellek szűkebb környezetében lévő kisebb településeket, a telteken feltárt egyes épületeket és azt, hogy ezek azonosíthatók-e egy-egy háztartási egységgel, de elképzelhetőnek tartom, hogy ez esetben összefügg a kettő.

A tell települési forma önmagában hosszabb idejű megtelepedést kíván, hiszen ez létrejöttének egyik alapvető feltétele. A telteken az emberek szabályozott rendszerben ott építettek új házaikat (bármilyen funkciót is töltött be), ahol őseiké is állt, ezért ezek a helyek alkalmasak voltak a hosszú idejű szociális kontinuitás kifejezésére. Ezek a települések minden vonásukban az ősökkel való kapcsolat fontosságát hangsúlyozzák. A telteken kifejezett hosszú távú kontinuitás alapja lehet a rokonsági alapon szerveződő társadalmi hierarchiának. „In house-based societies the handling down of rights to build and use a house in a particular place, the handling down of heirlooms, ancestral objects and bones all guaranteed rights of access to people, things and land associated with the house. More elaborate buildings invested more in the maintenance of memory in that they show more evidence of continuity and burial. This suggests that differences in power were closely related to the ability to construct long-term memories.” (Hodder 2005, 136-137) Egy olyan társadalomban, ahol az ősökkel fenntartott kapcsolat és az ősökkel való kontinuitás kifejezése ennyire fontos, ott ez a státusz-felemelkedés és a presztízsért folytatott versengés alapja is lehet, ami a telteken családok vagy leszármazási ágak között folytatható.

7. A társadalmi egyenlőtlenség megjelenése az anyagi kultúrában és kapcsolata a rítusokkal

7.1. Bevezetés

A társadalmi ranghoz jutás többféle úton lehetséges (*Hayden 1995; Earle 1997; Feinman 1995*), melyek alapján a hatalom négy fő forrása különböztethető meg – gazdasági, politikai, katonai és ideológiai –, ezek azonban nem feltétlenül egymást kizáró kategóriák, hanem többnyire az egyes vezetők és főnökök ezek kombinációját alkalmazzák (*Mann 1986; Earle 1997, 6-8*). Vagyis egy társadalomban az egyenlőtlenségek összetett rendszere lehet jelen különböző eredetű hatalommal. Ennek ellenére a régészek az őskori társadalmi egyenlőtlenség elemzésekor többnyire a gazdasági, politikai úton való hatalomra jutásra koncentrálnak elhanyagolva a rítusok, a vallás vagy az ideológia szerepét. A régészeti leletanyag elemzésekor általában ettől a „világi” vezetői hatalomtól teljesen függetlenül kezelik a vélt vagy valós rituális jelentéssel felruházott tárgyak, jelenségek értelmezését, pedig ezek gyakran szorosan összefonódnak. Ennek két fő oka van: egyrészt a processzualista régészeti felfogás szerint a társadalmi szerkezet és a hit a kultúra egy-egy önálló alrendszerre (*Clarke 1968, 23. kép; Renfrew 1972, 15-44, 440-504*), másrészt a szent és a profán univerzális dichotómiaként való kezelése (*Otto 2001; Durkheim 2003; Eliade 1994*). Ugyanakkor számos bizonyíték utal arra, hogy sok társadalomban ez a dichotómia nem létezik, ahogy a rituális és mindennapi élet vagy cselekvés szétválasztása sem (*Goody 1961; Brück 1999; Bradley 2005*). Nem minden kultúra különíti el élesen a gyakorlati cselekvést a szimbolikus kúszól, ugyanannak a cselekvésnek egyszerre lehet gyakorlati és szimbolikus jelentése is. A modern tudományok logikái pozitívizmusa olyan mélyen áthatja életünk minden területét, hogy gyakran nehéz elképzelni, hogy a világról való gondolkodás más módjai is érvényesek lehetnek. Éppen ezért más típusú gondolkodási rendszerben a számunkra irracionálisnak tűnő rituális cselekvés teljesen logikus lehetett (*Brück 1999, 320-321*). Másrészt lehetnek olyan rítusok is, melyek nem kapcsolódnak a valláshoz (*Bradley 2005*).

Különösen a posztprocesszualis és a kognitív processzualis régészet térnyerésével szaporodtak meg azok a tanulmányok, melyek az ideológia szerepét vizsgálták a komplex társadalmak fejlődésében (*Hodder 1982c; Miller & Tilley 1984; Renfrew & Zubrow 1994*). A vallást vagy az ideológiát nem az egykori társadalom egyik alszegmenseként kezelték, mivel az alapjaiban határozza meg az egyén és a közösség önidentitását és világról való gondolkodását, vagyis az élet minden területére befolyással lehet. Minden vallás magában foglal egy

hitrendszer, ami mind egyéni, mind közösségi szinten választ ad a mély, egzisztenciális kérdésekre, társadalmi és kulturális jelenség is (Renfrew 1994, 47). Tehát nem lehet a kultúrán vagy társadalmon belül jól körvonalazható, zárt egységként, a mindennapi, gyakorlati ételtől világosan elválasztható rendszerként kezelni, hanem azt kellene magának a rendszernek tekinteni (Insoll 2004). Ez nemcsak azt jelenti, hogy a rítusok a mindennapi élet minden területére beszűrődnek, hanem annak felismerését és elfogadását is, hogy az őskori emberek a világ működéséről a mieinktől alapvetően eltérő tudással rendelkeztek, ami alapvetően eltérő gondolkodási rendszert, kozmológiát, magyarázatot és világfelfogást jelenthetett. Ez befolyásolhatja akár a létfenntartási stratégiák elemeit (például étkezési tabuk, preferált növények és állatok), akár a társadalom szerveződését (például rokonsági rendszer, lakóhelyválasztás, társadalmi egyenlőtlenség fenntartása és manipulálása) stb.

A rituális tudás gyakran a hatalom forrása is volt, ami nemcsak azt jelenti, hogy a már hatalomra került vezetők a rítusok, a vallás vagy az ideológia felhasználásával legitimizáltak vagy erősítették meg pozíciójukat, hanem azt is, hogy azok az egyének, akik birtokában voltak az ősökkel vagy transzcendens erőkkel való kapcsolattartás képességének, tudásának, ezt könnyen saját társadalmi felemelkedésük támogatására is használhatták. Ugyanakkor ez nem feltétlenül volt elitélendő vagy negatív a közösség többi tagjának szemében, hiszen ezek a „vallási specialisták” minden bizonnyal a közösség megbecsült tagjai voltak, akik képességeiket, tudásukat a közösség jólétének biztosítása érdekében használták. Valószínűleg az ősökkel vagy a transzcendens erőkkel való kapcsolattartás, kommunikáció sikere is befolyásolta társadalmi megbecsülésüket, presztízsiüket.

A presztízs- és státusz tárgyakra elsősorban olyan társadalmi kontextusban jelennek meg, melyek a közösség és/vagy az egyén életében nagy jelentőséggel bírnak, főként átmeneti rítusok (mint például beavatás, temetkezés) vagy közösségi ünnepek esetében.

A közösségi ünnepek, rítusok a hatalomért való versengés fontos szinterei, melyek régészeti nyomaikat az anyagi kultúrában (például bizonyos tárgytípusok jelenléte, ünnepi lakomák, áldozatok maradványai), a települések belső szerkezetében (közösségi épületek, nyílt terrek) és a településrendszerben is megtalálhatjuk (közösségi helyek, rituális/szent helyek). Ezekben az esetekben elválaszthatatlanul összefonódik a közösségi és a rituális funkció. „Individuals or groups who host communal ceremonies may gain prestige and influence based on the lavishness of the feast, the elaborateness and appropriateness of the celebration, and the quantity of social valuables mobilized.” (Spielmann 2002, 195) Azonban a társadalom szabályozza is a státusz-felemelkedés lehetőségét, ami gyakorlatilag csak a csoport jóváhagyásával történhet meg (van Velzen 1973).

A következőkben röviden áttekintem, hogy melyek azok a területek, leletegyüttesek az alföldi késő neolitikumban, ahol kapcsolat látszik a rítusok vagy ideológia és a társadalmi egyenlőtlenség között. Vagyis melyek azok a rituális körbe sorolható jelenségek, ahol a presztízs- és státusz tárgyakra feltűnnek. Természetesen a legkézenfekvőbb jelenségek e téren a temetkezések, azonban ezek tárgyalásának már több fejezetet szenteltem, ezért itt eltekintek az adatok ismétlésétől (részletesen ld. a 4. fejezetet).

7.2. Kincsleletek, áldozati leletegyüttesek

A széles körben elfogadott nézet szerint egy kincs minimum két tárgyból áll, azonban ezt a felfogást többen megkérdőjelezzik és ebbe a kategóriába sorolnak számos egy tárgyból álló szórványleletet is. Ez utóbbi felfogás komoly veszélye, hogy az ismeretlen lelőkörményű, szórvány leleteket is ide sorolhatják. Az alábbiakban ezeket én nem tekintem kincsleletnek, kizárólag az ennél nagyobb vagy ismert lelőkontextusú, szándékosan deponált leletegyütteseket.

A neolitikus kincsleleteket a rézkori és a későbbi korszakok kincsleleteitől többnyire élesen különválasztva kezelik, eltérően értelmezik. Ennek oka részben az, hogy a későbbi korszakok kincsleletei elsősorban fémeszközökből, -ékszerekből állnak, melyek értelemszerűen a neolitikumból még hiányoznak illetve a korszak végén rendkívül szórványosan jelennek meg. Másrészt a neolitikus kincsleletek száma messze alatta marad a későbbi korszakok kincseinek, és nagyrészt régi feltárásokból vagy véletlenül kerültek elő, ami értelmezésüket erősen akadályozza. Az egyes leletegyüttesek változatos összetétele és előkerülésük különféle kontextusa alapján úgy tűnik, hogy a neolitikus kincsleletek földbe kerülését és összetételüket, funkciójukat nem lehet minden esetben azonosan magyarázni. M. Lichardus-Ippen szerint a neolitikus és rézkori kincsek között jelentős különbségek vannak kontextusukat tekintve. A neolitikus kincsek elsősorban településekről, míg a rézkoriak ezeken kívülről, speciális helyekről kerülnek elő (*Lichardus-Ippen 1991*). Ezt a megállapítást J. Chapman vitatja, szerinte mindkét korszakban nagyjából azonos arányban kerültek elő a településekről kívüli területekről kincsleletek (*Chapman 2000, 112-113*). Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy ennek részben a nem megfelelően dokumentált lelőkörmények és a régi leletek is lehetnek az okai.

A kincsleletek értelmezésekor gyakran igyekeznek szétválasztani a rituális és profán kincseket, ami szinte mindig komoly nehézségekbe ütközik. R. Bradley korábbi nézetével ellentétben legutóbb meggyőzően érvelt amellett, hogy ez a szétválasztás nem mindig lehetséges és nem is szükséges, mivel a kettő gyakran elválaszthatatlanul összefonódik egymással (*Bradley 1990; 2005*).

A neolitikus kincsleletek összetételük alapján három fő csoportra oszthatók:

- eszközök (kő, később réz),
- ékszerek,
- ezek kombinációja.

A csupán kőeszközökből álló kincsleletek között előfordulnak olyanok, melyek a tárgyak azonos formája alapján egy ember vagy egy műhely termékei lehetnek, esetleg egyszerre készültek (pl. Boldogkőváralja). Ezek mennyiségüknél (pl. Boldogkőváralja: 567 db pattintott limnokvarcit penge hegyvidéki lelőhelyen egy edényben elrejtve, Nyírlugos: obszidián magkövek) vagy jellegüknél fogva (pl. Endrőd 39. lh.: pattintott eszközkészítésből származó szilánkok, kőeszközök egy alföldi lelőhelyen edényben elrejtve, Szegvár–Tűzköves: radiolarit pengék egy edényben egy leégett ház omladécai között) is jelentősebb értéket képviselhetnek, különösen a hegyvidéktől távoli, kőnyersanyagban szegény vidékeken (*Vértes 1965; Hillebrand 1928; Kaczanowska 1981; Biró 2009*).

A kőeszközökből, főként csiszolt kőbaltákból álló kincsleletek Közép- és Nyugat-Európa neolitikumában talán még gyakoribb leletegyüttesek, mint a Kárpát-medence vagy Délkelet-Európa területén (pl. Kraljevo–Ribnica, Lepenski Vir, Svoboda–Cirpansko, Vršnik) (Ljamić-Valović 1986; Srejšović 1969, 13. t.; Chapman 2000, 247; Garašanin & Garašanin 1960-61, 18, 24). A közép- és nyugat-európai csiszolt kőeszköz-kincsek esetében Ch. Jeunesse kimutatta, hogy a kincsek kőeszközei méretükben is felülmúlják az azonos korszak településeinek és temetkezéseiben lévő kőeszközöket, ami arra utalna, hogy ezeket a nagyobb méretű tárgyakat kifejezetten erre a célra készítették. Ez alapján Ch. Jeunesse amellett érvelt, hogy e területeken már a neolitikumban komoly társadalmi egyenlőtlenséggel, rögzült hierarchiával számolhatunk (Jeunesse 1997). Ez jó példa lehet arra az antropológiai irodalomból jól ismert jelenségre, amikor a gyakorlati funkciót betöltő mindennapi tárgy típus nagyobb, értékesebb nyersanyagból készült vagy aprólékosabban kidolgozott példányai presztízs tárgy funkciót töltenek be és a gyakorlati funkciót betöltő társaiktól eltérő szociális kontextusban jelennek meg.

A különféle (kő)eszközök és nyersanyagok önmagukban is nagy értéket képezhettek, ám adott esetben egy út során veszélyhelyzetben elrejtett leletegyüttesről nem tudhatjuk valójában egy ember vagy egy teljes közösség tulajdonát képezte-e, továbbá e tárgyaknak első sorban gyakorlati szerepük lehetett. Éppen ezért a kincsek elemzésekor a leletegyüttes kontextusa fontos további támpontokat nyújthat a kincs elrejtésének okára, funkciójára. Alapvetően eltérő értelmezési lehetőségeket kínál egy településen előkerülő kincs és egy önmagában, minden más egykorú lelőhelytől függetlenül napvilágot látott kincs. Az eszközkincsek további értelmezéséhez a leletegyüttesek előkerülési körülményeinek minél pontosabb ismeretére, a tárgyak nyersanyagának eredetének meghatározására és a tárgyakon lévő esetleges kopásnyomok elemzésére lenne szükség.

A neolitikus ékszerkincsek többnyire Spondylus ékszerekből állnak, a középső neolitikum ékszerkincsei kizárólag ezeket tartalmazták. A legkorábbi ékszerkincsek még a kora neolitikum idejére keltezhetők. A Gäläbnik lelőhelyen talált leletegyüttes több ezer Dentalium, csiga-, csont- és kőgyöngyöt, Spondylus és nefritgyűrűt tartalmazott. A leletegyüttes egy ház tűzhelye közelében került elő (Chokadziev 1990; Todorova 2000, 416, 421, 5. kép). Lepenski Vir Starčevo rétegéből is előkerültek egy edényben elrejtett Spondylus gyöngyök (Srejšović 1969, 173).

A vonaldíszes körhöz köthető a bernburgi lelet, melyben két Spondylus csüngő, két Spondylus karperec és 178 db Spondylus gyöngy volt egy vonaldíszes edénnyel együtt (Willms 1985, 337, 1. kép). A három Spondylus karperecet, egy csüngőt és kilenc nagyméretű gyöngyöt tartalmazó szekszárd-palánki lelet is kincs lehetett. A leletegyüttes ugyan véletlenül került elő, de a múzeumba való beszolgáltatás után Csalog J. az előkerülés helyszínét megvizsgálta és semmilyen régészeti nyomát nem találta a környéken (Csalogovits 1936, 18). Elképzelhető, hogy az ecsegi leletek is egy kincsleletet alkottak, melyek ház alapozásakor kerültek elő. A leletben együttesen előforduló Spondylus csüngő, V bevágású övkapocs, karperecek és gyöngyök (Kató 1990, 57-58; Bácsmezi G. szóbeli közlése) azt a feltételezést erősítik, hogy a lelet kincs volt, mivel e három típusú tárgy eddig egyetlen

esetben sem került elő együttesen sírból a mai Magyarország területén.¹⁴⁰ E leletegyüttesek a középső neolitikum idejére keltezhető kincseleletek és a tárgyak tipológiai párhuzamai alapján, régészeti kontextusuk ismeretlen.

A Vinča-kultúra több fázisához kapcsolható ékszerkincsek. Vršnik lelőhelyén egy kisméretű, gömbölyded, fényezett fekete edényben több száz kagylógyöngy volt, az alba iuliai/gyulafehérvári kincselet két Spondylus csüngőt és kilenc nagyméretű Spondylus gyöngyöt tartalmazott (*Gimbutas 1974, 44; 1991, 7-82. kép; Berciu 1966, 5. t.*).

További kincseleletek lehettek a Ražanacon előkerült leletek, melyek két jade baltát és 25 Spondylus karperec töredéket tartalmaztak. Ezt egy tanár még a 19. században találta, lelőköri körülményeiről semmi pontos adat nem ismert (*Burić 2000, 40*).

A késő neolitikumra keltezhető kincsekben már réz- és márványtárgyak is megjelentek a Spondylus ékszerek mellett, melyek jellemzően kisebbek és gyakran törtek voltak. A legnagyobb kincselet Čoka/Csóka-Kremenyákon került elő a 20. század elején, Móra F. ásátásán. A Čoka/Csóka-Kremenyákon előkerült kincseleletek száma sokáig bizonytalan volt, mivel a nem egyértelmű leírások miatt Banner J. két kincsről (*Banner 1960, 18*), J. Chapman már négy kincsről beszélt (*Chapman 1981, 58-59*). A kincsek kérdését Raczy P. tisztázta, aki megállapította, hogy valójában két leletegyüttes került elő, melyek közül az egyik azóta elveszett (*Raczy 1994*). Az I. kincs tárgyait Raczy P. tételesen közölte (*Raczy 1994, 163*), azonban az elveszett II. kincsről ma már csak Banner J. leírása alapján tájékozódhatunk. A kincsek előkerülési körülményeiről mindössze annyit tudunk, hogy egy-egy edényben elrejtve, gödörben voltak. (*Banner 1960, 18*) A kincseket alkotó tárgyak párhuzamai a Tiszakultúra és a Vinča-kultúra területének északi lelőhelyein találhatók meg nagy számban. A gomba és hegedű alakú idolkok a Vinča-kultúra jellegzetes típusai, melyek márványból, hegyi kristályból vagy alabástromból készültek, pl. Vinča-Belo Brdo, Vršnik, Botoš, Dueg Njive, Krčevina, Mostonga (*Vasić 1936, 194-207., 326. kat.szám; Milleker 1938, 138; Karmanski 1977, 18. t. 1-4.*), Magyarország területén egyetlen ilyen darab került elő Battonya-Gödrösök 1. házában (*Goldman 1984, 2. kép 2.*), mely kétségtelenül a Vinča-kultúrából származó importdarab.

További, a késő neolitikumra datálható Spondylus kincselet látott napvilágot Kozludžán (20 Spondylus karperec-töredék), előkerülési körülményei ismeretlenek (*Gellert & Garscha 1930, 270*). Újabbán Čepin-Ovčara lelőhelyén, a Sopot-kultúra lelőhelyén került elő egy 460 darabból álló kincselet (Spondylusból és szarvból készült korong alakú, hengeres gyöngyök, kerek, négyzet és téglalap alakú csüngők illetve átfűrt lapocskák), a tárgyak egy kupacban egy Sopot-kultúrába sorolható ház szomszédságában voltak (*Šimić 2007, 72, 3-4. kép*).

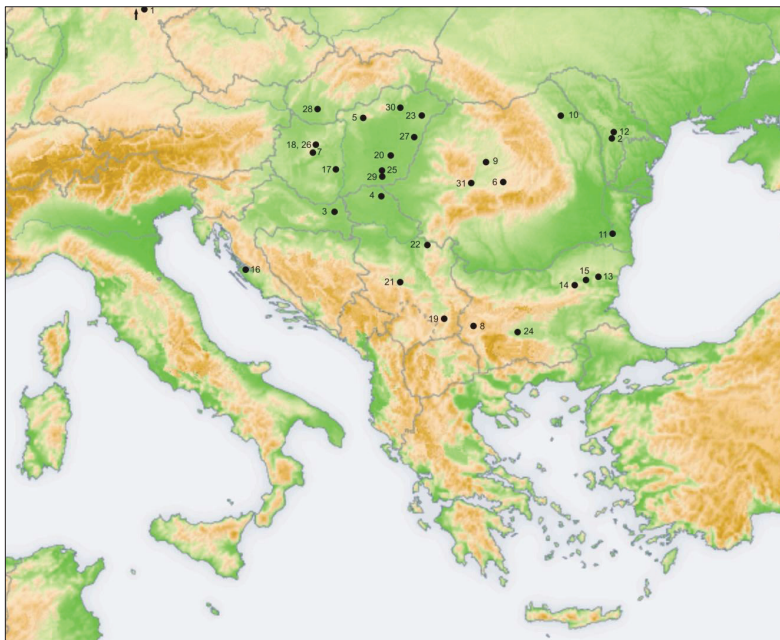
¹⁴⁰ Kalicz N. és Szénászy J. cikkükben Figler A. szóbeli közlésére hivatkozva említenek olyan középső neolitikus sírt Mosonszentmiklósról, ahol Spondylus karperec és csüngő együttesen került elő (*Kalicz & Szénászy 2001, 38*), azonban Figler A. leírásából világosan kiderül, hogy a sírban nem Spondylus héjból kivágott karperec, hanem gyöngyökből álló karperec volt (*Kalicz N. szíves engedelmével*). Vagyis egyetlen olyan középső neolitikus sír sem ismert a Kárpát-medencéből, ahol e két tárgy típus együttesen fordulna elő.

A késő neolitikum végéről, kora rézkor kezdetéről ismertek Spondylus és réztárgyakat egyaránt tartalmazó kincsek: Hírsován az 5. ház omladéka alatt egy edényben 43 Spondylus karperec töredéke, réztű, -ár és -karika együttese került elő, melyet E. Comşa Spondylus feldolgozó műhely hagyatékának tart (Comşa 1973, 66-67, 4. kép). Ariuşd/Erősdön egy fazékban zöldre színeződött, átfűrt szarvas szemfögből készült gyöngyök, három oldalú hasáb és henger alakú kő-, csont-, kagyló-, szarvasagancsgyöngyök, zöldre színeződött két helyen átfűrt csontlemezkek, két végén átfűrt vadkanagyar-csüngők, hosszúkas lemezkekből henger alakúra hajtogatott rézgyöngyök, henger alakúra hajtott rézlemez, spirális rézkarperecek láttak napvilágot. A fazekat egy kisebb csupor borította (László 1911, 224, 6. kép, 92. kép 3., 5., 7., 93-94. kép; Sztáncsuj 2007). Ugyanígy edényben elrejtve került elő az omurtagi tellen és Pietrele tell településen is egy-egy kincs (Gaydarska et al. 2004; Berciu 1956, 542; Comşa 1973, 69).

A Spondylus és réztárgyakat tartalmazó kincsektől alapvetően eltérő leletegyüttes került elő még a 19. század végén Felsőörsön, ami azonban csak most került a régészek látókörébe. Az edényben elrejtett kincs eredetileg 280 darabból állt és fosszilis kagylókat, csigákat (tehát helyi eredetűek) és vörös kőgyöngyöket tartalmazott. Ez utóbbiak és az edény elvesztek (ez nem is került múzeumba), de topográfiai adatok alapján a leletegyüttes a Lengyel-kultúrába sorolható (Regenye et al. 2009).

A kincsleleteken kívül a késő neolitikumból néhány áldozati leletegyüttes is ismert, melyek szintén tartalmaztak Spondylus és réztárgyakat. Brançon, a Lengyel-kultúra településén a lelőhely egyetlen Spondylus tárgya a 13. ház egyik cölöplyukában elhelyezett karperec volt (Vladár & Lichardus 1968, 266, 269, 72. kép). Polgár-Csőszhalmon, a tell közepén álló 9. ház padlója alatt egy kis, 25 cm átmérőjű gödör mélyed 110 cm-re a talajba. A gödör betöltése homogén, hamus volt, csupán 63 hordó alakú, 55 kéttagú, 24 háromtagú, egy négytagú és egy hattagú rézgyöngy (össz.: 259 db, ha a több tagúakat szátbontva számoljuk, átm.: 2-5 mm), valamint további négy töredék, egy rézkapocs és 20 csont csővecske (H.: 7-16 mm, Átm.: 5-6 mm) volt a gödörben. Úgy tűnik a leletek eredetileg egy nyakláncot alkottak (Raczky et al. 1996, 18-19). A lelőköri körülményekből ítélve a leletegyüttes áldozat lehetett, a gödörben talált tűzgyújtás maradványaival egyidőben kerülhetett ide (Raczky et al. 1996, 19). Tártárián a bekarcolt jeleiről jól ismert táblákon kívül ugyanabban a rituális gödörben több agyag- és márványidol, valamint egy Spondylus karperec is volt (Vlassa 1963, 490, 6. kép 4.). Itt kell megemlíteni a Bakonyszűcsön, alapozási áldozatként előkerült kőbaltából és idoból álló leletegyüttest is, mely a Lengyel-kultúra korai fázisába sorolható (Regenye 1994).

A közösségi vagy rituális ünnepek, lakomák rendezésére – közvetve ide kapcsolhatók az áldozati leletegyüttesek és kincsek – a Kárpát-medencei késő neolitikumból mindeddig kevés adat utalt. A legnyilvánvalóbb bizonyítékok Polgár-Csőszhalom tell településéről kerültek elő, ahol a település mérete és a lakók becsült száma alapján kalkulálható fogyasztást messze meghaladó mennyiségű állatcsont került elő, ráadásul ezek között szokatlanul magas a vadállatok aránya (Vörös 1987; Raczky 1998; Raczky et al. 2002, 853-856). Nem zárható ki, hogy a különösen nagy értéket képviselő kincsek és áldozati leletegyüttesek is ebbe a körbe sorolhatók.

202. ábra: Neolitikus kincsletek és néhány áldozati leletegyüttes Délkelet-Európa és a Kárpát-medence területéről

- Ékszerkincs: 1. Bernburg 2. Brad 3. Čepin 4. Čoka/Csóka–Kremenyák 5. Ecseg (?)
 6. Ariuşd/Erősd 7. Felsőörs 8. Gálánik 9. Gyulafehérvár/Alba Iulia 10. Habăşesti 11. Hîrşova
 12. Karbuna 13. Kozludža 14. Omurtag 15. Provadia 16. Ražanac 17. Szekszárd–Palánki-hegy
 18. Szűcsheység 19. Vršnik
 Kőkinccs: 20. Endrőd 39. lh. 21. Kraljevo–Ribnica 22. Lepenski Vir 23. Nyírlugos 24. Svoboda–
 Cipransko 25. Szegvár–Tűzköves
 Áldozati gödör/leletegyüttes, építési áldozat: 26. Bakonyzúcs 27. Berettyóújfalú–Herpály
 28. Branč 29. Hódmezővásárhely–Gorzsa 30. Polgár–Csőszhalom 31. Tártária

7.3. Ábrázolások

A késő neolitikus antropomorf szobrocskák és arcs edények telleken és nyílt településeken egyaránt gyakoriak, sokszor koncentrált előkerülésük alapján hívják egy-egy épületet szentélynek, pedig a szobrocskák többségének előkerülési kontextusa ismeretlen. A szobrocskák interpretálásában M. Gimbutas munkássága máig érezteti hatását, aki az anyais-tennő és a termékenység kultusz megjelenésének tartotta őket (*Gimbutas 1974*). A kognitív és posztprocesszuális régészetelméleti irányzatok terjedésével a neolitikus antropomorf ábrázolások kutatása is felélénkült, újabb interpretációk születtek, köztük olyanok is, melyek megkérdőjelezzik e tárgyak szakrális funkcióját (*Bailey 1994; Biehl 1996*). A szobrok

formai egységessége, a díszítések meghatározott rendszere, szándékos elpusztításuk arra utal, hogy ezek valamilyen határozott ideát közvetítettek. Ezek ellentmondanak annak, hogy pusztán gyerekjátéknak tekintsük őket, és inkább azt sugallja, hogy egy hitrendszer, világmép részei voltak, és jelentős szerepet játszottak a társadalmi kapcsolatok szabályozásában, komplex kommunikációs és hitrendszer részét képezték (Hansen 2001, 42-45; Biehl 2003, 375-376).

A Kárpát-medencei késő neolitikumban többféle antropomorf ábrázolás létezett egyidejűleg, melyek valószínűleg eltérő szerepet tölthettek be. Az apró, erősen stilizált emberábrázolások a korábbi korszaknál jóval ritkábbak (pl. Banner & Korek 1949, 15. t. 2; *Gazdapusztai* 1963, 1. kép; Korek 1987, 17, 25, 26. kép; Raczy 1987, 36, 37, 39, 40-44. kép; Hegedűs & Makkay 1987, 30. kép; Kalicz & Raczy 1987a, 42-44. kép). Az arcos edények használata továbbra is fennmaradt, bár formájuk kissé megváltozott (Kalicz & Raczy 1987a, 6-8. kép; Korek 1987, 18-21. kép). Ezek mellett egy új, nagyobb méretű (20-25 cm magas), realiztikusabb, ülő emberábrázolás jelent meg.

A temetkezések alapján az olyan presztízstárgyak, mint Spondylus és rézékszerek, viseleti helye, szokása jól rekonstruálható. A Spondylus karperecek a temetkezésekben többnyire az elhunyt felkarján kerülnek elő, pl. Kisköre-Gát 4., 21. és 36. sír; Aszód 101. sír (Korek 1989, 40, 42, 44; Kalicz 1985a, 24), a réz spirálkarperecek pedig mindig a halottak karján voltak, pl. Zengővárkony 113., 115., 230. és 286. sír, Gorzsa 2. sír (Dombay 1960, 86-88, 123, 136; *Gazdapusztai* 1963, 27).

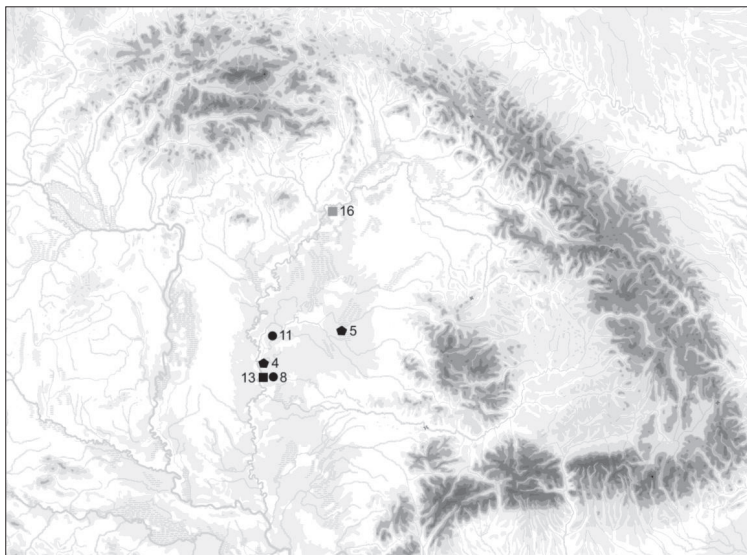
Ezért feltételezhető, hogy a Tisza-kultúra antropomorf plasztikáin a felkaron vagy közvetlenül a könyök fölött látható széles karperecek ilyen Spondylus ékszerek ábrázolásai lehetnek (pl. kökénydombi I. vénusz, szegvár-tűzkövesi IV. szobor, öcsödi ülő, antropomorf edény) (Kalicz & Raczy 1987a, 2. kép; Korek 1987, 15. kép; Raczy 1987, 32. kép), hasonlóan a Szakálhát-kultúra arcos edényeinek, szobrocskáinak karján látható domború karperecekhez (pl. Battonya-Gödrösök, Battonya-Parázstanya, Szászberek, Szentés-Ilonapart, Tószeg-Paládicpuszta, Vinča-Belo Brdo) (Goldman 1978, 1. t. 42., 2-4. t.; Kalicz & Makkay 1977, 189. t. 7.; Korek 1960, 20, 22; Szénászkly 1977, 219; Vasić 1936, 62-63, 66-68. kat.; Kalicz & Szénászkly 2001, 45). A késő neolitikum idején a Spondylus karperecek szinte kizárólag a női viselet részei voltak (kivéve pl. Kisköre-Gát 9. és 36. sír) (Korek 1989, 41, 44). Ezt a megfigyelést támasztják alá a késő neolitikus szobrok ábrázolásai is: ezek közül csak a női szobrokon láthatók a felkaron széles karperecek (pl. kökénydombi I. vénusz; Polgár-Csószhalom) (Kalicz & Raczy 1987a, 14., 2. kép; Raczy 2002, fig. 3.).

A szobrok csuklóin látható többmenetes bemetszések réz spirálkarperecet jelölhetnek (pl. kökénydombi I. és III. vénusz, szegvár-tűzkövesi I, IV. és V. szobor, véstői szobor) (Kalicz & Raczy 1987a, 2., 4. kép; Korek 1987, 14. kép, 16. kép; Trogmayer 1992, 57; Hegedűs & Makkay 1987, 9. kép).

E tárgyak leletkontextusa megerősíti azt, hogy a késő neolitikum idején a rituális és a szekuláris élet térben és időben nem vált el olyan élesen egymástól, mint manapság. A szakálhái arcos edénytöredékek mindig településeken, hulladékgödörből kerülnek elő, melyeket publikálók gyakran éppen az arcos edény jelenléte miatt tartanak rituális gödör-

nek. Jóllehet egyéb leleteikben vagy jellegzetességeikben nem különböznek a többi gödörtől. Ez alapján aligha tarthatjuk bizonyítottnak ezen objektumok speciális funkcióját. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy ezek mindig törötten kerültek elő, vagyis lelőköörülményeik csak az edény életének utolsó fázisára, szándékos vagy véletlen törés utáni eltemetésének körülményeire utalnak, használatuk körülményeire nem.

Ennél informatívabbak a tiszai ülő szobrok lelőköörülményei. Ezek kizárólag telleken vagy tellszerű településeken kerültek elő, ami a lelőkontextus fontos aspektusát képezi önmagában is (203. ábra). Ezen belül az ismert esetekben a szobrok vagy egy leégett ház omladékai között voltak vagy pedig a leégett ház maradványaival együtt kerültek egy hulladékgödörbe⁴¹ (pl. Szegvár–Tűzköves 1. szobor) (Csalog 1959, 24-25). Mindkét kontextus számos kiegészítő információt hordoz arra vonatkozóan, hogy milyen más tárgyakkal együtt használták őket eredetileg. Ezek között több olyan tárgytípus található, melyeket többnyire szokatlan voltak miatt szintén a rituális leletek közé sorolnak és számos, a mindennapi élethez sorolt tárgytípus is.

203. ábra: Olyan késő neolitikus ülő antropomorf szobrok vagy edények lelőhelyei, melyeken *Spondylus* vagy réz karperecek ábrázolása látható. 4. Szegvár–Tűzköves 5. Vésztő–Mágor 11. Ócsöd–Kováshalom 13. Hódmezővásárhely–Gorzsá 16. Polgár–Csószhalom

⁴¹ Szórványként került elő a szegvár–tűzkövesi V. szobor (Trogmayer 1992). Horváth F. Hódmezővásárhely–Gorzsáról is említi egy háromszögletű maszkot viselő idolféjet, hozzátartozó láb és „trónus” töredékeit. A lelet előkerülési körülményeiről nem ír (Horváth 2005, 56).

7.4. Értékelés

Azok a kincsek, áldozati leletegyüttesek, melyek presztízstárgyakat tartalmaztak kivétel nélkül telteken kerültek elő. Ugyanígy azok a szobrok, antropomorf edények, melyeken ezek ábrázolásai láthatók, kizárólag tellekről vagy tellszerű településekről ismertek. Mindezzel arra utal, hogy szoros kapcsolat lehetett a település típusa, funkciója és e leletegyüttesek között. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a Spondylus és réztárgyak olyan tellek települési anyagában is előfordulnak, ahol ezek sírokba alig-alig kerültek, akkor egyre világosabbá válik, hogy e településeken más volt ezeknek a presztízstárgyaknak a felhasználási területe. A Spondylus és réztárgyak hiánya illetve ritkasága a telteken lévő sírokban biztosan nem magyarázható azzal, hogy az itt eltemetettek nem fértek hozzá ezekhez a tárgyakhoz, sokkal inkább a felhasználás eltérő módjáról, területéről van szó.

A presztízstárgyak a rituális jelenségek csak egy szűk körében jelennek meg, egyidejűleg több más olyan tárgytípus is használatban volt, melyek rituális szimbólumok lehettek, de nem utalnak a két terület kapcsolatára (például bukránium, oltár, bizonyos idolkok). Ezek a telteken minden házban előfordulnak, ami alátámasztja azt, hogy a rítusok a mindennapi élet szerves részei voltak (Bánffy 1990-91). Ezek alapján úgy tűnik, hogy a presztízstárgyak használatával élő csoportok a szakrális szférához való hozzáférést nem korlátozták a társadalom többi tagja számára, azonban azok a szobrok, melyeken presztízstárgyak ábrázolása látható az ősökkel való kontinuitás kifejezésében játszhattak szerepet, esetleg valós vagy mitikus ősök kanonizált, szimbolikus ábrázolásai lehetnek. Ezt bizonyítják a sírmellékletek és az ábrázolt ékszerek, valamint a szegvár-tűzkövesi V. szobor közelében talált miniatűr kőbalta ábrázolása lehet azoknak a baltáknak, amik egyes déli-alföldi felnőtt férfisírok mellékleteként presztízstárgyak lehetnek (Trogmayer 1992). Másrészt a presztízserő folytatott versengés olyan területeken is folyt (temetkezések, ünnepek), ahol a presztízstárgyak gyakorlatilag további felhasználásra hozzáférhetetlenné váltak, ezáltal is segítve a tárgyak értékének megőrzését vagy a társadalom többi részének hozzáféréseinek megakadályozását. Azok az egyének, akik az ősökkel vagy transzcendens erőkkel való kapcsolattartás képességével, tudásával rendelkeztek, a társadalom megbecsült tagjai voltak, akik ezt könnyen a hatalom, befolyás megszerzése terén is kamatoztathatták. A kincsleletekben előforduló leletanyag mennyisége a sírleletekkel összehasonlítva kétségtelenül nagyobb értéket képviselhetett, így továbbra is kérdéses marad, hogy e szokatlanul nagy leletegyüttesek egy személy, egy család, leszármazási ág vagy csoport tulajdonát képezték-e.

Mindezeket összefoglalva azt láthatjuk, hogy a telteken elválaszthatatlanul összefonódnak a rituális és a mindennapi élet tárgyai, a rítusok és a társadalmi egyenlőtlenség kifejezése. A telteken a presztízstárgyak más szerepben tűnnek fel (kincs, áldozat, elvesztett vagy szándékosan otthagyt példányok), ami arra utal, hogy a tellek olyan közösségi/vallási rítusok helyszínei voltak (Raczky & Anders in press), melyek teret engedtek a családok, leszármazási ágak közti versengésnek. Ez utóbbiak esetében pedig biztosan szerepet kapott a rítusok közösség-összetartó funkciója is. Az, hogy a rítusok és a társadalmi egyenlőtlenség ilyen szoros összefonódása a telteken kívüli kisebb településeken is megállja-e a helyét, csak újabb feltárások után fogjuk tudni megválaszolni.

8. Összefoglalás

A doktori disszertáció fő célja az volt, hogy egy komplex, a hozzáférhető összes információforrást integráló társadalomrégészeti elemzés szülessen a Kárpát-medence keleti felének késő neolitikumáról. Elsősorban a társadalmi egyenlőtlenség kérdése állt a kutatás középpontjában: volt-e társadalmi egyenlőtlenség és, ha igen, akkor ez hogyan jelent meg a régészeti jelenségekben és a leletanyagban; milyen fokú, milyen mértékű volt ez az egyenlőtlenség; van-e nyoma örökletes társadalmi rangnak?

A disszertáció a kelet-magyarországi lelőhelyekre fókuszált, de a leletek, jelenségek értelmezésekor nem hagyhattuk figyelmen kívül az e szempontból korábban már feldolgozott dunántúli régiót sem, mely több szállal kapcsolódik a kelet-magyarországi lelőhelyekhez is (*Zalai-Gaál 1988; 2001c; 2002a; 2002b; 2002c; 2003*). Kronológiailag a késő neolitikum időszakát tekintettük át, a tellek megjelenésétől azok megszűntéig, nagyjából az 5200 és 4500 cal BC közti időszakot (*Kalicz & Raczy 1987a, 14; Hertelendi et al. 1998b, 661-663; Raczy et al. 2007, 58; Yerkes et al. 2009*).

Ahhoz, hogy a társadalmi egyenlőtlenséget kutatni, majd értelmezni tudjuk, tisztázni kell az elemzés során használt alapfogalmakat (*ld. a 3. fejezetet*). Az antropológiai irodalomból a régészetre átültetett társadalomtípusok önmagukban nem nyújtanak kielégítő keretet a régészeti elemzéshez, nem szükséges régészeti adatainkat ezek közé a keretek közé kényeszeríteni. Ugyanakkor ezek ismerete nélkülözhetetlen, és fontos információkkal szolgálhatnak a miénktől lényegesen eltérő társadalmak szerveződésének megértéséhez. A M. Fried-féle modell alapjai jól alkalmazhatók, ami lényegében a különböző forrásokhoz való hozzáférés megkülönböztetésén alapul. E modellben a rangsorolt és rétegzett társadalomtípusok közti lényegi különbség a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen forrásokhoz való hozzáférés korlátozása. Míg a rangsorolt társadalmakban a társadalom egy csoportja csupán a presztízshez való hozzáférést korlátozza, a létfenntartáshoz szükséges forrásokhoz mindenki egyenlően férhet hozzá, addig a rétegzett társadalmakban egy csoport, az elit az ezekhez való hozzáférést is korlátozza (*Fried 1967*). Méginkább használható G. Berreman megközelítése, aki pusztán a társadalom tagjai közti egyenlőtlenség léte és típusa alapján megkülönböztetett meg társadalomtípusokat (*részletesen ld. a 3.1. fejezetet; Berreman 1981*). A késő neolitikum idején fennálló társadalmi egyenlőtlenség kutatásakor gyakorlatilag ezek a lényegi kérdések: vannak-e olyan jelek, melyek társadalmi egyenlőtlenségre utalnak egy közösségen belül, van-e nyoma a létfenntartási forrásokhoz való hozzáférés korlátozásának és vannak-e olyan jelenségek, melyek az örökletes vezetői pozíció meglétére utalnak.

A társadalmi egyenlőtlenséget régészetiileg (főleg az őskorban) csak azokban az esetekben lehet vizsgálni, ahol ennek régészetiileg is látható nyomai maradtak az anyagi kultúrában

vagy a régészeti jelenségekben. A társadalmi egyenlőtlenség az élet számos szegmensében megnyilvánulhat, ezért csak komplex, az élet minden területére kiterjedő elemzéssel kaphatunk megbízható képet az egykori társadalmi egyenlőtlenség meglétéről vagy hiányáról (ld. a 3.4. fejezetet).

A társadalmi egyenlőtlenség kutatásának jó kiindulópontjai a temetkezések, mivel itt lehet a legvilágosabban egyénhez illetve szűkebb társadalmi csoportjához, rokonságához kötni az anyagi kultúra és a régészeti jelenségek változatosságát. A társadalmi egyenlőtlenség különféle módon kerülhet kifejezésre a temetkezésekben, például eltérő munkaráfordítás, eltérő rítus, mellékletek mennyiségi vagy minőségi különbségei, helyválasztás (ld. a 3.4.3. fejezetet; Tainter 1975, 1978; Wason 1994, 67-102; McHugh 1999). A temetkezések azonban önmagukban nem elegendők a társadalmi kérdések megválaszolásához, azokat minden esetben a települési adatokkal összevetve kell értelmezni. A település belső szerkezetében lévő különbségek (nagyobb, díszesebb, gazdagabb épületek), a településhierarchia léte vagy monumentális építmények jelenléte is utalhat társadalmi egyenlőtlenségre (ld. a 3.4.2. fejezetet; Wason 1994, 127-152). Az egykori társadalomról a temetkezések és a települések alapján kirajzolódó kép nem feltétlenül áll összhangban egymással. Ennek oka elsősorban az, hogy a temetkezések csak közvetve, a rituális kifejezésen, az ideológia torzító tükrén keresztül kapcsolhatók össze a társadalmi ranggal. Mivel a temetkezés társadalmi és rituális kontextusban jön létre, nemcsak tükrözi az elhunyt és/vagy csoportja egykori társadalmi helyzetét, hanem aktív szerepet is játszik az élő társadalomban, befolyásolja a hatalom használatát és eloszlását, és társadalmilag elfogadott értékeket közvetít, miközben az egyik legfontosabb átmeneti rítus – éppen ezért a többi átmeneti rítussal egy egységben kell értelmezni. A temetkezések gazdagságában azért is mutatkoznak különbségek, mert a hatalom legitimizálásának fontos csatornáit az ősök és az istenek vagy más transzcendens erők. Ez az élők közti versengés egy formája is, ami nem juttatja őket közvetlen adósságha egymással szemben, de presztízskülönbségeket teremt, és kötelezettségeket von maga után. Ezzel pedig az elhunytak szánt ajándékok fontos részei lehetnek annak a mechanizmusnak, amin a státusz alapul (Parker Pearson 1984, 63-64; részletesen ld. a 3.4.3. fejezetet).

Ehhez szorosan kapcsolódnak az anyagi kultúrában tükröződő társadalmi különbségek, elsősorban a presztízs- és státusztárgyak (Siklósi 2004, 8). Ezek elsősorban olyan társadalmi kontextusban jelennek meg, melyek a közösség és/vagy az egyén életében nagy jelentőséggel bírnak, főként átmeneti rítusok (mint például beavatás, temetkezés) vagy közösségi ünnepek esetében (részletesen ld. a 3.4.1. fejezetet).

A közösségi ünnepek, rítusok a hatalomért való versengés fontos színterei, melyek régészeti nyomait az anyagi kultúrában (például bizonyos tárgytípusok jelenléte, ünnepi lakomák, áldozatok maradványai), a települések belső szerkezetében (közösségi épületek, nyílt terek) és a településrendszerben is megtalálhatjuk (közösségi helyek, rituális/szent helyek). Ezekben az esetekben elválaszthatatlanul összefonódik a közösségi és a rituális funkció (Spielmann 2002, 195).

A disszertáció törzsét a kelet-magyarországi késő neolitikus temetkezések aprólékos elemzése képezte. Mivel minden társadalom alapvetően négy fő tengely mentén szerveződik – a

közösség tagjainak neme, életkora, a köztük lévő horizontális és vertikális (társadalmi egyenlőtlenség) társadalmi különbségek –, melyek közül a nem és az életkor alapjaitan határozza meg a másik kettőt, ezért egy társadalmi kérdések kutatását célzó vizsgálat csak ezekre építkezve kutathatja akár a közösségen belüli horizontális társadalmi különbségeket, akár a társadalmi egyenlőtlenség kérdését. Éppen ezért a sírok elemzésekor első lépésben a temetkezési rítus minden elemének gyakoriságát, majd ezek nemmel és életkorral való összefüggését, végül ezek kombinációját vizsgáltam. Ezeket pedig a temetőterképen is ábrázoltam az egyes jellegzetességek területi koncentrációjának megfigyelése céljából. Az elemzésekhez a szükséges esetekben statisztikai módszereket (gyakoriság, keresztábrá-elemzés, varianciaelemzés, klaszteranalízis, korrespondencia-analízis) alkalmaztam (*részletesen ld. a 3.4.3., különösen a 3.4.3.8-9. fejezeteket*). Összesen 18 lelőhely 591 temetkezését vizsgáltam. Az egyes lelőhelyeken feltárt temetkezések száma és forrásértéke rendkívül különböző, ezért az imént felsorolt statisztikai módszerek mindegyikét csak az Aszód-Papi földeken feltárt sírok esetében használtam, ahol a sírok száma ezt szükségessé, a leletanyag változatossága pedig lehetővé tette. Minden lelőhely esetében csupán a szükséges és lehetséges statisztikai elemzéseket végeztem el (*részletesen ld. a 4. fejezetet*).

A Kárpát-medencei késő neolitikum temetkezései csak településekről ismertek (*ld. a 4. fejezetet*). Az Alföldön a sírok helye, demográfiai összetétele és a település típusa között szoros összefüggés tapasztalható. A kelet-magyarországi késő neolitikus telleken előkerült sírok egyik lelőhelyen sem nyújtanak demográfiailag reprezentatív mintát, amiből arra következtethetünk, hogy a közösség többi tagját máshol vagy régészetiileg nem látható rítus szerint temették el, vagyis önmagában a tellen való eltemetés joga vagy lehetősége is kulturálisan szabályozott volt. A telleken a férfi- és/vagy gyereksírok felülreprezentáltak, ezért ezek semmiképpen nem képezhetik az egykori közösség demográfiailag reprezentatív mintáját (pl. Polgár-Csőszhalom, Berettyóújfalu–Herpály, Vésztő–Mágor, Szegvár–Tűzköves). Ezeknek a temetkezéseknek a nagy része a házak alatt vagy cölöplyukban fekküdt, vagyis építési áldozatnak tekinthetők (*Raczky & Anders 2006, 25; Anders & Nagy 2007, 89; Bánffy & Bognár-Kutzián 2007 195-205, 216-218; Kalicz & Raczky 1984, 135; 1987b, 121-122; Farkas 1974; 1994, 144; Zoffmann 1986; ld. a a 4.3., a 4.15., a 4.18., 4.20. fejezetet*). Az alföldi tellekhez – Polgár-Csőszhalomhoz hasonlóan – rendszerint kapcsolódik egy horizontális településrész is –, melyről azonban feltárások hiányában egyelőre keveset tudunk –, ezért a telleken és a horizontális településeken lévő sírokat egy egységben kellene értelmezni (pl. Berettyóújfalu–Herpály). A tellekkel szemben a horizontális településeken előkerült temetkezések demográfiailag kiegyenlítettebb képet mutatnak a nők magasabb arányával. Ez a megállapítás nemcsak a tellekre, hanem az önálló horizontális és tallszerű településekre is igaz (pl. Kisköre–Gát, Öcsöd–Kováshalom); Aszód-Papi földekhez hasonlóan, ezeken a lelőhelyeken is a felnőtt nők sírjai voltak túlsúlyban (*ld. a 4.1., a 4.13. és a 4.15. fejezeteket; Korek 1989, 39-45; Siklósi 2007, 194-195*). A vizsgált lelőhelyek közül Aszód-Papi földek – és a délkelet-dunántúli lengyeli lelőhelyek – esetében valószínűleg az egykori közösség demográfiailag reprezentatív mintájával számolhatunk (*ld. a 4.1. fejezetet; Siklósi 2007, 194-195*). Ezeken a lelőhelyeken azokat, akiket már a közösség tagjának tekintettek egy helyre temették el, vagyis a közös temetkezési hely a közösségi összetartozás, a csoportidentitás kifejezésében fontos szerepet tölthetett be.

Az általános zsgorított csontvázas temetkezés mellett, elsősorban Északkelet-Magyarországon, néhány lelőhelyen megjelent a nyújtott, hanyatt fektetett temetkezés szokása is, ami Polgár–Csöszhalmon csak a tellen fordult elő, Kisköre–Gáton és Bodrogkeresztúr–Kutyasoron általános szokás volt, ezért a társadalmi egyenlőtlenség kifejezésében önmagában nem játszhatott szerepet (ld. a 4.4.4. és a 4.11.4. fejezeteket; Bánffy & Bognár-Kutzián 2007, 195-205; Korek 1989, 39-45). Ugyanez a helyzet a hamvasztás szokásával, ami Kelet-Magyarországon csak Öcsöd–Kováshalmon és Aszód–Papi földeken fordult elő, ez utóbbi lelőhelyen a nők és főként gyermekek egy szűk csoportjához kapcsolható (ld. a 4.1.6.1., 4.13.5.1. és 4.19.1.1. fejezeteket; Siklósi 2007, 189).

Az alföldi lelőhelyeken a DK-ÉNy vagy a K-Ny irányítás volt általános. Úgy tűnik, hogy ez egységes szokás volt a régióban és nem játszott szerepet a társadalmi különbségek kifejezésében. Az Aszód–Papi földeken tapasztalt jelenség, hogy a sír irányítása részben az elhunyt nemétől és életkorától függött sehol máshol nem volt tapasztalható (ld. a 4.1.6.3. fejezetet).

A jobb vagy bal oldali fektetés településenként változó dominanciája a délkelet-dunántúli lengyeli temetkezések jellemzője. Az, hogy Kelet-Magyarországon csak az északkeleti régióban találhatók ilyen lelőhelyek talán azzal magyarázható, hogy a területnek erős kulturális kapcsolatai voltak a lengyeli régióval, de a feltárt sírok kis száma miatt bizonytalan, hogy ez mennyire tekinthető általános jelenségnek (Aszód–Papi földek és Mórág-Tűzkődomb jobb, Zengővárkony bal oldali dominancia) (ld. a 4.19. és 4.21. fejezeteket; Siklósi 2007, 189; Zalai-Gaál 2002, 41; Dombay 1939, 31; 1960, 72-155). Az elhunytak jobb illetve bal oldalra fektetése és az elhunyt neme közötti összefüggés – ami Polgár–Csöszhalmon általános (Raczky & Anders 2006, 27) – az alföldi késő neolitikus lelőhelyek esetében nem egyértelmű. Békés–Povádon, Öcsöd–Kováshalmon, Vésztő–Mágoron és esetleg Szegvár–Tűzkövesen is megfigyelhető a férfiak jobb, a nők bal oldalra fektetésének dominanciája, azonban ez egyik esetben sem kizárólagos, de Öcsöd–Kováshalom kivételével statisztikailag szignifikáns összefüggés látható (ld. a 4.2.5., a 4.13.5.3., a 4.15.5., a 4.18.5.3., a 4.19. és a 4.20. fejezeteket; Hegedűs 1977, 54-145; Makkay 2004, 90-92; Trogmayer 1960-62, 9-20; Farakas 1994, 144; Korek 1973, 295-306).

Hódmezővásárhely–Kökénydombon, –Gorzsán és a Dunántúlon, Alsónyék–Kanizsa-dűlőn sírípítmények nyomait lehetett megfigyelni, ez utóbbi esetében mellékleteik gazdagsága, a sírokban lévő presztízs- és státusztárgyak is alátámasztják, hogy ezek magas rangú személyek sírjai voltak (Horváth 1992; Zalai-Gaál 2008, 51; Zalai-Gaál & Oszta 2009, 247). Az alföldi sírok esetében a mellékletek gazdagsága nem volt tapasztalható.

Nemcsak a település típusa és a temetkezések demográfiai képe között található kapcsolat, hanem ehhez járul a mellékletadás szokása is, melyek alapján három fő csoport különíthető el:

1. Azok a telkek, ahol a férfi- és/vagy gyerektemetkezések vannak túlsúlyban és a temetkezések többnyire melléklet nélküliek vagy mellékletekben igen szegényesek, ezek a Körös és Berettyó vidékén csoportosulnak (Szegvár–Tűzköves, Vésztő–Mágor, Békés–Povád, Szeg-

halom–Kovácsshalom) (ld. a 4.2.6., a 4.14.4., a 4.15.6. és a 4.18.6. fejezeteket; Korek 1973, 294–306; Hegedűs 1977; Makkay 2004, 90–92; Trogmayer 1960–62, 9–20; Bakay 1969, 135).

2. A horizontális vagy tellszerű településeken feltárt sírok demográfiaileg kiegyenlítettebb képet mutatnak, a mellékletek mennyiségében és minőségében nagy különbségek vannak (Kisköre–Gát, Öcsöd–Kováshalom, Hódmezővásárhely–Kökénydomb) (ld. a 4.11.5., a 4.13.6. és a 4.8.6. fejezeteket; Korek 1989, 39–45; Banner 1930; Banner–Foltiny 1945; Banner–Korek 1949; Banner 1951).

3. Tápé–Lebő egyelőre önálló csoportot alkot (esetleg ide sorolható Hódmezővásárhely–Gorzsa is), mivel a tell településen a mellékletadás változatossága a lengyeli lelőhelyekhez és Polgár–Csőszhalomhoz hasonlít, azonban antropológiai adatok hiányában ezt nehéz értelmezni (ld. a 4.1.7., a 4.17.5. és a 4.20. fejezeteket; Korek 1958; Bognár–Kutzián 1963, 412; 1972, 86–92).

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a horizontális településeken a presztízs/státuszkiefejezés elsődleges színtere a temetkezés és a mellékletadás, a viselet volt. Ezzel szemben a tellen ennek kisebb szerepe volt vagy más ideológia állt mögötte. Valószínűleg a tellen való eltemetés joga vagy lehetősége korlátozott volt és önmagában már ez is kifejezte az elhunyt társadalmi pozícióját.

A korábban presztízs- vagy státusztárgynak meghatározott leletek (Spondylus, rézékszerek, szarvas szemfog, vadkanagyar-csüngő és vadkanállkapocs, kőbuzogány, kőbalta) mellékletként való előfordulása alapján is vannak különbségek a tellek és a horizontális települések, illetve az északkelet-magyarországi és dél-alföldi lelőhelyek között (részletesen ld. a 3.4.1., a 4. és az 5. fejezetet; Siklósi 2004). A Spondylus ékszerek, szarvas szemfogak, vadkanagyar-csüngők és vadkanállkapocsok az északkelet-magyarországi lelőhelyekre jellemzőek (pl. Polgár–Csőszhalom, Bodrogsadány–Akasztószér) (ld. a 4.19. és a 4.20. fejezetet; Anders & Nagy 2007, 86; Bognár–Kutzián 1963, 415; Bánffy 2008). A dél-alföldi tellek közül csak Tápé–Lebőn fordultak elő nagyobb mennyiségben Spondylus gyöngyök és V furatú gombok (kevés Čoka/Csóka–Kremenyákon is), a többi tellen csak mészkőgyöngyök kerültek a sírokba. Ezzel szemben a dél-alföldi sírokban gyakrabban jelennek meg a rézékszerek, mint az északabbi lelőhelyeken (pl. Tápé–Lebő, Szegvár–Tűzköves, Hódmezővásárhely–Gorzsa) (Korek 1973, 276–290; Bognár–Kutzián 1963, 412; Gazdapusztai 1963, 27). A telleken lévő sírok mellékletekben való szegénységével ellentétben az olyan horizontális és tellszerű településeken, mint Kisköre–Gát, Kenézlő–Szérűskert, Hódmezővásárhely–Kökénydomb a Spondylus ékszerek változatossága tükrözi az elhunytak közti társadalmi egyenlőtlenséget (Korek 1989, 39–45; Banner 1930; Banner–Foltiny 1945; Banner–Korek 1949; Banner 1951). Az egyelőre kérdéses, hogy a Spondylus és rézékszerek megjelenésének különbségei mennyire magyarázhatók finom kronológiai különbségekkel, de az jól látszik, hogy a késő neolitikumban a kőgyöngyök és a réz megjelenésével párhuzamosan a Spondylus ékszerek használata fokozatosan visszaszorul (részletesen ld. az 5.1. és az 5.2. fejezetet; Siklósi & Csengeri in press). A malakológiai vizsgálatok eredményeként az utóbbi években a neolitikumban recens Spondylus ékszerek mellett jelentős mennyiségű fosszilis Ostreából és mészkőből készült gyöngyök kerültek elő (Sümegi 2006; 2009), ezért a

Spondylus szerepének részletesebb vizsgálatához további malakológiai és izotóp-vizsgálatokra lenne szükség.

Nem valószínű, hogy a Spondylus ékszerek hiánya a telleken lévő sírokban azt jelentené, hogy az itt eltemetettek nem fértek hozzá ezekhez az ékszerekhez, hiszen pl. Čoka/Csóka-Kremenyákról ismerjük a legnagyobb Spondylus kincseket (*Banner 1960, 18; Raczky 1994*) és más tellek településanyagából is ismerünk Spondylus ékszereket. A sírok alapján a réz-felhasználásról kapott képünk ugyanígy ki kell egészítenünk a települési objektumok anyagával, mivel az alföldi késő neolitikum legtöbb rézlelete Berettyóújfalú–Hérvályon és Polgár–Csőszhalmon került elő, holott a sírokba itt alig-alig kerültek ezek az ékszerek (részletesen ld. az 5.2. fejezetet; *Raczky et al. 1996; Raczky & Anders 2008, 44; Kalicz & Raczky 1984, 128-131, 134-135*). Mindez inkább jelenti a felhasználás eltérő módját, területét, mintsem a hozzáférés hiányát. A réz- és malachitékszerek származási helyének meghatározásához és így a távolsági kapcsolatok további kutatásához a leletek ólomizotóp elemzésére lenne szükség.

Az Északkelet-Magyarországon és a dunántúli lengyeli területeken a magas rangú férfisírok mellékleteként megjelenő vadkanagyar-csüngők és vadkanállkapcsok a dél-alföldi leletanyagból szinte teljesen hiányoznak. Az alföldi területeken más jelölhette a közösség vezető férfi tagjainak pozícióját. Valószínűleg egyes csiszolt kőbalta típusok sorolhatók ide, de ez a kérdés még további elemzéseket igényel (milyen nyersanyagból készültek, vannak-e rajtuk használati nyomok stb.) (részletesen ld. az 5.3. és az 5.5. fejezeteket).

A temetkezések alapján a dél-alföldi és az északkelet-magyarországi régió jól elválasztható egymástól, ami mögött az utóbbi dunántúli területekkel fenntartott kapcsolatai húzódnak meg. A két régió között jó összekötő kapcsolatot jelent Aszód–Pápi földek, ahol a település anyagában mind a lengyeli, mind a tiszai kerámia megtalálható, ám a lelőhelyen feltárt temetkezések hagyományai erősebben kötődnek a lengyeli körhöz (*Kalicz 2006; 2008*). A tiszai és lengyeli kör szimbiózisát a polgár–csőszhalmi kutatások kapcsán *Raczky P.* és munkatársai a régészeti jelenségek és a leletanyag számos elemében kimutatták (*Raczky et al. 1994; 2002; 2007; Raczky & Anders 2008; Raczky 2000; 2002*). Az északkelet-magyarországi és a dél-alföldi régió különbségein túl az egyes lelőhelyeken lokális hagyományok tapasztalhatók, ami a temetkezési rítus elemeinek rendkívüli változatosságában tükröződik.

A hatalom négy fő forrása különböztethető meg – gazdasági, politikai, katonai és ideológiai –, melyek nem feltétlenül választhatók el élesen egymástól, nem egymást kizáró kategóriák, hanem többnyire az egyes vezetők és főnökök ezek kombinációját alkalmazzák (*Mann 1986; Earle 1997, 6-8*). Vagyis egy társadalomban az egyenlőtlenségek összetett rendszere lehet jelen különböző eredetű hatalommal. Ennek ellenére az őskori társadalmi egyenlőtlenség elemzésekor a kutatók gyakran figyelmen kívül hagyják a a rítusok, a vallás vagy ideológia szerepét a gazdasági, politikai megközelítés túlhangsúlyozásával. Többnyire a „világi” vezetői hatalomtól teljesen függetlenül kezelik a vélt vagy valós rituális jelentéssel felruházott tárgyak, jelenségek értelmezését, pedig ezek gyakran szorosan összefonódnak. A már hatalomra került vezetők nemcsak legitimizálják vagy megerősítik pozíciójukat

ritusok használatával, hanem a rituális tudás a hatalom forrása is lehetett. Vagyis azok, akik birtokában voltak az ősökkel vagy transzcendens erőkkel való kapcsolattartás képességének, tudásának, ezt könnyen saját társadalmi felemelkedésük támogatására is használhatták. Valószínűleg az ősökkel vagy a transzcendens erőkkel való kapcsolattartás, kommunikáció sikere is befolyásolta társadalmi megbecsülésüket, presztízsüket (*ld. a 3.2.3. és a 7.1. fejezetet*).

A presztízstárgyak a temetkezéseken kívül kincsleletekben, áldozati leletegyüttesekben és az antropomorf szobrokon ábrázolások formájában is megjelennek. Ezeket a jelenségeket is figyelembe kell venni, mivel szerepük lehetett a társadalmi egyenlőtlenség fenntartásában, kifejezésében.

A Kárpát-medencei késő neolitikumban többféle antropomorf ábrázolás létezett egyidejűleg, melyek valószínűleg eltérő szerepet tölthettek be. Az apró, erősen stilizált emberábrázolások és az arcós edények használata továbbra is fennmaradt, bár formájuk kissé megváltozott. Ezek mellett egy új, nagyobb méretű (20-25 cm magas), realiztikusabb, ülő emberábrázolás jelent meg, melyeken presztízstárgyak ábrázolása látható.

A temetkezések alapján a presztízstárgyak – Spondylus és rézészerek – viseleti helye, szokása jól rekonstruálható (pl. Kisköre-Gát 4., 21. és 36. sír, Aszód-Papi földek 101. sír, Zengővárkony 113., 115., 230. és 286. sír, Hódmezővásárhely-Gorzsa 2. sír) (*Kerek 1989, 40, 42, 44; Kalicz 1985b, 24; Dombay 1960, 86-88, 123, 136; Gazdapusztai 1963, 27*) és a Tisza-kultúra ülő szobrainak felkarján illetve csuklóján látható ékszerek ábrázolásával jól azonosíthatók (pl. kökénydombi I. és III. vénusz, szegvár-tűzkövesi I., IV. és V. szobor, véstő-mágori szobor, őcsödi ülő, antropomorf edény) (*Kalicz & Raczky 1987a, 2. és 4. kép; Kerek 1987, 14-16. kép; Raczky 1987, 32. kép; Trogmayer 1992, 57; Hegedűs-Makkay 1987, 9. kép*). A késő neolitikum idején az ékszerek viseletének szokása és a nemek közti összefüggést azt ábrázolások is alátámasztják, például Spondylus karperecek a temetkezések alapján szinte kizárólag a női viselet részei voltak, ábrázolásaik is csak a női szobrokon láthatók (pl. kökénydombi I. vénusz; Polgár-Csőszhalom) (*részletesen ld. a 7.3. fejezetet; Kalicz & Raczky 1987a, 14., 2. kép; Raczky 2002, 3. kép*). A tiszai ülő szobrok kizárólag telleken vagy tellszerű településeken kerültek elő. Ezen belül az ismert esetekben a szobrok vagy egy leégett ház omladécai között voltak vagy pedig a leégett ház maradványaival együtt kerültek egy hulladékgyűjtőbe (pl. Szegvár-Tűzköves 1. szobor) (*Csalog 1959, 24-25*).

Rituális tevékenységek nyomai lehetnek az áldozati leletegyüttesek, kincsek és az ünnepi lakomákra utaló maradványok is. A késő neolitikumból illetve a korszak végétől eddig ismert kincsleletek között előfordulnak könyersanyagokból, -eszközökből és különböző ékszerekből, viseleti tárgyakkól állók, melyek mindig telleken, edényben elrejtve kerültek elő (pl. Szegvár-Tűzköves, Csóka/Čoka-Kremenyák, Hírsova, Ariusd/Erősd, Omurtag) (*részletesen ld. a 7.2. fejezetet; Banner 1960, 18; Comşa 1973, 66-67, 4. kép; László 1911, 224, 6. kép, 92. kép 3, 5, 7, 93-94. kép; Sztáncsuj 2007; Gaydarska et al. 2004*).

A Spondylus és rézészerek áldozati kontextusban is megjelennek (pl. Branč, Polgár-Csőszhalom, Tártária (*ld. a 7.2. fejezetet; Vladár & Lichardus 1968, 266, 269, 72. kép; Raczky et al. 1996, 18-19; Vlása 1963, 490, 6. kép 4*). Az ünnepek, lakomák rendezésére – köz-

vetve ide köthetők az áldozati leletegyüttesek és kincsek – a Kárpát-medencei késő neolitikumból mindeddig kevés adat utalt. A legnyilvánvalóbb bizonyítékok Polgár–Csősshalom tell településéről kerültek elő, ahol a település mérete és a lakók becsült száma alapján kalkulálható fogyasztást messze meghaladó mennyiségű állatsont került elő, ráadásul ezek között szokatlanul magas a vadállatok aránya (Vörös 1987; Raczy *et al.* 2002, 853–856). Nem zárható ki, hogy a különösen nagy értéket képviselő kincsek és áldozati leletegyüttesek is ebbe a körbe sorolhatók.

A telleken előkerült leletanyagból (távoli nyersanyagok, import leletek) jól látszik, hogy e települések széleskörű kapcsolatokat tartottak fenn, központi szerepet tölthettek be, közösségi események színteréül is szolgálhattak és minden bizonnyal egyidejűleg több funkciót láttak el (Horváth 2005, 54; Kalicz & Raczy 1987b, 107–112; Raczy *et al.* 1994, 233; Raczy *et al.* 1997, 35). A presztízstárgyakat tartalmazó késő neolitikus kincsek és áldozati leletegyüttesek eddig kizárólag telleken kerültek elő, ahogyan az üllő antropomorf szobrok (Spondylus és/vagy rézészter ábrázolással) is csak tellekről illetve tellszerű településekről ismertek. A presztízstárgyak kontextuális elemzéséből jól látszik, hogy a horizontális településeken és a tellszerű településeken ezek a sírokban fordulnak elő, míg a telleken a települési objektumokban (házakban, kincsekben, áldozati leletegyüttesekben) és ábrázolásokon jelennek meg olyan lelőhelyeken is, ahol ezek a sírokból hiányoznak. Mindez azt jelzi, hogy a telleken és a horizontális településeken alapvetően eltérő volt e tárgyak felhasználási módja.

A házak méretére, berendezésére, díszítettségére utaló adatok (a polgár–csőszhalmi horizontális telep kivételével) szinte csak tellekről származnak (Kalicz & Raczy 1987a, 18–19; Horváth 1988; Raczy *et al.* 1996; 1997, 38; Raczy & Anders 2008, 41–43; Bánffy 1990–91), így kérdéses, hogy ez mennyire általánosítható a kisebb, horizontális településekre is. A telleken a házak építést rendszerint építési áldozattal (például őstulokkoponya vagy -szarvak, kőszeközök, réztárgyak, gyermektemetkezések) kezdték, amit az egyik cölöplyukban vagy a padló alatt helyeztek el (pl. Hódmezővásárhely–Gorzsa 2. ház, Polgár–Csősshalom 9. ház, Berettyóújfalu–Herpály) (Horváth 1987, 44; 2005, 57; Raczy *et al.* 1996, 18–19; Kalicz & Raczy 1984, 135). A telleken álló házak leletanyaga arra utal, hogy ezek közösségi és rituális tevékenységek színterei is voltak, miközben a mindennapi életre utaló leletanyagot is szép számmal szolgáltatattak (Raczy *et al.* 1996; Raczy & Anders 2008, 41–43; Raczy & Anders *in press*; Hegedűs & Makkay 1987, 97–103; Horváth 1987, 40; 1988, 29). Ezekről azonban egyelőre nehéz megmondani, hogy ritualizált cselekvés nyomai-e illetve, hogy mennyiben térnek el a kisebb, horizontális települések leletanyagától. Végül a házak használatát általában szándékos tűz zárta le (Raczy & Anders *in press*), tehát a házak „életének” minden fázisához kapcsolódtak rítusok (ld. 6.2. fejezetet). A telleken álló házak – és maguknak a telleknek – egykori funkciójának jobb megértéséhez (speciális funkciójú épületek vagy lakóházak voltak-e) szükség lenne az eddigi tellfeltárások anyagának részletes elemzésére, elsősorban a lehetséges háztartási egységek körvonalazására. A horizontális települések esetében is a háztartási egységek meghatározása, a házak és a hozzájuk kapcsolódó sírok egységes elemzése vezethetne további eredményekre.

Az utóbbi időben Európa-szerte új lendületet vett a tell települések kutatása. Ennek oka, hogy a korábbi évtizedek kutatásai a tellekre koncentráltak figyelmen kívül hagyva az őket övező települések hálózatát és a közvetlenül hozzájuk kapcsolódó horizontális településeket. Ezek alapján úgy tűnik, hogy korántsem egyedi a tell és a hozzá kapcsolódó horizontális település együttes előfordulása, ami egyre inkább szükségessé teszi a tellek szerepének újraértelmezését is (ld. 6.3. fejezetet). A korábban hangsúlyozott gazdasági funkciók mellett ebben egyre erősebb szerepet kap az ideológiai és rituális magyarázat. A szociális tér birtoklása, az ősökkel való szoros kapcsolat, az ősök lakhelyének számontartása és tisztelete, a szociális kontinuitás kifejezése és fenntartása egyaránt fontos szerepet játszottak a települési forma megjelenésében (Bailey 1990; Chapman 1997; Schier 2008, 54; Raczy & Anders 2008; in press).

A telleken az emberek szabályozott rendszerben ott építették újja házaikat (bármilyen funkciót is töltött be), ahol őseiké is állt, ezért ezek a helyek alkalmasak voltak a hosszú idejű kontinuitás kifejezésére. Ezek a települések minden vonásukban az ősökkel való kapcsolat fontosságát hangsúlyozták. A telleken kifejezett hosszú távú kontinuitás alapja lehet a rokonsági alapon szerveződő társadalmi hierarchiának. Egy olyan társadalomban, ahol az ősökkel fenntartott kapcsolat és az ősökkel való kontinuitás kifejezése ennyire fontos, ott ez a státuszfelemelkedés és a presztízsért folytatott versengés alapja is lehet.

A presztíztárgyak a rituális jelenségek csak egy szűk körében jelennek meg, egyidejűleg több más, a telleken minden házban előforduló olyan tárgytípus is használatban volt, melyek rituális szimbólumok lehettek, de nem utalnak a társadalmi egyenlőtlenség és a hitvilág, a rítusok kapcsolatára (például bukránium, oltár, bizonyos idolk). Ezek alátámasztják azt, hogy a rítusok a mindennapi élet szerves részei voltak (Bánffy 1990-91). Azok a szobrok, melyeken presztíztárgyak ábrázolása látható az ősökkel való kontinuitás kifejezésében játszhattak szerepet, esetleg valós vagy mítikus ősök kanonizált, szimbolikus ábrázolásai lehetnek. Erre utalnak a szobrokon ábrázolt ékszerek és miniatűr kőbalták, melyek a sírokban presztíztárgyként jelennek meg. Másrészt a presztízsért folytatott versengés olyan területeken is folyt (temetkezések, ünnepek), ahol a presztíztárgyak további felhasználásra hozzáférhetetlenné váltak, ezáltal is segítve a tárgyak értékének megőrzését vagy a társadalom többi részének hozzáféréseinek megakadályozását. Elképzelhető, hogy azok, akik az ősökkel vagy más transzcendens erőkkel való kapcsolattartás képességével, tudásával rendelkeztek, ezt könnyen a hatalom, befolyás megszerzése terén is kamatoztathatták. A kincsleletekben előforduló leletanyag mennyisége a sírleletekkel összehasonlítva kétségtelenül nagyobb értéket képviselhetett, így továbbra is kérdéses marad, hogy e szokatlanul nagy leletegyüttesek egy személy vagy egy nagyobb szociális csoport tulajdonát képezték-e, esetleg a közösségi identitás, összetartozás kifejezésében játszottak szerepet.

Összefoglalva azt tapasztaljuk, hogy a telleken elválaszthatatlanul összefonódnak a rítusok és a társadalmi egyenlőtlenség kifejezése. Ugyanakkor az alföldi késő neolitikumról szerzett ismereteink a 20. század második felében folytatott, a tellek kutatását célzó projektnek köszönhetően erősen torzítanak. Az alföldi késő neolitikum idején élt egykori közösségek társadalmi szerkezetének rekonstruálását erősen korlátozza és ismereteinket torzízza az a tény, hogy bár vannak ismereteink a tellek mellett és környezetében létező kisebb

településekről, ásatások hiányában ezekről szinte semmit nem tudunk. Az egyetlen késő neolitikus tell Polgár–Csószhalom, ahol a hozzá tartozó horizontális településen is folytak nagyobb felületű feltárások (Raczky *et al.* 1994; 2002). A korábbi kisfelületű ásatások és a topográfiai munkák alapján feltételezett településintegrációt és a tellek központi funkcióját a településhálózatban a mikroregionális kutatások is alátámasztották (Korek 1973, 127-130; Makkay 1982, 128-129; Horváth 2005, 54-55; Parkinson 2002; 2006b; Parkinson & Gyucha 2007; Gyucha 2009). Az egyre nyilvánvalóbb, hogy a tellek alapján levonható következtetéseinket nem általánosíthatjuk a kisebb, horizontális településekre. Ezért az egykori társadalomról akkor kaphatunk majd valóban átfogó, értékelhető képet, ha a tellek környezetében lévő kisebb településeken is folytak kiterjedt kutatások. Az eddigiekből is látszik, hogy funkcionális különbség lehetett a tellek és a horizontális települések között. Az egykori közösségek életében nagyon fontos volt az ősökkel fenntartott kapcsolat, a leszármazás kifejezése. A telteken lévő férfisírok túlsúlya alapján ebben az övök lehetett a nagyobb szerep, esetleg férfi ágú örökösödéssel is számolhatunk. Ebben a rendszerben a gyereksírok telteken lévő gyakorisága lehet az örökletes vezetői pozíció jele, de lehet pusztán a következő generáció jelentőségének hangsúlyozása is. A családok vagy leszármazási ágak közötti versengésre utalnak a változatos sírmellékletek, a lakomák, áldozatok nyomai. Az egyes lelőhelyeken feltárt temetkezéseket összehasonlítva azt láthatjuk, hogy a horizontális településeken feltárt sírok sokkal közelebb állnak egy demográfiailag stabil populációhoz, és ezeken a településeken a versengés elsődleges színtere a temetkezés volt. Ezzel szemben a tellen csak az egykori közösség egy szelektált része kerülhetett eltemetésre, itt a mellékletadás már kisebb szerepet játszott. A telteken a presztízstárgyak más szerepben tűnnek fel (kincs, áldozat, elvesztett vagy szándékosan otthagyt példányok), ami arra utal, hogy a tellek olyan közösségi/vallási rítusok helyszínei voltak (Raczky & Anders *in press*), melyek teret engedtek a családok, leszármazási ágak közötti versengésnek. Ez utóbbiak esetében pedig biztosan szerepet kapott a rítusok közösség-összetartó funkciója. Ahhoz, hogy a rítusok és a társadalmi egyenlőtlenség kapcsolatát a telteken kívüli kisebb településeken is megismerjük, ezeken a lelőhelyeken is nagy felületű feltárásokra lenne szükség.

Mindezek a jelenségek a kelet-magyarországi késő neolitikum idején egyértelműen jelzik a közösségeken belüli társadalmi egyenlőtlenséget és a kisebb szociális csoportok (családok, leszármazási ágak) közötti versengést, azonban nem utalnak arra, hogy az örökletes társadalmi rang megszilárdult volna. A több szinten megjelenő versengés és a gyereksírok jelentőségének hangsúlyozása inkább társadalmi bizonytalanságot tükröz, és azt, hogy a megszerzett rangot igyekeztek továbbadni, de valószínűleg ennek társadalmilag elfogadott rendszere nem tudott megszilárdulni.

Bibliográfia¹⁴²

- Abrams 1989* Abrams, E. M.: Architecture and energy: an evolutionary perspective. in: Schiffer, M. B. (ed.): *Archaeological method and theory*. Volume I. Tucson 1989, 47-87.
- Acsádi & Nemeskéri 1970* Acsádi Gy. & Nemeskéri J.: *History of human life span and mortality*. Budapest 1970.
- Adler & Wilshusen 1990* Adler, M. A. & Wilshusen, R. H.: Large-scale integrative facilities in tribal societies: cross-cultural and Southwestern United States examples. *WA 22/2* (1990) 133-146.
- Allen & Richardson 1971* Allen, W. L. & Richardson, J. B.: The reconstruction of kinship from archaeological data: the concepts, the method and the feasibility. *AmAnt 36* (1971) 41-53.
- Ames 1985* Ames, K. M.: Hierarchies, stress, and logistical strategies among hunter-gatherers in northwestern North America. in: Price, D. T. & Brown, J. A. (eds.): *Prehistoric hunter-gatherers: the emergence of cultural complexity*. New York 1985, 155-180.
- Ames 2008* Ames, K. M.: The archaeology of rank. in: Bentley, R. A., Maschner, H. D. G. & Chippindale, C. (eds.): *Handbook of Archaeological Theories*. Lanham 2008, 487-513.
- Anders 2009* Anders A.: Térfelosztás és térahasználat az alföldi későneolitikum házaiban. Organisation of space and use of space in the Late Neolithic houses on the Great Hungarian Plain. in: Bende L. & Lőrinczy G. (szerk.): *Medinától Etéig. Tisztelegő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján*. Szentes, 2009, 125-134.
- Anders & Nagy 2007* Anders A. & Nagy E. Gy.: Late Neolithic burial rites at the site of Polgár-Csőszhalom-dűlő. in: Kozłowski, J. K. & Raczky, P. (eds.): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 83-96.
- Antoni 1982* Antoni J.: *Őskori elődeink Csabdiában. Régészeti kutatások a Dunántúlon 1. A Komárom megyei és a Fejér megyei Múzeumok régészeti kiállításai 1. Our prehistoric ancestors in Csabdi*. Archaeological Researches in Transdanubia. Tata 1982.
- Antonović 1997* Antonović, D.: Use of Light White Stone in the Central Balkans Neolithic. *Starinar 48* (1997) 33-39.
- Antonović 2002* Antonović, D.: Copper processing in Vinča. New contributions to the thesis about metallurgical character of Vinča culture. *Starinar 52* (2002) 27-45.
- Antonović 2006* Antonović, D.: Malachite finds in Vinča culture: evidence of early copper metallurgy in Serbia. *Metalurgija–Journal of Metallurgy 12/2-3* (2006) 85-92.

¹⁴² A bibliográfiában *Tulok M.: Abbreviations of periodicals and series of archaeology and auxiliary sciences. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 36 (1984) 333-384* alapján alkalmaztam a folyóiratok és sorozatok nevének rövidítését. Azoknak a kiadványoknak, melyek ebben nem szerepelnek teljes nevét feltüntettem.

- Appadurai 1986* Appadurai, A.: Introduction: commodities and the politics of value. in: Appadurai, A. (ed.): *The social life of things: commodities in cultural perspective*. Cambridge 1986, 3-63.
- Arnold 1996* Arnold, J. E.: Understanding the evolution of intermediate societies. in: Arnold, J. E. (ed.): *Emergent complexity. The evolution of intermediate societies*. International Monographs in Prehistory – Archaeological Series 9 (1996) 1-12.
- Avramova 2002* Avramova, M.: Der Schmuck aus den Gräbern von Durankulak. in: Todorova, H. (Hrsg.): *Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak. Teil 1*. Sofia, 2002, 191-206.
- Bácsmegi 2003* Bácsmegi G.: lengyeli kultúra temetkezései Karancsság. Die Bestattungen der Lengyel-Kultur in Karancsság. *MFME – StudArch* 9 (2003) 81-86.
- Bailey 1990* Bailey, D. W.: The living house: signifying continuity. in: Samson, R. (ed.): *The social archaeology of houses*. Edinburgh 1990, 19-48.
- Bailey 1994* Bailey, D. W.: Reading prehistoric figurines as individuals. *WA* 25/3 (1994) 204-222.
- Bailey et al. 1998* Bailey, D., Tringham, R. E., Bass, J., Hamilton, M., Neumann, H., Stevanović, M., Angelova, I. & Raduncheva, A.: Expanding the dimensions of early agricultural tells: the Podgoritsa Archaeological Project, Bulgaria. *JFA* 25/4 (1998) 373-396.
- Bailey et al. 2005* Bailey, D., Whittle, A. & Cummings, V. (eds.): *(un)settling the Neolithic*. Oxford 2005.
- Bailey et al. 2008* Bailey, D. W., Whittle, A. & Hofmann, D. (eds.): *Living well together? Settlement and Materiality in the Neolithic of South-East and Central Europe*. Oxford 2008.
- Bakay 1969* Bakay K.: Szeghalom, Kovácsalom (Kom. Békés, Kr. Szeghalom). *MittArchInst* 2 (1969) 135-136.
- Bakay 1971* Bakay K.: A régészeti topográfia munkálatai Békés megyében 1969-ben. Archaeological topographical operation in county Békés in 1969. *BMMK* 1 (1971) 135-152.
- Bánffy 1990-91* Bánffy E.: Cult and archaeological context in Central- and South-Eastern Europe in the Neolithic and the Chalcolithic. *Antaeus* 19-20 (1990-1991) [1991] 183-249
- Bánffy 1995* Bánffy E.: Early chalcolithic settlement at Zalaszentbalázs-Szőlőhegyi mező. *Antaeus* 22 (1995) 71-104.
- Bánffy 2007* Bánffy E.: Cultural contacts between Neolithic Eastern and Western Hungary (the findings of the 1957 Csószhalom excavation). in: Kozłowski, J. K. & Raczky, P. (eds.): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 71-79.
- Bánffy 2008* Bánffy E.: The deer tooth necklace from grave 12 at Bodrogzsadány. *ActaArchHung* 59 (2008) 163-169.
- Bánffy & Bognár-Kutzián 2007* Bánffy E. & Bognár-Kutzián I.: The Late Neolithic tell settlement at Polgár-Csószhalom, Hungary. The 1957 Excavation. *BAR IS* 1730 (2007).
- Banner 1927* Banner J.: A magyarországi zsugorított temetkezések. Die in Ungarn gefundenen Hockergräber. *Dolg* 3 (1927) 1-122.
- Banner 1928* Banner J.: Az őszentiváni ásások. Grabungen bei Ószentiván. *Dolg* 4 (1928) 148-243.
- Banner 1929* Banner J.: Adatok a körömmel díszített edények kronológiájához. Beiträge zur Chronologie der nagelgeritzten Gefässe. *ArchÉrt* 43 (1929) 23-34.
- Banner 1930a* Banner J.: A kökénydombi neolithkori telep. *Dolg* 6 (1930) 49-158
- Banner 1930b* Banner J.: A tiszai kultúra két ismeretlen lelőhelyéről. *ArchÉrt* 44 (1930) 220-225.

- Banner 1932* Banner J.: A kopáncsi és kotacparti neolitikus telepek és a tiszai kultúra III. periódusa. Die neolithische Ansiedlungen von Hódmezővásárhely–Kopáncs und Kotacpart und die III. Periode der Theiss-Kultur. *Dolg* 8 (1932) 1-48.
- Banner 1935* Banner J.: Ásatás a hódmezővásárhelyi Kotacparton. Ausgrabungen zu Kotacpart bei Hódmezővásárhely. *Dolg* 11 (1935) 97-125.
- Banner 1951* Banner J.: A harmadik ásatás a hódmezővásárhelyi Kőkénydombon. The third excavation on the Kőkénydomb at Hódmezővásárhely. *ArchÉrt* 78 (1951) 27-36.
- Banner 1960* Banner J.: The Neolithic settlement on the Kremenák Hill at Csóka (Čoka). The Excavations of F. Móra in the years 1907-1913. *ActaArchHung* 12 (1960) 1-56.
- Banner & Bálint 1935* Banner J. & Bálint A.: A szakálhái őskori telep. Die prähistorische Ansiedlung in Szakálhát. *Dolg* 11 (1935) 76-96.
- Banner & Foltiny 1945* Banner, J. & Foltiny, I.: Újabb ásatás a hódmezővásárhelyi Kőkénydombon. Neuere Ausgrabung im Kőkénydomb bei Hódmezővásárhely. *FolArch* 5 (1945) 8-34
- Banner & Korek 1949* Banner J. & Korek J.: Negyedik és ötödik ásatás a hódmezővásárhelyi Kőkénydombon. Les campagnes IV et V des fouilles pratiquées au Kőkénydomb de Hódmezővásárhely. *ArchÉrt* 76 (1949) 9-25.
- P. Barna 1996* P. Barna J.: A lengyeli kultúra tömegsírja Esztergályhorvátiban. The common grave of the Lengyel-Culture in Esztergályhorvati (County Zala). *Zalai Múzeum* 6 (1996) 149-160.
- P. Barna 2004* P. Barna J.: Adatok a késő neolitikus viselet megismeréséhez a lengyeli kultúra újabb leletei alapján. Some data to Late Neolithic costume according to new finds of the Lengyel culture. *Zalai Múzeum* 13 (2004) 29-53.
- P. Barna 2007* P. Barna J.: A new site of the Lengyel Culture in Sormás-Törökföldek (County Zala, South-western Transdanubia). Preliminary report. in: Kozłowski, J. K. & Raczky P. (eds.): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 365-380.
- Bartosiewicz 2005* Bartosiewicz, L.: Plain talk: animals, environment and culture in the Neolithic of the Carpathian Basin and adjacent areas. in: Bailey, D., Whittle, A. & Cummings, V. (eds.): *(un)settling the Neolithic*. Oxford 2005, 51-63.
- Bar-Yosef 2002* Bar-Yosef, O.: Natufian: a complex society of foragers. in: Fitzhugh, B. & Habu, J. (eds.): *Beyond foraging and collecting: evolutionary change in hunter-gatherer settlement systems*. New York 2002, 91-152.
- Benac 1973a* Benac, A.: Obre II. A neolithic settlement of the Butmir Group at Gornje Polje. *WMBH* 3 (1973) 1-191.
- Benac 1973b* Benac, A.: Obre I. A neolithic settlement of the Starčevo-Impresso and Kakanj Cultures at Raskršće. *WMBH* 3 (1973) 327-429.
- Bende & Lőrinczy 2009* Bende L. & Lőrinczy G. (szerk.): *Medinától Etéig. Tisztelgő írárok Csalog József születésének 100. évfordulóján*. Szentes 2009.
- Berciu 1956* Berciu, D.: Cercetări și descoperiri arheologice în regiunea București. *MCA* 2 (1956) 490-562.
- Berciu 1966* Berciu, D.: *Zorile istoriei în Carpați și la Dunare*. Bucuresti 1966
- Bernbeck & Müller 1996* Bernbeck, R. & Müller J.: Prestige and Prestige-güter aus kultur-anthropologischer und archäologischer Sicht. in: Müller, J. & Bernbeck, R. (Hrsg.): *Prestige – Prestige-güter – Sozialstrukturen. Beispiele aus dem europäischen und vorderasiatischen Neolithikum*. *Archäologische Berichte* 6 (1996) 1-27.

- Berremán 1981* Berremán, G.: Social inequality: a cross-cultural analysis. in: Berremán, G. & Zaretsky, K. M. (eds.): Social inequality: comparative and developmental approaches. New York 1981, 3-40.
- Biehl 1996* Biehl, P. F.: Symbolic communication systems: symbols on anthropomorphic figurines of the Neolithic and Chalcolithic from South-Eastern Europe. *Journal of European Archaeology* 4 (1996) 153-176.
- Biehl 2003* Biehl, P. F.: Studien zum Sybolgut des Neolithikums und der Kupferzeit in Südosteuropa. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 64 (2003) Bonn
- Binford 1965* Binford, L. R.: Archaeological systematics and the study of culture process. *AmAnt* 31 (1965) 203-210.
- Binford 1971* Binford, L. R.: Mortuary practices: their study and their potential. in: Brown, J. A. (ed.): Approaches to the Social Dimensions of Mortuary practices. New York, *Memoirs for the Society for American Archaeology* 25 (1971) 6-29.
- Biró 1998* T. Biró K.: Lithic implements and the circulation of raw materials in the Great Hungarian Plain during the Late Neolithic Period. Budapest 1998.
- Biró 2009* T. Biró K.: Egy sváb menyecske hozománya. Gondolatok a szegvár-tűzkövesi kőszköz raktárlelet kapcsán. The dowry of a transdanubian maiden. The stone tool depot find from Szegvár-Tűzköves. in: Bende L. & Lőrinczy G. (szerk.): *Medinától Etéig. Tisztelgő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján*. Szentes, 2009, 103-115.
- Biró & Szakmány 2000* T. Biró K. & Szakmány Gy.: Current state of research on Hungarian neolithic polished stone artefacts. Súčasný stav výskumu neolitických hladných kamenných artefaktov v Maďarsku. *Krystalinikum* 26 (2000) 21-37.
- Blanton et al. 1996* Blanton, R. E., Feinman, G. M., Kowalewski, S. A. & Peregrine, P. N.: A dual-process theory of the evolution of Mesoamerican civilization. *CurrAnt* 37 (1996) 1-14.
- Boehm 1992* Boehm, Ch.: Egalitarian behavior and reverse dominance hierarchy. *CurrAnt* 34 (1992) 227-254.
- Boehm 1999* Boehm, Ch.: Impact of the human egalitarian syndrome on Darwinian selection mechanics. *American Naturalist* 150 (1999) 100-121.
- Bognár-Kutzián 1963* Bognár-Kutzián I.: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. *ArchHung* 42 (1963).
- Bognár-Kutzián 1970* Bognár-Kutzián I.: Sárazsadány (Bodrogsadány), Akasztószter (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén, Kr. Sátoraljajújhely). *MittArchInst* 1 (1970) 129-130.
- Bognár-Kutzián 1972* Bognár-Kutzián, I.: The Early Copper Age Tiszapolgár culture in the Carpathian Basin. *ArchHung* 48 (1972).
- Borić 1996* Borić, D.: Social dimensions of mortuary practices in the Neolithic: a case study. *Starinar* 47 (1996) 67-83.
- Borić 2009* Borić, D.: Absolute dating of metallurgical innovations in the Vinča culture of the Balkans. in: Kienlin, T. L. & Roberts, B. W. (eds.): *Metals and societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway*. *Universitätsforschungen* 169 (2009) 191-245.
- Borrello & Micheli in press* Borrello, M. A. & Micheli, R.: *Spondylus gaederopus* in prehistoric Italy: jewels from Neolithic and Copper Age sites. in: Ifantidis, F. & Nikolaidou, M. (eds.): *Spondylus in prehistory: new data and approaches*. Contributions to the archaeology of shell technologies. *BAR* in press, 101-112.

- Bradley 1990* Bradley, R.: The passage of arms: an archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits. Cambridge 1990.
- Bradley 2005* Bradley, R.: Ritual and domestic life in prehistoric Europe. New York 2005.
- Brown F. 1990* Brown, F. E.: Comment on Chapman: some cautionary notes on the application of spatial measures to prehistoric settlements. in: Samson, R. (ed.): The social archaeology of houses. Edinburgh 1990, 93-109.
- Brown J. 1995* Brown, J.: On mortuary analysis – with special reference to the Saxe-Binford research program. in: Beck, L. A. (ed.): Regional approaches to mortuary analysis. New York 1995, 3-26.
- Brunton 1989* Brunton, R.: The cultural instability of egalitarian societies. *Man* 24 (1989) 673-681.
- Brück 1999* Brück J.: Ritual and rationality: some problems of interpretation in European archaeology. Rites et rationalité: Problèmes d'interprétation en archéologie Européenne. Ritual und Rationalität: einige Interpretationsprobleme in Europäischer Archäologie. *European Journal of Archaeology* 2/3 (1999) 313-344.
- Burić 2000* Burić, M.: Findings of nephrite and jade axes on the territory of Croatia. *Krystalinikum* 26 (2000) 39-43.
- Burton 1989* Burton, J.: Repeng and the saltmakers: „ecological trade” and stone axe production in the Papua New Guinea Highlands. *Man* 24 (1989) 255-272.
- Chamberlain 1997* Chamberlain A. T.: Commentary: Missing stages of life – towards the perception of children in archaeology. in: Moore J. & Scott E. (eds.): *Invisible People and Processes. Writing Gender and Childhood into European Archaeology*, Leicester University Press, London and New York, 1997, 248-250.
- Chamberlain 2006* Chamberlain A. T.: *Demography in archaeology*. Cambridge University Press 2006.
- Chang 1958* Chang, K. C.: Study of the Neolithic social groupings: examples from the New World. *AmAn* 60 (1958) 298-334
- Chapman 1981* Chapman, J.: The Vinča culture of South-East Europe. *Studies in chronology, economy and society*. BAR IS 117 (1981).
- Chapman 1989* Chapman, J.: The early Balkan village. *VAH* 2 (1989) 33-53.
- Chapman 1990* Chapman, J.: Social Inequality on Bulgarian Tells and the Varna Problem. in: Samson, R. (ed.): *The Social Archaeology of Houses*. Edinburgh University Press 1990, 49-92.
- Chapman 1991* Chapman, J.: The creation of social arenas in the Neolithic and Copper Age of South East Europe: the case of Varna. in: Garwood, P., Jennings, P., Skeates, R. & Toms, J. (eds.): *Sacred and profane*. Oxbow, Oxford Committee for Archaeological Monograph 32 (1991) 152-171.
- Chapman 1994* Chapman, J.: Social power in the early farming communities of Eastern Hungary – Perspectives from the Upper Tisza region. *Társadalmi erőforrás a kelet-magyarországi korai földművelő közösségekben a Felső-Tisza-vidék szemszögéből*. *JAMÉ* 36 (1994) 79-99.
- Chapman 1997* Chapman, J.: The origins of tells in Eastern Hungary. in: Topping, P. (ed.): *Neolithic Landscapes*. Neolithic Studies Group Seminar Papers 2 (1997) 139-164.
- Chapman 1999* Chapman, J.: Deliberate house-burning in the prehistory of Central and Eastern Europe. in: Gustafsson, A. & Karlsson, H. (eds.): *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh*. Göteborg 1999, 113-126.

- Chapman 2000* Chapman, J.: Tension at funerals. Micro-Tradition Analysis in Later Hungarian Prehistory. *Archaeolingua Series Minor* 14 (2000).
- Chapman & Gaydarska 2007* Chapman, J. & Gaydarska, B.: Parts and wholes. Fragmentation in prehistoric context. Oxford 2007.
- Chapman & Tylecote 1983* Chapman, J. & Tylecote, R. F.: Early copper in the Balkans. *PPS* 49 (1983) 373-376.
- Chapman et al. 2003* Chapman, J., Shiel, R. S., Passmore, D. G., Magyari, E. & Gillings, M.: The Upper Tisza Project: studies in Hungarian landscape archaeology. E-book 1: Introduction and Archaeological Field Survey in the Polgár Block. York 2003
- Chapman et al. in press* Chapman, J. C., Gaydarska, B. I., Skafida, E. & Souvatzi, S.: Personhood and the life cycle of Spondylus rings: an example from Late Neolithic, Greece. in: Ifantidis, F. & Nikolaidou, M. (eds.): *Spondylus in prehistory: new data and approaches. Contributions to the Archaeology of Shell Technologies*. BAR in press, 95-116.
- Chapman R. 1987* Chapman, R.: Mortuary practices: society, theory building and archaeology. in: Boddington, A., Garland, A. N. & Janaway, R. C. (eds.): *Death, decay and reconstruction: Approaches to archaeology and forensic science*. Manchester 1987, 198-213.
- Chapman R. & Randsborg 1981* Chapman, R. & Randsborg, K.: Approaches to the archaeology of death. in: Chapman, R., Kinnes, I. & Randsborg, K. (eds.): *The archaeology of death*. Cambridge 1981, 1-24.
- Cheben 2000* Cheben, I.: Bajč – eine Siedlung der Želiezovce-Gruppe. Entwicklungsende der Želiezovce-Gruppe und Anfänge der Lengyel-Kultur. *Universitätsforschungen* 68 (2000).
- Chernykh 1978a* Chernykh, E. N.: Gornoje delo i metallurgija v drevnejšej Bolgarii. *Sofija* 1978.
- Chernykh 1978b* Chernykh, E. N.: Aibunar – a Balkan copper mine of the fourth millenium BC. *PPS* 44 (1978) 203-217.
- Chernykh 1988* Chernykh, E. N.: Frühester Kupferbergbau in Europa. in: Fol, A. & Lichardus, J. (Hrsg.): *Macht, Herrschaft und Gold. Ausstellungskatalog, Saarbrücken 1988*, 145-150.
- Chernykh 1992* Chernykh, E. N.: *Ancient metallurgy in the USSR*. Cambridge, Massachusetts 1992.
- Childe 1925* Childe, V. G.: *The dawn of european civilization*. London 1925.
- Childe 1929* Childe, V. G.: *The Danube in Prehistory*. Oxford 1929.
- Childe 1935* Childe, V. G.: Changing methods and aims in prehistory. *PPS* 1 (1935) 1-15.
- Childe 1939* Childe, V. G.: *Man makes himself*. [Az ember önmaga alkotója] London [Budapest 1968].
- Childe 1942* Childe, V. G.: *What happened in history*. London 1942.
- Childe 1944* Childe, V. G.: Archaeological ages as technological stages. *JRAI* 74 (1944) 7-24.
- Childe 1956* Childe, V. G.: *Piecing Together the Past. The interpretation of archaeological data*. London 1956.
- Childe 1958* Childe, V. G.: *The prehistory of european society*. [Az európai társadalom őstörténete] London 1958 [Budapest 1962].
- Chokadziev 1990* Chokadziev, M.: Ranniat neolit v Zapadna Bolgaria: poyava, razvitne, kontakti. *Izvestia na Istoricheski Muzei Kjustendil* 2 (1990) 5-22.

- Choyke 1997* Choyke, A. M.: Polgár–Csőszhalom-dűlő lelőhely csont-, agancs- és agyartárgyainak vizsgálata. Investigation of bone, antler and tusk objects from the site of Polgár–Csőszhalom-dűlő. in: Raczky P., Kovács T. & Anders A. (szerk.): Utak a múltba. Paths into the past. Budapest 1997, 157-159.
- Choyke 2001* Choyke, A. M.: Red deer canine beads and their imitations. in: Choyke, A. M. & Bartosiewicz L. (eds.): Crafting Bone – skeletal technologies through time and space. BAR IS 973 (2001) 251-266.
- Choyke 2006* Choyke, A.M.: Shadows of daily life and death at the Proto-Lengyel site of Gőr-Kápolnadomb. A mindennapi élet és halál árnyjátékai: Gőr-Kápolnadomb a Proto-Lengyeli kultúrában. Savaria 30 (2006) 93-105.
- Choyke 2007* Choyke, A. M.: Objects for a lifetime – tools for a season: the bone tools from Ecesgfalva 23. in: Whittle, A. (ed.): The Early Neolithic on the Great Hungarian Plain. Investigations of the Körös culture site of Ecesgfalva 23, County Békés. Varia Archaeologica Hungarica 21 (2007) Budapest, 641-666.
- Choyke 2008* Choyke, A. M.: Shifting meaning and value through imitation in the European Late Neolithic. in: Biehl, P. F. & Rassamakin, Y. Ya. (eds.): Import and imitation in archaeology. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeer- raumes 11 (2008) Langenweißbach 5-21.
- Clark 1939* Clark, J. G. D.: Archaeology and society. London 1939.
- Clarke 1968* Clarke, D. L.: Analytical archaeology. London 1968.
- Cobb 1993* Cobb, Ch.: Archaeological approaches to the political economy of nonstratified societies. in: Schiffer, M. B. (ed.): Archaeological method and theory. Volume 5, Tucson 1993, 43-99.
- Cohen 1985* Cohen, A. P.: The symbolic construction of community. London, 1985.
- Comşa 1973* Comşa, E.: Parures néolithiques en coquillages marins découvertes en territoire Roumain. Dacia 17 (1973) 61-76.
- Comşa 1991* Comşa, E.: L'utilisation du cuivre en Roumanie pendant le Néolithique moyen. in: Éluère, C. & Mohen, J. P. (eds.): Découverte du métal. Paris 1991, 77-84.
- Čović 1961* Čović, B.: Rezultati sondiranja na preistoriskom naselju u Gornjoj Tuzli. GZM 25-26 (1960-1961) 79-139.
- Crnobrnja 2009* Crnobrnja, A.: Neolitsko naselje na Crkvinama u Stublinama. Obrenovac 2009.
- Csalogovits 1936* Csalogovits J.: Tolna vármegye múzeumának újabb szerzeményei I. 2. Újabb-kőkori leletek. Neuerwerbungen im Museum des Komitates Tolna I. 2. Funde der jüngeren Steinzeit. in: Holub J. (szerk.): Tolna vármegye múltjából 2 (1936) 15-21, Pécs.
- Csalog 1941* Csalog J.: A magyarországi újabbkőkori agyagművesség bükki és tisztai csoportja. Die Chronologie der Bükker und der Theisskultur. FolArch 3-4 (1941) 1-27.
- Csalog 1958* Csalog J.: Das Wohnhaus „E” von Szegvár–Tűzköves und seine Funde. ActaArchHung 9 (1958) 95-114.
- Csalog 1959* Csalog J.: Die anthropomorphen Gefäße und Idolplastiken von Szegvár–Tűzköves. ActaArchHung 11 (1959) 7-38.
- Csalog 1960* Csalog J.: Das Krummschwert des Idols von Szegvár–Tűzköves. ActaArchHung 12 (1960) 57-68.
- Csalog 1965* Csalog J.: Zur Frage der Körös-Gruppe in Ungarn. AASzeg 8 (1965) 19-25.
- Csalog 1972* Csalog J.: Thronendes Frauenidol von Szegvár–Tűzköves. in: Bachmayer, F., Ruttkay, E., Melichar, H. & Schultz, O. (Hrsg.): Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn. Wien 1972, 20-23.

- Csengeri 2004a* Csengeri P.: Spondylus-mellékletes középső neolitikus temetkezések Mezőzomborról és Mezőkövesdről. Middle Neolithic burials with Spondylus shell ornaments from Mezőzombor and Mezőkövesd. in: Ilon G. (szerk.): ΜΩΜΩΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Szombathely – Bozsok, 2002. október 7–9. Szombathely, 2004, 65–90.
- Csengeri 2004b* Csengeri P.: Adatok a Cserehát őskori településtörténetéhez. Data to the Prehistoric Settlements of the Cserehát. in: Nagy E., Dani J. & Hajdú Zs. (szerk.): ΜΩΜΟΣ II. Őskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete, Debrecen, 2000. november 6–8. Debrecen 2004, 45–59.
- Csepregyhény Meznerics 1954* Csepregyhény Meznerics I.: A keletcserhádi helvétai és tortónai fauna. Helvetische und tortonische Fauna aus dem östlichen Cserhátgebirge. MÁFIÉ 41/4 (1954) 3–185
- Darnay 1905* Darnay K.: Szeghalmi ásátásokról. ArchÉrt 25 (1905) 66–71.
- Dimitrijević & Tripković 2003* Dimitrijević, V. & Tripković, B.: New Spondylus findings at Vinča-Belo Brdo: 1998–2001 campaigns and regional approach to problem. Starinar 52, 2002, [2003] 47–62.
- Dimitrijević & Tripković 2006* Dimitrijević, V. & Tripković, B.: Spondylus and Glycymeris bracelets: trade reflections at Neolithic Vinča-Belo Brdo. Documenta Praehistorica 33, 2006, 237–252.
- Dimitrov 2002* Dimitrov, K.: Die Metallfunde aus den Gräberfeldern von Durankulak. in: Todorova, H. (Hrsg.): Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak. Teil 1. Sofia 2002, 127–158.
- Dombay 1939* Dombay J.: A zengővárkonyi őskori telep és temető. The prehistoric settlement and cemetery at Zengővárkony. ArchHung 23 (1939).
- Dombay 1959* Dombay J.: Próbaásatás a villánykövesdi kőrézkori lakótelepen. Probegrabung an der aeneolithischen Ansiedlung bei Villánykövesd (Kom. Baranya). JPMÉ (1959) 55–71.
- Dombay 1960* Dombay J.: Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. ArchHung 37 (1960).
- Domboróczki 1997* Domboróczki L.: Füzesabony–Gubakút. Újkőkori falu a Kr. e. VI. évezredből. in: Raczky P., Kovács T. & Anders A. (szerk.): Utak a múltba. Paths into the past. Budapest 1997, 19–25.
- Drennan 1996* Drennan, R. J. 1996: One for all and all for one: accounting for variability without losing sight of regularities in the development of complex society. in: Arnold, J. E. (ed.): Emergent complexity: the evolution of intermediate societies. International Monographs in Prehistory, Ann Arbor 1996, 25–34.
- Driesch 1991* Driesch, A.: Die Rolle der Tiere im Grabkult der Kulturgruppen Hinkelstein und Grossgartach. in: Hock, H.-P. (Hrsg.): Der Tod der Steinzeit. Darmstadt 1991, 42–49.
- Dudás 1886* Dudás Gy.: Bácsbodrogh Vármege Régészeti Emlékei. Zenta 1886.
- Dudás 1890* Dudás Gy.: Újabb csókai leletekről. ArchÉrt 10 (1890) 356–357.
- Dumitrescu 1975* Dumitrescu, Vl.: Le dépôt de parures de Habașești et le problème des rapports entre les tribus de la civilisation de Cucuteni et les tribus des steppes pontiques. Dacia 1 (1957) 73–96.
- Durkheim 2003* Durkheim, E.: A vallási élet elemi formái. [Les formes élémentaires de la vie religieuse] Budapest 2003

- Earle 1978 Earle, T.: Economic and social organization of a complex chiefdom: the Halelea District Kaula, Hawaii. *Ann Arbor, University of Michigan, Museum of Anthropology, Anthropological Papers* 63 (1978).
- Earle 1997 Earle, T.: How chiefs come to power. The political economy in prehistory. Stanford 1997.
- Ecsedy 1990 Ecsedy I.: On the Early Development of Prehistoric Metallurgy in Southern Transdanubia. *GCB* 28/26 (1990) 209-231.
- Eliade 1994 Eliade, M.: Vallási hiedelmek és eszmék története I-III. [Histoire des croyances et des idées religieuses] Budapest 1994
- d'Errico & Vanhaeren 2002 d'Errico, F. & Vanhaeren, M.: Criteria for identifying red deer (*Cervus elaphus*) age and sex from their canines. Application to the study of Upper Palaeolithic and Mesolithic ornaments. *JAS* 29 (2002) 211-232.
- Evans-Pritchard 1940 Evans-Pritchard, E. E.: *The Nuer*. New York 1940.
- Farkas 1974 Farkas Gy.: Neolitikus leletek Vésztő-Mágori-halom lelőhelyről. *Neolithische Funde vom Fundort Vésztő-Mágor*. *AnthrK* 18 (1974) 55-64.
- Farkas 1975 Farkas Gy.: A Délalföld őskorának paleoantropológiája. Kandidátusi disszertáció 1975.
- Farkas 1994 Farkas, Gy.: Szegvár-Tűzköves neolitikus csontleleteiről. Bone remains from the Neolithic period of Szegvár-Tűzköves. in: Lőrinczy G. (szerk.): *A kőkortól a középkorig*. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994, 143-150
- Farkas & Szalai 1989-90 Farkas Gy. & Szalai F.: Újabb neolitikus (Tiszai kultúrárs) antropológiai leletek Hódmezővásárhely-Kökénydombról. *Neue neolithische (aus der Theiss-Kultur) antropologische Funde von Hódmezővásárhely-Kökénydomb*. *MFME* 1989/90/1 (1992) 231-235.
- Feinman 1990 Feinman, G. M.: Comment on Gary S. Webster: Labor control and emergent stratification in prehistoric Europe. *CurrAnt* 11 (1990) 348-349.
- Feinman 1995 Feinman, G. M.: The emergence of inequality. A focus on strategies and processes. in: Price, T. D. & Feinman, G. M. (eds.): *Foundations of social inequality*. New York – London 1995, 255-279.
- Feinman & Neitzel 1984 Feinman, G. & Neitzel, J.: Too many types: an overview of sedentary prestate societies in the Americas. *AAMT* 7 (1984) 39-102.
- Fowler 2004 Fowler, K. D.: Neolithic mortuary practices in Greece. *BAR IS* 1314 (2004) Oxford.
- Francis 1989 Francis, P.: The manufacture of beads from shell. in: Hayes III, C. F., Ceci, L. & Bodner, C. C. (eds.): *Proceedings of the 1986 Shell Bead Conference, Selected Papers*. Rochester 1989, 25-36.
- Fried 1967 Fried, M.: *The evolution of political society*. New York 1967.
- Fried 1968 Fried, M. H.: On the concepts of "tribe" and "tribal society". in: Helm, J. (ed.): *Essays on the problem of tribe*. Seattle 1968, 3-20.
- Friedman & Rowlands 1978 Friedman, J. & Rowlands, M. J.: Notes towards an epigenetic model of the evolution of „civilizaion”. in: Friedman, J. & Rowlands, M. J. (eds.): *The evolution of social systems*. London 1978, 201-276.
- Gale et al. 1991 Gale, N. H., Stos-Gale, Z. A., Lilov, P., Dimitrov, M. & Todorova, H.: Recent studies of Eneolithic copper ores and artefacts in Bulgaria. in: Eluère, C. & Mohen, J. P. (eds.): *Découverte de métal*. Paris 1991, 49-75.
- Gallis 1982 Gallis, K.: *Kauseis nekrou apo te neolithike epochi sti Thessalia*. Athén 1982.

- Garašanin & Garašanin 1960-61*
 Garašanin, M. V. & Garašanin, D.: Iskopanja u Tarincima na lokalitetu Vršnik. Zbornik na Štípskiot Narodn Muzej 2 (1960-61) 7-40.
- Gazdapusztai 1963*
 Gazdapusztai Gy.: Későneolitikori telep és temető Hódmezővásárhely-Gorzán. (Előzetes beszámoló az 1956-57. évi ásátásokról) Siedlung und Friedhof aus dem Spätneolithikum in Hódmezővásárhely-Gorzsa. (Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in den Jahren 1956-57) MFMÉ 1963, 21-48.
- Gazdapusztai 1969*
 Gazdapusztai Gy.: Probleme in der Südföld-Gruppe der spätneolithischen Buckelkeramik. ŠtZ 17 (1969) 125-139.
- Gaydarska et al. 2004*
 Gaydarska, B., Chapman, J., Angelova, I., Gurova, M. & Yanev, S.: Breaking, making and trading: the Omurtag Eneolithic Spondylus hoard. *Archaeologia Bulgarica* 8 (2004) 11-34.
- Gellert & Garscha 1930*
 Gellert, J. F. & Garscha, F.: Prähistorisches aus dem östlichen Tafelbalkan, insbesondere Muschelringe. PZ 21 (1930) 269-271.
- Gilchrist 1999*
 Gilchrist, R.: Gender and archaeology. London & New York 1999.
- Gimbutas 1974*
 Gimbutas, M.: The Gods and Goddesses of Old Europe. 7000 to 3500 BC Myths, Legends and Cult Images. London 1974.
- Gimbutas 1991*
 Gimbutas, M.: The Civilization of the Goddess. San Fransisco 1991.
- Glumac 1985*
 Glumac, P.: Earliest known copper ornaments from prehistoric Europe. *Ornament* 8/3 (1985) 15-17.
- Glumac 1988*
 Glumac, P.: Copper mineral finds from Divostin. in: McPherron, A. & Srejović, D. (eds.): *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*. Pittsburgh 1988, 457-462.
- Glumac & Todd 1991a*
 Glumac, P. D. & Todd, J. A.: Early metallurgy in Southeast Europe: the evidence for production. in: Glumac, P. D. (ed.): *Recent trends in archaeometallurgical research. MASCA Research Papers in Science and Archaeology* 8/1 (1991) 9-19.
- Glumac & Todd 1991b*
 Glumac, P. D. & Todd, J. A.: Eneolithic copper smelting slags from the Middle Danube basin. in: Pernicka, E. & Wagner, G. A. (eds.): *Archaeometry '90*. Basel 1991, 155-164.
- Glumac & Tringham 1990*
 Glumac, P. & Tringham, R.: The exploitation of copper minerals. in: Tringham, R. & Krstić, D. (eds.): *Selevac: a Neolithic village in Yugoslavia*. Los Angeles 1990, 549-565.
- Godelier 1991*
 Godelier, M.: An unfinished attempt at reconstructing the social processes which may have prompted the transformation of Great-Men societies into Big-Men societies. in: Godelier, M. & Strathern, M. (eds.): *Big Men and Great Men: Personifications of power in Melanesia*. Cambridge 1991, 275-304.
- Goldman 1978*
 Goldman Gy.: Gesichtsgefäße und andere Menschendarstellungen aus Battonya. *BMMK* 5 (1978) 13-60.
- Goldman 1984*
 Goldman Gy.: Battonya-Gödrösök. Eine neolithische Siedlung in Südost-Ungarn. Békéscsaba 1984.
- Goodenough 1965*
 Goodenough, W. H.: Rethinking 'status' and 'role': toward a general model of the cultural organization of social relationships. in: Banton, M. (ed.): *The relevance of models for social anthropology*. London 1965.
- Goody 1961*
 Goody, J.: Religion and ritual: the definitional problem. *British Journal of Sociology* 12 (1961) 142-164
- Göldner 1991*
 Göldner, H.: Das Gräberfeld bei Trebur. in: Hock, H.-P. (Hrsg.): *Der Tod in der Steinzeit*. Darmstadt 1991, 12-17.
- Gubitzsa 1906*
 Gubiczsa K.: Ásátás a csokai „Kremenyák”-on (Torontál m.). *ArchÉrt* 26 (1906) 446-448.

- Gulyás & Turcsányi 2009 Gulyás, A. & S. Turcsányi I.: A tiszai-kultúra két sírja Békés-Povádról. Two burials of the Tisza culture from Békés-Povád. in: Bende L. & Lórinczy G. (szerk.): *Medinától Etéig*. Szentés, 2009, 110-117.
- Gyucha 2009 Gyucha A.: A Körös-vidék kora rézkora. Doktori disszertáció 2009
- Gyucha & Parkinson 2008 Gyucha A. & Parkinson, W. A.: A Körös-vidék településhálózatának változásai a Kr. e. 5. évezredben. in: Bóka G. & Martyn E. (szerk.): *Körös-menti évezredek. Régészeti ökológiai és településtörténeti kutatások a Körös-vidéken*. Gyulai katalógusok 13 (2008) 65-106.
- Gyucha et al. 2004 Gyucha A., Parkinson, W. A. & Yerkes, R. W.: Kora rézkori településkutatás a Dél-Alföldön. Előzetes jelentés a Körös Regionális Régészeti Program 1998-2002 között végzett munkájáról. Vorbericht über das regionale archäologische Programm „Körös” in den Jahren 1998-2002. *MFMÉ-Studia Archaeologica* 10 (2004) 25-52.
- Halstead 1993 Halstead, P.: Spondylus shell ornaments from late Neolithic Dimini, Greece: specializes manufacture or unequal accumulation? *Antiquity* 67 (1993) 603-609.
- Halstead 1995 Halstead, P.: From sharing to hoarding: the Neolithic foundation of Aegean Bronze Age society? in: Laffineur, R. & Niemeier, W.-D. (eds.): *Politeia: society and state in the Aegean Bronze Age*. *Aegaeum* 12 (1995) 11-20 Liège.
- Hampel 1895 Hampel J.: Újabb tanulmányok a rézkorról. Értekezések a történeti tudományok köréből 16/6 (1895) Budapest.
- Hansen 2001 Hansen, S.: Neolithic sculpture. Some remarks on an old problem. in: Bertemes, F., Biehl, P. F. & Meller, H. (eds.): *The Archaeology of Cult and Religion*. *Archaeolingua* 13 (2001) Budapest, 37-52
- Härke 1997 Härke H.: The nature of burial data. in: Jensen C. K. & Nielsen, K. H. (eds.): *Burial & society. The chronological and social analysis of archaeological burial data*. Aarhus, 1997, 19-27.
- Hassan 1981 Hassan, F. A.: *Demographic Archaeology*. New York – London 1981.
- Hayden 1995 Hayden, B. 1995: Pathways to power: principles for creating socioeconomic inequalities. in: Price, T. D. & Feinman, G. M. (eds.): *Foundations of social inequality*. New York – London 1995, 15-86.
- Hayden 1998 Hayden, B. 1998: Practical and prestige technologies: the evolution of material culture. *JAMT* 5/1 (1998) 1-55.
- Hayden 2001 Hayden, B. 2001: Richman, poorman, beggerman, chief: the dynamics of social inequality. in: Feinman, G. & Price, T. D. (eds.): *Archaeology at the millennium: a sourcebook*. New York 2001, 213-268.
- Hegedűs 1977 Hegedűs, K. 1977: A Vésztő-Mágordombi újkőkori és rézkori temetkezések. Bölcsészdoktori értekezés Budapest 1977
- Hegedűs 1981 Hegedűs K.: Újkőkori lakótelep Csanytelek határából. Excavations at the neolithic settlement of Csanytelek-Újhalastó. *ArchÉrt* 108 (1981) 3-12.
- Hegedűs 1982-1983 Hegedűs K.: The settlement of the Neolithic Szakállhát-Group at Csanytelek-Újhalastó. *MFMÉ* 1982-83/1, 7-54.
- Hegedűs & Makkay 1987 Hegedűs K. & Makkay J.: Vésztő-Mágó. in: Tálás L. & Raczky P. (eds.): *The Late Neolithic of the Tisza region*. Budapest-Szolnok 1987, 85-103.

- Henrich & Gil-White 2001* Henrich, J. & Gil-White, F. J.: The evolution of prestige: freely conferred deference as a mechanism for enhancing the benefits of cultural transmission. *Evolution and Human Behavior* 22 (2001) 165-196.
- Hertelendi 1995* Hertelendi E.: 14carbon dating of Zalaszentbalázs-Szölőhegyi mező 1992-1993. *Antaeus* 22 (1995) 105-107
- Hertelendi & Horváth 1992* Hertelendi E. & Horváth F.: Radiocarbon chronology of Late Neolithic settlements in the Tisza-Maros region, Hungary. *Radiocarbon* 34/3 (1992) 859-866.
- Hertelendi et al. 1995* Hertelendi E., Kalicz N., Raczyk P., Horváth F., Veres M., Svingor É., Futó I. & Bartosiewicz L.: Re-evaluation of the Neolithic in Eastern Hungary based on calibrated dates. *Radiocarbon* 37/2 (1995) 239-245.
- Hertelendi et al. 1998a* Hertelendi E., Svingor É., Raczyk P., Horváth F., Futó I. & Bartosiewicz L.: Radiocarbon chronology of the Neolithic and time span of tell settlements in Eastern Hungary based on calibrated radiocarbon dates. in: Költő L. & Bartosiewicz L. (eds.): *Archaeometrical research in Hungary II*. Budapest, Kaposvár, Veszprém 1998, 61-68.
- Hertelendi et al. 1998b* Hertelendi E., Svingor É., Raczyk P., Horváth F., Futó I. & Bartosiewicz L.: Duration of tell settlements at four prehistoric sites in Hungary. *Radiocarbon* 40/2 (1998) 659-665.
- Higham et al. 2007* Higham, T., Chapman, J., Slavchev, V., Gaydarska, B., Honch, N., Yordanov, Y. & Dimitrova, B.: New perspectives on the Varna cemetery (Bulgaria) – AMS dates and social implications. *Antiquity* 81 (2007) 640-654.
- Hillebrand 1928* Hillebrand J.: A nyírlugosi obsidiannucleus depotletről. On the Nyírlugos obsidian core depot find. *ArchÉrt* 42 (1928) 39-42.
- Hodder 1982a* Hodder, I.: Symbols in action. Cambridge 1982.
- Hodder 1982b* Hodder, I.: The identification and interpretation of ranking in prehistory: a contextual perspective. in: Renfrew, C. & Shennan, S. (eds.): *Ranking, resource and exchange*. New Directions in Archaeology, Cambridge 1982, 150-154.
- Hodder 1982c* Hodder, I.: Theoretical archaeology: a reactionary view. in: Hodder, I. (ed.): *Symbolic and structural archaeology*. Cambridge 1982, 1-16.
- Hodder 1984* Hodder, I.: Burials, houses, women and men in the European Neolithic. in: Miller, D. & Tilley, C. (eds.): *Ideology, power and prehistory*. New Directions in Archaeology, Cambridge 1984, 51-68.
- Hodder 1990a* Hodder, I.: The domestication of Europe. Structure and contingency in Neolithic Societies. Oxford 1990.
- Hodder 1990b* Hodder, I.: Comment on Gary S. Webster, Labor control and emergent stratification in prehistoric Europe. *CurrAnt* 31/4 (1990) 350.
- Hodder 2005* Hodder, I.: The spatio-temporal organization of the early 'town' at Catalhöyük. in: Bailey, D., Whittle, A. & Cummings, V. (eds.): (un)settling the Neolithic. Oxford 2005, 126-139.
- Hoffmann 1973* Hoffmann, E.: Zur Problematik der bandkeramischen Brandbestattungen in Mitteleuropa. *JMV* 57 (1973) 71-103.
- Hoffmann 1989* Hoffmann, E.: Die Anfänge des Brandritus – Versuch einer Deutung. in: Schlette, F. & Kaufmann, D. (Hrsg.): *Religion und Kult in frühgeschichtlicher Zeit*. Berlin 1989, 99-110.
- Hollimon 2006* Hollimon, S. E.: The archaeology of nonbinary genders in Native North American Societies. in: Milledge Nelson, S. (ed.): *Handbook of gender in archaeology*. Lanham 2006, 435-450.

- Horedt 1976* Horedt, K.: Die ältesten neolithischen Kupferfunde Rumäniens. *JMV* 60 (1976) 175-181.
- Horváth 1982* Horváth F.: A gorzszai halom késő neolitik rétegei. *The Late Neolithic Stratum of the Gorzsa Tell. ArchÉrt* 109 (1982) 201-222.
- Horváth 1986* Horváth F.: Hódmezővásárhely-Kökénydomb. *RégFüz* 1.39 (1986) 14.
- Horváth 1987* Horváth F.: Hódmezővásárhely-Gorzsa. in: Tálás L. & Raczky P. (eds.): *The Late Neolithic of the Tisza region*. Budapest-Szolnok 1987, 31-46.
- Horváth 1988a* Horváth, F.: A Tisza-vidék újkőkori településrendszerének és háztípusainak áttekintése. *MFME* 1988/1 (1989) 15-40.
- Horváth 1988b* Horváth, F.: Late Neolithic Ditches. in: Tasić, N. & Petrović, J. (Hrsg.): *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*. Internationales Symposium Ruma 1986. Novi Sad 1988, 145-149.
- Horváth 1992* Horváth F.: Újkőkori sírépítmények nyomai Hódmezővásárhely-Kökénydombon és Gorzszán. *Spuren von Grabanbauten im Neolithikum an dem Fundort Hódmezővásárhely-Kökénydomb und in Gorzsa*. *MFME* 1992, 37-47.
- Horváth 1994* Horváth F.: A dél-alföldi újkőkorkutatás új szempontjai, módszerei és eredményei. *Kandidátusi munkásság tézis összefoglalója*. Szeged 1994.
- Horváth 2005* Horváth F.: Gorzsa. Előzetes eredmények az újkőkori tell 1978 és 1996 közötti feltárásából. Gorzsa. Preliminary results of the excavation of the Neolithic tell between 1978-1996. in: Bende L. & Lőrinczy G. (szerk.): *Hétköznapi vénuszai*. Hódmezővásárhely 2005, 51-83.
- Horváth & Paluch 2005* Horváth F. & Paluch T.: Hétköznapi vénuszai. Állandó régészeti kiállítás a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban. A kiállított tárgyak katalógusa. in: Bende L. & Lőrinczy G. (szerk.): *Hétköznapi vénuszai*. Hódmezővásárhely 2005, 245-292.
- Hovorká & Illášová 2000* Hovorká, D. & Illášová, L.: What we know about abiotic raw materials used by Neolithic/Aeneolithic populations on the territory of nowadays Slovakia? *Krystalinikum* 26 (2000) 83-110.
- Huntington & Metcalf 1979* Huntington, R. & Metcalf, P.: *Celebrations of death*. Cambridge 1979.
- Ingold 1983* Ingold, T.: The significance of storage in hunting societies. *Man* 18 (1983) 553-571.
- Insoll 2004* Insoll, T.: *Archaeology, ritual, religion. Themes in archaeology*. London-New York 2004
- Ivanov 1988* Ivanov, I.: Die Ausgrabungen des Gräberfeldes von Varna (1972-1986). in: Fol, A. & Lichardus, J. (Hrsg.): *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*. Saarbrücken 1988, 49-66.
- Jakab 1986* Jakab, J.: Anthropologie des Skelette der Träger der Lengyel-Kultur in Svodín. in: *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur*. Nové Vozokany 5-9. November 1986. 89-94.
- Jensen & Nielsen 1997* Jensen, C. & Nielsen, K. H.: Burial data and correspondence analysis. in: Jensen, C. & Nielsen, K. H. (eds.): *Burial & society. The chronological and social analysis of archaeological burial data*. Aarhus 1997, 29-61.

- Jeunesse 1997* Jeunesse, Ch.: A propos de la signification historique des dépôts dans le Néolithique danubien ancien et moyen. in: Fritsch, B., Maute, M., Matuschik, I., Müller, J. & Wolf, C. (eds.): Tradition and innovation. Prehistoric archaeology as historical science. Studies in honour of Christian Strahm 1997, 31-50.
- Johnson & Earle 1987* Johnson, A. W. & Earle, T.: The evolution of human societies. From foraging group to agrarian state. Stanford 1987.
- Jovanović 1971* Jovanović, B.: Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije. Beograd 1971.
- Jovanović 1983* Jovanović, B.: Mali Sturač – ein neues prähistorisches Kupferbergwerk in Zentralserbien. Der Anschnitt 36 (1983) 177-179.
- Jovanović 1990* Jovanović, B.: Die Vinča-Kultur und der Beginn der Metallnutzung auf dem Balkan. in: Srejović, D. & Tasić, N. (eds.): Vinča and its world. International Symposium. The Danubian Region from 6000 to 3000 BC. Belgrade, Smederevska Palanka, October 1988. Beograd 1990, 55-60.
- Jovanović 1996* Jovanović, J.: Eneolithic gold pendants in South-East Europe: their meaning and their chronology. in: Kovács T. (Hrsg.): Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. Budapest 1996, 31-36.
- Jovanović 1998* Jovanović, B.: Technological significance of hoards from Rudna Glava, the copper mine of Vinča culture. Starinar 49 (1998) 179-183.
- Jovanović 2009* Jovanović, B.: Beginning of the metal age in the Central Balkans according to the results of the archaeometallurgy. Journal of Mining and Metallurgy 45/2 B (2009) 135-140.
- Jovanović & Ottaway 1976* Jovanović, B. & Ottaway, B. S.: Copper mining and metallurgy in the Vinča group. Antiquity 50 (1976) 104-113.
- Judik 2004* Judik K.: Aszód, Papi földek neolitikus lelőhely csiszolt kőszerszámjegyek nyersanyag-típusai és azok lehetséges származási helyei. Raw material types and possible provenance of polished stone artefacts from Aszód, Papi földek Neolithic site. in: Ilon G. (szerk.): ΜΩΜΩΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Szombathely – Bzsook, 2002. október 7-9. Szombathely 2004, 473-486.
- Junghans et al. 1968* Junghans, S., Sangmeister, E. & Schröder, M.: Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europa. Studien zu den Anfängen der Metallurgie II 1-3 (1968) Berlin.
- Jurišić 1959* Jurišić, A.: Velika Gradina u Staparime, praistorijsko naselje. Starinar 9-10 (1959) 367-368.
- Jurišić 1960* Jurišić, A.: Gradine zapadne Srbije. Arheološko Društvo Jugoslavije, praistorijska sekcija, Ohrid 1 (1960) 91-98.
- Kaczanowska et al. 1981* Kaczanowska, M., Kozłowski, J. K. & Makky J.: Flint hoard from Endrőd Site 39, Hungary (Körös culture). AAC 21 (1981) 105-117.
- Kaiser & Voytek 1983* Kaiser, T. & Voytek, B.: Sediment and economic change in the Balkan Neolithic. JAA 2 (1983) 323-353.
- Kalicz 1969* Kalicz N.: Einige Probleme der Lengyel-Kultur in Ungarn. ŠtZ 17 (1969) 177-205.
- Kalicz 1985a* Kalicz N.: Kőkori falu Aszódon. Múzeumi Füzetek 32 (1985) Aszód.
- Kalicz 1985b* Kalicz N.: Über das spätneolithische Siedlungswesen in Ungarn. BĂMÉ 13 (1985) 127-138.
- Kalicz 1988* Kalicz N.: Beiträge zur Entstehungsfrage der Lengyel-Kultur. SIA 36/1 (1988) 105-118.

- Kalicz 1989* Kalicz N.: Chronologische und terminologische Probleme im Spätneolithikum des Theissgebietes. in: Bökönyi S. (ed.): Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern connections. *Varia Archaeologica Hungarica* 2 (1989).
- Kalicz 1991* Kalicz N.: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. in: Lichardus, J. (Hrsg.): Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6-13.11.1988. *Saarbrücker Breiträge* 55 (1991) 347-388.
- Kalicz 1992* Kalicz N.: A legkorábbi fémleletek Délkelet-Európában és a Kárpát-medencében az i. e. 6-5. évezredben. The oldest metal finds in Southeastern Europe and the Carpathian Basin from the 6th to 5th Millenia BC. *ArchÉrt* 119 (1992) 3-13.
- Kalicz 1994* Kalicz N.: Wenden des Spätneolithikums im Oberen Theißgeniet. *Fordulatok a Felső-Tisza-vidék késő neolitikumában*. *JAMÉ* 36 (1994) 263-290.
- Kalicz 1995a* Kalicz N.: Siedlungsstruktur der neolithischen Herpály-Kultur in Ostungarn. in: Aspes, A. (ed.): Settlement Patterns between the Alps and the Black Sea 5th to 2nd Millenium B.C. Verona – Lazise 1992. *Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona (II^a serie) Sezione Scienze dell'Uomo* 4 (1995) 67-75.
- Kalicz 1995b* Kalicz N.: Letenye-Szentkeresztomb: ein Siedlungsplatz der Balaton-Lásinja-Kultur. in: Kovács T. (Hrsg.): Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte ung Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. *Inventaria Praehistorica Hungariae* 7 (1995) 61-106.
- Kalicz 1998* Kalicz N.: Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. *Archaeolingua Series Minor* 10 (1998).
- Kalicz 2001* Kalicz N.: Zusammenhänge zwischen dem Siedlungswesen und der Bevölkerungszahl während des Spätneolithikums in Ungarn. Connection between modes of settlement and population size during the Late Neolithic period in Hungary. in: Lippert, A., Schultz, M., Shennan, S. J. & Teschler-Nicola, M. (Hrsg.): Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa. Ergebnisse interdisziplinärer Zusammenarbeit zwischen Archäologie, Klimatologie, Biologie und Medizin. Internationale Archäologie Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 2, Rahden/Westf. 2001, 153-163.
- Kalicz 2006* Kalicz N.: Die Bedeutung der schwarzen Gefäßbemalung der Lengyel-Kultur aus Aszód (Kom. Pest, Ungarn). *AnB* 14/1 (2006) 135-157.
- Kalicz 2008* Kalicz N.: Aszód: ein gemischter Fundort der Lengyel- und Theiss-Kultur. *CommArchHung* 2008, 5-54.
- Kalicz & Koós 2000* Kalicz N. & S. Koós J.: Település a legkorábbi újkőkori sírokkal Északkelet-Magyarországról. Eine Siedlung mit ältnolithischen Gräbern in Nordostungarn. *HOMÉ* 39 (2000) 45-76.
- Kalicz & Makkay 1977* Kalicz N. & Makkay J.: Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. *StudArch* 7 (1977).
- Kalicz & Raczky 1984* Kalicz N. & Raczky P.: Preliminary Report on the 1977-1982 excavations at the Neolithic and Bronze Age Tell Settlement at Berettyóújfalu-Herpály. I. *ActaArchHung* 36 (1984) 85-136.
- Kalicz & Raczky 1986* Kalicz N. & Raczky P.: Ásatások Berettyóújfalu-Herpály neolitikus és bronzkori tell-településén 1977-1982 között. Újkőkor. *BiMÉ* 4-5 (1986) 63-127.
- Kalicz & Raczky 1987a* Kalicz N. & Raczky P.: The Late Neolithic of the Tisza region. A survey of recent archaeological research. in: Tóth L. & Raczky P. (eds.): The Late Neolithic of the Tisza region. Budapest-Szolnok 1987, 11-30.

- Kalicz & Raczky 1987b* Kalicz N. & Raczky P.: Berettyóújfalu–Hérvály. in: Tálás L. & Raczky P. (eds.): The Late Neolithic of the Tisza region. Budapest–Szolnok 1987, 105–125.
- Kalicz & Siklósi 2009* Kalicz N. & Siklósi Zs.: Az aszódi késő neolitikus tengeri kagylóékszerek. Eredmények és lehetőségek. Konferencia előadás Nyersanyagok és kereskedelem, Őskoros Kutatók 6. Összejövelele. Közseg 2009. március 19–21.
- Kalicz & Szénászy 2001* Kalicz N. & G. Szénászy J.: Spondylus-Schmuck im Neolithikum des Komitats Békés, Südostungarn. PZ 76 (2001) 24–54.
- Kalicz et al. 2007* Kalicz N., Kreiter E. & Tokai M. Z.: Die Rolle der Sopot-Kultur in der Entstehung der Lengyel-Kultur auf Grund der neuen Ausgrabungen in Südwestungarn. in: Kozłowski, J. K. & Raczky P. (eds.): The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe. Kraków 2007, 29–47.
- Karali-Yannakopoulou 1992* Karali-Yannakopoulou, L.: Le matériel malacologique. in: Dikili Tash. Village Préhistorique de Macédoine Orientale, I: Fouilles de Jean Deshayes 1961–1975. Bulletin de Correspondance Hellénique 24 (1992) 153–157.
- Karmanski 1977* Karmanski, S.: Katalog antropomorfnе i zoomorfnе plastike iz okoline Odžaka. Odžaci 1977.
- Kató 1990* Kató S.: Őskori kagylóékszer lelet. Urzeitlicher Fund von Muschel-schmuck. Múzeumi mozaik. A Nógrád megyei Múzeumok tájékoztatója. Salgótarján 1990, 57–61.
- Kelly 1995* Kelly, R. L.: The foraging spectrum: diversity in hunter-gatherer lifeways. Washington DC 1995.
- Kemenczei 1968* Kemenczei T.: Szerencs. RégFüz I. 21 (1968) 16.
- Kiss 1939* Kiss L.: Fiatalabb kőkori telep és sírok Kenézlőn. Jüngere steinzeitliche Siedlung und Gräber in Kenézlő. FolArch 1–2 (1939) 7–12.
- Koós 1986* Koós, J.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Bükker Kultur in Nordost-Ungarn. in: Chropovský, B. (Hrsg.): Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten. Nitra 1986, 103–107.
- Korek 1954* Korek J.: Das neolithische Fundmaterial der Höhle von Istállósók. ActaArchHung 5 (1954) 141–144.
- Korek 1958* Korek J.: Lebő-halmi ásatás 1950-ben. The excavation at Lebő-halom in 1950. ArchÉrt 85 (1958) 132–155.
- Korek 1960* Korek, J.: Vonaldiszes kerámia kultúra elterjedése az Alföldön. Verbreitung der Linearkeramischen Kultur auf dem Alföld. MFMÉ 1958–59 (1960) 19–52.
- Korek 1973* Korek J.: A tiszai kultúra. Doktori disszertáció. Budapest 1973.
- Korek 1986* Korek J.: A tiszai kultúra néhány kérdése Észak-Magyarországon. in: Németh P. (szerk.): Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Folklor és etnográfia 24 (1986) Debrecen 45–59.
- Korek 1987* Korek J.: Szegvár–Tűzköves. in: Tálás L. & Raczky P. (eds.): The Late Neolithic of the Tisza region. Budapest–Szolnok 1987, 47–60.
- Korek 1989* Korek J.: Die Theiß-Kultur in der mittleren und nördlichen Theißgegend. Inventaria Praehistorica Hungariae 3 (1989).
- Korek & Patay 1956* Korek J. & Patay P.: A Herpályi-halom kőkorszaki és rézkori települése. The settlement at Herpályhalom from the late Neolithic and the Copper Age. FolArch 8 (1956) 23–42.
- Kosse 1990* Kosse, K.: Group size and societal complexity: thresholds in the long-term memory. JAA 9 (1990) 275–303.
- Košťuřík 1973* Košťuřík, P.: Die Lengyel-Kultur in Mähren. Praha 1973.

- Kotsakis 1999* Kotsakis, K.: What tells can tell: social space and settlement in the Greek Neolithic. in: P. Halstead (ed.): Neolithic society in Greece. Sheffield 1999, 66-76.
- Kotsakis 2006* Kotsakis, K.: Settlement of discord: Sesklo and the emerging household. in: Tasić, N. & Grozdanov, C. (eds.): Homage to Milutin Garašanin. Belgrade 2006, 207-220.
- Kovács & Váczi 2007* Kovács K. & Váczi G.: The cemetery of the Early Copper Age Tiszapolgár culture at Hajdúböszörmény-Ficsori-tó-dűlő. in: Kozłowski J. K. & Raczyk P. (eds.): The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe. Kraków 2007, 397-409.
- Kozłowski & Raczyk 2007* Kozłowski, J. K. & Raczyk, P. (eds.): The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe. Kraków 2007.
- Köhler 2004* Köhler K.: Anthropological finds of the Lengyel culture from Csabdi-Télizöldes. Alba Regia 33 (2004) 7-24.
- Kutzián 1944* Kutzián I.: A Körös-kultúra. DissPan II. 23 (1944).
- Kyprissis-Apostolika 2001* Kyprissis-Apostolika, N.: Ta proistorika kosmimata tis Thessalias. Athens Ministry of Culture, Tameia Archaeologikon Poron kai Apallotrioseon. Dimosieumata tou Archaeologikou Deltiou 76 (2001).
- Larick 1986* Larick R.: Age grading and ethnicity in the style of Loikop (Samburu) spears. WA 18/2 (1986) 269-283.
- László 1911* László F.: Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telepek. Stations de l'époque pré-mycénienne dans le comitat de Háromszék. Dolg. Erdély 2 (1911) 175-259.
- Lazarovici et al. 2001* Lazarovici, G., Draşovean, F. & Maxim, Z.: Parţa. Monografie arheologică. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica 13 (2001) Timişoara.
- LeBlanc 1971* LeBlanc, S.: An addition to Naroll's suggested floor area and settlement population relationship. AmAnt 36/2 (1971) 210-211.
- Lesure 1999* Lesure, R.: On the genesis of value in early hierarchical societies. in: Robb, J. E. (ed.): Material symbols: culture and economy in prehistory. Center for archaeological investigations, Occasional Paper 26 (1999) 23-55.
- Lichardus 1976* Lichardus, J.: Rössen-Gatersleben-Baalberge. Ein Beitrag zur Chronologie des mitteldeutschen Neolithikums und zur Entstehung der Trichterbecher-Kulturen. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 17 (1976) Bonn.
- Lichardus 1991* Lichardus, J.: Das Gräberfeld von Varna im Rahmen des Totenrituals des Kodžaderm-Gumelniţa-Karanovo VI-Komplexes. in: Lichardus, J. (Hrsg.): Die Kupferzeit als historische Epoche. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55 (1991) 167-194.
- Lichardus-Itten 1991* Lichardus-Itten, M.: Hortfunde als Quellen zum Verständnis der frühen Kupferzeit. in: Lichardus, J. (Hrsg.): Die Kupferzeit als historische Epoche. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55 (1991) 753-762.
- Lichardus & Lichardus-Itten 1995-96* Lichardus, J. & Lichardus-Itten, M.: Spätneolithische Funde von Čičarovec (Ostslowakei) und das obere Theißgebiet an der Schwelle zur frühen Kupferzeit. SASTUMA 4/5 (1995/96) [1997] 143-249.
- Lightfoot & Feinman 1982* Lightfoot, K. G. & Feinman, G. M.: Social differentiation and leadership development in Early Pithouse Villages in the Mogollon Region of the American Southwest. AmAnt 47 (1982) 64-86.

- Link 2006* Link, T.: Das Ende der neolithischen Tellsiedlungen. Ein kulturgeschichtliches Phänomen des 5. Jahrtausends v. Chr. im Karpatenbecken. *Universitätsforschungen 134* (2006).
- Lipták & Farkas 1967* Lipták P. & Farkas Gy.: A Békés–povádzugi őskori és 10-12. századi temető csontvázanyagának embertani vizsgálata. *Anthropologische Untersuchung an den aus der Urzeit und aus dem 10-11. Jahrhundert stammenden Skelettmaterialien des Gräberfeldes Békés–Povádzug. AnthrK 11* (1967) 127-163.
- Ljamić-Valović 1986* Ljamić-Valović, N.: Starčevački depo u Ribnici kod kraljeva. *Naše Prošlosti 1* (1986) 147-157.
- Maier 1964* Maier, R. A.: Ein Neolithgrab mit tierischen Hornzapfen-Beigaben. *Germania 42* (1964) 244-250.
- Makkay 1957* Makkay J.: A bihari Berettyóvölgyi őskori leletei. *Prähistorische Funde im Berettyóújfalui (Komitat Bihar). DMÉ 1948-1956, 1957, 21-44*
- Makkay 1982* Makkay J.: A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Budapest, 1982.
- Makkay 1990* Makkay J.: Knochen-, Geweih- und Eberzahngegenstände der frühneolithischen Körös-Kultur. *CommArchHung* (1990) 23-58.
- Makkay 2004* Makkay J.: Vésztő–Mágor. Ásatás a szülőföldön. Békéscsaba 2004.
- Makkay et al. 1996* Makkay J., Starnini, E. & Tulok M.: Excavations at Bicske-Galagonyás (Part III). The Notenkopf and Sopot-Bicske cultural Phases. Trieste 1996.
- Malinowski 1922* Malinowski, B.: Argonauts of the Western Pacific. An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea. New York 1922.
- Malinowski 1972* Malinowski, B.: A nyugati pacifikum argonautái. in: Malinowski, B.: Baloma. Válogatott írások. Budapest 1972, 7-109.
- Mann 1986* Mann, M.: The sources of social power: a history of power from the beginning to A.D. 1760. Cambridge 1986.
- Mauss 2000* Mauss, M.: Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban. in: Mauss, M.: Szociológia és antropológia. Budapest 2000, 193- 338.
- Sz. Máthé 1974* Sz. Máthé M.: Rómer Flóris bihari munkássága. A bihari útinapló. *DMÉ 1974, 283-346*.
- Sz. Máthé 1981* Sz. Máthé M.: Berettyóújfalui környékének története az őskorban. in: Varga Gy. (szerk.): Berettyóújfalui története. Berettyóújfalui 1981, 11-38.
- McHugh 1999* McHugh, F.: Theoretical and Quantitative Approaches to the Study of Mortuary Practice. *BAR IS 785* (1999).
- Mead 2003* Mead, M.: Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban. Budapest 2003.
- Milleker 1893* Milleker B.: Szerb keresztúri őstelep. *ArchÉrt 13* (1893) 300-307.
- Milleker 1938* Milleker B.: Vorgeschichte des Banats: Neolithikum. *Starinar 13* (1938) 102-166.
- Miller D. 1982* Miller, D.: Structures and strategies: an aspect of the relationship between social hierarchy and cultural change. in: Hodder, I. (ed.): *Symbolic and Structural Archaeology*. Cambridge 1982, 89-98.
- Miller D. & Tilley 1984* Miller, D. & Tilley, C.: Ideology, power, and prehistory: an introduction. in: Miller, D. & Tilley, C. (eds.): *Ideology, power, and prehistory*. Cambridge 1984, 1-16.
- Miller M. 1996* Miller, M. A.: The manufacture of cockle shell beads at Early Neolithic Franchthi Cave, Greece: a case of craft specialization. *J MA 9/1* (1996) 7-37.

- Miller M. 2003 Miller, M.: Technical Aspects of Ornament Production at Sitagroi. in: Elster, E. S. & Renfrew, C. (eds.): Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970. Volume 2. The Final Report. *Monumenta Archaeologica* 20 (2003) Los Angeles 369-382.
- Milojčić 1949 Milojčić, V.: South-eastern elements in the prehistoric civilisation of Serbia. *BSA* 44 (1949) 273-274.
- Morgan 1851 Morgan, L. H.: League of the Iroquois. North Dighton 1851 [1995].
- Morgan 1877 Morgan, L. H.: Ancient society. Cambridge, Mass. 1877 [1964].
- Móra 1925 Móra F.: A csókai őstelepről. Csókaer Funde aus der Urzeit. *Dolg* 1-2 (1925) 18-25.
- MRT IV Ecsedy I., Kovács L., Maráz B. & Torma I.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája IV. Budapest 1982.
- MRT X Jankovich B. D. (szerk.): Békés megye régészeti topográfiája. IV/3 Békés és Békéscsaba környéke. Magyarország Régészeti Topográfiája X Budapest 1998.
- Müller 1997 Müller, J.: Neolithische und chalkolithische Spondylus-Artefakte. Anmerkungen zu Verbreitung, Tauschgebiet und sozialer Funktion. in: Dobiat, C. & Leidorf, K. (Hrsg.): Chronos. Festschrift für Bernard Hänsel. *Internationale Archäologie, Studia Honoria* 1 (1997) 91-106.
- Müller 2001 Müller, J.: Soziochronologische Studien zum Jung- und Spätneolithikum im Mittelbe-Saale-Gebiet (4100-2700 v. Vhr.). Eine sozialhistorische Interpretation prähistorischer Quellen. *VF* 21 (2001).
- Müller et al. 1996 Müller, J., Herrera, A. & Knossalla, N.: Spondylus und Dechsel – zwei gegensätzliche Hinweise auf Prestige in der mitteleuropäischen Linearbandkeramik? in: Müller, J. & Bernbeck, R. (Hrsg.): Prestige – Prestigegeüter – Sozialstrukturen. Beispiele aus dem europäischen und vorderasiatischen Neolithikum. *Archäologische Berichte* 6 (1996) 81-96.
- Naroll 1962 Naroll, R.: Floor area and settlement population. *AmAnt* 27/4 (1962) 587-589.
- Němejcová-Pavúková 1986 Němejcová-Pavúková, V.: Vorbericht über die Ergebnisse der systematischen Grabung in Svodin in den Jahren 1971-1983. *SlA* 34/1 (1986) 133-176.
- Němejcová-Pavúková 1995 Němejcová-Pavúková, V.: Ein neuer Fund frühen Kupfers in der Slowakei und die Fragen der Terminologie. in: Jovanović, B. (ed.): Ancient mining and metallurgy in Southeast Europe. *International Symposium, Donji Milanovac, May 20-25, 1990*. Archaeological Institute, Belgrade & Museum of Mining and Metallurgy, Bor 1995. 77-83.
- Neugebauer-Maresch et al. 2001 Neugebauer-Maresch, Ch., Neugebauer, J.-W., Groszschmidt, K., Randl, U. & Seemann, R.: Die Gräbergruppe vom Beginn der Bemalterkeramik im Zentrum der Kreisgrabenanlage Friebritz-Süd, Niederösterreich. *PreAlp* 37 (2001) 187-253.
- Novak 1955 Novak, G.: Prehistorijski Hvar. Grapčeva spilja. Prehistoric Hvar. The Cave of Grabak (1955) Zagreb.
- Novotná 1995a Novotná, M.: Zu Anfängen der Metallurgie in der Slowakei. in: Jovanović, B. (ed.): Ancient mining and metallurgy in Southeast Europe. *International Symposium, Donji Milanovac, May 20-25, 1990*. Belgrade 1995. 69-76.
- Novotný 1962 Novotný, B.: Lužianska skupina a počiatky maľovanej keramiky na Slovensku. Bratislava 1962.

- Ondruš 2002* Ondruš, V.: Dvě pohřebiště lidu s neolitickou lineární keramikou ve Vedrovicích. Zwei Gräberfelder des Volkes mit neolithischer Linearbandkeramik in Vedrovce. in: Podborský, V. (Hrsg.): Dvě pohřebiště neolitického lidu a lineární keramikou ve Vedrovicích na Moravě. Zwei Gräberfelder des neolithischen Volkes mit Linearbandkeramik in Vedrovce in Mähren. Brno 2002, 9-149.
- Oravec 1996* Oravec H.: Neolithic burials at Tiszalúc-Sarkad data to the burial practices of the Alföld Linear Pottery Culture. Újkőkori temetkezések Tiszalúc-Sarkadon. *FolArch* 45 (1996) 51-62.
- Oravec 1998-99* Oravec H.: Middle neolithic burials at Tiszaföldvár: data to the burial customs and social relations of the Alföld Linearband Pottery Culture. Középső újkőkori temetkezések Tiszaföldváron. Adatok az Alföldi Vonaldiszes Kerámia Kultúra temetkezési szokásainak és társadalmi viszonyainak vizsgálatához. *FolArch* 47 (1998-1999) 43-62.
- Orme 1981* Orme, B.: Anthropology for archaeologists: an introduction. Ithaca 1981.
- Orosz 1912* Orosz E.: Jelentés a csókai Kremenják nevű őstelepen 1908 év nyarán végzett ásatásról. *TRÉ* 18 (1912) 27-38.
- O'Shea 1981* O'Shea, J.: Social configurations and the archaeological study of mortuary practices: a case study. in: Chapman, R., Kinnes, I. & Ransborg, K. (eds.): The archaeology of death. Cambridge 1981, 39-52.
- O'Shea 1984* O'Shea, B.: Mortuary variability. New York 1984.
- O'Shea & Barker 1996* O'Shea, J. & Barker, A. W. 1996: Measuring social complexity and variation: a categorical imperative? in: Arnold, J. E. (ed.): Emergent complexity: the evolution of intermediate societies. International Monographs in Prehistory, Ann Arbor 1996, 13-24.
- Oszttás et al. 2004* Oszttás A., Marton T. & Sófalvi A.: Szólád-Kisaszó. in: Honti Sz., Belényesi K., Fábrián Sz., Gallina Zs., Hajdú Á. D., Hansel B., Horváth T., Kiss V., Koós I., Marton T., Németh P. G., Oross K., Oszttás A., Polgár P., P.-Szeőke J., Serlegi G., Siklósi Zs., Sófalvi A. & Virágos G.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002-2003) Előzetes jelentés III. *SMK* 16 (2004) 61-63.
- Ottaway & Roberts 2008* Ottaway, B. & Roberts, B.: The emergence of metalworking. in: Jones, A. (ed.): Prehistoric Europe. Theory and practice. Oxford 2008, 193-225.
- Otto 2001* Otto, R.: A szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz. [Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen] Budapest 2001.
- Pader 1982* Pader, E. J.: Symbolism, Social Relations and the Interpretation of Mortuary Remains. *BAR IS* 130 (1982).
- Papathanassopoulos 1996* Papathanassopoulos, G. A. (ed.): Neolithic culture in Greece. Athens 1996.
- Pappa & Veropoulidou in press* Pappa, M. & Veropoulidou, R.: The Neolithic settlement at Makrilyalos, Northern Greece: evidence from the Spondylus gaederopus artifacts. in: Ifantidis, F. & Nikolaidou, M. (eds.): Spondylus in prehistory: new data and approaches. Contributions to the Archaeology of Shell Technologies. *BAR* in press, 13-29.
- Park 1992* Park, T. K.: Early trends toward class stratification: chaos, common property, and flood recession agriculture. *AmAn* 94 (1992) 90-117.

- Parker Pearson 1984* Parker Pearson, M.: Social change, ideology and the archaeological record. in: Spriggs, M. (ed.): marxist perspectives in archaeology. Cambridge 1984, 59-71.
- Parkinson 2002a* Parkinson, W. A. (ed.): The archaeology of tribal societies. International Monographs in Prehistory – Archaeological Series 15 (2002).
- Parkinson 2002b* Parkinson, W. A.: Integration, interaction, and tribal 'cycling': The transition to the Copper Age on the Great Hungarian Plain. in: Parkinson, W. A. (ed.): The archaeology of tribal societies. International Monographs in Prehistory – Archaeological Series 15 (2002) 391-437.
- Parkinson 2006a* Parkinson, W. A.: The social organization of Early Copper Age tribes on the Great Hungarian Plain. BAR IS 1573 (2006).
- Parkinson 2006b* Parkinson, W. A.: Tribal boundaries: stylistic variability and social boundary maintenance during the transition to the Copper Age on the Great Hungarian Plain. JAA 25 (2006) 33-58.
- Parkinson & Gyucha 2007* Parkinson, W. A. & Gyucha A.: A késő neolitikum-kora rézkor átmeneti időszakának társadalomszerkezeti változásai az Alföldön. Rekonstrukciós kísérlet. Die Veränderungen in der Gesellschaftsstruktur der Übergangsperiode vom Spätneolithikum zur frühen Kupferzeit in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Rekonstruktionsversuch. ArchÉrt 132 (2007) 37-81.
- Parkinson et al. 2004* Parkinson W. A., Yerkes R. W. & Gyucha A.: The Transition from the Neolithic to the Copper Age: Excavations at Vészto-Bikeri, Hungary, 2000-2002. JFA 29 (2004) 101-121.
- Parzinger 1993* Parzinger, H.: Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpatenbecken und Mittlerem Taurus. Römisch-Germanische Forschungen 52 (1993) Mainz am Rein.
- Patay 1957* Patay P.: A neolitikum a bodrogkeresztúri Kutyasoron. The Neolithic Period at Bodrogkeresztúr-Kutyasor. FolArch 8 (1957) 25-37.
- Patay 1978a* Patay P.: A tiszavalk-tetesi rézkori temető és telep 1. FolArch 9 (1978) 21-58.
- Patay 1978b* Patay P.: Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld. Budapest 1978.
- Pavlů et al. 1995* Pavlů, I., Rulf, J. & Zápotocká, M.: Bylaný Rondel. Model of the Neolithic Site. Praehistorica archaeologica Bohemica PA Supplementum 3 (1995) 7-123.
- Pavúk 1972* Pavúk, J.: Neolithisches Gräberfeld in Nitra. SIA 20 (1972) 5-103.
- Paynter 1989* Paynter, R. 1989: The archaeology of equality and inequality. Annual Review of Anthropology 18 (1989) 369-399.
- Pernicka et al. 1993* Pernicka, E., Begemann, F., Schmitt-Strecker, S. & Wagner, A.: Eneolithic and Early Bronze Age copper artefacts from the Balkans and their relation to Serbian copper ores. PZ 68/1 (1993) 1-54.
- Pernicka et al. 1997* Pernicka, E., Begemann, F., Schmitt-Strecker, S., Todorova, H. & Kuleff, I.: Prehistoric copper in Bulgaria. Its composition and provenance. Eurasia Antiqua 3 (1997) 41-180.
- Peschel 1992* Peschel, Chr.: Regel und Ausnahme. Linearbandkeramischer Bestattungstitten in Deutschland und angrenzenden Gebieten, unter besonderer Berücksichtigung der Sonderbestattungen. Internationale Archäologie 9 (1992).
- Podborský 2002* Podborský, V.: Dvě pohřebišť neolitického lidu s lineární keramikou ve Vedrovicích na Moravě. Zwei Gräberfelder des neolithischen Volkes mit Linearbandkeramik in Vedrovice in Mähren. Brno 2002.

- Preucel & Meskell 2004* Preucel, R. W. & Meskell, L.: Knowledges. in: Meskell, L. & Preucel, R. W. (eds.): A companion to social archaeology. Oxford 2004, 3-22.
- Price & Brown 1985* Price, T. D. & Brown, J. A.: Aspects of hunter-gatherer complexity. in: Price, T. D. & Brown, J. A.: Prehistoric hunter-gatherers: the emergence of cultural complexity. New York 1985, 3-20.
- Přichystal 2000* Přichystal, A.: Stone raw materials of Neolithic-Aeneolithic polished artefacts in the Czech Republic. The present state of knowledge. *Krystalinikum* 26 (2000) 119-136.
- Quitta & Kohl 1969* Quitta, H. & Kohl, G.: Neue Radiocarbonaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion. *ZfA* 3 (1969) 223-255.
- Raczky 1985* Raczky P.: The cultural and chronological relations of the Tisza Region during the Middle and Late Neolithic as reflected by excavations at Öcsöd-Kováshalom. *BAMÉ* 13 (1985) 103-125.
- Raczky 1987* Raczky P.: Öcsöd-Kováshalom. in: Tálás L. & Raczky P. (eds.): The Late Neolithic of the Tisza region. Budapest-Szolnok 1987, 61-83.
- Raczky 1988* Raczky P.: A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikkummal a neolitikum, rézkor időszakában. Újabb kutatási eredmények és problémák. *Szolnok* 1988.
- Raczky 1994* Raczky P.: Two late neolithic 'hoards' from Csóka (Čoka)-Kremenyák in the Vojvodina. Két késő neolitikus „kincs” Csóka (Čoka)-Kremenyákról (Vojvodina). in: Lőrinczy G. (szerk.): A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994, 161-172.
- Raczky 1995* Raczky P.: Neolithic settlement patterns in the Tisza region of Hungary. in: Aspes, A. (ed.): Settlement Patterns between the Alps and the Black Sea 5th to 2nd Millenium B.C. Verona - Lazise 1992. *Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona (II^a serie) Sezione Scienze dell'Uomo* 4 (1995) 77-86.
- Raczky 1998* Raczky P.: The Late Neolithic tell of Polgár-Csőszhalom and its relationship to the external horizontal settlement in light of recent archaeological data. in: Anreiter, P., Bartosiewicz, L., Jerem, E. & Meid, W. (eds.): Man and the animal world. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi. *Archaeolingua* 8 (1998) 481-489.
- Raczky 1999* Raczky, P.: Goldfunde aus der Kupferzeit. Die Anfänge der Metallurgie im Karpatenbecken. in: Kovács T. & Raczky P. (Hrsg.): Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum. Budapest 1999, 17-34.
- Raczky 2000* Raczky P.: Cultural context of the late Neolithic site at Polgár-Csőszhalom (Hungary). in: Hiller, S. & Nikolov, V. (Hrsg.): Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, 405-414.
- Raczky 2002* Raczky P.: Evidence of contacts between the Lengyel and Tisza-Herpály cultures at the Late Neolithic site of Polgár-Csőszhalom (Relationships between Central European and Balkan ritual practice and sacral thought in the Upper Tisza Region). A lengyeli és a tiszai-herpályi kulturális érintkezés régészeti emlékei Polgár-Csőszhalom késő neolitikus lelőhelyén (A rituális gyakorlat és a szakrális gondolkodás közép-európai, illetve balkáni eredetű elemeinek összefüggései a Felső-Tisza-vidéken). *BudRég* 36 (2002) 79-92.

- Raczky in press* Raczky P.: Archaeological data on space use at a tell-like settlement of the Tisza culture (New results from Őcsöd-Kováshalom, Hungary). *Festschrift für F. Draşoveanu*. Temesvár in press
- Raczky & Anders 2006* Raczky P. & Anders A.: Social dimensions of the Late Neolithic settlement of Polgár – Csőszhalom (Eastern Hungary). *ActaArchHung* 57 (2006) 17-33.
- Raczky & Anders 2008* Raczky P. & Anders A.: Late Neolithic spatial differentiation at Polgár–Csőszhalom, eastern Hungary. in: Bailey, D. W., Whittle, A. & Hofmann, D. (eds.): *Living well together? Settlement and Materiality in the Neolithic of South-East and Central Europe*. Oxford 2008, 35-53.
- Raczky & Anders 2009a* Raczky P. & Anders A.: Régészeti kutatások egy késő neolitikus településen – Polgár-Bosnyákdomb. Előzetes jelentés. Archaeological research at a Late Neolithic settlement – Polgár-Bosnyákdomb. Preliminary report. *ArchÉrt* 134 (2009) 5-21.
- Raczky & Anders 2009b* Raczky P. & Anders A.: Tér- és időszemlélet az újkőkorban. Polgár–Csőszhalom ásatási megfigyelései. in: Anders A., Szabó M. & Raczky P. (szerk.): *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből*. Budapest 2009, 75-92.
- Raczky & Anders in press* Raczky, P. & Anders, A.: Activity Loci and data for spatial division at a late Neolithic site-complex. (Polgár–Csőszhalom: a case study). in: Hansen, S. (ed.): *Life on Tells as Social Practice. Proceedings of a conference held at the German Archaeological Institute Berlin, February 26-28, 2007*. Berlin in press.
- Raczky et al. 1985* Raczky P., Seleanu M., Rózsa G., Siklósi Cs., Kalla G., Csornay B., Oravec M., Vicze M., Bánffy E., Bökönyi S. & Somogyi P.: Őcsöd-Kováshalom. The intensive topographical and archaeological investigation of a Late Neolithic site. Preliminary report. *MittArchInst* 14 (1985) 251-278.
- Raczky et al. 1994* Raczky P., Meier-Arendt, W., Kurucz K., Hajdú Zs. & Szikora Á.: Polgár–Csőszhalom. A Late Neolithic settlement in the Upper Tisza region and its cultural connections (Preliminary report). Polgár–Csőszhalom. Egy késő neolitikus lelőhely kutatása a Felső-Tisza-vidéken és annak kulturális összefüggései. *JAMÉ* 36 (1994) 231-240.
- Raczky et al. 1996* Raczky P., Meier-Arendt, W., Hajdú Zs., Kurucz K. & Nagy E.: Two unique assemblages from the Late Neolithic tell settlement at Polgár – Csőszhalom. in: Kovács T. (Hrsg.): *Studien zur Metallindustrie im Karpaten-becken und den benachbarten Regionen*. *Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*. Budapest 1996, 17-30.
- Raczky et al. 1997* Raczky P., Anders A., Nagy E., Kurucz K., Hajdú Zs. & Meier-Arendt, W.: Polgár–Csőszhalom-dűlő. Újkőkor végi telep és sírok a Kr. e. V. évezredből. in: Raczky P., Kovács T. & Anders A. (szerk.): *Utak a múltba. Paths into the past*. Budapest 1997, 34-41.
- Raczky et al. 2002* Raczky P., Meier-Arendt, W., Anders A., Hajdú Zs., Nagy E., Kurucz K., Domboróczki L., Sebők K., Sümegei P., Magyar E., Szántó Zs., Gulyás S., Dobó K., Bácskay E., T. Biró K., Schwartz, Ch.: Polgár–Csőszhalom (1989-2000): Summary of the Hungarian-German excavations on a Neolithic settlement in Eastern Hungary. in: Aslan, R., Blum, S., Kastl, G., Schweizer, F. & Thumm, D. (eds.): *Mauerschau. Festschrift für Manfred Korfmann*. Remshalden-Grunbach 2002, 833-860.

- Raczky *et al.* 2007 Raczky P, Domboróczki L. & Hajdú Zs.: The site of Polgár-Csőszhalom and chronological connections with the Lengyel culture. in: Kozłowski, J. K. & Raczky, P. (eds.): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe.* Kraków 2007, 49-70.
- Randsborg 1982 Randsborg, K.: Ranks, rights and resources – an archaeological perspective from Denmark. in: Renfrew, C. & Shennan, S. (eds.): *Ranking, resource and exchange. New Directions in Archaeology,* Cambridge 1982, 132-139.
- Redman 1978 Redman, C.: *The rise of civilization.* Freeman, San Francisco 1978.
- Reese 1987 Reese, D. S.: Marine and fresh-water molluscs. in: Hellström, P. (ed.): *Paradeisos: a Late Neolithic settlement in Aegean Thrace. Memoir 7 (1987) 119-133* Stockholm.
- Rega 1997 Rega E.: Age, gender and biological reality in the Early Bronze Age cemetery at Mokrin. in: Moore J. & Scott E. (eds.): *Invisible people and processes. Writing gender and childhood into european archaeology.* London and New York, 1997, 229-247.
- Regenye 1993-94 Regenye J.: Előzetes jelentés a lengyeli kultúra szentgáli telepének kutatásáról. *VMMK 19-20 (1993-94) 69-88.*
- Regenye 1994 Regenye J.: Építési áldozat a lengyeli kultúrából, Bakonyszűcsről. *Bauopfer der Lengyel-Kultur aus Bakonyszűcs.* in: Lőrinczy G. (szerk.): *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* Szeged 1994, 151-160.
- Regenye 2006 Regenye J.: Temetkezések Veszprém, Jutasi út lelőhelyen (Lengyeli kultúra, Balaton-Lasinja kultúra). *Burials at the site Veszprém, Jutasi street (Lengyel culture, Balaton-Lasinja culture).* *VMMK 24 (2006) 7-35.*
- Regenye 1993-94 Regenye J.: Előzetes jelentés a lengyeli kultúra szentgáli telepének kutatásáról. *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Siedlung der Lengyel-Kultur in Szentgál, Fűzi-kút.* *VMMK 19-20 (1993-94) 69-88.*
- Regenye *et al.* 2009 Regenye J., T. Biró K. & Fűkőh L.: Egy neolitikus kincslet töredékei. *Fragments of a Neolithic hoard from Felsőörs.* in: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Nyersanyagok és kereskedelem. Őskoros kutatók VI. összefüvetele.* Kőszeg, 2009. március 19-21. Szombathely 2009, 421-426.
- Reizner 1904 Reizner J.: Lebői, öthalmi és ó-bébai ásatások. *ArchÉrt 24 (1904) 76-88.*
- Renfrew 1969 Renfrew, C.: The autonomy of South-East European Copper Age. *PPS 35 (1969) 12-47.*
- Renfrew 1972 Renfrew, C.: *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B. C.* London 1972.
- Renfrew 1973a Renfrew, C.: Monuments, mobilization and social organization in Neolithic Wessex. in: Renfrew, C. (ed.): *The explanation of culture change: models in prehistory.* London 1973, 539-558.
- Renfrew 1973b Renfrew, C.: *Social archaeology.* Southampton 1973.
- Renfrew 1984 Renfrew, C.: *Approaches to social archaeology.* Edinburgh 1984
- Renfrew 1986 Renfrew, C.: *Varna and the emergence of wealth in prehistoric Europe.* in: Appadurai, A. (ed.): *The social life of things. Commodities in cultural perspective (1986)* Cambridge 141-168.
- Renfrew 1994 Renfrew, C.: *The archaeology of religion.* in: Renfrew, C. & Zubrow, E. B. W. (eds.): *The ancient mind: elements of cognitive archaeology. New directions in archaeology.* Cambridge 1994, 47-54.

- Renfrew & Zubrow 1994* Renfrew, C. & Zubrow, E. B. W. (eds.): The ancient mind: elements of cognitive archaeology. New directions in Archaeology. Cambridge 1994
- Rezi Kató 2009* Rezi Kató G.: Szegvár-Tűzköves, avagy ami megmaradt... Szegvár-Tűzköves, or what remains... in: Bende L. & Lőrinczy G. (szerk.): Medinától Etéig. Tisztelgő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján. Szentes, 2009, 91-102.
- Rezi Kató & Holl é.n.* Rezi Kató G. & Holl B.: Szegvár-Tűzköves. Digitális dokumentáció Budapest é.n.
- Rigaud et al. 2009* Rigaud, S., d'Errico, F., Vanhaeren, M., Vidal, E., Prada, M. M. E., Rodríguez, C. F.: Perforated red deer canines associated to the Braña-Arintero burials: hunting strategies, exchange networks and social status in Mesolithic Iberia. in: 15th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists 15-20 September 2009, Riva del Garda, Trento, Italy, Abstracts book. 2009, 151.
- Roska 1936* Roska M.: Adatok Erdély őskori kereskedelmi, művelődési és népvándorlási útjaihoz. Beiträge zu den vorgeschichtlichen Handels-Kultur- und Völkerwanderungswegen Siebenbürgens. ArchÉrt 49 (1936) 72-83, 115-121.
- Roska 1941* Roska M.: A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiség-tárában. Kolozsvár 1941.
- Rothenberg et al. 1978* Rothenberg, B., Tylecote R. F. & Boydell, P. J.: Chalcolithic copper smelting. Archaeo-Metallurgy I. London 1978.
- Rus & Lazarovici 1991* Rus, D. & Lazarovici, Gh.: On the developed Neolithic architecture in Banat. Banatica 11 (1991) 87-118
- Russell 1995* Russell, N.: The bone tools. in: Tringham, R. & Krstić, D. (eds.): Selevac. A Neolithic village in Yugoslavia. Monumenta Archaeologica 15 (1990) Los Angeles, 521-548.
- Ruttkay 1985* Ruttkay, E.: Epilengyel-Siedlungsfunde und Brandgrab aus Siegendorf. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 71 (1985) 13-25.
- Sahlins 1968* Sahlins, M.: Tribesmen. Englewood Cliffs, 1968 [Törzsek. in: Service, E. R., Sahlins, M. & Wolf, E. R.: Vadászok, törzsek, parasztok. Budapest, 1973, 137-315].
- Saitta 1999* Saitta, D. J.: Prestige, agency, and change in middle-range societies. in: Robb, J. E. (ed.): Material symbols: culture and economy in prehistory. Center for archaeological investigations, Occasional Paper 26 (1999) 135-149.
- Saxe 1970* Saxe, A. A.: Social Dimensions of Mortuary Practices. Publikálatlan PhD, Michigan University 1970.
- Schier 2005* Schier, W.: Einführung. in: Schier, W. (Hrsg.): Masken Menschen Rituale. Alltag und Kult vor 7,000 Jahren in der Prähistorischen Siedlung von Uivar, Rumänien. Würzburg 2005, 9-18.
- Schier 2008* Schier, W.: Uivar: a late Neolithic-early Eneolithic fortified tell site in western Romania. in: Bailey, D. W., Whittle, A. & Hofmann, D. (eds.): Living well together? Settlement and Materiality in the Neolithic of South-East and Central Europe. Oxford 2008, 54-67.
- Schier & Draşovean 2004* Schier, W. & Draşovean, F.: Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiş, Rumänien (1998-2002). PZ 79 (2004) 145-230.

- Schléder *et al.* 2002 Schléder, Zs., T. Biró, K. & Szakmány, Gy.: Petrological studies of Neolithic stone tools from Baranya County, South Hungary. in: Jerem, E. & T. Biró, K. (eds.): *Archaeometry 98: Proceedings of the 31st Symposium Budapest, April 26 – May 3 1998*. BAR IS 1043 (2002) 797-804.
- Schoop 1995 Schoop, U.-D.: Die Geburt des Hephaistos. Technologie und Kulturgeschichte neolithischer Metallverwendung im Vorderen Orient. *Internationale Archäologie* 24 (1995) Espelkamp.
- Schuster 2002 Schuster, C.: Zu den Spondylus-Funden in Rumänien. *Thraco-Dacica* 23/1-2 (2002) 37-83.
- Séfériadès 1995a Séfériadès, M. L.: Spondylus Gaederopus: najzgodnejši sistem menjave na dolge razdalje v evrapi. Arheološke raziskave simbolike in strukture neolitikskih duržb. *Spondylus Gaederopus: The earliest european long distance exchange system. A symbolic and structural archaeological approach to neolithic societies*. *Documenta Praehistorica* 22 (1995) 233-256.
- Séfériadès 1995b Séfériadès, M. L.: La route néolithique des Spondylus de la Méditerranée à la Manche. *Nature et Culture, Colloque de Liège (13-17 decembre 1993)*, ERAUL 68, 1995, 291-358.
- Séfériadès 2000 Séfériadès, M. L.: Spondylus Gaederopus: Some Observations on the Earliest European Long Distance Exchange System. in: Hiller, St. & Nikolov, V. (Hrsg.): *Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*. Wien 2000, 423-437.
- Séfériadès 2003 Séfériadès, M. L.: Note sur l'origine et la signification des objets en spondyle de Hongrie dans le cadre du Néolithique et de l'Énéolithique européens. in: Jerem, E. & Raczky, P. (Hrsg.): *Morgenrot der Kulturen. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*. *Archaeolingua* 15 (2003) Budapest 353-373.
- Selján 2005 Selján É.: A Tiszai kultúra települése Szerencs-Taktaföldváron a késő neolitikum időszakában. *ELTE Szakdolgozat 2005 publikálatlan*.
- Sergeev 1963 Sergeev, G. L.: Rannetripolskii klad a s. Karbuna. *Sovetskaya Arkeologiya* 1963, 135-149.
- Service 1962 Service, E.: *Primitive social organization: an evolutionary perspective*. New York 1962.
- Service 1975 Service, E.: *Origins of the state and civilization: The process of cultural evolution*. New York 1975.
- Shackleton & Elderfield 1990 Shackleton, J. & Elderfield, H.: Stroncium isotope dating of the source of Neolithic European Spondylus shell artefacts. *Antiquity* 64 (1990) 312-315.
- Shackleton & Renfrew 1970 Shackleton, N. & Renfrew, C.: Neolithic Trade Routes re-aligned by Oxygen Isotope Analyses. *Nature* 228 (1970) 1062-1065.
- Shanks & Tilley 1982 Shanks, M. & Tilley, C.: Ideology, symbolic power and ritual communication: a reinterpretation of Neolithic mortuary practices. in: Hodder, I. (ed.): *Symbolic and Structural Archaeology. New directions in archaeology*. Cambridge 1982, 129-154.
- Shanks & Tilley 1987 Shanks, M. & Tilley, C.: *Social theory and archaeology*. Cambridge 1987.
- Shennan 1982 Shennan, Stephen: Ideology, change and the European Early Bronze Age. in: Hodder, I. (ed.): *Symbolic and Structural Archaeology. New directions in archaeology*. Cambridge 1982, 155-161.
- Shennan 1986 Shennan, Stephen: Central Europe in the Third Millenium BC: an evolutionary trajectory for the beginning of the European Bronze Age. *JAA* 5 (1986) 115-146.
- Shennan 1988 Shennan, Stephen: *Quantifying archaeology*. Edinburgh 1988.

- Shennan 1999 Shennan, Stephen J.: The development of rank societies. in: Barker, G. (ed.): Companion encyclopedia of archaeology. London–New York 1999.
- Sherratt 1982 Sherratt, A.: Mobile resources: settlement and exchange in early agricultural Europe. in: Renfrew, C. & Shennan, S. (eds.): Ranking, resource and exchange. New directions in Archaeology. Cambridge 1982, 27-32.
- Sherratt 1983a Sherratt, A.: Early agrarian settlement in the Körös region of the Great Hungarian Plain. *ActaArchHung* 35 (1983) 155-169.
- Sherratt 1983b Sherratt, A.: The development of neolithic and copper age settlement in the Great Hungarian Plain. Part II.: Site Survey and settlement dynamics. *OJA* 2/1 (1983) 13-41.
- Siklósi 2004 Siklósi Zs.: Prestige goods in the Neolithic of the Carpathian Basin. Material manifestations of social differentiation. *ActaArchHung* 55 (2004) 1-62.
- Siklósi 2006 Siklósi Zs.: A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban. The change of the concept of archaeological culture and identification of ethnic identity in prehistoric research. *Korall* 7/24-25 (2006) 73-88.
- Siklósi 2007 Siklósi Zs.: Age and gender differences in Late Neolithic mortuary practice: a case study from Eastern Hungary. in: Kozłowski J. K. & Raczky P. (eds.): The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe. Kraków 2007, 185-198.
- Siklósi & Csengeri in press Siklósi, Zs. & Csengeri, P.: Reconsideration of Spondylus usage in the Middle and Late Neolithic of the Carpathian Basin. in: Ifantidis, F. & Nikolaidou, M. (eds.): Spondylus in prehistory: new data and approaches. Contributions to the archaeology of shell technologies. BAR in press, 81-97.
- Šimić 2007 Šimić, J.: Čepin – Ovčara/Tursko groblje, istrživanje godine 2006. Čepin – Ovčara/Turkish Cemetery Excavations in 2006. *Obavijesti Hrvatsko Arheološko Društvo* 39/1 (2007) 65-72.
- Simoneit 1997 Simoneit, B.: Das Kind in der Linienbandkeramik. Befunde aus Gräberfeldern und Siedlungen in Mitteleuropa. *Internationale Archäologie* 42 (1997).
- Šiška 1986 Šiška, S.: Grabungen auf dem neolithischen und äneolithischen Siedlung in Šarišské Michaľany. *SlA* 34/2 (1986) 439-454.
- Skomal 1980 Skomal, S. N.: The social organisation of the Tiszapolgar group at basatanya – Carpathian Basin Copper Age. *JIES* 8 (1980) 75-92.
- Skomal 1983 Skomal, S. N.: Wealth Distribution as a Measure of Prehistoric Change: Chalcolithic to Copper Age Cultures in Hungary. *Unpublished PhD. University of California, Los Angeles* 1983.
- Šljivar 1996 Šljivar, D.: The eastern settlement of the Vinča culture at Pločnik: a relationship of its stratigraphy to the hoards of copper objects. *Starinar* 47 (1996) 85-97.
- Šljivar 2006 Šljivar, D.: The earliest copper metallurgy in the Central Balkans. *Metallurgia-Journal of Metallurgy* 12/2-3 (2006) 93-104.
- Šljivar & Jacanović 1997 Šljivar, D. & Jacanović, D.: Arheometalurgija bakra na nacelju vinčanske kulture Belovode, kod Petrovca na Mlavi. Copper archaeometallurgy at the site of Belovode belonging to the Vinča culture. in: Lazić, M. (ed.): Archaeology of Eastern Serbia. Symposium Archaeology of Eastern Serbia, Belgrade – Donji Milanovac, December 1995. Belgrade 1997, 189-195.
- Šljivar et al. 2006 Šljivar, D., Kuzmanović-Cvetković, J. & Jacanović, D.: Belovode – Pločnik, new contributions regarding the copper metallurgy in the Vinča culture. in: Tasić, N. & Grozdanov, C. (eds.): Homage to Milutin Garašanin. Belgrade 2006, 251-266.

- Sofaer Derevenski 1997* Sofaer Derevenski J.: Engendering children, engendering archaeology. in: Moore J. & Scott E. (eds.): *Invisible people and processes. Writing gender and childhood into european archaeology.* London and New York, 1997, 192-202.
- Sofaer Derevenski 2000* Sofaer Derevenski J.: Rings of life: the role of early metalwork in mediating the gendered life course. *WA 31/3* (2000) 389-406.
- Souvatzí & Skafida 2003* Souvatzí, S. & Skafida, E.: Neolithic communities and symbolic meanings: perceptions and expressions of symbolic and social structures at Late Neolithic Dimini, Thessaly. in: Nikolova, L. (ed.): *Early symbolic systems for communication in Southeast Europe.* BAR IS 1139 (2003) 429-441.
- Souvatzí 2008* Souvatzí, S.: *A social archaeology of households in Neolithic Greece: an anthropological approach.* Cambridge 2008.
- Spatz 1991* Spatz, H.: Die Kulturgruppen Hinkelstein und Großgartach. in: Hock, H.-P. (Hrsg.): *Der Tod in der Steinzeit. Gräber früher Bauern aus dem Ried.* Darmstadt 1991, 18-33.
- Spielmann 2002* Spielmann, K. A.: Feasting, craft specialization, and the ritual mode of production in small-scale societies. *AmAn 104/1* (2002) 195-207.
- Srejióvić 1969* Srejióvić, D.: *Lepenski Vir – Nova praistorijska kultura u Podunavlju.* Beograd 1969.
- Srejióvić 1973* Srejióvić, D.: *Lepenski Vir.* Stuttgart 1973.
- Stadler et al. 2006* Stadler, P., Ruttikay, E., Doneus, M., Friesinger, H., Lauerermann, E., Kutschera, W., Mateiciucová, I., Neubauer, W., Neugebauer-Maresch, Ch., Trnka, G., Weninger, F. & Wild, E. M.: Absolutchronologie der Märisch-Ostösterreichischen Gruppe (MOG) der bemalten Keramik aufgrund von neuen ¹⁴C-Datierungen. in: Krenn-Leeb, A., Grömer, K. & Stadler, P. (Hrsg.): *Ein Lächeln für die Jungsteinzeit. Ausgewählte Beiträge zum Neolithikum Ostösterreichs.* Festschrift für Elisabeth Ruttikay. *Archäologie Österreichs 17/2* (2006) 41-69.
- Stadler & Ruttikay 2007* Stadler, P. & Ruttikay, E.: Absolute chronology of the Moravian-Eastern-Austrian group (MOG) of the Painted Pottery (Lengyel-culture) based on new radiocarbon dates from Austria. in: Kozłowski J. K. & Raczyk P. (eds.): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe.* Kraków 2007, 117-146.
- Stalio 1964* Stalio, B.: Novi metalni nalaz iz Pločnika kod Prokupja. Dépôt d'objets métalliques nouvellement mis au jour à Pločnik près de Prokuplje. *ZNM 4* (1964) 35-41.
- Stalio 1973* Stalio, B.: Četvrti nalaz bakarnog i kamenog oruda sa Pločnika kod Prokuplja. *ZNM 7* (1973) 157-161.
- Stark 1998* Stark, M. T. (ed.): *The archaeology of social boundaries.* Washington-London 1998.
- Stift-Gottlieb 1939* Stift-Gottlieb, A.: Linearkeramische Gräber mit Spondylus-schmuck aus Eggenburg, Niederdonau. *MAGW 69* (1939) 149-165.
- Sümeği 2006* Sümeği, P.: A dél-dunántúli lengyeli kultúra tengeri kagylóékszereinek archeozoológiai vizsgálata. *Archaeozoological investigation of the jewels of the S-Transdanubian Lengyel Culture.* *WMMÉ 28*, 2006, 89-104.
- Sümeği 2009* Sümeği P.: Óskori kultúrák ékszereinek elemzése – lokális és távolsági anyagok a csiga és kagylóékszerek között. *A study of the jewellery of prehistoric cultures – local and long distance material.* in: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Nyersanyagok és kereskedelem. Óskoros kutatók VI. összefüggétele.* Kőszeg, 2009. március 19-21. Szombathely 2009, 335-345.

- Szadmány 1996* Szadmány, Gy.: Results of the petrographical analysis of some samples of the ground and polished stone assemblage. in: Makkay, J., Starnini, E. & Tulok, M. (eds.): Excavations at Bicske Galagonyás. Part III. The "Notenkopf" and Sopot-Bicske Cultural phases. Trieste 224-243.
- Szadmány et al. 2008* Szadmány, Gy., Starnini, E., Horváth, F. & Bradák, B.: Gorzsa késő Neolit tell településről előkerült kőeszközök archeometriai vizsgálatának előzetes eredményei (Tisza kultúra, DK-Magyarország). Archeometriai Műhely, 2008/3. 13-25.
- Szadmány et al. 2009* Szadmány Gy., Starnini, E., Horváth F., Szilágyi V. & Kasztovszky Zs.: Investigating trade and exchange patterns during the Late Neolithic: first results of the archaeometric analyses of the raw materials for the polished and ground stone tools from tell Gorzsa (SE Hungary). in: Ilon G. (szerk.): ΜΩΜΟΣ VI. Nyersanyagok és kereskedelem. Őskoros kutatók VI. összefüvetele. Kőszeg, 2009. március 19-21. Szombathely 2009, 363-377.
- Szathmáry 1978-79* Szathmáry L.: A tiszai kultúra csontvázleletei Szerencs-Taktaföldváron. Spätneolithische (Theiß-Kultur) Skelettfunde aus Szerencs-Taktaföldvár. HOMÉ 17-18 (1978-79) [1979] 25-32.
- Szeghalmi 1912* Szeghalmi Gy.: A szeghalomvidéki (Békés megye) halmokról. ArchÉrt 32 (1912) 276-281.
- Szeghalmi 1936* Szeghalmi Gy.: Szeghalmi járás története. in: Márkus Gy. (szerk.): Békés vármegye. Budapest-Cegléd 1936, 349-384.
- Szénászy 1977* Szénászy J.: A szakálhái csoport idoltörédése Battonyáról. Das Idolfragment der Szakálhát-Gruppe aus Battonya (Kom. Békés). ArchÉrt 104 (1977) 216-220.
- Szénászy 1979* Szeánászy J.: A korai szakálhái csoport települése Battonyán. The early Szakálhát group settlement at Battonya. ArchÉrt 106 (1979) 67-77.
- Sztáncsuj 2007* Sztáncsuj S. J.: Az erődsi kora rézkori kincslet. Dolg 12 (2007) 49-66.
- Tainter 1975* Tainter, J. A.: Social inference and mortuary practices: an experiment in numerical classification. WA 7 (1975) 1-15.
- Tainter 1978* Tainter, J. A.: Mortuary practice and the study of prehistoric social systems. in: Schiffer, M. (ed.): Advances in Archaeological Method and Theory 1 (1978) 105-141 New York, Academic Press.
- Testart 1982* Testart, A.: The Significance of Food Storage among Hunter-Gatherers. CurrAnth 23 (1982) 523-37.
- Thomas 1991* Thomas, N.: Entangled objects: exchange, material culture, and colonialism in the Pacific. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1991.
- Titov 1984* Titov, V. S.: Szovmesztnije issledovanija szovjetszkih i vengerszkih arheologov v Vengriji. KS 180 (1984) 23-27.
- Točík & Lichardus 1966* Točík, A. & Lichardus, J.: Staršia fáza slovensko-moravskej maľovanej keramiky na juhozápadnom Slovensku. PA 57 (1966) 5-90.
- Todorova 1978* Todorova, H.: The Eneolithic in Bulgaria. BAR IS 49 (1978).
- Todorova 1981* Todorova, H.: Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. PBF IX 14 (1981).
- Todorova 1982* Todorova, H.: Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien. München, Verlag C. H. Beck 1982.
- Todorova 2000* Todorova, H.: Die Spondylus-Problematik heute. in: Hiller, St. & Nikolov, V. (Hrsg.): Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, 415-422.

- Todorova 2002a* Todorova, H.: Die Mollusken in den Gräberfeldern von Durankulak. in: Todorova, H. (Hrsg.): Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak. Teil 1. Sofia, Deutsches Archäologisches Institut 2002, 177-186.
- Todorova 2002b* Todorova, H.: Grandeln, Hirschgeweih, Eberhauer aus den Gräberfeldern von Durankulak. in: Todorova, H. (Hrsg.): Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak. Teil 1. Sofia, Deutsches Archäologisches Institut 2002, 187-190.
- Tompa 1927* Tompa F.: A neolitikum Bodrogreszturon. ArchÉrt 41 (1927) 31-49, 269-277.
- Tompa 1929* Tompa F.: Die Bandkeramik in Ungarn. ArchHung 56 (1929) Budapest.
- Tompa 1934-35* Tompa F.: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912-1936. BRGK 24-25 (1934-35) [1937] 27-127.
- Tringham 1972* Tringham, R.: Territorial demarcation of prehistoric settlements. in: Ucko, P. J., Tringham, R. & Dimbleby, G. W. (eds.): Man, settlement and urbanism. Hertfordshire 1972, 463-475.
- Tringham 2005* Tringham, R.: Weaving house life and death into places: a blueprint for a hypermedia narrative. in: Bailey, D., Whittle, A. & Cummings, V. (eds.): (un)settling the Neolithic. Oxford 2005, 98-111.
- Tringham & Krstić 1990* Tringham, R. & Krstić, D.: Conclusion: Selevac in the wider context of European prehistory. in: Tringham, R. & Krstić, D. (eds.): Selevac. A Neolithic village in Yugoslavia. Monumenta Archaeologica 15 (1990) Los Angeles, 567-617.
- Tringham et al. 1992* Tringham, R., Brukner, B., Kaiser, T., Borojević, K., Bukvić, L., Šteli, P., Russell, N., Stevanović, M. & Voytek, B.: Excavations at Opovo, 1985-1987: socioeconomic change in the Balkan Neolithic. JFA 19 (1992) 351-386.
- Tripković 2006* Tripković, B.: Marine goods in European prehistory: a new shell in old collection. AnB 14/1 (2006) 89-102.
- Trogmayer 1957* Trogmayer O.: Ásatás Tápé-Lebőn. Ausgrabung auf Tápé-Lebő. MFMÉ 1957, 19-60.
- Trogmayer 1960-62* Trogmayer O.: X-XII. Századi magyar temető Békésen. Ein ungarischer Friedhof in Békés. MFMÉ 1960-62, 9-38.
- Trogmayer 1969* Trogmayer O.: Beiträge zur Chronologie des Neolithikums auf dem Mitteltheissgebiet. ŠtZ 17 (1969) 467-480.
- Trogmayer 1992* Trogmayer O.: Újkőkori istenszobrok attribútumokkal. Neolithic idols with special attributes. ArchÉrt 119 (1992) 57-61.
- Tsuneki 1987* Tsuneki A.: A reconsideration of Spondylus shell rings from Agia Sofia Magoula, Greece. BAOm 9 (1987) 1-15.
- Tsuneki 1989* Tsuneki A.: The manufacture of Spondylus shell objects at Neolithic Dimini, Greece. Orient 25 (1989) 1-21.
- Tylecote 1980* Tylecote, R. F.: Summary of results of experimental work on early copper smelting. in: Oddy, W. A. (ed.): Aspects of Early Metallurgy. British Museum Occasional Paper 17 London 1991, 5-12.
- Tylecote 1987* Tylecote, R. F.: The early history of metallurgy in Europe. London & New York 1987.
- Ucko 1969* Ucko, P.: Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains. WA 1 (1969) 262-280.
- Ursachi 1991* Ursachi, V.: Le dépôt d'objets de parures énéolithiques de Brad, Com. Negri, Dép. de Bacau. in: Chirica, V. & Monah, D. (eds.): Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumaine en contexte européenne. Iași 1991, 335-386.

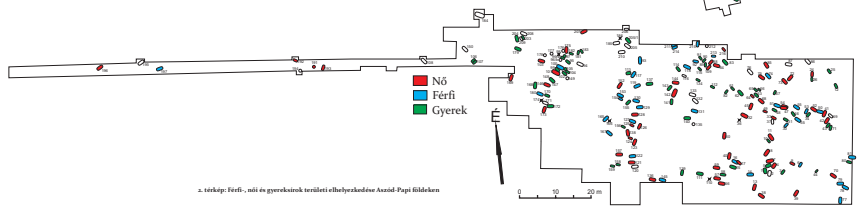
- Yerkes et al. 2009 Yerkes, R. W., Gyucha A. & Parkinson, W.: A multiscale approach to modeling the end of the Neolithic on the Great Hungarian Plain using calibrated radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51/3 (2009) 1071-1109.
- Yoffee 1993 Yoffee, N.: Too many chiefs? (or, Safe texts for the '90s). in: Yoffee, N. & Sherratt, A. (eds.): *Archaeological theory: who sets the agenda*. Cambridge 1993, 60-78.
- Vajda 1955 Vajda L.: Investigations on the ancient insignia of rank. *ActaArchHung* 6 (1955) 33-51.
- van de Velde 1979 van de Velde, P.: On Bandkeramik Social Structure. An analysis of pot decoration and hut distributions from the Central European Neolithic communities of Elsloo and Heinheim. *APL* 12 (1979).
- van Velzen 1973 van Velzen, H. U. E. T.: Robinson Crusoe and Friday: strength and weakness of the big man paradigm. *Man* 8/4 (1973) 592-612.
- Vasić 1932 Vasić, M. M.: Praistorijska Vinča I. Beograd 1932.
- Vasić 1936 Vasić, M. M.: Praistorijska Vinča II. Beograd 1936.
- Veit 1996 Veit, U.: Studien zum Problem der Siedlungsbestattung im europäisches Neolithikum. *Tübinger Schriften zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie* 1 (1996).
- Vértes 1965 Vértes L.: The depot of silex blades from Boldogkőváralja. A technological model of the manufacture of stone implements. *ActaArchHung* 17 (1965) 129-136.
- Vízdal 1980 Vízdal, J.: Potiská kultúra na východnom Slovensku. The Tisa Culture in Eastern Slovakia. Košice 1980.
- Vladár & Lichardus 1968 Vladár, J. & Lichardus, J.: Erforschung der frühneolithischen Siedlungen in Branč. *SLA* 16/2 (1968) 263-352.
- Vlassa 1963 Vlassa, N.: Chronology of the neolithic in Transylvania, in the light of the Tártaria settlement's stratigraphy. *Dacia* 7 (1963) 485-494.
- Vörös 1987 Vörös I.: A bow as a weapon of hunting in the Late Neolithic. *CommArchHung* 987, 25-30.
- Vörös 2005 Vörös I.: Neolitikus állattartás és vadászat a Dél-Alföldön. Neolithic animal husbandry and hunting in the Great Hungarian Plain. in: Bende L. & Lőrinczy G. (szerk.): *Hétköznapiak vénuszai. Hódmezővásárhely 2005*, 203-243.
- Walker et al. 1988 Walker P. L., Johnson J. R. & Lambert P. M.: Age and sex biases in the preservation of human skeletal remains. *American Journal of Physical Anthropology* 76 (1988) 183-188.
- Wason 1994 Wason, P. K.: *The archaeology of rank*. Cambridge 1994.
- Weber 1987 Weber, M.: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapjai*. 1. Szociológiai kategóriáit. Budapest 1987.
- Webster 1990 Webster, G.: Labor control and emergent stratification in prehistoric Europe. *CurrAnt* 31/4 (1990) 337-366.
- Weiner 1992 Weiner, A. B.: *Inalienable Possessions*. Berkeley-Los Angeles-Oxford 1992.
- Whittle 2003 Whittle, A.: *The archaeology of people: dimensions of Neolithic life*. London 2003.
- Willms 1985 Willms, C.: Neolithischer Spondylusschmuck. Hundert Jahre Forschung. *Germania* 63 (1985) 331-343.
- Woodburn 1982 Woodburn, J.: Egalitarian societies. *Man* 17 (1982) 431-451.
- Woodford 1908 Woodford, Ch. M.: Notes on the Manufacture of the Malaita Shell Bead Money of the Solomon Group. *Man* 43, 1908, 81-84.
- Wosinszky 1896 Wosinszky M.: *Tolnavármegye története az őskortól a honfoglalásig*. Tolnavármegye története I. Budapest 1896.

- Wright 1984 Wright, H. T.: Prestate political formations. in: Earle, T. (ed.): On the evolution of complex societies: essays in honor of Harry Hoijer 1982. Malibu 1984, 41-77.
- Zalai-Gaál 1986 Zalai-Gaál I.: Sozialarchäologische Forschungsmöglichkeiten aufgrund spätneolithischer Gräbergruppen in südwestlichem Ungarn. B.Á.M.É 13 (1986) 139-154.
- Zalai-Gaál 1988 Zalai-Gaál I.: Közép-európai neolitikus temetők szociálarchaeológiai elemzése. Sozialarchäologische Untersuchungen des mittel-europäischen Neolithikums aufgrund der Gräberfeldanalyse. B.Á.M.É 14 (1988) 3-178.
- Zalai-Gaál 1991 Zalai-Gaál I.: Die chronologische und soziale Bedeutung der Mitgabe von Steinäxten in den spätneolithischen Gräbern Südtransdanubiens. in: Lichardus, J. (Hrsg.): Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.-13. 11. 1988. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55 (1991) 389-399.
- Zalai-Gaál 1996 Zalai-Gaál I.: Die Kupferfunde der Lengyel-Kultur im südlichen Transdanubien. ActaArchHung 48 (1996) 1-34.
- Zalai-Gaál 2000 Zalai-Gaál I.: A győrei neolitikus antropomorf edény. WMMÉ 22 (2000) 7-38.
- Zalai-Gaál 2001a Zalai-Gaál I.: Die Gräbergruppe B2 von Mórág – Tűzkődomb und der ältere Abschnitt der Lengyel-Kultur. ActaArchHung 52 (2001) 1-48.
- Zalai-Gaál 2001b Zalai-Gaál I.: Die Brandbestattung im Spätneolithikum Transdanubiens. in: Regenyé J. (ed.): Sites and Stones: Lengyel Culture in Western Hungary and Beyond. Veszprém 2001, 37-45.
- Zalai-Gaál 2001c Zalai-Gaál I.: A késői neolitikum története a Dél-Dunántúlon a temető-elemzések tükrében (tipológia – kronológia – társadalomrégészet). Akadémiai doktori értekezés, Budapest 2001.
- Zalai-Gaál 2002a Zalai-Gaál I.: A státus és hierarchia kérdései a lengyeli kultúra közösségeiben. Die Fragen des Status und der Hierarchie in den Gemeinschaften der Lengyel-Kultur. JPMÉ 44-45 (1999-2000) [2002] 43-69.
- Zalai-Gaál 2002b Zalai-Gaál I.: Die neolithische Gräbergruppe-B1 von Mórág – Tűzkődomb. I. Die archäologischen Funde und Befunde. Szekszárd – Saarbrücken, Wosinszky Mór Múzeum 2002.
- Zalai-Gaál 2002c Zalai-Gaál I.: Das „prähistorische Modell von Varna“ und die Fragen der Sozialstruktur der Lengyel-Kultur. ActaArchHung 53 (2002) 273-298.
- Zalai-Gaál 2003 Zalai-Gaál I.: Geschlechterrollen im Spätneolithikum Südtransdanubiens. I. Die Kinder. ActaArchHung 54 (2003) 27-80.
- Zalai-Gaál 2006 Zalai-Gaál I.: A lengyeli kultúra tengerei kagylóékszerei a Dél-Dunántúlon. Meeresmuschelschmuck der Lengyel-Kultur in Südtransdanubien. WMMÉ 28, 2006, 7-88.
- Zalai-Gaál 2007 Zalai-Gaál I.: Zengővárkony-Svodín-Friebritz: zu den chronologischen Beziehungen zwischen den Territorialen Gruppen der Lengyel-Kultur aufgrund der Gräberfelderanalyse. in: Kozłowski J. K. & Raczky P. (eds.): The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe. Kraków 2007, 147-184.
- Zalai-Gaál 2008 Zalai-Gaál I.: An der Wende vom Neolithikum zur Kupferzeit in Transdanubien (Ungarn): Die „Häuptlingsgräber“ der Lengyel-Kultur in Alsónyék-Kanizsa. Altertum 53 (2008) 241-280.
- Zalai-Gaál 2009 Zalai-Gaál I.: Die Stellung des Typs Svodín von anthropomorphen Gefäßen im Neolithikum des Donaubeckens. ActaArchHung 60 (2009) 1-49.

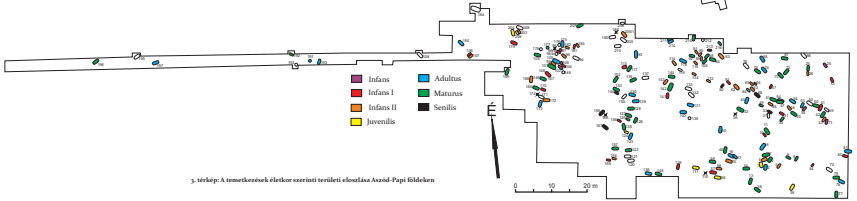
- Zalai-Gaál & Ódor 2008 Zalai-Gaál I. & Ódor J.: Early Lengyel burials at Györe in Southern Transdanubia. *Antaeus* 29-30 (2008) 535-576.
- Zalai-Gaál & Osztás 2009 Zalai-Gaál I. & Osztás A.: A Lengyeli-kultúra települése és temetője Alsónyék-Kanizsa-dűlőben. A settlement and cemetery of the Lengyel culture at Alsónyék-Kanizsa-dűlő. in: Bende L. & Lőrinczy G. (szerk.): *Medinától Etéig. Tisztelegő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján.* Szentés 2009, 245-254.
- Zalai-Gaál et al. 2009 Zalai-Gaál I., Gál E., Köhler K. & Osztás A.: Eberhauerschmuck und Schweinekiefer-Beigaben in den neolithischen und kupferzeitlichen Bestattungssitten des Karpaten-beckens. *ActaArchHung* 60 (2009) 303-305.
- Zalotay 1932 Zalotay E.: Csongrád vármegye őskori települése. *Dolg* 8 (1932) 49-102.
- Zápotocká 1986 Zápotocká, M.: Die Brandgräber von Vikletice. Ein Beitrag zum chronologischen Verhältnis von Stich- und Rhein-Bandkeramik. *AR* 38 (1986) 623-649.
- Zápotocká 1998 Zápotocká, M.: Bestattungsritus des böhmischen Neolithikums (5500-4200 BC). Gräber und Bestattungen der Kultur mit Linear-, Stichband- und Lengyelkeramik. *Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik. Praha* 1998.
- Žebrák 1995 Žebrák, P.: The traces of the primary mining of non-ferrous metals in Slovakia. in: Jovanović, B. (ed.): *Ancient mining and metallurgy in Southeast Europe.* International Symposium, Donji Milanovac, May 20-25, 1990. *Belgrade* 1995, 13-19.
- Zoffmann 1968 K. Zoffmann Zs.: An anthropological study of the Neolithic cemetery at Villánykövesd (Lengyel culture), Hungary. *JPMÉ* 13 (1968) 25-36.
- Zoffmann 1969-70 K. Zoffmann Zs.: Anthropological analysis of the cemetery at Zengővárkony and the Neolithic Lengyel Culture in SW-Hungary. A zengővárkonyi temető és a lengyeli kultúra népességének embertani vizsgálata. *JPMÉ* 14-15 (1969-70) 53-73.
- Zoffmann 2004 K. Zoffmann Zs.: A Lengyeli kultúra Mórágó B.1. temetkezési csoportjának embertani ismertetése. Anthropological description of the Mórágó B.1 burial group of the Lengyel culture. *WMMÉ* 26 (2004) 137-179.
- Zoffmann 2005 K. Zoffmann Zs.: Prehistoric anthropological finds in the Carpathian basin and the Penrose connections of the ethnic groups they represent. *Præhistoria* 6 (2005) 103-129.

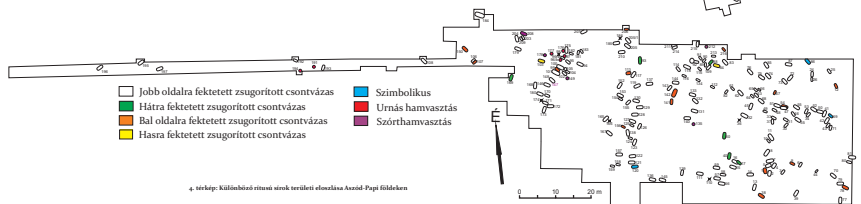
1. térkép: Szécsénytől Anatól. Pápi földvár körüli avadékos temetőterületeken

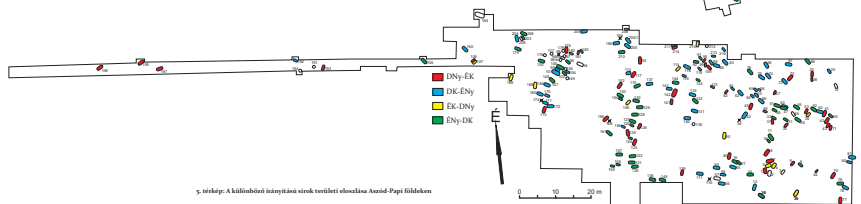
2. térkép: Férfi-, női és gyerekeknek területi elhelyezkedése Assisi Papi Iskolaiban

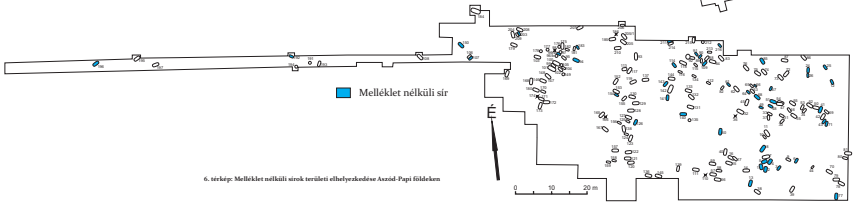
3. tekerçe A temerkezibek elektor cezerini terizileri ebosulasa Anadol Papi Gildelen

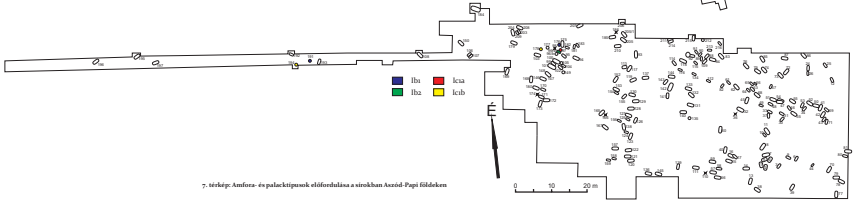
4. térkép: Különböző ritmusú sírok területi eloszlása Asszid-Papi földcsónakon

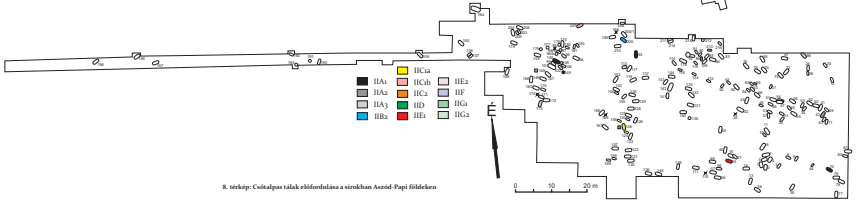
5. térkép: A kálváriai lakóparkú sínek területi eloszlása Aszód-Pápi földmérés

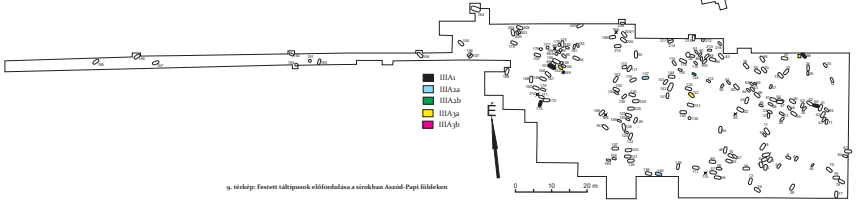
6. térkép: Melleklet nélküli sírok területi elhelyezkedése Anzúd-Pápi földvárán

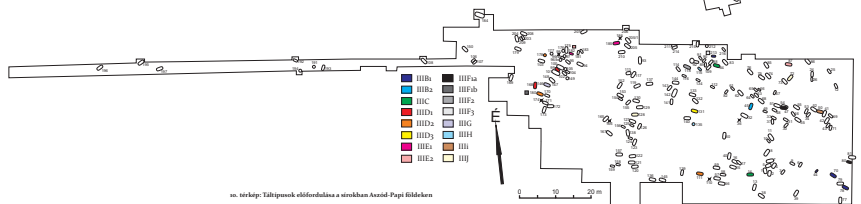
7. urduq: Amfira - 4-palackipusuk dufundulus a stochkan Astid Papi gildelen

K. térkép: Csulapán Liliak előfordulása a sírkövek Ácsd Papi Iskolában

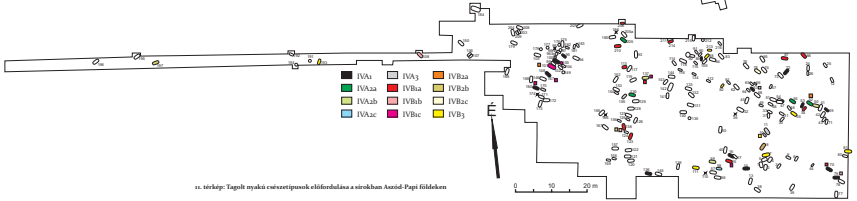

9. ábrákép: Fesztett találatok elhelyezkedése a székelykereszti Szent Péter-templomban

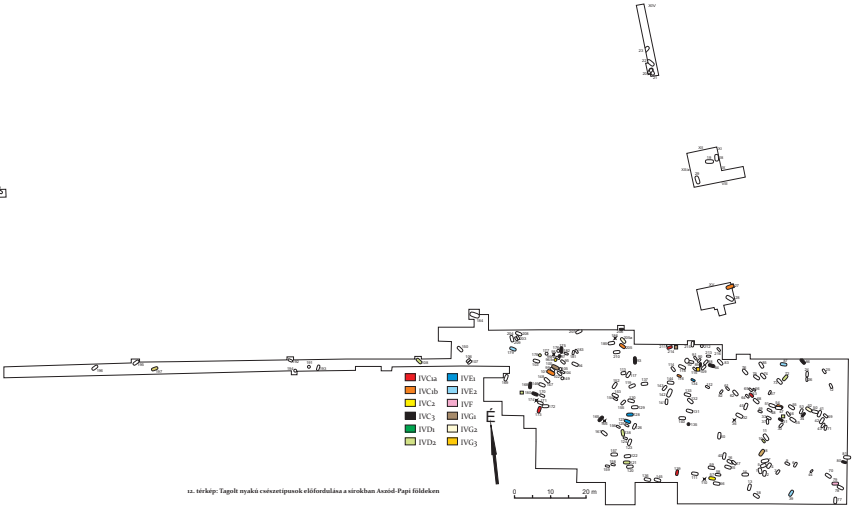

HHb	HHFa
HHc	HHFb
HHd	HHF2
HHN	HHF3
HHO	HHG
HHZ	HHH
HH1	HHI
HH2	HHJ

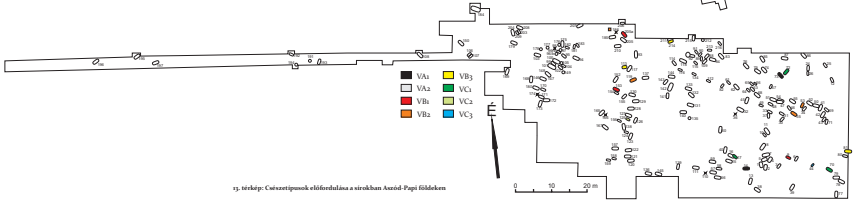
sz. térkép: Tűlélésnek előfordulása a strokeban azaz Papi Gáborékn

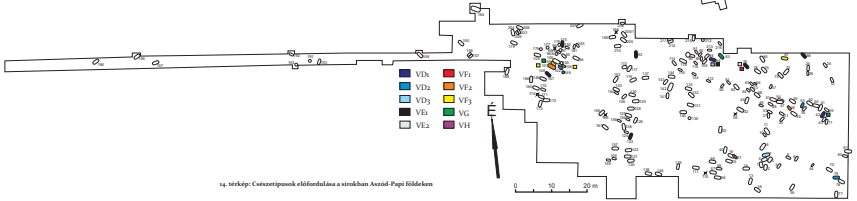
13. térkép: Tagolt épület csatolatpatak előfordulása a sírkövek Ászid-Pápi földében

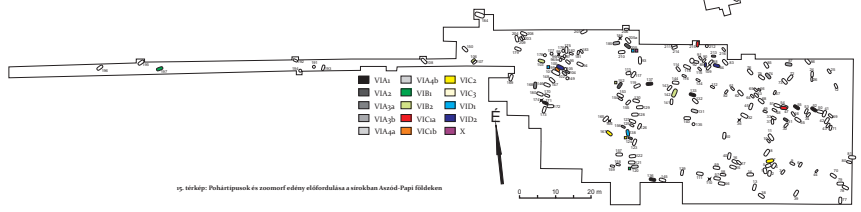
12. térkép: Tapasztalható csabertipusúak előfordulása a sírkövek Acetid-Papíri földkezem

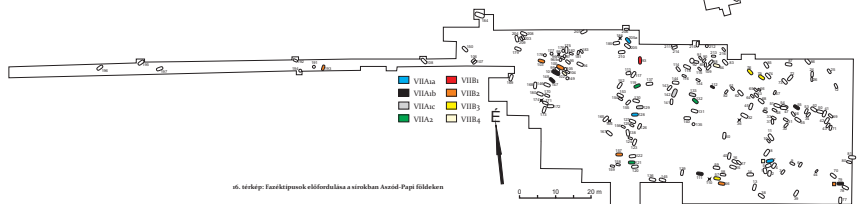
13. Wörköp: Csatartépművek előfordulása a struktúra A-szintjén Págyi földszinten

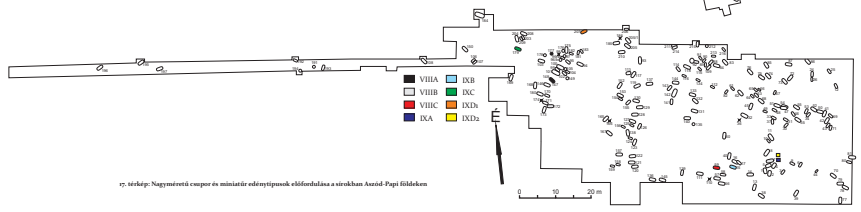
14. ábrákép: Csizsartipusok előfordulása a strokeban Asztali Papi földben

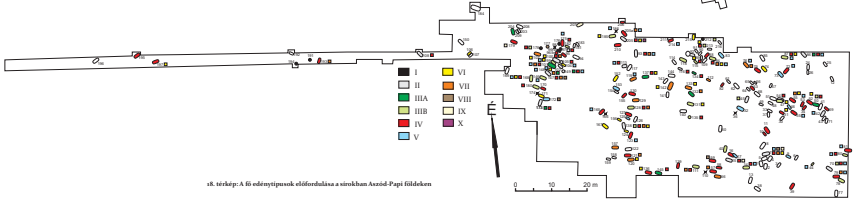
15. térkép: Póhártipusú és zoomorf edény előfordulása a sírkövek Ácsárd-Papri földtájon

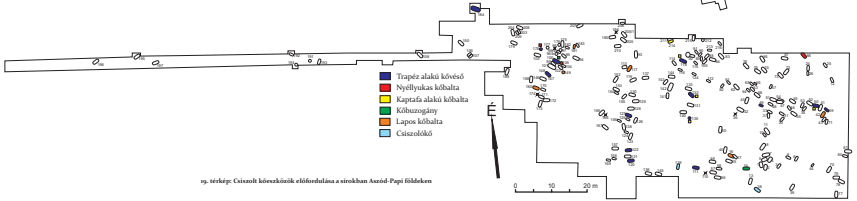
64. térkép: Feszélypontok elhelyezkedése a sírkövek Ásotópusz földszínein

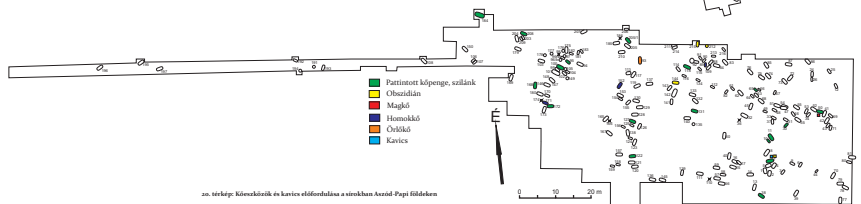
17. térkép: Nagyméretű csomópont és miniatűr edénytáplálók elhelyezkedése a sírkövek Ásványi-Papri földteleken

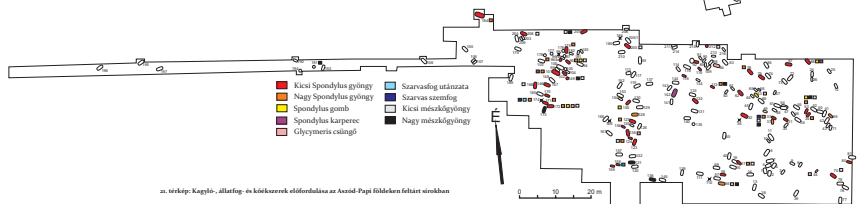
sk. Strážky: A 61 odrazitpískou odložená na sídkách Anzald Papi Gáldelen

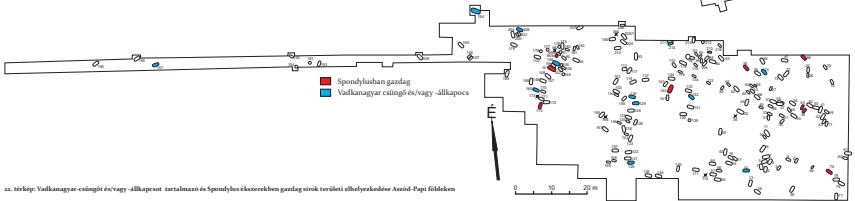
19. térkép: Csizsák kőszekcionáltság eloszlása a székelyház Assisi Pápi templomában

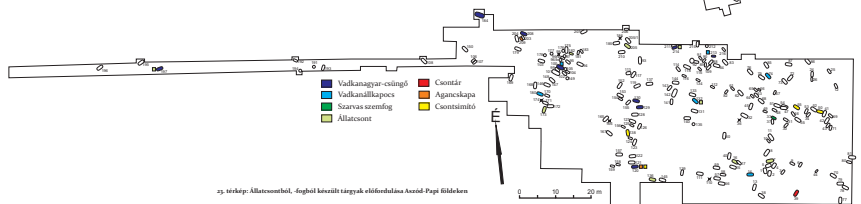
20. térkép: Kővezekények és kavics előfordulása a sírkövek Ászói Papi Érdékeken

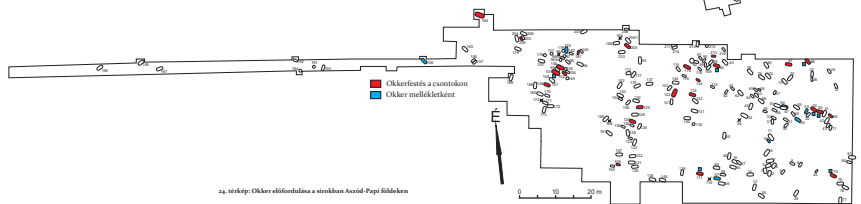
21. térkép: Kápolnák, állatfaj, és hüllőszarvak előfordulása az Aszód-Pápi földterület feltárt részeitben

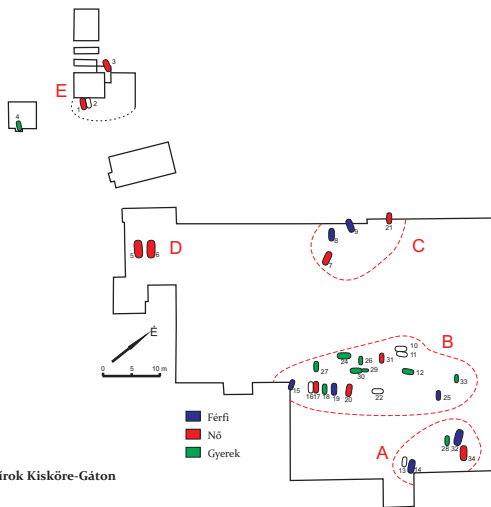
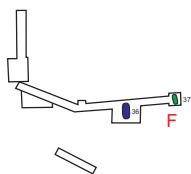
22. ábrákép: Vulkanagyaz-eleingyi 6s/vagy -allkapocs tartalmazó és Sulfidhathen gázok gazdag szikla területi elhelyezkedése Ázúd-Papí Erőműben

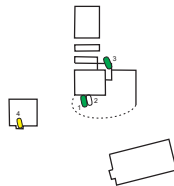
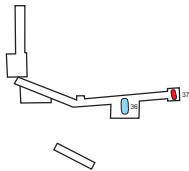
23. térkép: Állatsontokból, fegyver kővezélt tárgyak előfordulása Anatól Papi földelen

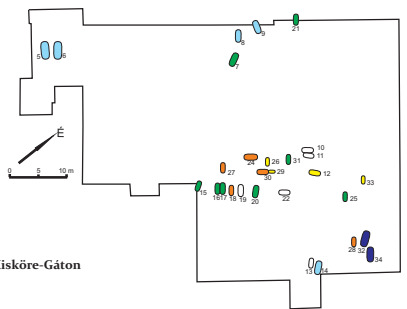
24. ábra: Okker előfordulása a sírban az Ászó-Papi Sírkövezén

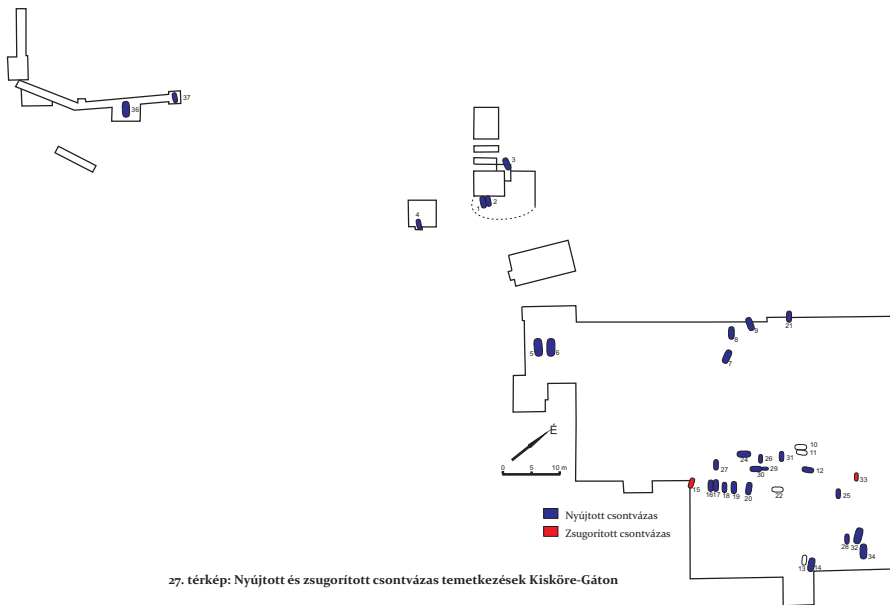
25. térkép: Férfi-, női és gyereksírok Kisköre-Gáton

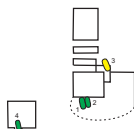
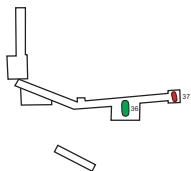
- Infans I
- Infans II
- Juvenilis
- Adultus
- Maturus
- Senior

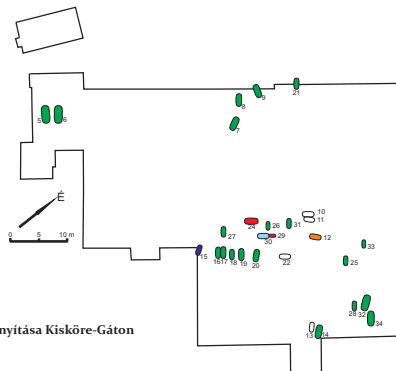
26. térkép: A temetkezések életkor szerinti eloszlása Kisköre-Gáton

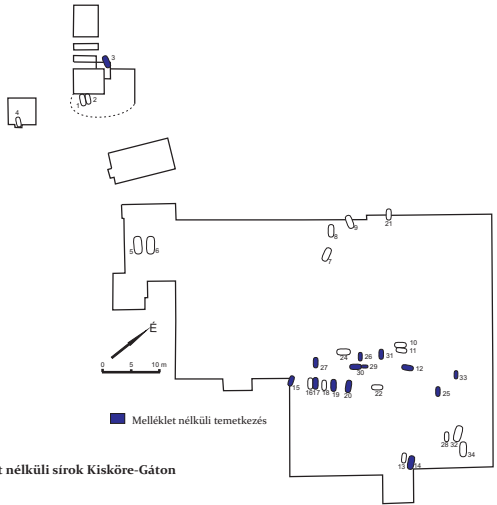
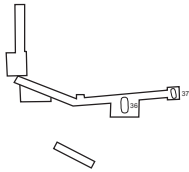
27. térkép: Nyújtott és zsugorított csontváz temetkezések Kisköre-Gáton

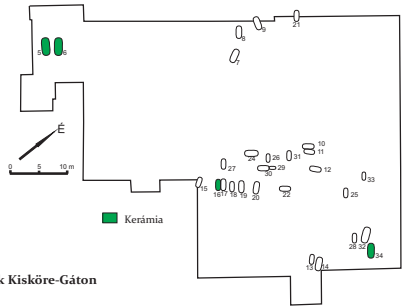
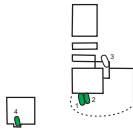
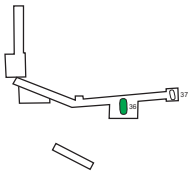
- K-Ny
- D-É
- DNy-ÉK
- DK-ÉNy
- ÉK-DNy
- ÉNy-DK

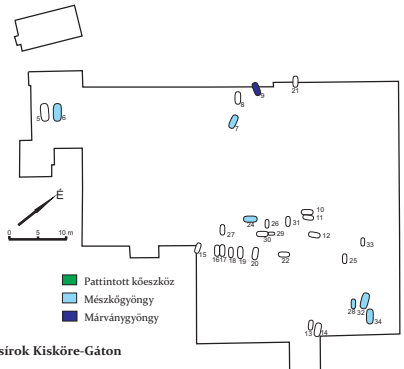
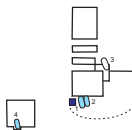
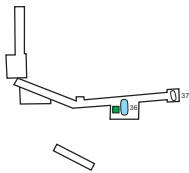
»8. térkép: A temetkezések irányítása Kisköre-Gáton

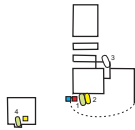
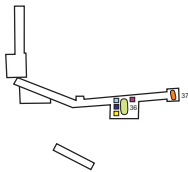
29. térkép: Melléklet nélküli sírok Kisköre-Gáton

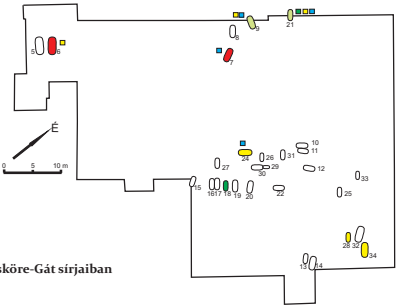
30. térkép: Kerámiaillesleles sírok Kisköre-Gáton

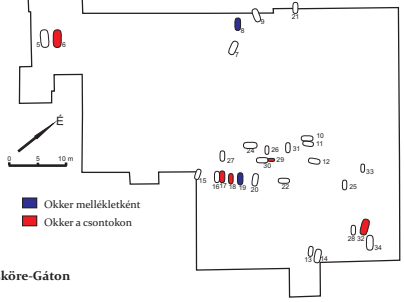
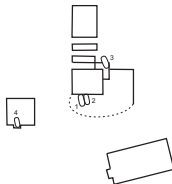
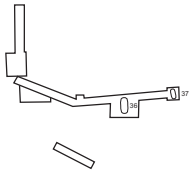
31. térkép: Pattintott kőszekő- és kögyöngy-mellékletes sírok Kisköre-Gáton

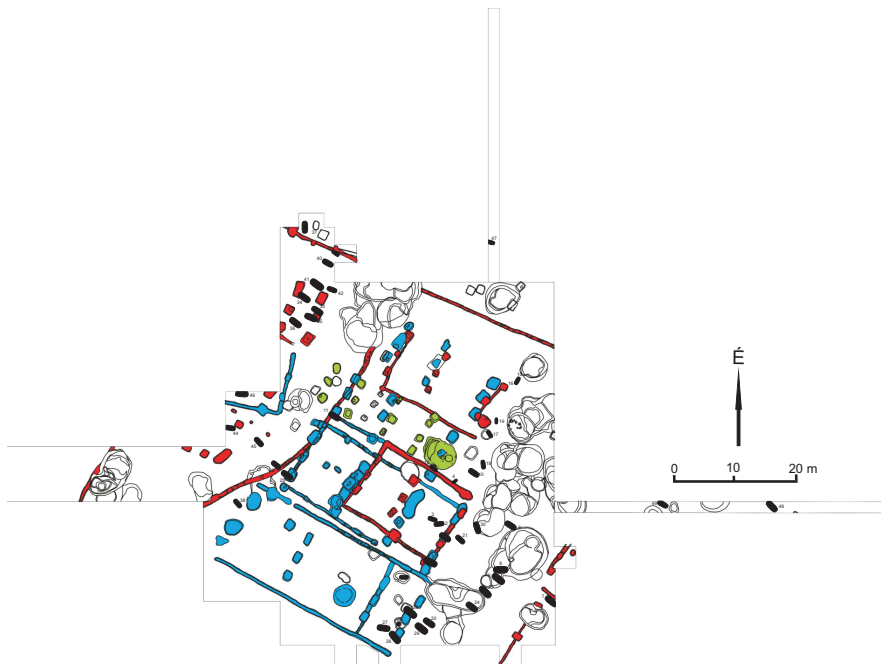
- Spondylus karperec
- Kicsi Spondylus gyöngy
- Nagy Spondylus gyöngy
- Szarvas szemfog
- "Elefántcsont" tárgy
- Agyaggöngy
- Kagylósüngő
- Dentalium

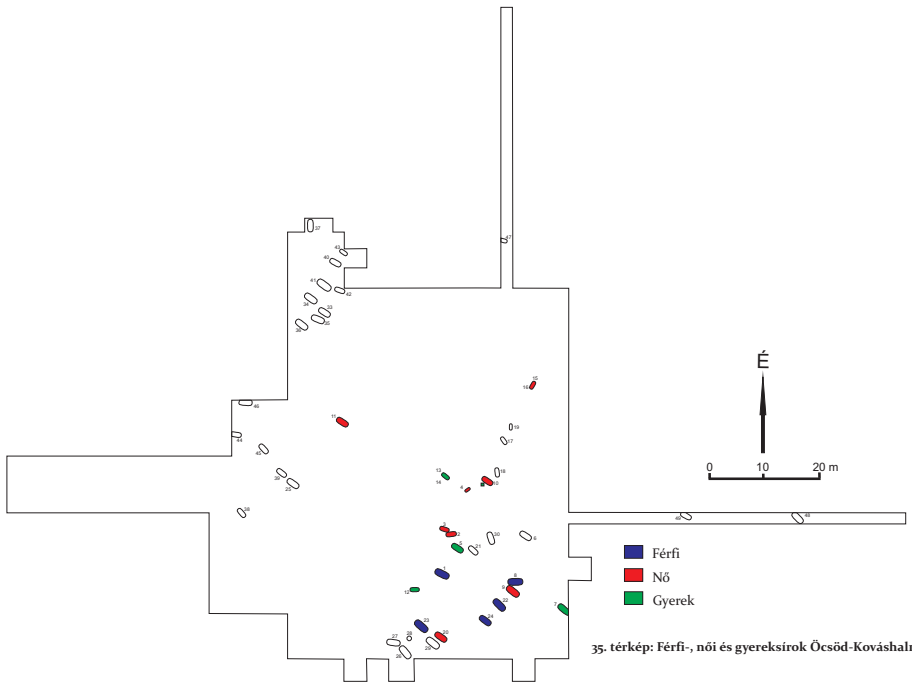
32. térkép: Kagylóékszerek, szarvas szemfog és agyaggöngyök Kisköre-Gát sirjaiban

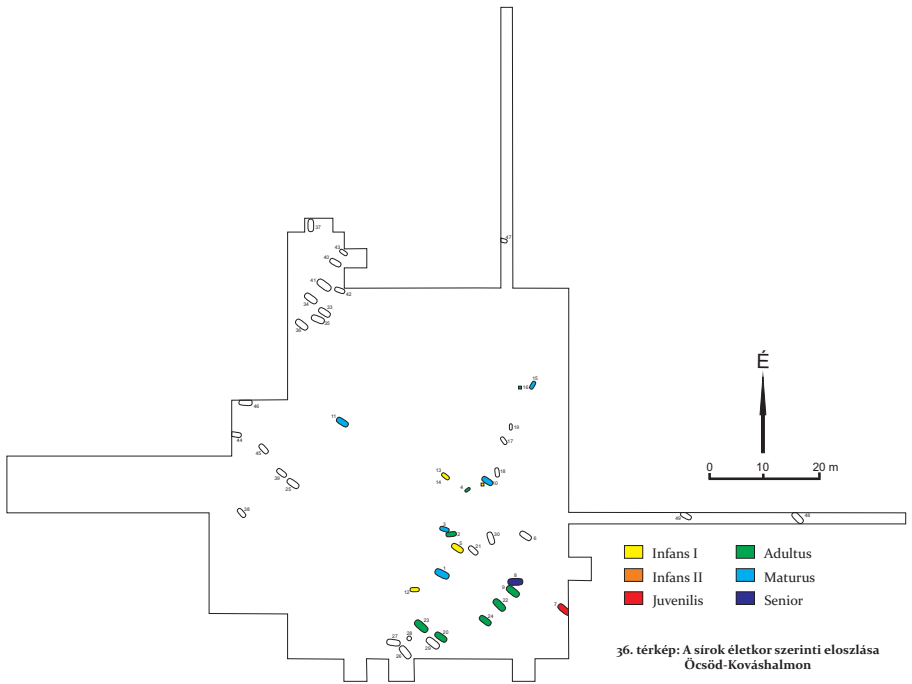

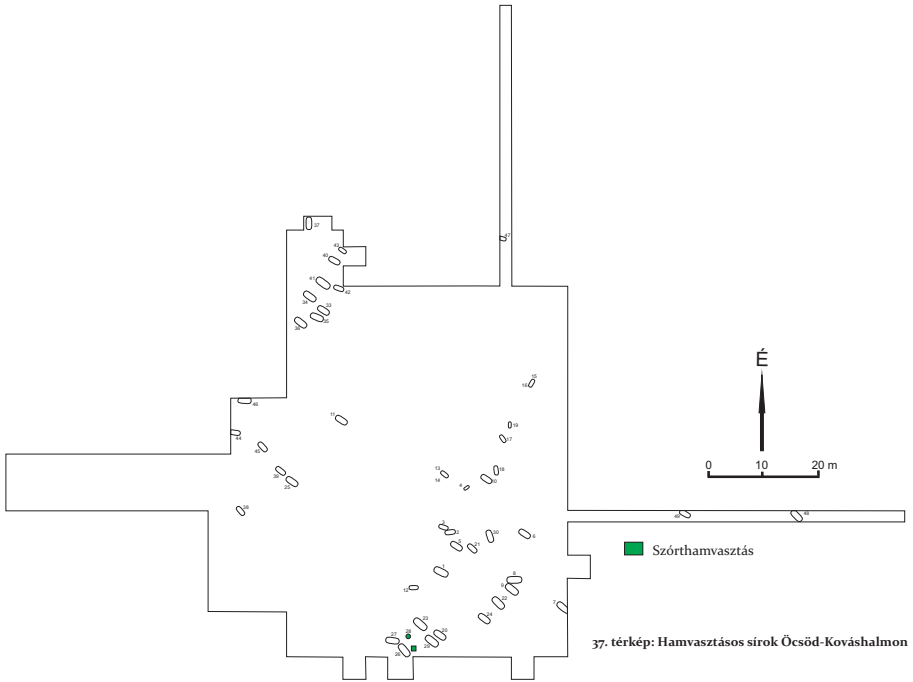
33. térkép: Okkermellékletes sírok Kisköre-Gáton

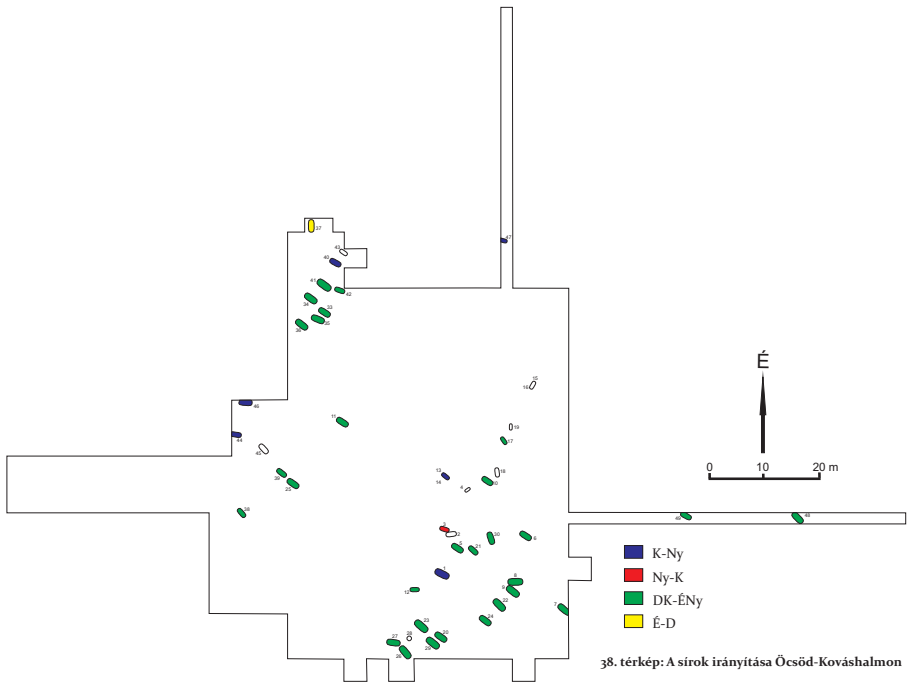
34. térkép: A települési objektumok és a sírok egymáshoz való viszonya Öcsöd-Kováshalmon

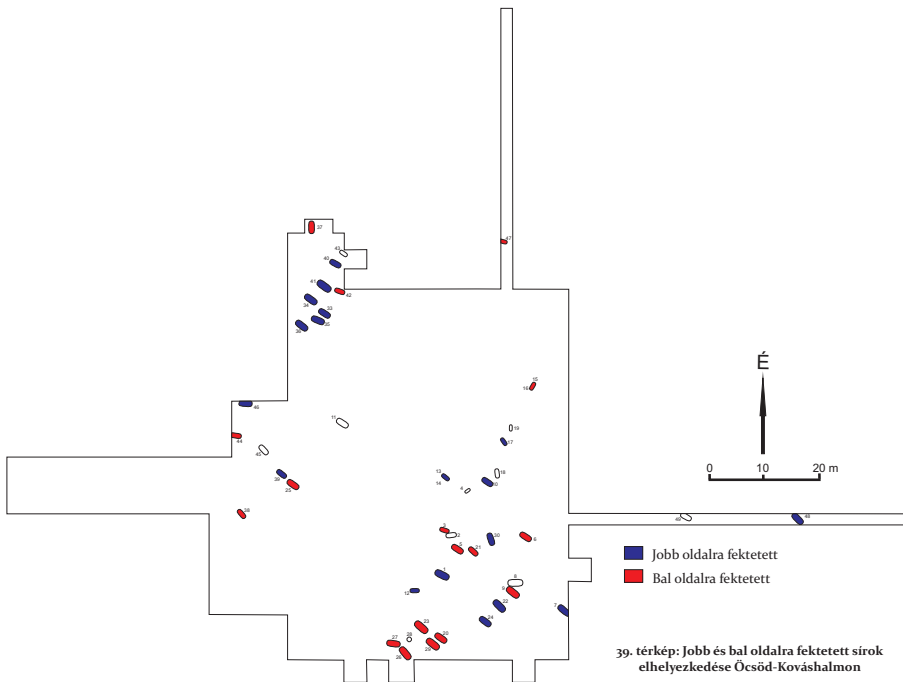

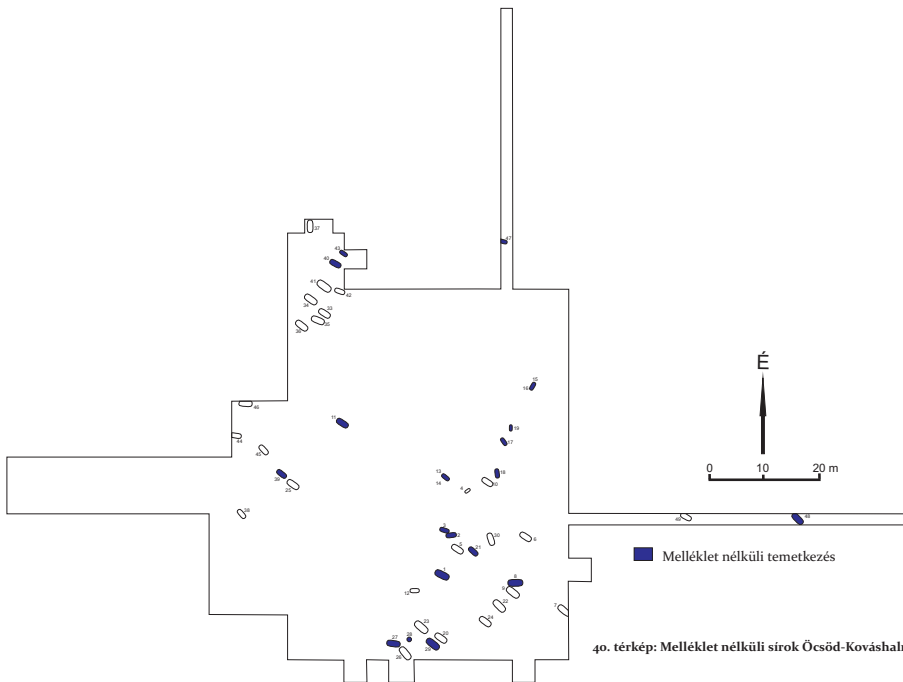

37. térkép: Hamvasztásos sírok Ócsöd-Kováshalmon

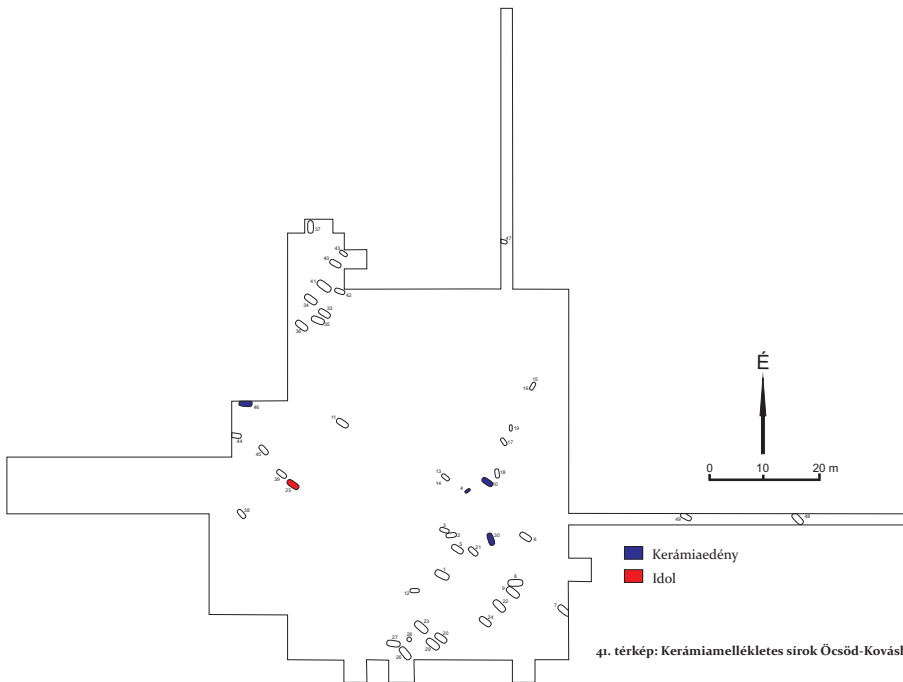

38. térkép: A sírok irányítása Öcsöd-Kováshalmon

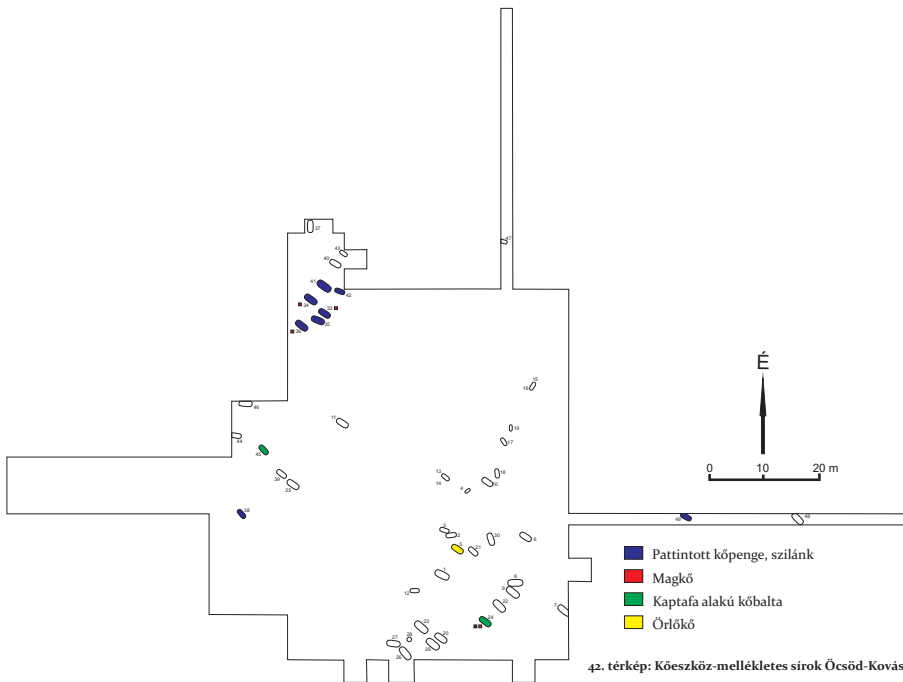

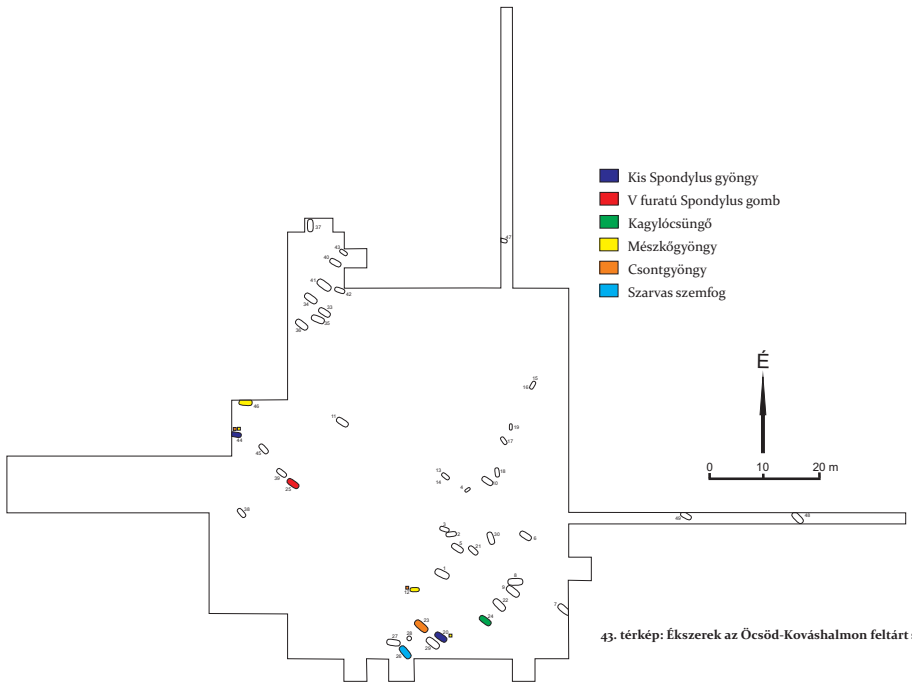
40. térkép: Melléklet nélküli sírok Ócsöd-Kováshalmon

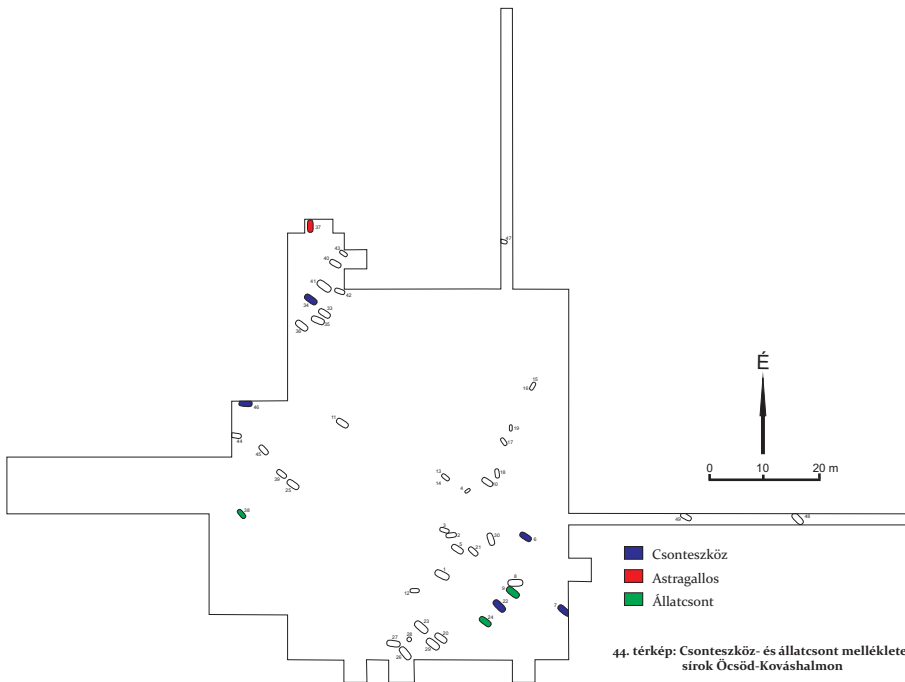
41. térkép: Kerámiaellékes sírok Ócsöd-Kövashalmon

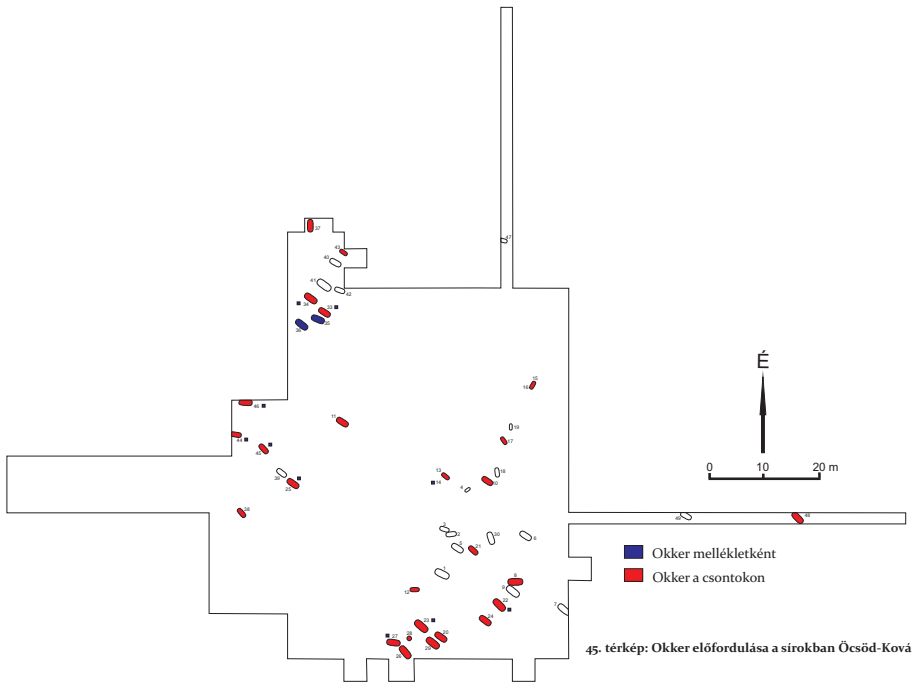
42. térkép: Kőszköz-melléklet sírok Őcsöd-Kováshalmon

43. térkép: Ékszerek az Ócsöd-Kováshalmon feltárt sírokban

44. térkép: Csonteszköz- és állatsont mellékletes sírok Öcsöd-Kováshalmon

45. térkép: Okker előfordulása a sírokban Öcsöd-Kováshalmon